

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

ग्रन्थम् ।

आ०

६

६

४

४ योगरत्नाकरः—वैद्यकशास्त्रायग्रन्थाऽतीव पुरातनः ।	...	५	०
५ ईशावास्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	०	१४
६ केनोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	०
७ काठकोपनिषत्—टीकाद्वयसहितशांकरभाष्योपेता ।	...	१	४
८ प्रश्नोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	०
९ मुण्डकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	०	१०
१० माण्डूक्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्यगौडपादीयकारिकाद्युपेता ।	...	२	५
११ ऐतरेयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	४
१२ तैत्तिरीयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	१२
१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—सुरेश्वराचार्यकृतं—सटीकम् ।	...	२	२
१४ छान्दोग्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	...	५	०
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	...	८	०
१६ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—भागवत्यात्मकम् ।	...	२२	८
१७ श्वेताश्वतरोपनिषत्—भौष्यदीपिकाद्युपेता ।	...	२	४
१८ सौरपुराणम्—श्रीमद्वैष्णवप्रणीतमुपपुराणम् ।	...	३	०
१९ रसरत्नसमुच्चयः—श्रीमद्भागवताचार्यविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	...	१	१२
२० जीवन्मुक्तिविवेकः—विद्यारण्यविरचितः सटीकः ।	...	३	१२
२१ ब्रह्मसूत्राणि—सटीकशांकरभाष्योपेतानि भागवत्यात्मकानि ।	...	१२	०
२२ श्रीशंकरदिग्विजयः—विद्यारण्यकृतः, टीकाटिप्पणीभ्यां सहितः ।	...	६	०
२३ वैयासकन्यायमालाविस्तरः—भारतीतीर्थमुनिप्रणीतः ।	...	१	१२
२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः—श्रीमाध्वप्रणीतः ।	...	८	०
२५ सूतसंहिता—माध्वकृतटीकोपेता भागवत्यात्मिका ।	...	११	८
२६ हस्त्यायुर्वेदः—पालकाप्यमुनिविरचितः ।	...	७	६
२७ हृन्दमाध्वः—श्रीमद्वैष्णवप्रणीतः सटीकः । वैद्यकग्रन्थः ।	...	६	१२

२८ ब्रह्मपुराणम्—श्रीऋग्व्यासविरचितम् । प्रथमे महापुराणम् । ...	६	७
२९ उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशंकरानन्दकृतदीपिकासहितः ।	६	१२
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्—माप्याद्युपेता ।	१	१२
३१ बृहदारण्यकोपनिषत्ताम्रधरा—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ धन्वन्तरीयनिघण्टुः—धन्वन्तरिविरचित । वैद्यकग्रन्थः ।	६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—शांकरभाष्योपेता । ...	२	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकशांकरभाष्योपेता । ...	६	४
३५ संगीतरत्नाकरः—शार्ङ्गदेवकृत सटीको द्विभागः । गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागत्रयात्मकम् ।	१४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् ।	३	०
३९ संस्काररत्नमाला—गोपीनाथभट्टविरचिता भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४० संध्याभाष्यसमुच्चयः—खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः ।	२	०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिर्व्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ...	५	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता भागनवकात्मिका । ...	४८	१०
४३ वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाः—भट्टोजीदीक्षितकृताः सटीकाः ।	०	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता ।	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनश्रीधरकृतटीकोपेता ।	५	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—अपरार्ककृतटीकासहिता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।	३	०
४८ स्मृतीनां समुच्चयः—अज्ञिर प्रभृतिसप्तविंशतिसंस्कृत्यात्मकः ।	५	०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिर्व्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ।	४	१२
५० यतीन्द्रमतदीपिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता ।	१	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः ।	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता । ...	२	०
५३ श्रौतसूत्रम्—सत्याषाढविरचितं भागदशकात्मकम् ।	२८	५
५४ मतस्यपुराणम्—श्रीमद्वैदपाथनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवेलैत्युपाध्विष्णुभट्टकृतः ।	४	०
५६ नित्यापोडशिकार्णवः—भास्कररायोत्रीकृतटीकासहितः ।	३	८
५७ आचारभूषणम्—द्विरण्यकेश्याह्निकमोकोपाह्न्यम्बककृतम् ।	४	६

५८ आचारेन्दुः—माटेइत्युपाह्वयन्यकविरचितः ।	४	०
५९ श्राद्धमञ्जरी—कैलकरोपाह्ववापूभट्टविरचिता ।	२	०
६० यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतीकृतः ।	१	१२
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदसकृतटीकासमेतम् ।	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डव्यानन्दवल्लीभूषणनिपदः—सटीकाः ।	२	८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाक्यशालीयम् ।	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतयुतमदीपसहितः ।	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	१	१०
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाढ्यटीकायुतः ।	२	६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	१	८
७४ द्राष्टावयनगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता ।	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता ।	२	६
७८ त्रिस्थलीसैतुः—नारायणभट्टविरचितः ।	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता ।	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहितं भागद्वयोपेतम् ।	९	१
८४ अद्वैतामोदः—अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवरासिमणीतः ।	२	०
८५ ज्योतिर्निबन्धः—शूरमहाठश्रीशिखराजविरचितः ।	३	१५
८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किञ्चवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः कृता ।	२	१६
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१६	४

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि।

ग्रन्थाङ्कः ५३.

सत्यापाढविरचितं श्रौतसूत्रम्

धर्मसूत्रापरपर्यायमश्रद्धयसमाप्तिपर्यन्तं महादेवदीक्षितविरचितो-
ज्ज्वलाव्याख्यासमेतं तदग्रे च महादेवशास्त्रिकृत-
वैजयन्तीव्याख्यायुतम् ।

पङ्क्तिविंशसप्तविंशाष्टाविंशैकोनत्रिंशप्रश्नात्मको
दशमो (चरमो) भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारुलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमत् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधे-

यमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५४

ख्रिस्ताब्दा. १९३२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् (२० ४) ।

त्रायतां गौरीपरिवृढः ।

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

अयि संख्यावत्प्रवरा आनन्दाश्रमप्रकाशितग्रन्थपङ्केरुहमकरन्दसं-
दोहसेवनगुञ्जदिन्दिन्द्रिराः—प्रमोदन्तां श्रीमतां चेतांसि, यच्चिरस्यं
खलु कालस्य संमुद्रणावस्यायां स्थितस्य सद्यचित्तकस्याद्ययावत्काप्यन-
ङ्कितस्य श्रीसत्यापाढसूत्रस्य दशमो (चरमः) भागः प्रत्नदुर्लभशास्त्री-
यग्रन्थरत्नप्रकाशेनैकयत्नवशंगतया संस्थया यौष्माकीणे करकपले
सादरं समर्प्यत इति ।

महोदयाः सागराम्बरामण्डलमध्यवर्तिनि कस्मिन्नपि जनिभृन्मात्रे
निधीयतां दृष्टिस्तर्हि स खलु सुखं संचिकाङ्क्षिपन्दुःखं च परिजिही-
र्षन्नेव श्रीमद्भिः समवलोक्येत । इन्त परं किं नाम सुखं कथंकारं च
तल्लभेयेति न पुनः कोऽपि निपुणमन्वेपिषिपति । सकलैश्वर्यात्मकमै-
हिकं स्वर्गलोकप्राप्तिरूपं पारलौकिकं तदुभयान्यतरज्जानिमृतिनिवर्तकं
मुक्तिस्वरूपात्मकं वा यत्किमपि सुखं वर्ततां तत्कर्हिचिदपि नूनमृते
स्वधर्माचरणं न प्राप्नोतीति 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति'
' धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ' ' न जातु कामाश्च भयाश्च लोभादु० '
इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रादिभिः समस्वरं जोषुष्यमाणो राद्धान्तः ।

एतावता सुखस्य पुनर्निर्विचिकित्सतया स्वधर्मसाध्यत्वे सिद्धे
किंस्वरूपो धर्म इति बलवदाकाङ्क्षायां धर्मलक्षणं मीमांसितव्यं
भवति । तत्र ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति मीमांसकाः । ' विहि-
तकर्मजन्यो धर्मः ' इति तार्किकाः । ' यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ' इति
वेदान्तिनः । ' आचारः परमो धर्मः ' ' इष्टप्रापको धर्मः ' एवमा-
दीनि पुरुहूणि पुनरेकदेशीनि धर्मलक्षणानि चक्षुष्पथमवजागाहति ।

तदेतेषु सकलेष्वपि पक्षेषु ' इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारालौकिकोपायो
धर्मः ' इत्येव शिष्टसंमतं धर्मलक्षणं भवितुमर्हति । स च धर्मस्तु
श्रुतिमूलकः । ' वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ' ' अतः स परमो धर्मो यो

वेदादधिगम्यते' इत्यादिमनुव्यासादिस्मरणात् । सिद्धे च सकलसुखै-
कनिदानस्य स्वधर्मस्य श्रुतिगम्यत्वे श्रुत्यर्थस्य च नूनमेकान्ततः
सुदुरूहतया धर्मरहस्यमाधिजिगमिषूणां शरीरभाजां तदवबोधः पुनर-
गम्यप्राय एवेत्युक्तिर्न खलु समाटीकेतात्थ्युत्कोटिम् ।

अनन्तः किलायं श्रुतिवचसां राशिः । न चायमेकेन जन्मना कथं-
चिदपि साफल्येनाध्येतुं सुशकः केनापि मेधावताऽपि पुरुषेण । नतरां
पुनर्मन्दधिया । भूयस्यश्च खल्वेतस्य कालगतवैषम्यात्समुच्छिन्नाः
शाखाः, यद्यासां श्रुतिशाखानां चरणव्यूहादिषु नामानि श्रवणसरणि-
मधिरोहन्ति, नहीदानीं तासां श्रूयत एकमात्रोऽपि मन्त्रः । काधुनैताः ।
ततश्च पुनरेकान्ततः प्रतीयतेऽविद्यन्तापरा अपि शाखाः श्रुतीनां यासां
किल विलयः समजानि ।

एतावता कतिपयानां शाखानां लुप्तत्वात्सतीनां पुनः कृत्वर्थकर्म-
कलापजटाजटिलत्वाद्दुर्धराधिगमशब्दभाण्डारसंघट्टयत्वाच्चान्तरान्तरास्थि-
तानि धर्मतत्त्वानि समाकलयितुमशक्यमायत्वादविपश्चिदपश्चिमानां धर्म-
तत्त्वावगतिर्देवीयस्येव । सत्यां च दवीयस्यां तस्यां समस्तसुखजी-
वातुभूतं नैजं धर्ममजानानाः खलु सर्वेऽपि पुनरसुमन्तो विमूढान्तरङ्ग
इत्यंकारंक्रियाविवेकविधुराः श्रेयसः प्रच्यवेरन्ध्रेयसश्च ध्वंसेरन्ध्वकर्त-
व्यतो अश्येयुर्नूनमवनतिगर्तायां च निपतेयुर्हन्त महानर्थपारम्पर्यं वा
प्राप्नुयुः । इत्थंभूताश्च ते तपस्विनो जीवाः कामलोभादिविविधतापगुम्फ-
गुम्फितेऽतिकरालेऽस्मिन्पातायातस्वरूपे संसारपारावारे मा निमाङ्क्षु-
रिति सकलमुनिगणचक्रवर्ती भगवानव्याजकरुणावरुणालयोऽनाया-
सं धर्महृदयमवबुभुत्समानानां सुखावबोधाय धर्मसूत्राणि श्रौत्रसूत्रगत-
प्रश्नद्वितयेन विरचयांबभूव श्रीसत्यापादाचार्यः ।

एतस्मिन्खलु धर्मसूत्राख्यप्रश्नद्वये ब्रह्मचारिधर्मब्रह्मयज्ञविधिपञ्चमहाय-
ज्ञप्रशस्तिकुशलप्रश्नादिविचाराचमनविध्यभक्ष्यविचाराभक्ष्यमांसादिसु-
मिसद्भिर्भक्षवर्तनप्रकारगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राट्धर्मदण्ड्यादण्ड्यविचार-
नियोगदूषणदायविभागादीन्स्वधर्मजीवनौपधायमानान्तामयाचारिका-

न्धर्मान्सामीचीन्येन प्रत्यपीपदच्छ्रीहिरण्यकेश्यपराभिधः सत्यापाढमु-
निपुंगवः ।

अयं पुनर्महामहिमशाली सकलार्थपारदृश्या मुनिवरेण्यो महर्षिवेदव्या-
सान्तेवासिवैशम्पायनवंशसंभूतः सत्यापाढः सद्वाद्रेः पूर्वभागे हरणका-
शी (हिरण्यकेशी) निम्नगाकूलेऽजनिष्ट । सुचिरं च तपस्यन्भवतकामपू-
रणामरपादपायमानाच्छ्रीगिरिवरनान्दिनीजानेः समासादितसमीहितव-
रोऽधिगतदिव्यचक्षुः सप्तविंशतिप्रश्नात्मकं सूत्रं प्राणैपीदिति श्रीमद्द्वैपा-
यनपणीतस्कन्दोपपुराणात्प्रनीयते ।

* स्कन्दोपपुराणान्तर्गतहिरण्यकेशीक्षेत्रमाहात्म्ये स्कन्द उवाच—हरणकाशीति
विख्यातं तीर्थं वैलोक्यविश्रुतम् । स्मरणादप्यशेषाघसंघविध्वंसनक्षमम् । सद्वाद्रेः
पूर्वभागेऽस्मिन्वैशम्पायनसंभवः । सत्यापाढो महाप्राज्ञो मुनिरासीन्महायशाः । तस्य
भार्या सुशीलेति पतिव्रतपरायणा । तस्य पुत्रो महाप्राज्ञो सुमतिर्नाम विश्रुतः ।
तस्याऽऽश्रममनुमासः पराशरतनूद्भवः । तं व्यासं पूजयित्वाऽपि सत्यापाढो महा-
मुनिः । सत्यापाढ उवाच—देवानां को नु पूज्यः स्यान्नयाणां मुनिसत्तम । मुक्ति-
मुक्तिश्च कस्माद्वा स्यादनादिश्च को भवेत् । अनन्तश्चापि को विप्र देवानामपि देव-
तम् । यज्ञैः क इज्यते देवः को देवेष्वनुगीयते । एवं मे संशयं छेत्तुं वद व्यास
महामुने । व्यास उवाच—चतुर्विधपुमर्थानां प्रमाणं शब्द उच्यते । तत्रापि
वैदिकः शब्दः प्रमाणं परमं मतः । वेदाः प्रमाणं सर्वत्र साकारेषु पृथक्पृथक् ।
[अ] विकारं च यत्त्वेकं तत्तेभ्यः परमं मतम् । सत्यापाढ उवाच—नानेन
निर्णयः कश्चिन्मयाऽत्र विदितो भवेत् । व्यास उवाच—यद्यप्येषां न भेदोऽस्ति
देवानां तु परस्परम् । तथाऽपि सर्वसिद्धिः स्याच्छिवादेवा (व) मुखात्मनः ।
प्रपञ्चस्य निमित्तं यज्ज्योतिश्च परं (रमं) शिवः । तमेव साधय हरं भक्त्या
परमया मुने । हरणकाशीं समागत्य शिवमाराधयन्मुनिः । ततः शंकर तु (स्तु)-
द्वाऽपि (तुष्टोऽपि) दिव्यचक्षुर्मुनेर्ददौ । स मुनिः कर्ममार्गं हि सत्वरम (रं वा)
करोद्भुवि । ततःप्रभृति तत्तीर्थं हिरण्यकेशीति विश्रुतम् । इति श्रीस्कन्दोपपुराणे
हिरण्यकेशीमाहात्म्यम् ।

धारवाडपत्तनस्थदण्डवतीत्युपनामकसोमयाजिमहादेवदीक्षितसन्न्यस्ति स्कन्दोपपु-
राणम् । तदन्तः प्रातीदं हि० मा० ।

अथैतद्विंशमभागेतरनवभागेषु यथायथंस्थितानां सवृत्तिकानां पञ्च-
विंशतिरुख्याकानां प्रश्नापरपर्यायाणामध्यायानां प्रसङ्गात्समासेन सारं
प्रदर्शयते—

तत्राऽऽद्यप्रश्नद्वये परिभाषापूर्वकं दर्शपूर्णमासावनुनिर्वाप्येन्द्रवैश्वदेवका-
म्यदर्शपूर्णमासप्रयोगविकारपिण्डपितृयज्ञब्रह्मत्वानि व्याख्यातानि ।

तृतीये च प्रश्नेऽधिकारः सर्वकर्मसु प्रतिनिधिनिरूपणमाधानं
तदङ्गेष्वयः पुनराधेयमग्निहोत्रं सगृहस्य प्रयाणं दर्विहोमधर्मा अतिदेश-
प्रकारो विकृतिषु विशेषविधिश्च सोमाग्रयणेष्टिपशुबन्धानामनुष्ठानेऽमा-
वास्यापौर्णमासीकालावाग्रयणेष्टिश्च ।

चतुर्थपञ्चमयोर्निरुद्धपशुबन्धस्तद्विकृतिविशेषविधिश्चातुर्मास्यानि च ।
प्रतिपादितानि ।

षष्ठे प्रश्ने च याजमानसामान्यविधिपूर्वकं दर्शपूर्णमासयोर्याजमानं
होमोपस्थानं प्रवासोपस्थानं पुनः प्रवासादागतस्योपस्थानविधिराग्र-
यणेष्टिनिरुद्धपशुचातुर्मास्येषु याजमानं चातुर्मास्येष्वान्तरालिकानि
ब्रतानि च कथितानि ।

ततः सप्तमाष्टमनवमेषु ज्योतिष्टोमस्तद्विकार उवथ्यपोडश्यतिरात्रा-
प्तोर्यामाश्च पञ्चेकादशिनी तत्पशुषु तन्त्रावृत्त्याद्यनुष्ठेया धर्मविशेषाश्च
निरूपिताः ।

दशमे चाग्निष्टोमयाजमानहोतृविनियोगो ज्योतिष्टोमब्रह्मत्वमुक्तम् ।
एकादशद्वादशत्रयोदशेषु चाग्निचयनम् । वाजपेयराजसूयौ, चरक-
सौत्रामणी चाभिहिता ।

चतुर्दशपञ्चदशपोडशेष्वश्वमेधपुरुषमेधौ सर्वमेधश्च । विध्यपराधे
प्रायश्चित्तानि । द्वादशाहोऽहीनसत्ररूपो महाव्रतं गवामयनं च
व्याहृतम् ।

सप्तदशाष्टादशयोरिकाहाहीनाः । सत्राणि संवत्सरान्तानि चोक्तवा-
न्मुनिः ।

एकोनविंशविंशयोर्दृष्टकर्मप्रतिपादकयोः प्रश्नयोरुपनयनसमावर्त्त-

तमधुपर्कः । समावृत्तस्य काम्यविधयो दारगुप्तिपण्यासिद्धिक्रोधविन-
यनसंवादाभिजयननैमित्तिककर्माशुभशकुनप्रायश्चित्ताशुभस्वप्नदर्शननि-
मित्तकहोमाद्भुतप्रायश्चित्तानि । विवाहविवाहहोमवधूप्रवेशगृहप्रवेशस्था-
लीपाकचतुर्थीकर्माणि । गर्भाधानौपासनहोमपुनःसंधानानि । प्रस-
ङ्गात्मवासाविधिः । गृहस्थस्य गृहकरणम् । वास्तुशमनं गृहप्रवेशश्च
सीमन्तोन्नयनादिनामकरणान्ताः संस्काराः । प्रवासादागतस्य विधिः ।
अन्नप्राशनचूडाकर्षगोदानकर्माणि । अग्रहप्रायश्चित्तशूलगवकर्मबौद्धय-
विहारसैत्रपत्यस्थालीपाकाः । मासिकमाघ्यावर्षाष्टकाश्राद्धानि ।
पूर्वेद्युःश्राद्धादिश्रवणाकर्मन्तानि । आग्रहायणी । उपाकरणमुत्सर्जनं
चैवमादयो विषयाः प्रदर्शिताः ।

एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशेषु याजुषहौत्रप्रवरनिर्णयो । काम्येष्टिपशु-
बन्धाः । कौकिलीसौत्रामणीसवाः काठकचयनानि च व्याहृतानि ।

चतुर्विंशपञ्चविंशयोः प्रवर्ग्यः । श्रुत्वे विहारयोगाश्च व्याहृताः ।
षट्विंशसप्तविंशस्थसामयाचारिकान्विषयान्प्रागवोचाम ।

भारद्वाजीययोः पितृमेधीयाष्टाविंशैकोनत्रिंशयोः प्रश्नयोः सत्या-
पाढमुनिपरिगृहीतयोश्च मृतस्य कर्मणो विधानं मृतस्याऽऽहिताग्नेः
स्थापनदहनप्रकारः शवाग्नौ हवनमस्थिसंचयनमित्यादयो बहवः खलु
विषयाः प्रत्यपादिषत मुनिवरेण ।

अत्र केचन संदिहीरन् 'ननु भोः श्रौतार्थप्रतिपादकान्प्रश्नान्का-
त्स्न्येनानभिधायैवान्तरा किमित्याचार्यो गृह्यप्रश्नद्वयं व्यररचत् ।
अष्टादशप्रश्नगतसप्तसंवत्सरान्तसत्रकथनोत्तरकाल एवाव्यवहितत्वे-
न याजुषहौत्रप्रवरनिर्णीतिकाम्येष्टिपशुबन्धकौकिलीसौत्रामणीसवकाठ-
कचयनप्रवर्ग्यादिविषयान् कुतो न सूत्रयामास ' इति । सत्यम् ।
धूमः । ' उपनयनं व्याख्यास्यामः ' इति हि तावद्गृह्याद्यप्रश्नीयादिमं
सूत्रम् । उपनयनं पुनः श्रौतम् । ' उपनयनस्य विद्यार्थस्य श्रुतितः
संस्कारः ' इति धर्मेण वचनाच्चस्य श्रौतमध्ये विधानं श्रौतत्वप्रख्याप-
नार्थं कार्यभ्रंशे च श्रौती प्रायश्चित्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थं च ।

‘ नन्वथापि केचित्संशयीरन् ‘ किमहो श्रौतत्वादुपनयनमात्रस्य तावच्छ्रौतमध्ये प्रकल्पनं सांगत्यं भजेत, कथंकारं पुनर्धतोपाकरणाविसर्गज्ञानविवाहादीनां तदानन्तर्येणैव विधानं बल्पयांवभूव मुनिः ’ इति । उपनयनोत्तरं पारम्पर्यमाप्तसकलस्मार्तप्रयोगाणां बुद्ध्युपाखण्डत्वात्तत्त्यागस्य च सुतरामनौचित्यात्, श्रौतवत्स्मार्तस्यापि पुनरेकान्ततः समादरणीयताख्यापनार्थत्वाच्च नूनं श्रौतमध्ये स्मार्तप्रकल्पनं सविशेषं पोषयति सौम्रीं रचनाचातुरीं खलु सत्यापाढीयाम् । न वयं तत्र वैसंगत्यकणिकामप्युत्पश्यामस्तराम् ।

एतस्य पुनः सत्यापाढीयसूत्रस्य श्रीमहादेवदीक्षितभट्टगोपीनाथमातृदत्ताचार्यवाञ्छेश्वरसुधीप्रभृतीनां बहुलाः खलु वृत्तयो विद्योवन्ते । परं यथा यथा मुद्रणकाले येषां येषां वृत्तिकृतां येषु येषु च प्रश्नेषु यावतीं वृत्तिं समासादितवत्यानन्दाश्रमसंस्था तावतीं वृत्तिमाङ्गिष्ठ खलु तत्तद्भागगतेषु तेषु तेषु प्रश्नेषु । तथा हि—

तत्राऽऽदिमपदध्याय्यां गुम्फिता वैजयन्तीनाम्नी वृत्तिः श्रीदीक्षितमहादेवेन परमेशितुर्वृत्ततनोः कण्ठे सादरं न्यधाये । सूत्रकारहृद्गतार्याविष्करणपटीयसीयं वैजयन्ती, श्रौतीयार्थमणायिपुंगवानां विचक्षणमूर्धन्यानां हृदयंगमसौगन्ध्यपटलेन प्रजनयेत्खलु यत्सत्यं परां कोटिमारुढमन्दमानन्दयुम् । नैतत्परोक्षं श्रेमुषीमताम् । कृत्यः पुनरयं वृत्तिकृत्कृतमस्मिन्वाऽनेहसि कृतमस्मिन्वाऽन्ववायेऽजनि नैतदन्तरङ्गैर्वैहिरङ्गैर्वासाधनैः किल पारयामो वयं निर्धिचिकित्समध्यवसितुम्, परमयं पण्डिततल्लजः सूत्रमणेतृवंशोद्भूतः कौशिकगोत्रोयो महाराष्ट्रीय इत्येतत्तावन्निश्चयमवचम् । उदलेखीबासावेव स्वीयव्याख्योपक्रमीय एकस्मिन्पद्ये सत्यापाढमुनिमुपक्रम्य—

‘ सोऽयं मदीयमनघं कुशिकस्य वंश—

मात्मावतारजनुपाऽलमलंकरिण्युः ’ ॥ इति ।

‘ तत्र प्रश्नपदकं पूर्वव्याख्यातृभिर्व्याख्यातम् । अयामिष्टोपादिर्कर्मप्रतिपादकं सप्तप्रश्नादिकं सूत्रमव्याख्यातत्वादिदानीं व्याख्यायते । तत्रा-

ऽऽदौ तावद्याज्ञिकानां संप्रदायबोधार्थं श्रौतपरिभाषाः स्मार्तगार्हपत्यार्थाश्च संक्षेपेण प्रदर्श्यन्ते । इति शालिवाहनशाकीयसप्तदशशतकोत्तरार्धे सत्ताभाजः स्वपणीतज्योत्स्नाख्यव्याख्योपोद्घाते भट्टगोपीनाथस्य समुल्लेखेनायं पुनर्महादेवदीक्षितमहाभागः षोडश्यां पञ्चदश्यां वा शालिवाहनीयायां शताब्दध्यामासांचक्र-इति नस्तर्कः । आद्यपञ्चपट्टकोत्तरं सप्तमादिषु पञ्चेषु महादेवीयवैजयन्त्यदर्शनात्माशुक्ता गोपीनाथीयोक्तिः पुनरेकान्ततो महादेवमेव संबध्नाति । एकविंशमश्रीयमाज्यभागान्तं याजुषहोत्रसूत्रं चैतेन वैजयन्तीकृता महादेवेन व्याख्यायि । तामपि व्याख्यां प्राकाशयदष्टमे भागे आनन्दाश्रमसंस्था । गृह्यपञ्चद्वयमधिकृत्य श्रीवाराणसीस्थवैशंपायनोपनामकस्य सुगृहीतनामधेयस्य महेशभट्टस्य 'महेशभट्टी' नामकप्रबन्धवत्, 'प्रयोगवैजयन्ती' इत्याख्यः स्मार्त-षोडशप्रयोगात्मकः प्रबन्धोऽनेनैव खलु दीक्षितमहादेवेन प्राणायीति समवगाहते श्रवणसरणिं, संभाव्यते च 'वैजयन्ती' इति नामसादृश्यात्तादृग्विधत्वमपि । परं 'महादेव' इत्याभिधानजुषां पुनरनेकेषां ग्रन्थकृतां सद्भावादयमेव वैजयन्तीकृतस्मार्तप्रयोगीयवैजयन्तीमणेतेति नहि नाम वयं निश्चेर्तुं धृष्टुमः केवलनामसादृश्यात् । यद्वक्तव्यं वैजयन्तीकुन्महादेवीयं तदुक्तं खल्वस्माभिर्यावदशक्नुम व्याहर्तुम् । अयेदानीमन्यस्मिन्वृत्तिकृति समभिलषामः कर्णिकां व्यापारयितुमात्मीयाम् ।

महामहिमशाली श्रीमान्भट्टगोपीनाथः पुनरेतस्य सूत्रस्य द्वैतीयीको-वृत्तिकृत् । अनेन किल सप्तमाध्यायतो दशमाध्यायावसाना चतुरध्यायी हृदयंगमया ज्योत्स्नानामवृत्त्या समलमकारि । ज्योत्स्नाशब्दो हि 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा० इति सूत्रेण ज्योतिरस्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या मत्वर्थे निपातितश्चन्द्रिकावाची । चन्द्रिका हि यथाऽन्धतमसस्थितं पदार्थजातं प्रदर्शयति तथैवेयमपि वृत्तिः सुदुर्बुद्धश्रौतार्थकदम्बं सविशेषं विशदयतीति संचकास्त्येवास्याः खलु वृत्तेरन्वर्थतां दधानं ज्योत्स्नेति सुमङ्गलं नामधेयम् । वृत्तेश्चास्याः पुनर्ज्योत्स्नाया ह्ययं विशेषः खलु, कस्कोऽपि वा भवत्वेनां परिशीलयिता न पुनर्निज्ञास्यमानेऽर्थे

यत्सत्यं संदेहदोलामधिरोहेत् । सरला सुगमा चास्य श्रीमतो भट्टगोपी
नाथस्य विविधविषयोद्घापोद्भासुरा पक्षोपपक्षविमर्शक्षमाऽकुतोभया
प्रतिपादनचातुरी श्रौतप्रक्रियाहृदयविदां चेतोकूपारे प्रमोदतरङ्गान्प्र-
त्ययेदित्यत्र न खलु स्तोकोऽपि शङ्कावसरः । महानुभावस्यास्य पुन-
र्योत्स्नावृत्तिप्रणेतुः प्रमोदाधायकं चरितं नहि नामामियं जायेत ।
नैतावदपि तु प्ररोचेतैव सदयहृदयेभ्यो विद्वदग्रेसरमहाशयेभ्यो नूनं
सद्गुणैकपक्षपातिभ्य इति निर्विचिकित्सालेशं बाढं मन्वाना वयं समी-
हामह आनन्दाश्रमप्रणयिभ्यः सादरमृपहारीकर्तुम् ।

सुप्रथितैवास्ति स्वस्तिकरी समस्तक्षेत्रमौलिमणीयमानाऽनणीयोवैभ-
वाधरीकृतसुरनगरी भगवतश्चन्द्रिचूडस्य श्रीविश्वनाथस्य राजधानी
वाराणसी नाम पुरी । या हि खलु रिङ्गदुत्तुङ्गतरङ्गनिस्तुलसौन्दर्य-
शालिन्या पातकत्रितयोज्जासनपटीयस्या भगवत्या भागीरथ्या समलं
क्रियतेतमाम् । तस्यां पुनर्भक्तत्राणधृतन्नतायां श्रीमदन्नपूर्णम्वासमधि-
ष्ठितायां पुरि, नातिपाचीनं निवसति स्म किल मातृकुलमिव श्रीद्वादश-
भुजविद्यागणपत्युपासनादेव्याः, क्रीडागारमिव सरस्वत्याः, पतिकुल-
मिव वेदविद्यायाः, मणयमन्दिरमिव श्रौतयाज्ञिकप्रक्रियायाः, विला-
साङ्गणमिव स्वधर्मनिष्ठाया एवंविधनेकगुणगणशालि श्रीमत्, ओक-
कुलम् । तस्मिंश्च पुनरोककुले लोकोत्तराध्वर्यवविधानचुञ्चुः श्रीमद-
प्रिष्टोमसाहस्राग्निपुक्तचाजपेय—सर्वतोमुख—द्विसाहस्रपुक्तपौण्डरीक-
याजी फोऽपि प्रभाची पुरुषो गणेश इत्यभिधां मण्डयमान उदगात् । स
एव पुनरस्य ज्योत्स्नाकृतो भट्टगोपीनाथस्य जनिताः । मायः १६५५
तमे शालिवाहननृपतेः शके श्रीवाराणस्यां नैजेन जनुपाऽलमकार्षीत्,
ओककुलं प्रमोदयौचकार चाऽऽत्मीयौ मातरपितरौ अगोपीनाथः ।
षाल्ये पुनरतिमात्रमासीद्वापलं श्रीमतो गोपीनाथस्य । कैशोरीं किल
समनुभवति गोपीनाथेऽवस्थितिं हन्त नूनमकाण्ड एव सौजन्यमन्दाकिनी
तज्जननी समापयामास पुनरैहिकीं संसारयात्राम् । अहो कथं नु नाम
' प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराद्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ' इति
कचिकुलगुरुकालिदासीयचमत् । अतथेन भूयेत । बलीयसी खलु सर्व-

कृपा भगवती भवितव्यता । आस्तां तावत् । गच्छता गणरात्रेण
यूनैव पुनर्गणेशेन द्वितीयोदवाहि द्वितीया निसर्गचतुरचेताश्चपलोऽयं
बहुल्लोकोत्तरगुणगणपटिन्ना तत्रत्यतत्सामयिकचिदुपां वोभवीति स्म
मीतिपात्रम् ।

गच्छता कालेन गृहेऽध्ययनकालेऽन्तरायबाहुल्यं तन्मूलिकामा-
युषो हानिं च समनुभूय पितृचरणानुमोदित एव स्वालयतोऽन्यत्र
श्रीत्रिपुरान्तकनगर्यामेव न्युष्य समध्यगीष्ट व्याकरणन्यायमीमांसादि-
शास्त्रकदम्बम् । नवनवोन्मेषशालिनी शास्त्रहृदयसमाकलनपटीयसी
चास्य श्रेष्ठुषी पञ्चपैरेव पुनर्हायनैरजीगणत्सकलशास्त्ररहस्यम् । अचि-
रादेव च

‘ चार्ता च कौतुकवती विमला य विद्या

लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।

तैलस्य धिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार-

मेतन्नयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥

इति तत्त्वानुसारतः पण्डितमकाण्डस्य भट्टगोपीनाथस्य किल सानन्द-
निर्भरं नरीनृत्यते स्म पुनः सुकीर्तिलासिका सकलदिगन्तगतविद्वज्जन-
श्रवणपुटरङ्गमण्डपे ।

आसीच्च तादानिकेऽनेहसि श्रीभृशवल(भोंसले)वंशराजधानी-
भूते सप्तवार(सातारा)पत्तने महाराष्ट्रस्वाराज्यलक्ष्मीविलासस्य सुशु-
द्दीतनामधेयस्य श्रीशिवाजीमेदिनीवल्लभस्य स्तुषा श्रीराजाराममहिषी
श्रीमती ताराबाईति । न खलु न विदितं पुरावृत्तमणयिनां यदासी-
त्किल तदाऽस्याः ‘ आईसाहेव ’ इति नाम्नाऽपि प्रथा । तथाऽपि
पुनः समाग्रायि कर्णोपकर्णिकया विचक्षणपुंगवस्य श्रीगोपीनाथपुण्ड-
रीकस्य खलु लोकोत्तरो विस्मररो यशःपरिमलः । कतिपयादिवसापगमे
सबहुमानपुरःसरं श्रीपेशवेकुलललामेन श्रीधाजीरायात्मजेन ‘ नाना-
साहेव ’ इत्यपरनामधेयेन बालाजिमहाशयेन श्रीताराबाईवचनादाकारि
किल श्रीगोपीनाथो बालेन्दुमौलिराजधानीतः शालिवाहनीये १६७२
तमेऽब्दे । समस्थापि च निजसविधे महाराष्ट्रभूभालतिलकायमानायां
निजराजधान्यां पुण्यनगर्याम् । अहो दिष्टया खल्वेतत् , यत्सरस्वती

कमलया संगतेति । समुपात्तराजाश्रयाण्येव पुनर्विद्वद्रत्नानि विराजन्ते-
तमाम् । सुप्रथितैव च भूतार्थैव किल काऽप्यभिष्टुक्तोक्तिः—

‘ विनाऽऽश्रयं न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः ’ इति ।

श्रीमति वाजीरायतनूजनुपि श्रीनानासाहेबमहानुभावे प्रशासति
किल रत्नगर्भामण्डलं राजधानीभूतस्य तादिकस्य श्रीपुण्यपत्तनस्य
पुनः सौभाग्यसानुसमाधित्यकासंप्राप्तस्य किं नु नाम वर्णयितव्या
लोकोत्तरा वैभवी । यदेतत्पुण्यपुरं नाम सरित्पतिरयं श्रोत्रियमौक्ति-
कानां हिमाचलोऽयं पण्डितरत्नानां निवासोऽयं सकलविद्यानां समा-
श्रयोऽयं समस्तकलानां खनिरयं ज्ञानस्य शेवधिरयं चातुर्यस्य कासा-
रोऽयं पाण्डित्यस्य निकपोऽयं विदुषां सुरपादपोऽयं याचकानां
चिन्तामणिरयं वदान्यानां कन्दरोऽयं मन्त्रस्य किं पल्लवितेन नतरां
नाम पुनरेतादृशं विषयं वयमृत्पश्यामो यः किल तादानिके काले
नाऽऽसीत्पुण्यपुरे । एतादृशगुणशालिनि नगरेऽस्मिन्यत्सत्यं श्रीमद्गो-
पीनाथीयामननं नाम तप्ते सैलार्चुर्गुगन्धिते सकुंकुमे गोपयासि स्वण्ड-
शर्करापातः । ततः किलाष्टनवैः संवत्सरैः प्रत्यक्षीकृत्य श्रीभट्टगोपी-
नाथीयामनन्यसाधारणीमार्दन्ती १६८१ तमायां शालिवाहनीयायां
शरदि श्रीमन्नानासाहेबभूपालसंमन्यैव श्रीमती राज्ञी स्थूलस्या तारा-
वाई दक्षिण्यायामै भट्टगोपीनाथाय विराज(वाई)क्षेत्रतो नातिदवी-
यस्यन्तरे वर्ति[नं] ‘ एस्कर ’ नामकं ग्रामग्रहारी चकार । अहोऽपूर्वः
खलु विद्वज्जनपक्षपातः, अहो महीयसी दानमियता, अहो लोकाति-
शायिनी समयोचितकारिता सुगृहीतनामधेयायाः श्रीतारावाईदेव्याः
पण्डितमकाण्डसंग्रहकपटीवसः श्रीवाळाजीभूभुजय । आसीत्किल स
ग्रामद्विसप्तावाधि चाग्च्छ एव पुनस्य श्रीगोपीनाथस्याभ्यासे । परं
१६८४ तमे शालिवाहनीये दायने सुदूरदर्शिना श्रीमता श्रीपेशवेकुला-
म्बराम्बरमणिना श्रीवाळाजीतनुजेन समाधयेन श्रीमाधवेन स्वीकृत्य
किल व्यावहारिकीं परिपटीं सनदाख्यपत्रिकयाऽऽसज्जितः । ततः
पुनरेकयैव शरदाऽखरवर्णसंकुले तदेस्करसंवत्सये मनागिवाभियतामभि-
व्यञ्जयता श्रीगोपीनाथेनाऽऽवेदितः श्रीमान्माधवरायः परिवृत्तिसहिष्णु-
तागुरोदृत्य १६८५ तमे शालिवाहनाब्दे ‘ साष्टी ’ नामग्रामं भट्ट-
नाथि पर्यधीष्टत । सोऽपि पुनः साष्टीग्रामः किल वचनवितीर्ण

एव पुनरवर्तिष्ठ पञ्चदशाब्दावधिकस्तदुपक्रमे । ततः १७०१ तमे शालिपत्रीये वर्षे श्रीमता सवाईमाधवरायराजेन सनदाख्यया वितरण-पत्रिकया वंशपारम्पर्या विद्वदग्रेसराय श्रीगोपीनाथाय प्रादाय । अद्यावधि हि समुपजोषं नाम निर्विश्यते मायस्त्रयोदशशतकरभारात्मकः खलु स ग्रामः श्रीगोपीनाथतः पञ्चमेन श्रीधुण्डिराजमण्यत्रा श्रीगोपाल-पौत्रेण श्रीधुण्डिराजशर्मणा शोभनकर्मणा परमधर्मणा श्रीलक्ष्मणात्मजे-न । अहो वदान्यतमा यत्सत्यं श्रीपेशवेकुलसंभूताः पुना राजानः । न नूनमप्यन्यन्ताऽऽत्मानं धन्यतमं केवलसाकुर्डीग्रामदानेन, अपि च १६९१ तमेऽब्दे श्रीवल्लालचित्तचकोरचन्द्रिरेण श्रीमाधवेन राज्ञा संव-धिष्णुनैव पूर्वजानां दातृत्वव्रतं समलंकरिष्णुनैव सुपात्रवितरणेन राज-लक्ष्मीं निराकरिष्णुनैव प्रतिभटपत्तयवनस्वचित्चारुन्तुदरणकण्डूमति-मात्रं प्रभाविष्णुना श्रीरमाजानिना प्रतिसंवत्सरं दित्सितव्यया निजको-शस्थानां राजतमुद्राणां पञ्चदशशत्या पुनश्च समसभाजिंस पण्डितवरः । तदामृति १७९७ तमशालिवाहनीयाब्दपर्यन्तं प्रागुक्तां पञ्चदशशतीं प्रतिवत्सरं समुपाभुक्षत निष्प्रतिवन्धं श्रीगोपीनाथवंश्याः, ततः किल नातिद्राघीयसाग्नेहसा प्रतिवार्षिकी सार्धसहस्ररूपकप्राप्तिः कुण्ठिता, ग्रामः पुनरवर्तिष्ठ ।

एवमनवधविद्यासमासादितग्रामादिलक्ष्मीकः स्वधर्माचरणचणः पार्वणशर्वरीशचन्द्रिकायितसुनिर्मलतरयशःपटल आहिताग्निः श्रीगो-पीनाथभट्टः १७०५ तमाब्दीयफाल्गुने मासि हन्त सहसैव किलाऽऽ कारितः कठोरान्तरङ्गेण कृतान्तद्वतकेन । अहह भो अस्मरणनिर्घृणता खलु परेतभर्तुः । अवितथं पुनरिदमभिधीयतेऽभियुक्तैः—‘को नु नाम न स्पृहयति सद्गुरुने’ इति । आस्तां तावत् ।

अनेन पुनर्ज्योतिस्ताकृता भट्टगोपीनाथेनापरेऽपि केचन ग्रन्था निर-मायिपत परं तेषु संस्काररत्नमालानामप्रबन्धो यत्सत्यं सर्वाङ्गहृद-यंगमो विराजतेतमाम् । स्मार्तयाज्ञिकीयसकलेष्वपि प्रबन्धेषु नूनमयं प्रबन्धश्चक्रवर्तिपदं सलीलमिव संपादयोदित्यत्र नहि नहि किलाणीयानपि मतिमतां शङ्कावसरः । शृङ्गप्रश्नद्वयीयं श्रीसत्यापाढमुनिहृदयं संजि-ज्ञासुभिः, स्मार्तप्रयोगोपयोगिनः सुसूक्ष्माननेकश्रुतिस्मृतिसूत्रोद्धृ-वचनसमुदायान्दिदृशुभिः, मासङ्गिरुगभीरधर्मशास्त्रीयान्विपयानधि-

जिगमिषुभिः, सहजतयाऽन्तराऽन्तरा मोद्धूताञ्जयोतिःशास्त्रीयवचन-
स्तोमान्समाचिकलयिषुभिः, यं कपपि विषयं प्रतिपाद्यत्वेनाधिकृत्य
तत्र संभाव्यमानसंशयघातनिराकरणपुरःसरं-प्रतिपादनशैलीं निरीचि-
क्षिषुभिः प्रागेव च संस्काररत्नमालाख्यो गोपीनाथप्रणीतप्रबन्धः
शरणीकरणीयः । न खलु पुनः कोऽपि विमनायेत किमपि जिज्ञासितं
तत्र नालभतेति । प्रबन्धश्चायं १६८७ तमे शालिवाहनवत्सरे पार्थि-
वनाम्नि शुक्ले श्रावणमासि विघ्नपतिथौ सोमे समाप्तिमयासीदिति
ग्रन्थकृदुक्त्यैव प्रतीयते । संस्काररत्नमालासमाप्त्यनन्तरमेव किल
ज्योत्स्नावृत्तिः पुनः प्रणेतुमारब्धेत्यप्यनुमीयते । अन्यथा हि संस्कार-
रत्नमालासमाप्तिसमयमिव ज्योत्स्नासमापनकालमपि निरदेक्ष्यदृष्टि-
कृत् । इदमप्यत्रैकमवश्यमवगन्तव्यं यत्किल ज्योत्स्नावृत्तिसमाप्तिका-
लानुल्लेखेन, सकलस्यापि पुनः सत्यापाढीयसूत्रस्य व्याख्याने नूनमा-
सीद्वलीयसी समीप्ता श्रीगोपीनाथीया हन्त हन्त परमाकालिकपञ्चत्व-
सद्भावेन न खलु पुनरघट्टि तथाविधम् । अतिरोहितमेवैतत्, स-
न्मानवेनान्यदेवाभिलष्यते नूनमतिमात्रमन्यदेव च विभाच्यते भगवत्या
नियत्येत्यलं विषादेन ।

मियमहाभागा आनन्दाश्रमसुहृदः, उपहृतं खल्वस्माभिः × श्रीगोपी-
नाथभट्टदीक्षितीयं यावच्छवयं वृत्तं श्रीमद्भयः । महीयसो विदुषोऽस्य
लोकातिशायिप्रतिभाशालित्वस्य भूयस्यः खल्वारुण्यायिकाः पुनरस्मै-
विद्वद्भिर्व्याहृताः, श्रीगोपीनाथप्रणप्तृपुत्रेण श्रीधुण्डिराजदीक्षितमहाश-
येनापि च परम्परया श्रवणकर्माकृता अर्यादधितधीभूतः इति चास्-
भ्यं कथितास्तदीया गाथाः शोश्रूयन्तेऽस्माभिः । परं विस्तरभिया
नोष्टिह्यन्ते ।

तार्त्तीयकः पुनरस्य सत्यापाढीयसूत्रस्य व्याख्याता श्रीभानूदत्ता-

× इदं पुनः श्रीभट्टगोपीनाथीयं वृत्तं संप्रति पुण्यपत्तननिवासिभ्यस्तदीय-
पौत्रपौत्रेभ्यः फर्ग्युसन्नेलेनारु-संस्थीयमोफेतरभिरुदालेकनेभ्यो धुण्डिराजदीक्षित-
महाशयेभ्यो महीयोपिः प्रयत्नैः संपाद्य यथाश्रुतमेव समुदलेषि । न खलु तत्र
संशयावसरः । शराङ्कविषये यदि मनावप्रमाद्येन तर्हि क्षमन्तां पुरावृत्तकोविदः,
निवेदयन्तु च भूतार्थम् ।

चार्यः । एतेन खलु गृह्यसूत्रमयी, एकोनविंशविंशमश्रदयी व्याख्यापि
संपुद्धिता चाऽऽनन्दाश्रमसंस्थयाऽष्टमे भगवे । नितान्तं सरला सरसा
सुगमा चास्य श्रीमातृदत्ताचार्यस्य व्याख्यानकौशली । यत्किपपि वा
प्रतिपाद्यं भवतु तदेतत्प्रतिपाद्यमानं यदा विविधवचनजातं समुपन्यस्यं
समर्थयते तदाऽऽलिखितमिव भवत्यन्तःकरणजबानिकायामिति नैतदप-
रिचितमिङ्गितज्ञानां श्रेमुपीमताम् । भूयिष्ठं चोपकुर्वती वैदुष्यभङ्गी-
मङ्गीकुर्वन्तः पुनरमन्दमानन्दं विन्देरन्परिशीलयितार इत्यत्र न
संदिग्धो वयम् ।

यद्यप्यानन्दाश्रमसंस्थया स्मार्तमश्रद्वयस्यैव मातृदत्ताचार्याया वृत्तिः
समासादि तावन्माज्येव च पुनराङ्कि तथाऽपि व्याख्याया उपक्रमे
मङ्गलाचरणाभावात्, अपि च 'यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय
दर्शपूर्णमासादयः सहस्रसंवत्सरान्ता ये श्रौता यज्ञा वैतानिकास्ते व्या-
ख्याताः । स्मार्ता इदानीमष्टकादय एकाग्रौ कर्तव्या वक्तव्यास्तेषामु-
पनयनं प्रधानम्' इति मातृदत्तस्य स्मार्तसूत्रस्य व्याख्यानोपक्रम-
ग्रन्थेन, तथा च—

मातृदत्तप्रयोगस्तु नैतत्सूत्रार्थसंमतः ।

आपस्तम्बानुसारी हि तत्रतत्र प्रकाश्यते ॥

इति श्रीवाञ्छेश्वरसुधीविरचितहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यानोपक्रमीयपद्य-
स्येनोल्लेखेन, अन्यच्च "अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां कार्या, इति
हिरण्यकेशिष्टौ मातृदत्तीधे" इति त्रिकृतीष्टमधिकृत्य प्रथमपरिच्छे-
दीयनिर्णसिन्धौ पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमता भट्टकमलाकरेण समुद्धृतायाः
पङ्क्तेः स्मार्तसूत्रव्याख्यानोऽसद्भावात्सकलमपि सत्यापाढीयं सूत्रं
श्रीमातृदत्ताचार्यो व्याख्यादिति संशीतिविधुरं प्रतीमः । स्यादप्यलं
कचित् ।

कृत्योऽयं पुनर्महाभागः श्रीमातृदत्ताचार्यः कतपरिमथ समये भा-
रती भूमिं भूपयामासेति न वयं पारयामो नूनं प्रतिपादयितुम् । परमे-
तज्ज्ञानृतं यत्, परमरमणीयश्लोकस्य श्रीमतो भट्टकमलाकरस्य निर्णे-

यसिन्धुकृतः प्राक्तनोऽयं श्रीमातृदत्त इति । ' अन्वारम्भणीया तु च-
तुर्दशां कार्या, इति हिरण्यकोशिवृत्तौ मातृदत्तीये ' इत्यादिना श्रीक-
मलाकरभट्टीयोलेखेन श्रीमातृदत्तस्य भट्टकमलाकरतः प्राग्भवत्वं निर्वि-
चिकित्समेव सिध्यति । निर्णयसिन्धुग्रन्थावसाने तद्ग्रन्थसमाप्तिसमयं*

वसुकृतुक्रतुभूमिते शकेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुरतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥

इति पद्येन श्रीकमलाकरः प्राचकाशत् । अपमत्र सारः—विक्र-
मीयः ' वसुकृतुक्रतुभू ' शब्दवाच्यः १६६८ तमः संवत्सरो नाम
शालिवाहनीयः १५३३ तमो वत्सरः । तस्मात्पष्टिमब्दान्वयवकलव्य
कमलाकरीयं जन्मसमयं प्रापिकत्वेन यदि वयमनुमायाम तर्हि १४७३
तमे शालिवाहनीयेऽब्दे कमलाकरजननावसर इति पर्यवस्यति । याव-
त्ततः प्राक्तनो मातृदत्ताचार्य इति निष्पत्तीपदीति स्म । अन्ये चानेन
प्रणीता ग्रन्था नो नो नूनं श्रुतिपथ उपारुक्षन् । रुद्रभाष्यं, हिरण्यके-
शिष्यैतमयोगः, इति ग्रन्थद्वयं व्यररचत्पुनरयमाचार्य इति कश्चिदुल्लि-
खेत् न तत्परं बाहं विश्वसिमो वयम् ।

प्रियमहाभागा निवेदितोऽस्माभिः श्रीमद्भ्यो मातृदत्ताचार्यः ।
उपदर्शिताश्च युक्तवः । इतः परं श्रीवाञ्छेश्वरसुधियं परिचाययितुं
श्रीमतः समभिलष्यत्यास्माकीना किल लेखनी ।

तुरीयः पुनरस्य सूत्रस्य वृत्तिकृच्छ्रीयान् पण्डितोत्तमो वाञ्छेश्वर-

* ' वसुकृतुक्रतु० ' इत्यत्र ' वसुकृतुक्रतु० ' इति भिन्नभिन्नस्थाने भिन्नभि-
न्नकाले च मुद्रितेषु पुस्तकेषु पाठो नयनव्यातिभिर्भवति । क्रतवः पञ्च । क्रतुवत्श्च पुनः
षट् । शतेनान्तरं विपरिवर्तेत । नातिप्राचीने ग्रन्थसमाप्तिमये पुनरियदन्तरं बाहं
न खलु सहिष्णुतासहम् । बहुत्र लिखितेषु मुद्रितेषु च पुस्तकेषु ' वसुकृतुक्रतु ' इति
पाठस्यैव दर्शनात्, ऋतुशब्दवटिनपदस्वीकरणे छन्दोभङ्गदुष्ट्या, १५६८
तमे विक्रमसंवति तस्मिन्नेव पद्येऽप्रमरद्वादिवाक्यवर्णनस्यासद्भावाच्च कृप-
संयलितपाठो नतरां संगापयति । ' क्रतु ' इत्यक्षरयोर्लिपिसादृश्यबाहुल्येन संभा-
व्या तत्र भ्रान्तिः ।

सुधीः । आदितः षोडशप्रश्नान्ता, चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमपटलान्ता च सुधियोऽस्य वृत्तिर्महीयसा प्रयत्नेनाऽऽनन्दाश्रमसंस्थया समुपार्जि । नवमे भागे च पुनरस्य चतुर्विंशप्रश्नीया वृत्तिर्मुद्रापिताऽपि । प्राक्तनानां प्रश्नानां, तन्मुद्रणावस्थातः प्रागनुपलब्धेः पुनरन्येषां वृत्तिकृतां वृत्तीनां समुपस्थितिसत्तया च न खलु तादानिके काले वाञ्छेश्वरीया षोडश-प्रश्नानां वृत्तिरवसरमलभिष्ट । श्रीवाञ्छेश्वरस्य पुनरियं वृत्तिरपि नून-मेकान्ततो महादेवगोपीनाथदीक्षितयोर्वैजयन्तीज्योत्स्नावृत्त्योरिवाति-मात्रं सौष्ठवसौभाग्यमावहति । वृत्तावेतस्यां हि समुच्छलन्तीव पुरुहू-णि पुनः प्रमाणानि श्रौतरमार्तादीनि । एतस्या वृत्तेः परिशीलनं नाम नौकासमाश्रयणमेव सूत्रसागरस्य परं पारं गन्तुं, विपिनमिव बहुश्रुत-त्वस्य, वशीकरणमिव श्रौतेतिकर्तव्यतायाः, सोपानाधिरोहणमिव ज्ञान-सौधस्य । अहो पाण्डित्यं, अहो वैदुष्यं, अहो प्रतिभा खलु श्रीमती विद्वद्वरिष्ठाग्रसरस्य वाञ्छेश्वरसुधियः । सर्वथा हृदयंगमा चेयं वृत्तिः श्रौतरसिकानां क्षेमकरा निष्पादित्यत्र न पुनः स्तोकोऽपि संदेहः ।

संप्रति पुनः श्रीवाञ्छेश्वरस्य पौर्विकं किमपि कुलवृत्तादिकमुपहर्तु-मिच्छामः । प्रायेण किल प्राचीनाः केऽपि कवयो भाष्यप्रणेतारो वृत्तिकृतो वाऽऽस्माकं स्वकीयस्थानकालवंशोपनामादिकथनमपि निज-श्लाघामिव चेतसि कुर्वाणाः पुनरेकान्ततस्तूष्णीकामासेवन्ते स्म । ततश्च यत्सत्यं हिदयन्तितमां तदीयचरितजिज्ञासाप्रणयिनां चेतांसि । अहो चित्रीयते, प्रमोमुद्यते चान्तरङ्गं खल्वस्माकं श्रीमता वाञ्छेश्वरेण नाङ्गीकृतमेतदात्मचरितमञ्जूपोद्धाटने पुनरौदासीन्यव्रतम् । न पुनः केवलं मञ्जूषोदघाटि, तद्गतानि किल महार्घवन्ति रत्नान्यपि दर्श-यितुं नाभायि । अयं हि पुनर्वृत्तिकृतप्रवरः श्रीमान्वाञ्छेश्वरो नैजं कुलवृत्तादिचरितं स्वयमेव सामीचीन्येन सत्यापाठसूत्रीयाद्यप्रशब्धा-ख्यानोपोद्घाते प्रसङ्गतः समवर्णयत्कृतिचिद्भिः पद्यैः । यदि पुनस्ता-न्येव पद्यानि विलेखितुं प्रवर्तमहि तर्हि मभीषयते खलु विस्तरोऽस्मान् । अतो हि नाम तत्पद्यगतसारेण श्रीमन्नं वाञ्छेश्वरं प्रबोधयितुं किल समीहामहे ।

यसिन्धुकृतः मात्तनोऽयं श्रीमातृदत्त इति । ' अन्वारम्भणीया तु च-
तुर्दश्यां कार्या, इति हिरण्यकोशेष्टौ मातृदत्तीये ' इत्यादिना श्रीक-
मलाकरभट्टीयोल्लेखेन श्रीमातृदत्तस्य भट्टकमलाकरतः प्राग्भवत्वं निर्वि-
चिकित्समेव सिध्यति । निर्णयसिन्धुग्रन्थावसाने तद्ग्रन्थसमाप्तिसमयं*

वसुकृतुकृतुभूमिरे शकेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुरतिपादसरोरुदेऽर्पितश्च ॥

इति पद्येन श्रीकमलाकरः माचकाशत् । अयमत्र सारः—विक्र-
मीयः ' वसुकृतुकृतुभू ' शब्दवाच्यः १६६८ तमः संवत्सरो नाम
शालिवाहनीयः १५३३ तमो वत्सरः । तस्मात्पष्टिमब्दान्वयकलप्य
कमलाकरीयं जन्मसमयं प्रायिकत्वेन यदि वयमनुमायाम तर्हि १४७३
तमे शालिवाहनीयेऽब्दे कमलाकरजननावसर इति पर्यवस्यति । याव-
त्ततः मात्तनो मातृदत्ताचार्य इति निष्पत्तीपदीति स्म । अन्ये चानेन
प्रणीता ग्रन्था नो नो नूनं श्रुतिपथ उपारुहन् । रुद्रभाष्यं, हिरण्यके-
शिष्यौतमयोगः, इति ग्रन्थद्वयं वयररचत्पुनरयमाचार्य इति कश्चिदुल्लि-
खेत् न तत्परं बाढं विश्वसिमो वयम् ।

प्रियमहाभागा निवेदितोऽस्माभिः श्रीमद्भ्यो मातृदत्ताचार्यः ।
उपदर्शिताश्च युक्तयः । इतः परं श्रीवाङ्छेश्वरसुधियं परिचाययितुं
श्रीमतः समभिलष्यत्यास्माकीना किल लेखनी ।

तुरीयः पुनरस्य सूत्रस्य वृत्तिकृच्छ्रीमान् पण्डितोत्तंसो वाङ्छेश्वर-

* ' वसुकृतुकृतु० ' इत्यत्र ' वसुकृतुकृतु० ' इति भिन्नभिन्नस्थाने भिन्नभि-
न्नकाले च मुद्रितेषु पुस्तकेषु पाठो नयनव्यातिथिर्भवति । कतवः पञ्च । कृतवश्च पुनः
षट् । शतेनान्तरं विपरिवर्तत । नातिप्राचीने ग्रन्थसमाप्तिसमये पुनरियदन्तरं बाढं
न खलु सहिष्णुतासहम् । बहुत्र लिखितेषु मुद्रितेषु च पुस्तकेषु ' वसुकृतुकृतु ' इति
पाठस्यैव दर्शनात्, कृतशब्दवर्णनपद्यस्वीकरणे छन्दोभङ्गदुष्ट्या, १५६८
तमे विक्रमसंवति तस्मिन्नेव पद्येऽग्निमरौद्रादिकालवर्णनस्यासद्भावाच्च कृतपद-
संवलितपाठो नतरां संग्रहणीति । ' कृत ' इत्यक्षरयोर्लिपिसादृश्यबाहुल्येन संमा-
व्या तत्र भ्रान्तिः ।

सुधीः । आदितः षोडशप्रश्नान्ता, चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमपटलान्ता च सुधियोऽस्य वृत्तिर्महीयसा मयस्नेनाऽऽनन्दाश्रमसंस्थया समुपार्जि । नवमे भागे च पुनरस्य चतुर्विंशप्रश्नीया वृत्तिर्मुद्रापिताऽपि । माक्तनानां प्रश्नानां, तन्मुद्रणावस्थातः प्रागनुपलब्धेः पुनरन्येषां वृत्तिकृतां वृत्तीनां समुपस्थितिसत्तया च न खलु तादानिके काले वाञ्छेश्वरीया षोडश-प्रश्नानां वृत्तिरवसरमलभिष्ट । श्रीवाञ्छेश्वरस्य पुनरियं वृत्तिरपि नून-मेकान्ततो महादेवगोपीनाथदीक्षितयोर्वैजयन्तीज्योत्स्नावृत्त्योरिवाति-मात्रं सौष्ठवसौभाग्यमावहति । वृत्तावेतस्यां हि समुच्छलन्तीव पुरुहु-णि पुनः प्रमाणानि श्रौतरमार्तादीनि । एतस्या वृत्तेः परिशीलनं नाम नौकासमाश्रयणमेव सूत्रसागरस्य परं पारं गन्तुं, विपिनमिव बहुश्रुत-त्वस्य, वशीकरणमिव श्रौतेतिकर्तव्यतायाः, सोपानाधिरोहणमिव ज्ञान-सौधस्य । अहो पाण्डित्यं, अहो वैदुष्यं, अहो प्रतिभा खलु श्रीमतो विद्वद्वरिष्ठग्रेसरस्य वाञ्छेश्वरसुधियः । सर्वथा हृदयंगमा चेयं वृत्तिः श्रौतरसिकानां क्षेमकरा निध्यादित्यत्र न पुनः स्तोकोऽपि संदेहः ।

संमति पुनः श्रीवाञ्छेश्वरस्य पौर्विकं किमपि कुलवृत्तादिकमुपहर्तु-मिच्छामः । प्रायेण किल माचीनाः केऽपि कवयो भाष्यप्रणेतारो वृत्तिकृतो वाऽऽस्माकं स्वकीयस्यानकालव्रंशोपनामादिकथनमपि निज-श्लाघामिव चेतसि कुर्वाणाः पुनरेकान्ततस्तूष्णीकामासेवन्ते स्म । ततश्च यत्सत्यं क्लिश्यन्तितमां तदीयचरितजिज्ञासापण्यिनां चेतांसि । अहो चित्रीयते, प्रमोमुच्यते चान्तरङ्गं खल्वस्माकं श्रीमता वाञ्छेश्वरेण नाङ्गीकृतमेतदात्मचरितमञ्जूषोद्धाटने पुनरौदासीन्यव्रतम् । न पुनः केवलं मञ्जूषैवोदघाटि, तद्गतानि किल महार्थवन्ति रत्नान्यपि दर्श-यितुं नाभायि । अयं हि पुनर्वृत्तिकृतप्रवरः श्रीमान्वाञ्छेश्वरो नैजं कुलवृत्तादिचरितं स्वयमेव सामीचीन्येन सत्यापाठसूत्रीपाद्यप्रशव्या-ख्यानोपोद्धाते प्रसङ्गतः समवर्णयत्कतिचिद्भिः पथैः । यदि पुनस्ता-न्येव पद्यानि बिलेखितुं प्रवर्तमहि तर्हि प्रभीषयते खलु विस्तरोऽस्मान् । अतो हि नाम तत्पद्यगतसारेण श्रीमन् वाञ्छेश्वरं प्रबोधयितुं किल समीहामहे ।

सुविदितमेवास्ति खलु दाक्षिणात्ये भारतभूमिभागे श्रीमति कवेरज-
सरिचीरे प्रथितैश्वर्यं तज्ज्ञापुरं नामानुत्तमं राजस्थानम् । तत्र स्वमता-
पमार्तण्डनिर्जितारातिसंघसंतमसा निजक्रीतिराकाजैवातृकचन्द्रिकाध-
बलिमविशदीकृतदिङ्मण्डलाः श्रीभोसलीयान्ववायजा आसांचक्रिरे
राजानः । तदमात्यकुलोत्पन्नस्य श्रीवाञ्छानाथस्य माहिपशनकप्रणेतुः
कवेः मणसा माधवार्थनसा श्रीनरसिंहपुत्रः कुम्भकोणनिवासी होत्रनि-
कर्णाटजातीयः श्रीमदीश्वरशास्त्रि-श्रीनिवासाचार्य-अहोबलपण्डितपुं-
गवानामन्तेवासी शरम(सर्फोभी)महाराजनिकटवर्ती च श्रीवाः
ञ्छेश्वरः प्रागुक्तः । एतत्कृतसूत्रवृत्तेर्नाम तु महालिङ्गेति । एतेन पुन-
र्महाविदुषाऽऽचार्यस्वामिवर्यैः पाठनपीठे निगुक्तेन, पददर्शनीरहस्यं
पुनरध्यापनकर्मतामनायि । अलमकार्षींचायं तज्ज्ञापुर(तंजावर)-
संस्थाने, पेशवेशासनकाले पुण्ये पुटभेदने, श्रीमहीशूर(हैसूर)-
राजधान्यां श्रीमुंमटिकृष्णराजवडियरसंसदि च १७३० तमे शालिवा-
हनीयेऽब्दे धर्माधिकारिपदम् । स विद्वान् किलैकदा श्रीमत्काशीक्षेत्र-
धियासया प्रतिष्ठमानः श्रीकृष्णातीरनिवासिभिः पट्टवर्धनवंशस्थैः
प्रभुभिः समगमत । अनेहसि च तादिके तेषां श्रीमतां पट्टवर्धनपभूणां
सुनीतिपन्तः सुवर्माणः, कपिगोत्रावतंसायमानलिमयेकुलसरस्वतर्का-
स्तुभायितानन्तात्मजसखारामभूतयोऽमात्या अवित्सन्त । ' जोगः '
इत्याख्योऽपि तदमात्यमण्डलान्तर्गतः कोऽपि शुभंयुध पुरुषोऽतिष्ठ ।
श्रीमन्तो लिमयेजोगौ तु श्रीहिरण्यकेशितत्यापादसूत्रिणौ श्रीव्रस्मार्तप-
रायणौ । लोकपृथग्यशस्यास्यासाधारणीं विद्वत्तां विज्ञाय श्रीमज्ज्ञयां
लिमयेजोगाभ्यां समश्रयं सूत्रवृत्तिमणयनार्थं संप्रार्थितौ विद्वदग्रणीः
श्रीवाञ्छेश्वरपण्डितो वरवग्न्यद्रिसिति(१७३८)मितशके श्रीमच्छालि-
वाहनीये श्रीसत्यापादीयं सूत्रं व्याख्यातुं तमुपाक्रमीत् । समापयच्च
सकलस्यापि सूत्रस्य महालिङ्गाख्यां वृत्तिम् । मथममारभ्य षोडशा-
ध्यायाश्चतुर्विंशधाध्यायः, संहत्य सप्तदशाध्यायाः सन्त्येव खलु पुन-
रानन्दाश्रमीयसंग्रहे । तदितरे नोपलब्धाः । अनेन पुनर्महाविदुषा
भाट्टचिन्तामणिः (भाट्टदीपिकाव्याख्या), चौधायनसूत्र(सोम)-
व्याख्या, दत्तचिन्तामणिः, आर्द्रचिन्तामणिः, काकतालीयवादायः,

वेदान्तसूत्रार्थचिन्तामणिः, मलमासनिर्णयः माहिषशतकव्याख्या,
एवमादयो ग्रन्था निरमायिषत । एतस्य पुनः श्रीमतो वाञ्छेश्वरस्याव-
स्थितिसमयस्तस्यैव वचननः स्फुटी भवति—

‘ सरसकमनीयवचनः शरभमहाराजनिकटवर्ती च ’ इति ।

‘ वस्वग्न्याद्रिसिति (१७३८) मितशके वाञ्छेश्वरः सुधीः ।

हिरण्यकेशिनां सूत्रं व्याख्यातमुपचक्रमे ’ इति च तद्वचनद्वयम् ।

शरभ(सरफोजी)राजस्य महीमण्डलशासनकालः १७२० तमव-
त्सरमारभ्य १७५४ तमवत्सरं यावत् । अत एव च श्रीशालिवाहन-
स्याष्टादश्यां शताब्द्यामेतस्यावस्थितिकाल इति विस्पष्टमेवैतत् । =
माहिषशतककर्ता श्रीवाञ्छानाथः पुनरेतस्यैव प्रपितामहः ।

‘ माहिषं शतकं येन कृतं विद्वन्मनोहरम् ।

तस्य नम्रा + माध्ववार्धपौत्रः श्रीनरसिंहतः ।

लब्धजन्माऽधीतशास्त्रः श्रीगान्वाञ्छेश्वरः सुधीः ॥

इति तदीयेनैव वचसा विशदी भवति । तेन च प्रतीयते पारम्पर्य-
प्राप्तमेव पुनरेतस्य वैदुष्यम् । वृत्तिकृदयं श्रीवाञ्छेश्वरसुधीर्न किल
केवलं तज्जोरमण्डल एव कृतावासः किंतु कुम्भकोणे श्रीकाशीक्षेत्रे
दुष्यपत्तने महीशूरसंस्थानेऽपि विहितवान्वासमिति प्रतीयते ।

= माहिपशंतरुप्रणेता श्रीवाञ्छानाथः (न लकविः) नागपुरीयभोसलवंशाश्रित
इति श्रीकरवीरराजगुरुः श्रीनिवासपण्डितः (राजजीमहाराजः) स्वकृतमाहिपशत-
कव्याख्यानोपक्रमे प्रत्यपादयत्, परं तदुपरितनविवेचनेन पुरावृत्तज्ञानाभावमूलक-
मिति बोद्धव्यम् ।

+ अत्र नप्तृपदं ‘ न पतन्ति पितरो येन ’ इति केवलभौगिकव्युत्पत्त्या प्रण-
प्तृ(पणतु)परं मन्तव्यम् । द्राविडेपु तथैव व्यवहारात् । संदृश्यते च पुनरन्य-
त्रापि तादृशः प्रयोगः—

व्यासं वसिष्ठनप्नारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुरुनातं तपोनिधिम् ॥ इति ।

विवाहसंस्कारे कन्यादानसमये यत्र दाक्षिणात्या ‘ अमुकशर्मणः प्रपौत्राय ’ इत्यु-
च्चारयन्ति तत्र द्रविडदेशीयाः संप्रति ‘ अमुकशर्मणो नप्त्रे ’ इति व्याहरन्ति ।

अथैतस्य सूत्रस्य पञ्चमः पुनर्व्याख्याकृच्छ्रीमहादेवदीक्षितः ।
 अनेन खलु पट्टिगसप्तविंशधर्मसूत्राख्यमश्रद्धितयं व्याख्यातम् । एतस्य
 पुनर्व्याख्याया ' उज्ज्वला ' इति नामधेयम् । असौ हि वैजयन्तीकृतो
 दीक्षितमहादेवाद्भिन्न एव । गमयति खल्विममर्थं तदीया व्याख्यानसर-
 णिरुज्ज्वलेति पुनरपरं च वृत्तिनाम् । अन्यथा हि कथं नु नामैक एव
 व्याख्याकृत्स्वीयवृत्तेः परिवर्तयेन्नामधेयं, कथंकारं च पुनराद्यमश्रपट्कं
 व्याख्याय तदूर्ध्वगतानेकोनविंशतिप्रश्नानुज्झित्वाऽन्तिममेव द्वयं
 व्याख्यायात् । ततश्च प्रतीपोऽयं पुनर्भिन्न एव पूर्वस्मान्महादेवदी-
 क्षितादिति ।

अस्यापि पुनरुज्ज्वलानामवृत्तिः सर्वाङ्गमनोज्ञा । एतां खल्ववलो-
 कमानानां संतोतुपीति नश्चेतः । अत्र हि सुगममिति समुपन्यस्य प्रायः
 सूत्रस्थं नैकमपि पदं परित्यक्तम् । तेन च खलुज्ज्वलेयं बालबोधिनी
 संवृता । अयं पुनरुज्ज्वलारचयिता महादेवः कदा कं वा जनपदं
 कतमं कुलं वाऽवतंसयांचकारेति दृढवद्वपरिकरा अपि वयं हन्त लेश-
 तोऽपि निर्णेतुं नाशक्नुमः । १७४? तमे शालिवाहनीयेऽब्दे निजं
 हिरण्यकेशपाह्निकापरपर्यायमाचारभूषणं समापयितुः ' ओक ' इत्युपाह्व-
 त्र्यम्बकपाण्डितस्याऽऽचारभूषणे महादेवकृतोज्ज्वलाया बहुशब्दलेखत-
 रत्र्यम्बकतः मार्धानत्वं पुनरेकान्तोऽस्योज्ज्वलाविधातुः स्फुटी
 भवति । एतेन प्रणीताः पुनरन्ये ग्रन्था नास्माकं श्रवणसरणिमाययुः ।
 पष्ठो व्याख्याकृत्तु दण्डवतीत्युपनाकस्त्रिकाण्टमण्डनाचार्यविरुदालंकृतः
 श्रीमहादेवदीक्षितः । एतेन खलु सत्यापादीयसूत्रस्थैकादशमश्रमारभ्या-
 षादशमश्रान्ता अष्टौ प्रश्नाः, एकविंशद्वाविंशत्रयोविंश इति त्रयः प्रश्नाः,
 पञ्चविंशः प्रश्नश्च चन्द्रिकारूपव्याख्यया संकलिताः । पितृमेधीयं
 पुनरष्टाविंशैकोनविंशमश्रमुगुलं वैजयन्त्याख्यव्याख्यया च सना-
 यितम् । सांप्रतिकः पुनरयं दण्डवतीत्युपाह्वमहादेवदीक्षितमहाशयः
 कर्नाटरीयथारवाडपक्षने हारीतवंशभूषणायमानं समविच्छिन्ननैकसोम-
 पीयिपुरुषकुलसम्पद्भिः तैत्तिरीयापस्तम्भशाखिनं सोमयाजिनं निजपि-
 तरं शिवटीक्षिताभिधेयं शालिवाहनीये १८०६ तारणनामि संवत्सरे
 मादुर्भूय कृतार्थयांचकार । ततः कृतोपनयनः श्रीदीक्षितमहाभागः
 श्रीविद्वदस्स पुरोपनामकमहादेवशास्त्रिवराभ्यामे विहितवेदाध्ययनः

परिकलितश्रौतस्मार्तयाज्ञिकविषयश्च विद्वद्वत्तन्त्र्यायच्छामणिपदवीभूषि-
तानां सोमयाजिनामाग्निहोत्रीत्युपाभिग्व्यश्रौतमण्णाचार्याणां समीपे
शास्त्राध्ययनं विहितवान् । ततश्च महाशयेनैतेनाऽऽपस्तम्बसूत्रभाष्यं
विरच्य पुनरितरेषां च सूत्राणां वृत्तीर्निर्माय श्री १०८ शिवगङ्गाम-
ठाधीश्वरजगद्गुरुशंकराचार्यस्वामिचरणारविन्दयुगुले स्वकीयग्रन्थाः स-
मुपाहारिपत । श्रीस्वामिचरणाश्च समीक्ष्य तान्सकलानपि ग्रन्थान्वि-
ज्ञाय च पुनरस्य महानुभावस्य श्रीमहादेवदीक्षितस्य ग्रन्थगुम्फनचातु-
रीमेनं ' त्रिकाण्डमण्डनाचार्यः ' इति विरुदेनावतंसयांबभूवुः । महाक-
र्मठः पुनरयं त्रिकाण्डमण्डनाचार्योऽग्निष्टोमवाजपेयसौत्रामणमिहार्ग्यचय-
नादिभिः क्रतुभिर्भगवन्तं परमात्मानं समाराधयामास । अगुम्फनीचार्यं
ह्रीन्तरत्नमालासंस्काररत्नमालाशान्तिरत्नमालादीन्प्रवन्धान् । एतस्य
पुनः सुगृहीतनामधेयस्य श्रीदीक्षितमहादेवस्य कौटुम्बिकोपजीविकार्थं
कुलपुरोधसमेनं कोऽपि वदान्यमवरः किल महामहनीयो ' देशपाण्डे '
उपाभिख्यो भूरिणा भूमिवितरणेन सभाजयामास । निवसति चार्यं
श्रीदण्डवती महादेवदीक्षितमहाशयः श्रीधरवाढपत्तने श्रौतस्मार्तकर्म-
कपरायणः संप्रति ।

आये माननीयाः समुपहृतं खल्वस्माभिः पण्णामपि वैजयन्त्यादि-
वृत्तिकृतां महीयसा प्रयत्नेन यावत्संकलितं वृत्तं श्रीमद्भयः ।

अथेदानीं श्रीसत्यापाढहिरण्यकेशिमूत्रे हठादिवाऽऽधुनिकैः कैश्चिदु-
द्भाषितान्काश्चिदाक्षेपान्सममाणं समूलकापं कपित्वा परमार्थं प्रख्याप-
यितुमभिलषामः । अवसरः खल्वयं श्रीसत्यापाढीयसूत्रविषये श्रुति-
सरणिमारूढानां लोचनपथातिथीभूतानां वाऽऽक्षेपाणां निराकरणस्य,
तद्विषयमधिकृत्य किञ्चित्प्रस्तोतुं प्रवृत्तानां नूनमस्माकम् ।

तत्रायमादिम आक्षेपः—

लुप्तपायमिदं सूत्रं देवादासीत्कचित्कचित् ।

दक्षिणस्यां ताम्रवर्णास्तीरेष्वेवेदमाहृतम् ॥

इति वैजयन्तीव्याख्याकृन्महादेवीयं व्याख्यानोपक्रमगतं पद्यं प्रमा-
णीकृत्य ' अपि मध्य इदं सूत्रं लुप्तमासीत्तस्माच्छाखा विच्छिन्नैव ' इति
सोत्पासमाक्षिपन्ति केचिदाक्षेपारः । न पुनः कनमस्मात्कालादा-
रभ्य कियदवधिकं कालं यावल्लुप्तमासीत्तन्निर्दिशन्ति । परं न

जानीमो वयं तादृशार्थान्वेषणे दृढवद्भपरिकरा अपि प्रागुदीरितमहादेवी-
यपथे कस्य वा पदस्याऽऽक्षेप्तृभिः समुद्भावितोऽर्थो निष्पद्यत इति ।
लुप्तमायमिति पदस्य तादृशार्थं संभावयथ चेत्, नैतत्समञ्जसम् ।
'प्रायणे लुप्तं लुप्तमायम्' इति हि तस्य समस्तपदस्य विग्रहः । सुप्सु-
पोति समासः । प्रायःशब्दोऽत्र 'प्रायो भूम्यन्तगमने' इत्यमरात्,
'तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वकोशाच्च प्रोपसृष्टादपतेर्वाञ्चि प्रोपसृष्टादे-
तेर्वा 'एरच्' (पा० सू० ३।३।५६) इत्यचि निष्पन्नो बाहुल्य-
वाची । यथा—प्रायेण भोज्या ब्राह्मणाः । बाहुल्येनेत्यर्थः । यथा वा
साहित्यदर्पणे—

तस्कराः पण्डूका भूर्वाः सुखप्राप्तश्चनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां (वेद्यानां) प्रायेण बल्लभाः ॥ इति ।

उक्तोदाहरणद्वये प्रायशब्द उक्तानां बाहुल्यं बोधयति न पुनरवधा-
रणम् । एवं परःकोटिषु वाक्येषु प्रायशब्दो बाहुल्यार्थबोधक एव
दरीदृश्यते न पुनरेकान्ततः सर्वथालोपात्तकः । अतः प्रकृतमहादेवीय-
पद्यस्य लुप्तप्रायशब्दोऽपि सत्यापाढीयहिरण्यकोशिसूत्रलिखितपुस्तकानां
नतु श्रौतस्मार्तयाज्ञिककर्मपारम्पर्यागतप्रचारस्य बाहुल्येन लोपं सूच-
यति नतरां लिखितपुस्तकानामपि सर्वात्मनाऽभावम् । एतावता लुप्त-
प्रायशब्दस्य परमाणुतोऽपि लुप्तार्थकत्वात्संभवात्, तादृशार्थकान्यपदस्य
तस्मिन्पथे लेशतोऽप्यसद्भावात्, 'दैवादासीत्कचित्कचित्' इति
तत्सूत्रपुस्तकसत्त्वाबोधकाग्रिमग्रन्थविरोधाच्च महादेवीयं लुप्तमायमिति
पदं हेतुकृत्य केषांचित्कलुपीकृताशयानाम् 'अपि मध्ये इदं सूत्रं लुप्त-
मासीत्' इति साधिशेषं विधानं सूदुरं प्रसेप्तव्यम् ।

वैजयन्तीकृतदुक्तस्य लुप्तमायमिति पद्यस्य नूनमिदमेवाऽऽकृतमव-
बोद्धव्यम्—यदा किल पण्डितप्रकाण्डो महादेवदीक्षितमहाभागो
हिरण्यकोशिसूत्रं व्याख्यातुं प्रावर्तिष्ट तदानीं प्रायः शतकत्रितयतः
प्राक्तने काले यथेदानीं मुद्रणमन्दिरादिसद्भावात्पुस्तकमाप्तिः सौलभ्यं,
तथा तत्काले मुद्रणकलाशभावात्पुस्तकप्राप्त्यसौलभ्यात्, लिखित-
पुस्तकानामप्राप्त्यर्थात्, तत्स्थपि वा केषांचिदभ्यासे लिखितपुस्तकेषु
मणाशशङ्क्याऽतिमात्रप्रयत्नसमासादितपुस्तकानां पुनरात्यन्तिकविश्वा-
सादृते वितरणापवृत्तेश्च तत्सूत्रपुस्तकसंपिपादधिपया प्रयत्नमानोऽपि

‘कंचित्कालं तल्लब्धुमनीशानः सहजनयैवोदलीलित्वत्, न पुनर्लोपभा-
ख्यातं लुप्तमायमित्यादि । नो चेत्कथं तु नाम ‘दैवादासीत्कचित्क-
चित्’ इत्यग्रिमं सूत्रपुस्तकसत्ताधायकं महादेवीयं विधानं सांगत्यं
भजेत । सत्येवं लिखितपुरतकदौर्लभ्यमात्रमाचक्षणेन श्रीमता महा-
देवेनोल्लिखितवचसो वटपिप्पलमूलन्यायेन कैश्चन महाभागैर्विपर्यस्य
लुप्तमायशब्दार्थं प्रकल्प्य च पुनरवास्तवमर्थं विहितं ‘अपि मध्य इदं
सूत्रं लुप्तमासीत्’ इति विधानं कियतांऽशेनावितथभावं दौकेत
तद्विमर्शपटिष्ठाश्चतुरचेतसः सुधिय एव विभावयन्तु ।

यत्तु केनचिदर्थविधानैकचतुरेण व्युत्पन्नकुलललामेन स्वमतोप-
पत्त्यर्थं ‘दैवादासीत्कचित्कचित्’ अत्रत्यस्य कचित्कचिदिति पद-
द्वयस्य ताम्रपर्णीतीरस्थग्रामपत्तनाद्याधिकरणविषये संवन्धमकृत्वैव प्रक-
ल्प्य च तं सूत्रगताध्यायविषये इटादिव ‘केचन केचन प्रश्नाः—
अध्यायाः—मयाऽऽसादिताः’ इति महादेवीयोऽभिप्रायः प्रतिपाद्यते,
तत्प्रतिपादनं त्वतिरभसोक्तत्वादत एव फलगुतमत्वाच्च नाऽऽदर्तव्यम् ।
यतः—‘यत्तं व्याख्यास्यामः’ इति सूत्रव्याख्याने श्रीमान्वैजय-
न्तीकृन्महादेवः सप्तविंशतिप्रश्नात्मकहिरण्यकेशिसूत्रस्य यथानुपूर्व्यं
समासतः प्रश्नाङ्कनिर्देशपूर्वकं सकलप्रश्नगतविषयान्निरदिशत्, यदि
पुनर्घृत्तिकृत्समग्रं सूत्रं नालप्स्यत, अपि नाम कथं तर्हि सर्वेषामपि
प्रश्नानां विषयानारूपातुमशक्यत् । तस्मादामूलचूडं सत्पापाढहिरण्य-
केशिसूत्रं श्रीमहादेवः समासादितवानित्यत्र न खलु बिन्दुमात्रोऽपि
संदेहावसरः ।

अत्रेदमवधेयम्—स्ववाचकोत्तरमायशब्दोदितेन स्वबाहुल्येन स्व-
व्यतिरिक्तार्थस्य काचित्कत्वं सूच्यते । अत्र च सूत्रशब्देन सूत्र-
पुस्तकमुच्यते । तच्च लुप्तमायमित्युक्तौ लुप्तव्यतिरिक्तस्य विद्यमानस्य
सूत्रपुस्तकस्य काचित्कत्वं सूचितं भवति । तदेव च ‘दैवादासीत्कचि-
त्कचित्’ इत्यनेनाभिहितम् । तत्र कचिदित्येनाधिकरणतया निर्दि-
ष्टोऽर्थ उत्तरार्थेन स्पष्टीकृतः । उत्तरार्थं चैवशब्दघटितत्वान्न विधा-
यकं किंतु व्यवच्छेदकम् । एष एव चास्य श्लोकस्यार्थः पूर्वोत्तरार्थ-
संगतिपूर्वकः संदृश्यते । प्रागुक्ताक्षेपकप्रदर्शितप्रकारेण यदि ‘इदं
सूत्रमित्यस्यैतत्सूत्रान्तर्गता बहवः प्रश्ना लुप्ताः’ इत्यर्थः, तथा ‘दै-

वादासीत्कचिद्विदित्यस्यैतत्सूत्रान्तर्गताः केचित्प्रश्ना विद्यन्ते ।
 इत्यर्थः, तर्हि तद्विशदीकरणमुत्तरार्थेन न संभवति । उत्तरार्थे हि
 ताम्रपर्णीतीररूपो देशविशेषः प्रदर्शितो नतु प्रश्नविशेषः । अथान्यदेव
 तदपूर्वं किञ्चिदुक्तं नतु पूर्वार्थस्य विशदीकरणमिति धैयात्पेन द्रुपे चेत्,
 द्वयोरर्थयोर्मिथोऽसंबन्धार्थप्रतिपादकतापत्तिः । तत्रत्यैवशब्दानर्थव्यापात-
 श्च । किंचेदं सूत्रमित्यनेन किं समग्रमेतत्सूत्रं परामृश्यतेऽथवा तत्रत्या-
 वान्तरवाक्यव्यक्तयः । नाऽऽद्यः । कचिदित्यनेन निर्दिष्टानां प्रश्नानां
 तादृशसमग्रसूत्राधिकरणत्वासंभवात् । नान्त्यः । लुप्तमायमिदं सूत्रमि-
 त्यस्यैव हि, आसीदित्यत्र कर्तृतया संबन्धः । यल्लुप्तमायं तदेव कचि-
 दासीदित्यर्थः । सूत्रपदस्य समग्रसूत्रार्थबोधकत्वाभावे याः सूत्रव्य-
 क्तयो लुप्तास्तदन्याः काश्चिद्विद्यन्त इत्यनो लुप्तमायमिदं सूत्रमित्यनेन
 बोधितस्याऽऽसीदित्यत्र कर्तृतया संबन्धो दुर्बलः । किंचेदं सूत्रमित्यत्रेदं-
 शब्देन सूत्रव्यक्तिविशेषस्य परामर्शो दुर्लभः । बुद्धिस्थस्य व्याचिख्या-
 सितस्य समग्रस्यैव परामर्शो न्यायः । अथ यल्लुप्तं तस्य विद्यमानत्वं
 कथमिति विरोधस्तु नोद्भावनीयः । देशभेदेन विरोधपरिहारात् ।
 प्रायकचिच्छब्दाभ्यां चैतदेव सूचितं भवति । उत्तरार्थेन चैतत्स्पष्टी-
 कृतम् । कचित्पदेनास्पष्टतया निर्दिष्टो देशविशेषस्ताम्रपर्णीस्तीर
 इत्यनेन स्पष्टीकृतः । एवशब्देन व्यवच्छेद्यतया प्रदर्शितं देशान्तरं
 लोपस्याधिकरणमुक्तमिति । एतेन गगनमण्डले चित्ररचनाचातुरीं प्रद-
 श्यन्त आक्षेपारः परस्ताः ।

अथ तावद्विरण्यकेशिसूत्रस्य पदप्रामाणिकभौरेयपण्डितपकाण्डग्रन्थ-
 कारकृतोल्लेखकालदृष्ट्या मनागिव विचारं विधातुमिच्छामः । तत्राऽऽ-
 दौ शालिवाहनस्य षोडशसप्तदशाष्टादशेषु शतकेषु हिरण्यकेशिसूत्रस्य
 लिखितपुस्तकानामानन्दाश्रमसंस्थायां संप्रति विद्यमानत्वात्, नाति
 प्राचीनार्या मिताक्षराया बालंभट्टचारुपटीकायां बहुत्र हिरण्यकेशिसू-
 त्रोल्लेखात्, वैजयन्तीज्योत्स्नामहालिङ्गा (वाञ्छेश्वरी) उज्ज्वलादिव्या-
 ख्याः प्रणेतृणां श्रीमहादेवदीक्षितभट्टगोपीनाथवाञ्छेश्वरमहादेवादीनां
 गतशतकत्रय एव वर्तमानत्वाच्च तदानीं तनीं हिरण्यकेशिसूत्रसत्ता तु
 निर्वाधैव । शालिवाहनस्य षोडश्याः शताब्दयाः पूर्वदले पञ्चदश्याः

शताब्दया उत्तरदले चावस्थितिभाजा महामहनीययशसा भट्टकमला-
 करेण स्वप्रणीतनिर्णयसिन्धौ मातृगोत्रजविचारादिस्थलेषु ' अथाज्ञा-
 तबन्धोः पुरोहितप्रचरेणाऽऽचार्यप्रचरेण वा ' इत्यादिसत्यापाढीयहि-
 रण्यकेशिसूत्रविषयकोल्लेखो बहुत्र प्रादर्शितः, तेन च शालिवाहनीये
 पञ्चदशशतके नाऽऽसीद्धिरण्यकेशिसूत्रलोप इति संसिध्यति । तथैव
 निर्णयसिन्धौ कमलाकरतः प्रायः शतकेन शतकनल्पेन शतकाधिकेन
 वा कालेन प्राप्तनस्य हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याकृतः श्रीमातृदत्ताचार्य-
 स्य प्रथमपरिच्छेदे विकृतीष्टिकालनिर्णय उल्लेखतश्चतुर्दश्यां तत्पूर्वस्यां
 वा शताब्दया निःसंदेहोन्मेषं हिरण्यकेशिसूत्रं जागरांचकारैव । तथा
 च १२१८ तमाद्वत्सरादारभ्य १३०८ तमं शालिवाहनीयं संवत्सरं
 यावत्सत्ताजुषा श्रीमाधवाचार्यापरनामधेयश्रीमाद्विशारण्यस्वामिनामध्व-
 संहिताभाष्योपोद्घाते ' यज्ञं व्याख्यास्यामः । स त्रिभिर्वैदिविधी-
 यते ' इत्युल्लेखेन, तथा चान्यत्रापि ' जैरां गच्छसि परिधत्स्व
 वासः ' (का० १ अ० १ सू० २२) इत्याद्युल्लेखैश्च त्रयोदशशत-
 केऽपि स० हि० सूत्रसङ्ग्राहो नूनमभूदेव । ततोऽपि प्राचीनतमे समये
 भूयसांऽशेन द्वादशे शालिवाहनीये शतकेऽवस्थितिभाक् श्रीमदपरार्कः
 स्वप्रणीतायां याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायामपरार्काभिधायामाचाराध्याये
 विवाहप्रकरणे एकोननवतितमे पत्रे ' यदाह सत्यापाढः—नै
 स्वामित्वस्य भार्याया० प्रतिनिधिविद्यते ' इति हि० सूत्रमुल्लिखेत् ।
 तेनापि विशदी भवति द्वादशे शतके स० हि० सूत्रं पुनरेकान्ततो बोध-
 धीति स्मैवेति । एवमपि १८७४ स्लिस्ताब्दे (बनारसमिन्टिगमेस)
 इत्याख्यमुद्रणमन्दिरेऽङ्कितस्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधर्माधि-
 कारिश्रीनन्दपण्डितविरचितदत्तकमीमांसाप्रबन्धस्य चतुर्ल्लिखे पत्रे ' नि-
 त्याना द्व्यामुप्यायणानां ' इत्यादिहि० सूत्रे व्याख्यातं चैतच्छवर-
 स्वामिभिः—' द्व्यामुप्यायणमसङ्गेन० जातास्ते परिग्रहीतुरेव ' इति
 शवरस्वामिकृतस० हि० सूत्रभाष्योल्लेखतः, श्रीकुमारिलभट्टात्प्राचीन-
 तमस्य श्रीश्वरस्वामिनो दृष्टिपथेऽपि स० हि० सूत्रमारांचक्र एवेति
 निर्विचिकित्सम् ।

तैत्तिरीयशाखाभाष्ये स० हि० सूत्रोल्लेखासद्भावात्तत्सूत्रं लुप्तमित्यनुमा-
तारस्तार्किका अपि प्रत्याख्याताः । ' सत्यापाठं हिरण्यकेशिनं त० '
इति प्रागुदीरितसत्यापाठमुनिवरविषयकबोधायनोल्लेखात्सत्यापाठीय-
सूत्रस्य बोधायनसूत्रतः प्राचीनत्वमपि वक्तुं युज्यते समकालिकत्वं वा ।

यत्तु ' आपस्तम्बधर्मसूत्रस्य हिरण्यकेशिधर्मसूत्रस्य च बाहुल्येन
सादृश्यं संदृश्यते । ततः शङ्कन्ते चेतः स्वतन्त्रमिदं सूत्रं न वेति '
इत्याद्युक्तम्, तदपि न समञ्जसम् । यद्यपि भूयःसु सूत्रेषु समानत्वमव-
लोक्यते तर्ह्यपि कतिपयानि हिरण्यकेशिधर्मसूत्राणि नाऽऽपस्तम्बधर्म-
सूत्रे । न पुनरापस्तम्बीयानि कतिचन सूत्राणि हिरण्यकेशिधर्मसूत्रेऽ-
वलोक्यन्ते । अपि चैकस्मिन्नापि सूत्रे पदविपरिवर्तनम् । तथा हि—
' अथाप्युदाहरन्ति—य आतृण्ययधितथेन० न द्रुष्टेत्कतमथनाहेति '
(२६ । १ । १८) तथा च ' न गायेन्न रोदेत् ' (२६ । १ । ८३)
इत्यादीनि हिरण्यकेशीयानि नाऽऽपस्तम्बीये धर्मसूत्रे । ' यदि स्त्रायाद-
ण्डवत्पुवेत् ' एवमादीनि पुनरापस्तम्बीयानि नहि हिरण्यकेशिधर्मसूत्रे ।
' सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामम् ' अत्राऽऽपस्तम्बीये ' सप्तमे
ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामम् ' इति पदविपर्यासः । यत्र च सत्या-
पाठीये ' पादोनम् ' ' अर्धोनम् ' तत्र पुनरापस्तम्बीये ' पादूनम् '
' अर्धेन ' एवंजातीयकाः परःसहस्राः खलु विशेषाः साक्षात्क्रियन्ते ।
एतच्च चैषम्यं बाहुल्येनेति वदद्भिस्तैरप्यङ्गीकृतमेव । तस्मादुभयोरैक्य-
मिति न शङ्कनीयम् । कतिपयवाक्यानां सादृश्याद्यदि ग्रन्थैक्यं कल्पयंत
तर्हि, अग्निपुराणे षष्ठ्यधिकत्रिशततमादिष्वध्यायेषु, ' कपर्दोऽस्य जटाजूटः
पिनाकोऽजगत्वं धनुः ' ' गोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याऽहंमतिः स्त्रियाम् '
' पथे यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ' ' भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी
पाराशर्यपि मस्करी ' ' जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः '
इत्यादीनां पराशरानाममरकोशस्थानां पद्यानां विद्यमानत्वादमराभि-
पुराणयोरपि साम्यं प्रसज्येत । ऋकृतैत्तिरीयसंहितयोरपि पुनरेतादृशं
साम्यं बहुत्राऽऽलोच्यते—' कुण्ड्व पाजः ' (१ । २ । १४)
' जीमूतस्य ' (४ । ६ । ६) ' यदरुन्द० ' (४ । ६ । ७) ' मानो
मित्रो ' (४ । ६ । ८) ' आशुः शिशानो ' (४ । ६ । ४) एवं-
प्रभृतयो बहवः खल्वनुवाका यथासंख्यं (३ । ४ । २२) (५ ।
१ । १९) (२ । ३ । ११) (२ । ३ । ७) (८ । ५ । २१)

एवमादिषु स्थानेषु ऋसंहितायां विद्यन्ते । मन्त्राः पुनः समानानुपूर्वीका भूयस्तमाः । तेनोभयोर्ऋक्तैस्त्रिरीयसंहितयोरपि तावत्पथे किलैक्य-
कल्पना समुदियात् । एतादृशानि साम्यानि तु प्रचुरेषु ग्रन्थेषु दृश्यन्ते ।
नेतावता ग्रन्थद्वयस्य स्वातन्त्र्यमतिशङ्कितं युज्येत । एतेनोभयै-
क्यमिति व्याहरन्तोऽपि निराकृताः ।

मियमहाभागाः सत्यापादीयद्विरण्यकेशिसूत्रे यानाक्षेपाभासान्वय-
मश्रौष्म यांश्चाद्राक्ष्म तान्सर्वानपि सममाणं सविस्तरं सामञ्जस्येन
प्रवलतराभिरुपपत्तिभिरतिगभीराभिश्च युक्तिभिः समूलमुन्मूल्य याव-
न्मतिवैभवं निरकार्प्य । यदीतरं केचनाऽऽक्षेपाभासा भवेयुरवशिष्टा-
स्तर्हि पुनरनयैव दिशा परिहर्तव्याः प्रज्ञावद्भिः । नहि तत्रेतोऽपि
वृथाऽनेहसं यापयितुं प्रवर्तमहे ।

महोदयाः, इदमेकं च विज्ञापनीयमस्माकं कर्णे कुरुत, यदेतद्विशम-
भागीयपुस्तके ग्रन्थपरिसमाप्त्यनन्तरं पाठभेदात्मकाशुद्धिशुद्धिपत्रकं
पुटाङ्कपट्यङ्कनिदर्शनपूर्वकं नियोजितं समीक्ष्येत श्रीमाद्भिर्नहि ताः
सर्वा अप्यशुद्ध्यः किंतु सूत्रान्तरीयाः पाठभेदाः । तत्संभवोऽपि पुनरेवं
विभावनीयः—यदा किलैकादशमश्रमारभ्याग्रिमान् हि० सूत्रमश्रान-
ङ्कितं प्रावीवृताम, तदा खल्वेकस्यैव सष्टाक्षिकस्य पुस्तकस्योपलब्धे-
रन्येषां पुनर्मूलमात्राणामपि लिखितपुस्तकानामसंनिहिततया मूलात्मक-
सूत्रस्याऽऽनुपूर्वीसाम्यदर्शनासंभवाद्बृत्तिसंकलयितृपरिशृहीतमूलसूत्रमेव
वास्तवमिति संभावनया मूलवृत्त्योः पुनः समन्विततया च तादृशमेव
वयमाङ्किष्महि । कतिपयदिवसानन्तरं संशृहीतेषु च केषुचिन्मूलभूत-
स० हि० सूत्रपुस्तकेषु, निरीक्षितेषु च तुल्यानुपूर्वीदृष्ट्या पाठभेदैर्भूयो-
भिस्तानि लिखितपुस्तकानि मुद्रितमूलेन परस्परमपि विसमवादिषुः ।
ततो वैदिकप्राचीनपठनपाठनपारम्पर्यं समन्विष्य लिखितपुस्तकेष्वपि
पुनरनेकेषां पुस्तकानां समन्वयं सुविचार्य ते पाठभेदाः प्रादर्शयत ।

एतस्य स० हि० सूत्रस्याष्टमे भागे विंशमश्रसमनन्तरमेवाऽऽ-
चारकाण्डसंस्कारकाण्डशान्तिकाण्डनवग्रहपूजादिविविधविषयपरिष्कृतो
शृङ्गशेषाख्योऽष्टपटलात्मक एकः सत्यापादीयः प्रश्नश्च संशृहीतः । तत
उपनयनादिचौलन्ताः केनापि विदुषा प्रणीताः २६० गृह्यकारिकाः

संकलिताः । भट्टगोपीनाथोन्नीतो याजुषहौत्रोपोद्घातः, गद्रेइत्युपाह्व-
 भट्टमहादेवविरचितो याजुषहौत्रविचारः, श्रीविद्वद्वरहीरकाभ्यंकरोपाह्व-
 भास्करशास्त्रिप्रणीतो याजुषहौत्रविचारः, श्रीमहामहोपाध्यायाभ्यं-
 करोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतो याजुषहौत्रविचारः, एवमादयोऽस्त्युपका-
 रका विषयाश्च संकलिताः । सहृदया महताऽऽयासेन सूक्ष्मेक्षिकया च
 संशोध्यापि मुद्रितेऽस्मिन्ग्रन्थे मानुष्यसुलभा दोषा नयनगोचरा भवेयु-
 र्विदुषां तर्हि ते धीमद्भिः क्षन्तव्या इति साञ्जालिवन्धं सप्रश्रयं च
 मार्थयते विद्वज्जनविधेयः—

फाल्गुनशुक्लपृष्ठां
 . भौमवासरे
 शके १८५३। पुण्यपत्तनम् ।

रानडे इत्युपाभिधो गोविन्दत-
 नुजन्मा पुरुषोत्तमशर्मा ।

**अथ सत्यापाटहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्मप्रतिपादकपट्विंश-
सप्तविंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका ।**

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सामयाचारिकधर्मव्याख्यानप्र- तिज्ञा		भिक्षाचरणविधिः, भिक्षाप्रत्या-	
प्रमाणस्वरूपम्, वर्णानामानु- पूर्व्येण विभागः, तत्र जन्मतः श्रेष्ठ्यम्	१	ख्यानं निन्दितं पैक्ष्यब्राह्मणप्रद- र्शनम्	१७
अशूद्राणां कर्मण्यधिकारः, शू- द्रधर्मः, पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे निःश्रे- यसभूयस्त्वम्	२	अनुमानेन भैक्ष्यमुच्छिष्टं न मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेवेति	
उपनयनशब्दार्थविचारः, गाय- त्रीप्रशंसा, उपनेतृलक्षणम्	३	कथनम्, भवत्पूर्व्या वाचा ब्राह्म- णो भिक्षेतेत्यादिकथनम्, गुरवे भैक्षं समर्प्य तेन प्रदिष्टं भुञ्जीते- त्यादिकथनम्	१८
आचार्यलक्षणम्, मातापितृ- तोऽप्याचार्यस्य श्रेष्ठ्यप्रतिपादनम्	४	आत्मार्थं भिक्षानिषेधः, स्वयं पात्रप्रसादनम्, उच्छिष्टकरणनिषे- धादि	१९
वर्णानुपूर्व्येणोपनयनकालः काम्योपनयनकालः	५	भैक्षस्य हविष्यपकल्पनेन ब्रह्म- चारिणो यज्ञकरणभावना, अचा- र्येण शिष्याय श्रुतेविप्रतिषिद्धो- च्छिष्टं न देयमिति कथनम्, आनु- मानिकाचाराच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वम्	२०
सावित्र्यातिक्रमप्रायाश्चित्तम् पित्राद्यनुपनीतौ तेषामभ्यागम- नादिनिषेधः, इच्छतां तेषां प्राय- श्चित्तम्, उदकस्पर्शनमन्त्राः	६	विना धर्मविप्रतिषेधं पितु- ज्येष्ठभ्रातृभ्योच्छिष्टं भोक्तव्यम्	२१
उपनयनविस्मरणप्रायश्चित्तम् अध्ययनविधिः, गुरुकुलवास- कालः	७	उदकुम्भाद्याहरणम्	२२
विरतरेण ब्रह्मचर्यविधिरुपनम् दिवारवापादिनिषेधः	८	निशि समिदाहरणनिषेधः, सा- यंप्रातः समिदधानम्, समूहस्याऽ- ग्निसमूहनिषेधः, अग्निकर्मोपयु- क्तोदकेनेतरकार्यविधाने निषेधः,	२३
मेखलादण्डवासआदिकथनम् गानरीदननृत्तदर्शननिषेधः	९	न पाणिपाद्विनोदकेनाऽऽवमनम्	२४
सभासमाजादिगमननिषेधकथ- नम्	१०	आचार्यरक्षणादिनियमाः, ब्रह्म-	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चारिणियमपरिपालयितुः कञ्-		गुरुपमुक्तासनशय्यादीनां स्वीका-	
निदर्शनपूर्वकं प्रशंसाकथनम्	२३	राभावकथनम्; प्रियादन्यदृष्टौ	
नियमातिक्रमो नरकहेतुः	२४	गुरुणा स्वयमेव न मापेतेत्यादि	३८
अनतिक्रमे सदृष्टान्तं श्रुतर्पयो		अचार्यप्राचार्यसंनिपाते पूजा-	
भवन्तीति कथनम्	२५	दिक्रमः	३९
गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि	२६	अवराधिनं शिष्यमुपालमेत,	
अभिवादनरकारः	२७	आगस्तारतम्येन दण्डादिकमपि	
उपसंग्रहणलक्षणम्	२८	विधेयम्,	४०
गुरुसंनिधौ स्थातव्यक्रमः	२९	उपाकरणकालादि	४१
देवमिवाऽऽचार्यमुपासीतेत्या-		मार्गादिष्वध्ययननिषेधः, इम-	
दिकथनम्	३०	शानादिषु च	४२
ब्रह्मचारिधर्माः	३१	शत्रुचाण्डालादिभ्योऽपि निषेधः	४३
गुरुसंनिधौ श्रोत्रियाम्यागमे		हस्त्यश्वादिषु शृङ्गपतस्यान्य यः	४४
विशेषः	३२	मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमन-	
गुरोरपस्यं न पश्नोवर्तेन; नम्रा		ध्यायः	४५
स्त्रियं नेजेत चेत्यादिकथनम्, अन्-		सन्नेषु वचनात्कृतेऽपि वपने	
प्राणनिबन्धन औषधिवनस्पतिकृ-		दोषाभावः	४६
न्त निषेधः, उपानच्छत्रयानवर्ज-		श्वगर्दमादीनां शत्रुश्च अनव्या-	
नम्, क्रमे कारणास्त्रियं नोप-		यहेतवः	४७
स्यशेषेति निषेधः	३३	छर्द्नादिकमप्यनध्यायहेतुरि-	
गुरुममवाये तात्ता छिद्रगुरवे मि-		त्यादिकथनम्	४८
हासमर्पणकथनम्, कृतसमावर्तनो		अनध्यायापवादाः	४९
मात्रे दद्यादित्यादिविधानम्	३४	विधोषितानां पुनर्मेने तद्द-	
गुरुक्षिणाहरणप्रकारः, दत्त-		नीधीयीतेत्यादि	५०
स्याकथनं स्मरणमपि न कर्तव्यम्,		रक्षणविधिः	५१
आत्मदर्शनसारगर्हावर्जनादि	३५	तदनध्यायाः	५२
उपसंग्रहणादीन्विषयान्विहाया-		प्रदोषादिकालेऽध्ययननिषेधः,	
ऽऽचार्यवद्व्यापार्यद्वारे वर्तनम्, समा-		धोषयति वाते विरते मुहूर्तमनध्यायः	५३
पूत्तनियमाः	३६	स्वाध्यायप्रशंसा	५४
यद्यप्यदासनोपवेशननिषेधः	३७		

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
सत्स्वपि वातादिषु स्वस्वाम्य- ध्येतव्यमित्यादिकथनम्	५५	नातिग्रनेः होमजपकर्मस्वाध्याया- दिषु दृष्टोपवीती स्यात्	६४
कर्मयोगे मन्त्राणां नानध्यायः, अशास्त्रीयमातुलसुनावरिण्यादिप्र- वृत्तौ नरकप्राप्तिः	५६	भूमिगतोदकाचमनं प्रशस्तम्, वर्षधरोदकाचमनं निषिद्धम्, कार- णेऽस्ति ततोदकेन नाऽऽचामेत्	६५
पञ्चमहायज्ञप्रशंसा	५७	कारणं विनाऽप्रयतो नशो वा न तिष्ठेत्, अगोसितमिन्धनं नाम्ना- वादध्यात्	६६
वर्णज्यायसां वृद्धतराणां च पूजा कार्येत्यादिकथनम्, घर्माति- क्रमे नरकप्राप्तिः, समावृत्तशिष्यं न देय आचार्येण समादेशः, अध्ययनारम्भ ॐ हारपठनमाव- श्यकमित्यादि	५८	वासोऽपि प्रोक्ष्योपयोजयेत्, शुनोपहतः सचैलः स्नायात्, अभ्यतो नाऽऽसीदेदग्निस्मीपे	६७
शुश्रूषापूर्वकं कृच्छ्रप्रत्यवपठनं कार्यम्, काव्यनाटकादिश्रवणे न.यं विधिः	५९	अशुचिरग्निं नोपधमेत्, मूत्रा- दिलेपयायश्चित्तम्	६८
यावदध्ययनं तावदुपसंग्रहणम्, परस्परमध्यापने न शुश्रूषा, गृह- स्थोऽपि श्रवणमिच्छन् प्रतिवर्षं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेत्	६०	आचमनविधिः	६९
नैगमिकानि कर्माणि, अध्यय- नार्थं प्रपन्नं शिष्यं न प्रत्याचक्षीत गुरुः, न च तस्मिन्दोषं पश्येत्, रूढधियः शिष्यस्य गुरुशुश्रूषैव शरणम्, मातरि पित्र्यार्थवच्छु- श्रूषा विधेया	६१	आचमननिमित्तादि	७०
उपसंग्राह्या वृद्धा अभिवाद्याश्च अभिवादाने सोपानत्कृत्वादिनि- षेधः, कृष्याद्यभिवादनविधिः	६२	स्वप्नसदधुरुधिरादिनिबन्धनमा- चमनम्	७१
कुशलप्रश्नादिविवारः, श्रोत्रियं स्त्रियं चारण्ये संपादनकृत्वा	६३	अयक्ष्यविचारः	७२
		केशनख खुश्रीपमर्दनं न भो- क्तव्यमित्यादि	७३
		भोजनकाले परिपालनीया नि- यमाः	७४
		पात्रशुद्धेरुपायाः, पुनरप्यम- क्ष्यविचारः	७५
		मद्यपाननिषिद्धिः, उष्ट्रीमृगी- संधिन्यादीनां क्षीरं न पेयम्, क- लङ्घनपलाङ्घवादयोऽपक्षयाः	७६
		अयक्ष्यमांसादिविवारः	७७
		मत्स्यमांसादिविषयेऽपक्ष्यविचारः	७८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सुमिक्षे दुर्मिक्षे च कथं वर्ति- तव्यम्	७९	पतितचाण्डालादिभिः साकं न व्यवहर्तव्यम्, पतनानिमित्तानि क- र्माणि	९१
शिल्पिजीविशस्त्रजीविवर्धुषि- कामिपगादिनामन्नमभोज्यम्	८०	अशुचिकराणि कर्माणि	९७
अशीपोमीये पशौ संस्थिते दी- क्षितस्यान्नं मोक्तव्यम्, अभोज्या- न्नाः कृत्वादयः पुरुषाः	८१	स्नाहने प्रायश्चित्तम्, ब्राह्म- णादिहनेऽभिज्ञस्तत्त्वं, तत्प्राय- श्चित्तम्, आत्रेयीहने प्रायश्चित्तम्	९८
भोज्यान्नविषयेऽनेकेषां मतानि मिक्षाविषये ग्रह्याग्रह्यत्ववि- चारः	८२	मार्गद्वये न सूकरादिमार्गेण गच्छेत्, अभिज्ञस्तप्रायश्चित्तम्	९९
मृगयुवाशिकुलटादीनामन्नमभो- ज्यम्	८३	गुरुश्रोत्रियादिहने प्रायश्चित्तम्	१००
अध्यात्माविद्याप्रशंसा	८४	गुरुतल्पगस्य प्रायश्चित्तम्	१०१
अमृतलक्षणम्	८५	गुरुतल्पगस्य प्रायश्चित्तम्	१०२
विषयसंगपरित्यागेनायमुपास्य -इत्यादिवर्णनम्	८६	सुवर्णस्तेनादिप्रायश्चित्तम्	१०३
आत्मोपासनफलम्	८७	सुरापादीनां प्रायश्चित्तम्	१०४
मृतानां दाहोत्पात्तिकराः क्रो- धादयो दोषाः	८८	वायसादितिर्यक्प्राणिहननप्रा- यश्चित्तम्, स्त्रीणामर्धं प्रायश्चित्तम्	१०५
तेषां दोषाणां नाशका योगाः	८९	अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	१०६
लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य न धर्मा- श्चरेत्, दृष्टं फलं न त्याज्यमित्यादि	९०	मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम्	१०७
प्रायश्चित्तादौ दुष्करायां व्यव- स्थायां निर्णयः, श्रुतिस्मृत्योः प्र- त्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादवगम्य- कार्यो धर्मः, धर्माधर्मपरिपालनशी- लस्योभयलोकविजयित्वम्	९१	अमोज्यभोजनादिप्रायश्चित्तम्, बुच्छ्रादिविधिः	१०८
क्रय्याक्रयविचारः	९२	अपतनीयानि प्रायश्चित्तानि	१०९
परस्परं सदृशपण्यविक्रये न दोषः	९३	स्तेयस्वरूपम्, पतित आचार्ये स्पातव्यक्रमः	११०
	९४	पतितायां मातारि स्पातव्यक्रमः	१११
	९५	अधर्मापहतभोगानुज्ञाप्रायश्चित्तम्	११२
	९६	गुरुतल्पगामिनो मतभेदेन प्रा- यश्चित्तम्, दारव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम्	११३
	९७	मर्त्यव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम्, भू- जन्तः प्रायश्चित्तम्	११४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मणः शस्त्रं		स्थालीपाकप्रकारः	१२०
नाऽऽदर्शित, अस्य प्रतिप्रसवः	११४	दारोपगमनकालः	१२१
अभिशास्तप्रायश्चित्तम्, अमि		दारोपगमने नियमाः	१२२
शस्तेः पुत्रेषु स्थातव्यक्रमः	११५	स्वधर्मानुष्ठानप्रशंसा	१२३
पुरुषः पतति नेन्द्रियम्, स्त्री-		दुष्टपापकर्मनुगुण्येन जन्मा-	
दधिधान्योः सादृश्यम्, पतिताप-		न्तरप्राप्तिः, चाण्डालोपस्पर्शनप्रा-	
त्यस्य पातित्यविषयविचारः	११६	यश्चित्तम्	१२४
पतनीयंवृत्तेः प्रायश्चित्तम्	११७	अन्नसंस्कारेऽधिकारिणः, तेषां	
समावर्तनविधिः	११८	नियमाः	१२५
स्नातकमतानि	११९	वैश्वदेवप्रकारः, बलीनां देशा-	
शिरः प्रावृत्त्य मूत्रपुरीषोत्सर्गः,		दिसंस्कारः	१२६
मूत्रपुरीषयोश्छायायां वर्जनम्	१२०	बलीनां देशे परिषेचनविचारः	१२७
भोजने दिह्यनियमः, अस्तमित		आहुतिप्रदानदेशाः	१२८
आदित्ये मूत्रपुरीषार्थं ग्रामाद्बहि-		वैश्वदेवकरणप्रशंसा	१२९
र्गमने निषेधः	१२१	अतिथिभोजनम्, अन्नाद्यभावे	
अप्रयतेन देवान्यादीनां नाम न		कर्तव्यता, अनशयानस्य ब्राह्मण-	
प्राक्ष्यम्, ब्राह्मणे गां च पदा न		स्याऽऽतिथ्यप्रकारः	१३०
स्पृशेत्, वत्सबन्धनरज्जुं नोद्धृष-		अतिथिभूतस्य शूद्रादेरातिथ्य-	
येत्, सस्यधान्यादिकं भक्षयन्ती		प्रकारः	१३१
गां स्वामिने न ब्रूयादित्यादि	१२२	ब्राह्मणस्याऽऽपदि क्षत्रियादेर-	
उदयास्तसमये नाऽऽदित्यं प-		प्यध्ययनस्य कर्तव्यत्वम्	१३२
श्येत्	१२३	अतिथिभूतस्याऽऽचार्यादेरुत्ता-	
कुमारोऽपि न ग्रामं प्रविशेत्,		सप्तप्रकारः, आचार्यसंनिधौ वर्तन-	
यदि प्रविशेद्भौरीवृत्तं नयेत्	१२४	नियमाः	१३३
गृहस्यसामान्यधर्माः	१२५	आचार्यसंनिध्ये परीक्षादाको-	
स्वाध्यायधर्माः	१२६	शादिवर्जनम्	१३४
गमने गर्दभयानादिनिषेधः	१२७	अध्यापयितुर्नियमाः	१३५
बाहुभ्यां नदीतरणमकारणा-		आत्मार्षं नाभिरूपमन्नं पाच-	
त्तृणादिच्छेदनं वर्जयेत्	१२८	येत्, मधुपर्कार्हाः	१३६
दम्पत्योर्नियमः	१२९		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मधुपूर्वद्रव्याणि तत्प्रतिनिधि- श्च, वेदाङ्गानि	१४७	धर्मव्यतिक्रमो न भवति प्रत्यक्षा- यस्तेऽस्तिनाम्, तादृगाचरणं प्रयु-	
अङ्गानां न वेदशब्दव्यवहारः, अतिथौ निराकृते विधेयम्	१४८	ज्ञानः सिद्धेदपरः	१९९
वैश्वदेवान्ते सर्वाङ्गमाग्निः कुर्वा- त, उपेतः स्त्रीणामुपेतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत	१४९	आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं काश्यम्	१९०
सर्वाणि दानान्युदकपूर्वाणि, य- ज्ञकर्मणि नायं नियमः, वैश्वदेवा- न्नमाग्निः, आश्रमभेदेन प्राप्तसं- ख्यानिरूपणम्	१५०	दायाविभागः	१९१
जात्याचारसंशये कर्तव्यम्, श्रोत्रियलक्षणम्	१९१	पुत्रामावे सपिण्डो यः प्रत्या- सन्नः	४६२
आतिथिलक्षणम्, तत्पूजया स्वर्गा- दिलामः	१९२	पौर्वापर्यविवेकः	१९८
असमावृतातिथिविषये, अस्त- मित आदित्ये नोदकमानयेत्	१९३	धर्मयुक्तानामेव दायाविभागित्वम्	१९९
मनुष्ययज्ञप्रशंसा, तत्राग्नित्रय वर्णनम्	१९४	भर्तृविप्रवासे स्त्रिया नैमित्तिक- दाने न स्तेयत्वम्	१७०
पयसोपासितमन्त्रपात्रिष्टोमस- मानमित्यादि	१९५	बालेषु मृतेषु मातापितरावेवो- दकोपस्पर्शनं कुर्याताम्	१७१
दिनसंख्ययाऽऽतिशयस्य फला- धिक्यकथनम्	१९६	अमात्यानां केशश्मश्रुवपनम्, न स्नातकानां बालानां च	१७२
सर्वर्णायामुत्पन्नपुत्राणां कर्मसंभन्धः, दायसंभन्धः	१९७	अन्नप्राशनात्प्राग्बाला अप्रयता न भवन्ति, अत्र मतान्तरम्	१७३
पुत्रेभ्यो दायाविभागं वक्ष्यन्न- न्यस्य भार्यायामनेनोत्पादयितुराहो- स्विदुज्जिह्वोऽत्रिण इति संशीतो निर्णीतिः	१९८	याज्ञानिमित्तानि	१७४
		क्षत्रिणवैश्ययोः कर्माणि	१७५
		प्राधानां पापिना गुरुणा प्रायश्चित्तोपदेशः कार्यः	१७६
		सति संदेहे राजा दण्डं न कुर्यात्, साक्षिप्रश्नादिभिः शपथा- न्तैः सुविचितं विचार्य नृपो दण्डाय प्रवर्तेत, केन कम्मे पथा देयस्तद्विषये विचारः	१७७
		धर्माधर्माचरणेन जातिपरिवर्तन- विचारः, द्वितीयमार्गाचरणे विचारः	१७८
		सगोत्रयोर्निसंभन्वादिनिषेधाः	१७९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विवाहभेदाः	१८१	आद्धकर्तुः फलम्, आश्रम-	
विवाहप्रकारेषु त्रय आद्याः		विभागः	२००
प्रशस्नाः	१८२	मैष्टिकब्रह्मचारिणो गुरुकुले वासः	२०१
गृहस्थस्य धर्मविशेषाः	१८३	अविप्लुतग्रहणार्थः प्रवृत्तयो कु-	
सूर्योभिः मुक्तमायाश्रितम्	१८४	यति	२०२
संशयितार्थे न प्रत्यक्षवद्भातम्	१८५	परिवाङ्मर्माः	२०३
आद्धस्वरूपम्	१८६	आत्मन्यवगते सकलमलसाल-	
आद्धविषयेऽपरपक्षस्य श्रेष्ठ्यम्,		नपूर्विका क्षेमप्रपत्तिः	२०४
प्रतिपदाद्यानुपूर्व्येण फलनिरूपणम्	१८७	वानप्रस्थस्वरूपम्, वानप्रस्थ-	
अद्वैतार्हतिष्ठमापादिविद्रव्योपयो-		धर्माः	२०५
ज्यत्वम्	१८८	वानप्रस्थाश्रमे कथं वर्तितव्यम्	२०६
केन द्रव्येण पित्रा कियत्का-		क्षारलवणमधुर्मासादिवर्जनम्,	
लिकी तृप्तिः	१८९	नीवारादिना होमो वृत्तिश्च	२०७
कीदृशो यजमानः कीदृशान्		नवस्तस्यप्राप्यनन्तरं पुराणस्य	
ब्राह्मणान्भोजयेत्, तुल्यगुणेषु आ-		त्यागः	२०८
ह्याम ह्यविचारः, निवेदन मन्त्रणयोः		ऊर्ध्वरेतसा प्रशंसा	२०९
कालः	१९०	गार्हस्थ्यस्य स्तुतिः	२१०
आद्धप्रदेशे पतितादीना वर्ज-		पुत्रिणो गृहमेधिनः स्वर्गस्य	
नम्	१९१	कर्तेश्च लाभः	२११
पक्षिदूषणाः पक्षिपावनाश्च	१९२	कुपुत्रस्य नरकपाप्मिर्न स्था-	
आद्धे किं वर्जयेत्	१९३	तत्र पर्णदृष्टान्तः	२१२
नित्यश्राद्धनवद्रव्यादीना स्वरू-		राज्ञो गृहादिविन्यासप्रकारः	२१३
पम्	१९४	राज्ञो विषये न कोऽपि क्षुधा	
आद्धार्थं विष्णवं कार्यम्, तस्यो-		रुजा हिमातपाम्ना वाऽवसीदेत्	२१४
त्तरार्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः	१९५	राजधर्माः	२१५
पुष्टिफामस्य प्रयोगः	२९६	आगेभ्यः सर्वासु दिक्षु योजन-	
आद्धे मुखशब्दादिनिषेधः	१९७	मात्रं नगरं राज्ञा संरक्षणीयम्	२१६
पुष्टिफामस्यापरः प्रयोगः	१९८	श्रोत्रियादिभ्यः करो न ग्राह्यः	२१७
आद्धयनियमाः	१९९	दण्ड्यादण्ड्यविचारः	२१८
		नियोगद्वयम्	२१९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अन्यपूर्वाया सवर्णाया गमने		पशूनामवरोधने दण्डप्रकारः	२२३
प्रायश्चित्तम्	२२०	अदण्ड्यस्वरूपम्	२२४
आचार्यादिवचनेन दण्डस्य न्यु-		अपराधपदेहे निश्चयकपः, सा-	
नत्वम्	२२१	क्षयविधिः	२२५
भूम्यादिपरस्वहारिणां दण्डप्र-		सत्ये स्वर्गः प्राप्नोति, सर्वभूत-	
णयनविधिः	२२२	कृतप्रशंसा च भवति	२२६

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्मप्रतिपादकवाङ्मिश्रसप्त-
विंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ॥

**अथ सत्यापाढहिरण्यकेशिऔतसूत्रे पितृमेधीयाष्टाविंशै-
कोनत्रिंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका ।**

विषयाः	पृष्ठङ्काः	विषयाः	पृष्ठङ्काः
पितृमेधीयकर्मविषयिणी प्रति		उदरविदारणपूर्वकमान्त्रपुरीषा-	
ज्ञा, मृताय कर्मणो विधानम्	२२७	दिनिष्कासनम्	२४९
आहिताग्निमरणसंशीतो दहन-		राजगव्याः संज्ञपनमुत्सर्गो वा-	
देशं सेवेताध्वर्युः	२२८	तत्रोत्सर्गं विशेषः	२४४
दहनदेशवर्णनम्	२२९	संज्ञपनपक्षेऽग्निदकर्तृकममात्य-	
तत्राभ्युद्धरणादि	२३०	कर्मकं संभेषणम्	२४५
अग्निस्थापनार्थं वेदिनियमः		अग्निदः प्रेतस्य पत्नी तत्स-	
क्रमनियमश्च	२३१	मीपे शाययेदित्यादिविधिः	२४६
अग्निहोत्रोच्छेपणस्य निधानम्,		प्रेतस्य प्राणायतनेषु हिरण्यश-	
ग्रामे वाऽनेन कल्पेन होतव्यम्	२३२	रूपक्षेपादिः, तदभाव आज्ञावि-	
यदि यजमानो जावेदाग्निहोत्रो-		न्दून्मृत्युस्यति, पत्रचयनादिप्र-	
च्छेपणं पिबेत्	२३३	कारः	२४७
मरणपक्षे कर्तव्यविचारः	२३४	अवयवनिर्देशपूर्वकः पात्रस्था-	
मृतस्याऽऽहिताग्नेः स्थापन		पनाविधिः	२४८
प्रकारः	२३५	यज्ञपात्रिणो यजमानस्य स्वर्ग-	
प्रेतस्य वापनस्त्रापनालंकरणा-		लपः	२४९
दिविधिक्रमः	२३६	दहनप्रकारः	२५०
सोमयाजिसत्त्वे गार्हपत्य आ-		शवाज्ञौ हवनम्	२५१
मिक्षाश्रवणम्	२३७	सर्व आदित्यस्योपस्थानं कुर्युः	२५२
आसन्दीस्थितं प्रेतं ज्ञातय		मृततारुतम्येन नियमपरिपाल-	
आददीरन्	२३८	नम्	२५४
अनुवहनपक्षे विशेषः	२३९	अस्थिसंचितिविधिः	२५७
चरुसंबन्धिकपालानां भेदनम्	२४०	शरीरावोक्षणम्	२५८
श्मशानायतनस्य संमार्जनप्र-		ददम्यः शिरसो वाऽस्थीभ्या-	
कारः	२४१	ददीत	२५९
एकपवित्रेण प्रोक्षणीसंस्कारादि-		अस्थिसंचयनोत्तरं कर्तव्यम्	२६०
विधिः	२४२	अस्थिनिवपनम्	२६१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अस्थिपेषणप्रकारः	२६२	यतनसंमार्जनप्रकारः	२८०
अग्निहोत्रहवण्यादिदृष्टदुपलान्ता-		श्मशानभूमेश्वतुर्विशास्त्रेनेष्टका	
नां दहनान्नावनुप्रहरणम्	२६३	करणम्	२८१
पुनर्दहनप्रशंसा	२६४	वारणादिलक्षणम्	२८२
तत्संस्कारादिकर्मोन्वयानिमित्ता-		सीतावेक्षणम्	२८३
शौचादिनिवृत्त्यर्थं शान्तिकर्मविधिः	२६५	सिकताच्युहनम्	२८४
अग्निमुत्तरेण लोहितस्यानहुहः		अस्थिकुम्भस्य निमार्जनम्	२८५
स्थापनम्	२६६	कपालसंभेदनम्	२८६
पृथिन्यामोपधीस्तम्बस्य प्रति-		लोष्टचित्तेः स्थानस्योर्ध्वप्रमा-	
ष्ठापनम्	२६७	णम्	२८७
यवौदनस्य प्राशनम्	२६८	चित्तस्याग्रेरुपस्थानम्	२८८
आहिताग्न्यादीनां दहनप्रकारः	२६९	मन्त्रकाण्डे क्रमप्राप्तौ यम-	
शास्त्रान्तरोक्तकर्मतारतम्यानु-		यज्ञविधिः	२८९
रूपपेतृमेधिककर्मतारतम्यव्यवस्था	२७०	यमावाहनम्	२९०
अनुपेतानामुपेतानां च कन्या-		उत्तरवेद्या बलिनिवेदनस्थानम्	२९१
नां कर्तव्यविधिः	२७१	यममाहात्म्यप्रातिपादिका मन्त्राः	२९२
वितृमेघयोगश्चाविषये वपन-		भुक्तशेषस्यान्यत्र निनयनादि-	
निषेधः	२७२	प्रकारः	२९३
लोष्टचित्तेर्विधिः	२७३	ब्रह्ममेघाख्यो दहनसंस्कारः	२९४
उत्तरतो लोष्ठानवरुज्य दक्षि-		पत्नीभिरुपसंवेशनम्	२९५
णा निर्हरन्ति, इत्यादिप्रकारः	२७४	पात्रचयनोपोपणोपस्थानानुम-	
जन्तुस्तारणविधिः	२७५	न्त्रणानि	२९६
धवनपक्षे प्रयोगः	२७६	अनुशंसनसंग्राहनादिस्थोप-	
मेध्यामूले मृत्स्त्रिया अस्थि-		स्थानावगाहनादिविधिः	२९७
निधानप्रकारः	२७७	मरणसंशये विधिः	२९८
परिक्रमणम्	२७८	दर्शोष्टिविधिः	२९९
शवाग्नौ पक्षद्वयसाधारणप्र-		पशुनन्धमध्ये मृत्स्थ विधिः	३००
योगः	२७९	यायावरसंज्ञकानामृषीणामाख्या-	
पलाशादिशाखया श्मशाना-		यिका	३०१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
औषधस्येऽहनि निर्भयोपपत्तः		दारकर्मण्यशक्तस्य केवलमभ्या-	
य्यादिकर्मणः प्रतिपादनम्	३०२	धानम्	३१४
विच्छिन्नाभ्यादिविषयः	३०३	विपत्तर्पदंशादिना मृतस्य प्रो-	
आहिताग्नेरग्निमिः पात्रैश्च दाहः	३०४	पितृस्याऽऽहिताग्नेः कर्तव्यम्	३१५
यस्य मृतस्यऽऽत्मनि चाऽर-		पलाशशृन्तादिभिः कृष्णाजिने	
रण्योऽग्नेयः प्रागेव समारूढास्तस्या-		पुरुषाकृतिविधानम्, एवं कृते यदि	
मिसंपादनम्	३०५	यजमानः पुनरागच्छेत्तदानीन्तन-	
अजने मृतस्याऽऽहिताग्नेर्दह-		विधिः	३१६
नादिप्रकारः	३०७	गिरिं गत्वाऽग्नेये कामायेष्टिं	
अग्निश्चयेण सत्रा गच्छत आ-		निर्वपेत्	३१७
हिताग्नेर्ग्रीवमभयोदातिक्रमणे वर्त-		गर्भिणीमरणे कर्तव्यविचारः	३१९
व्यम्	३१२	तद्विषये कपर्विकारिकाः	३२०
दंष्ट्रयोरेकदा मृतौ विशेषः	३१३		

इति सत्पापाद्दहिरण्यकेशिश्चैतसूत्रे पितृमेधीयाष्टाविंशैकोनविंश-
प्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ॥

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अस्थिपेषणप्रकारः	२६२	यतनसंमार्जनप्रकारः	२८०
अग्निहोत्रहवण्यादिदृष्टपदुपलान्ता-		श्मशानभूमेश्चतुर्विंशतिश्वेनेष्टका	
नां दहनान्नावनुप्रहरणम्	२६३	करणम्	२८१
पुनर्दहनप्रशंसा	२६४	वारणादिलक्षणम्	२८२
तत्संस्कारादिकर्मान्वयानिमित्ता-		सीतावेक्षणम्	२८३
शौचादिनिवृत्त्यर्थं शान्तिकर्मविधिः	२६५	सिक्ताव्यूहनम्	२८४
अग्निमुत्तरेण लोहितस्यान्तुहः		अस्थिकुम्भस्य निमार्जनम्	२८५
स्थापनम्	२६६	कपालसंभेदनम्	२८६
पृथिव्यामोषधीस्तम्बस्य प्रति-		लोष्टचितेः स्थानस्योर्ध्वप्रमा-	
ष्ठापनम्	२६७	णम्	२८७
यवौदनस्य प्राशनम्	२६८	चित्तस्याग्नेरुपस्थानम्	२८८
आहिताग्न्यादीनां दहनप्रकारः	२६९	मन्त्रकाण्डे क्रमप्राप्तौ यम-	
शाखान्तरोक्तकर्मतारतम्यानु-		यज्ञविधिः	२८९
रूपपैतृमेधिककर्मतारतम्यवस्था	२७०	यमावाहनम्	२९०
अनुपेतानामुपेतानां च कन्या-		उत्तरवेद्यां बलिनिवेदनस्थानम्	२९१
नां कर्तव्यविधिः	२७१	यममाहात्म्यप्रतिपादका मन्त्राः	२९२
पितृमेधयोग्यस्त्रीविषये वपन-		भुक्तशेषस्यान्यत्र निनयनादि-	
निवेधः	२७२	प्रकारः	२९३
लोष्टचितेर्विधिः	२७३	ब्रह्ममेधारूपो दहनसंस्कारः	२९४
उत्तरतो लोष्ठानवरुज्य दक्षि-		पत्नीभिरुपसंवेशनम्	२९५
णा निर्हरन्ति, इत्यादिप्रकारः	२७४	पात्रचयनोपोषणोपस्थानानुम-	
जग्त्स्मरणविधिः	२७५	न्त्रणानि	२९६
धवनपत्रे प्रयोगः	२७६	अनुशंसनसंग्राहनादित्योष-	
मेध्यामूले मृतस्त्रिया अस्थि-		स्थानावगाहनादिविधिः	२९७
निधानप्रकारः	२७७	मरणसंशये विधिः	२९८
परिक्रमणम्	२७८	दर्शोष्टिविधिः	२९९
शवाग्नौ पक्षद्वयसाधारणप्र-		पशुबन्धमध्ये मृतस्य विधिः	३००
योगः	२७९	यायावरसंज्ञकानामृषीणामारूपा-	
पलाशादिशाखया श्मशाना-		विक्र	३०१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
औषवसश्च्येऽहनि निर्मटपोषवस-		दारकर्मण्यशक्तस्य केवलमभ्या-	
च्यादिकर्मणः प्रतिपादनम्	३०२	धानम्	३१४
विच्छिन्नाभ्यादिविषयः	३०३	विषसर्पदंशादिना मृतस्य प्रो-	
आहिताग्नेराग्निमिः पश्चैश्च दाह-	३०४	पितृस्याऽऽहिताग्नेः कर्तव्यम्	३१५
यस्य मृतस्याऽऽत्मनि वाऽर-		पक्षाशवृन्तादिभिः कृष्णाजिने	
रण्योरग्नयः प्रागेव समारूढास्तस्या-		पुरुषाकृतिविधानम्, एवं कृते यदि	
ग्निसंपादनम्	३०५	यजमानः पुनरागच्छेत्तदानीतन-	
अजने मृतस्याऽऽहिताग्नेर्दाह-		विधिः	३१६
नादिप्रकारः	३०७	गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं	
अग्नित्रयेण सत्रा गच्छत आ-		निर्वपेत्	३१७
हिताग्नेर्गोममर्यादातिक्रमणे वर्त-		गर्भिणीमरणे कर्तव्यविचारः	३१९
व्यम्	३१२	तद्विषये कपर्दिकारिकाः	३२०
दंपत्योरेकदा मृतौ विशेषः	३१३		

इति सत्पापादाहिरण्यकेशिधौतसूत्रे पितृमेधीयाष्टाविंशैकोनत्रिंश-
मश्वगतविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ॥

अथ सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे पङ्क्तिशतविं-
शाष्टाविंशैकोनत्रिंशप्रश्रगतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अथातः साम०	१	अतिक्रान्ते सावित्र्याः	८
धर्मज्ञसमयः	२	तत उपनयनम्	११
प्रमाणं वेदाः	११	अथोदकोपस्पर्शनम्	११
चत्वारो वर्णा ब्रा०	११	अथाध्याप्यः	११
तेषां पूर्वः	११	अथ यस्य पीता	९
अशुद्राणाम०	३	तेषामभ्यागमनम्	११
शुश्रूषा शुद्रस्ये०	११	तेषामिच्छनाम्	११
पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्	११	यथा प्रथमेऽतिक्रम	११
उपनयनं विद्यार्थस्य	४	प्रतिपूरुषं संख्याय	११
सर्वेभ्यो वै देवेभ्यः	११	सप्तभिः पावमानां०	११
तस्मिन्नभिजनविद्या०	११	अथाध्याप्यः	१०
तस्मिन्श्चैव विद्या०	६	अथ यस्य प्रापितामहादि	११
यस्माद्धर्मानाचिनोति	११	तेषामभ्यागमनं	११
तस्मै न द्रुहोक्तदाघन	११	अथ गृहमेधोपदेशनम्	११
स हि विद्य तप्तं जनयति	११	नाभ्यापनम्	११
तच्छ्रेष्ठं जन्म	११	ततो वो निर्वर्तते	११
शरीरमेव सातापितरौ	११	तत ऊर्ध्वं प्रकृतियत्	११
अथाप्युदाहरन्ति	११	उपेतस्याऽऽच र्यमुळे	११
तमसो वा एष तमः	११	अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि	११
वसन्ते ब्र ह्मणमुपनथीत	११	पादोनम्	११
गर्माष्टमेषु ब्र ह्मण	११	अर्धोनम्	११
अथ काम्यानि	७	त्रिभिर्वा	११
सप्तम आयुःक्षमवष्टमे	११	द्वादशावधार्यम्	११
आ षोडशाद्ब्रह्मण०	११	न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य	१२
यथा वनेषु समर्थः	८	अथ ब्रह्मवर्षविधिः	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
आचार्योधीनः	१२	अजिनं त्वैवोत्तरं	१५
हितकारी गुरोर०	"	न गायेत्र रोदेत्	"
अघासनशायी	"	अनृतदर्शी	"
नानुदेश्यं मुञ्जत	"	समाः समाजाश्चामन्ता	१६
तथा क्षारलवणमधुमा०	"	अजनवादशीलः	"
अदिवास्वापी	१३	रह शीलः	"
अगन्धसेवी	"	गुरोरुदाचारेऽपकर्ता	"
मैथुनं न चरेत्	"	स्त्रीभिर्यावदर्धसंपापी	"
उत्सन्नश्वाय	"	मृदुः	"
अह्नानि न प्रक्षालयति	"	शान्तः	"
प्रक्षालयति त्वशुचिष्ठिमानि	"	दान्तः	"
नाम्सु श्लघमानः	"	ह्रीमान्	"
जटिल शित्तानयो वा	"	दृढ सिद्धिर्धृतिः	"
त्रिवृन्मौञ्जी मेखला	"	आलानि.	१७
उया रजःपत्य	"	अक्रोधन	"
मौञ्जी वाऽयोमिश्रा	१४	समाहितः	"
आवीसूत्र वैश्यस्य	"	ब्रह्मचारी	"
वैश्यः पालाशो वा	"	अनसूयः	"
वासः	"	सर्व लाभमाहरः गुरवे	"
शाणितोमाजिनानि	"	स्त्रीणां प्रत्याचक्षणाणां	"
फाफाय चैके वस्त्रमुपदिशन्ति	"	नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं	१८
माञ्जिष्ठ राजःपत्य	"	भवत्पूर्वया ब्राह्मणो	"
हारिद्र वैश्यस्य	"	भवन्मध्यया रामन्यः	"
हारिणमैत्रेय वा कृष्ण	"	भवदन्यया वैश्यः	"
कृष्ण चेदनुपस्तीर्णासनशायी	१५	तत्समाहृत्योपनिधाय	"
रौरवः राजःपत्य	"	तेन प्रदिष्टं मुञ्जीत	"
वस्तानि न वैश्यस्य	"	विप्रवासे गुरोराचार्यकुत्राय	"
आविस्त्र सार्ववर्णिकम्	"	तैर्विप्रवासेऽप्येभ्यो	"
वम्बञ्च	"	नाऽऽमप्रयोजनश्चरेत्	१९
ब्रह्ममृदिच्छन्	"	प्रोपितो भैक्षादसौ	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
भुक्त्वा स्वयममन्नं	१९	अथाहरहराचार्यै	२३
न चोच्छिष्टं कुर्यात्	"	स गुह्यात्संविशन्	"
अशक्तौ भूमौ	"	धमादादाचार्यस्य	"
अप्सु वा प्रवेशयेत्	"	अनिवृत्तौ स्वयं	"
अ र्याय पर्यवद्व्याद्धा	"	निवर्तयेद्वा	"
अन्तर्धिने वा शूद्राय	"	अथ यः पूर्वोत्थायी	"
भैक्षं हविषा	२०	स य एवं प्रणिहितात्मा	"
आहवनीयार्थे च	"	नियमेषु तपःशठदः	२४
तं भोजयित्वा	"	तदतिक्रमे विद्याकर्म	"
हविरच्छिष्टमेव तत्	"	कर्तृगत्यमनायुष्यं च	"
यदन्यानि द्रव्याणि	"	तस्मादृषयोऽवरेषु	२५
स वा एष ब्रह्मचारिणो	"	श्रुतर्षसस्तु भवन्ति	"
न चास्मै श्रुतिविप्रति०	"	अथ यथा श्वेतकेतुः	"
यथा क्षारलवणमधुमासा०	"	यत्किञ्च समाहितो	"
एतेनान्ये नियमा व्या०	"	अथो यत्किञ्च मनसा	"
श्रुतिर्हि बर्णयस्यानुमा०	"	गुरुप्रसादनीयानि	२६
दृश्यते चापि प्रवृत्ति०	२१	अतोऽयानि निवर्तन्ते	"
प्रीतिर्ह्युपलभ्यते	"	स्वाध्यायचतुर्धर्म०	"
पितृर्ज्येष्ठस्य च	"	सदा महान्तमपररात्र०	"
धर्मविप्रतिपत्ता०	"	समानग्रामे च	"
सायंप्रानरुद्धकुम्भम हत्	"	प्रोक्तं च सपागमे	२७
सदाऽऽरण्यादेधानाह०	"	स्वर्गम युश्चेत्सन्	"
नास्तमिते समिद्धारो	२२	दक्षिणं न हु९ श्रोत्रसमं	"
अग्निमिद्धा परितमुद्य	"	प्राज्ञा लिः	"
सायमेवाग्निपूजेत्येके	"	प्लावनं च नाग्नौ	"
समिद्धमग्निं पाणिना	"	उदित आदित्ये	२८
प्राक्तु याथाकामं	"	सदेवाभिवादनम्	"
नाभ्युदकशेषेण	"	उपसंभ्राह्य आचार्यः	"
पाणिसंक्षुब्धेनोदके०	"	दक्षिणेन पाणिना	"
स्वप्नं च वर्जयेत्	२३	उपाश्यामेवोपाश्यामि०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
सर्वाह् ५ सुयुक्तो	२८	न चैवे प्रत्युत्तिष्ठेद्	३२
तथा गुरुकर्मसु	"	देशात्वासनाच्च संसर्पेत्	"
आहताध्यायी च स्यात्	२९	नाज्ञा तदन्तेवासिनं	"
सदा निशायां गुरुः	"	यस्मिँस्त्वनाचार्यसं०	"
न चैनमभिप्रसारयति	"	भुक्त्वा चास्य सकाशे	"
न खट्वायाः	"	आचामेद्वा	"
न चास्य सकाशे	"	किं करवाणीत्यामन्त्र्य	३१
अभिभाषितस्त्वासीनः	"	उत्तिष्ठेत्तुष्णीं वा	"
अनूत्थाय तिष्ठन्तम्	"	नापयर्षावर्तेत गुरोः	"
र.च्छः तमनुगच्छे०	"	अेषाधिवनस्पतीनाच्छिद्य	"
अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्ते	"	उपानहौ छत्रं	"
न चेदुपसीदेत्	३०	नोपजिघ्रोस्त्रियं मुखेन	"
देवमिवाऽऽचार्यमुपा०	"	न हृदयेन प्रार्थयेत्	"
अनुपस्पृष्टः	"	नाकारणादुपस्पृशेत्	"
अनुवाति वीतः	"	रजस्वलो रक्तदन्	"
अप्रतिष्ठव्यः पाणिना	"	या विद्यां गुरो कुरुते	३४
अनपश्रितोऽन्यत्र	"	यानन्यान्पश्यतो	"
यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः	"	गुरुसमवाये	"
अधोऽनिर्वीतस्त्वैकवस्त्रः	"	समावृतो मात्रे दद्यात्	"
अभिमुखोऽनभिमुखम्	३१	माता मर्तारं गमयेत्	"
अनासन्नोऽनतिदूरे	"	मर्तो गुरुम्	"
यावदासीनो नाहुर्म्वा	"	धर्मकृत्येषूपयोजयेत्	३५
अप्रतिवातम्	"	कृत्वा विद्यां यावतीः	"
एकाध्यायी दक्षिणं	"	विषमगते त्वाचार्ये	"
यथावकाशं बहवः	"	सर्वदा शूद्रत उग्रतो	"
तिष्ठति च नान्वासीत	"	दत्त्वा च नानुकपयेत्	"
आसीने च न संविशेत्	"	कृत्वा च नानुस्मरेत्	"
चेष्टति च चिकीर्षस्त०	"	आत्ममशर्पा	"
न चास्य सकाशे	३२	प्रेषितस्तदेव	"
गोत्रेण वा वीर्तयेत्	"	शास्तुश्चानागमा०	"
	"	अन्यत्रोपसंग्रह०	३९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
तथा समादि०	३६	अवराधेषु चैन५	४०
वृद्धतरे च सव्रक्षचारिणि	"	अभिन्नासोपवासो०	"
उच्छिष्टाशनवर्न०	"	निवृत्तं चरितव्रक्षचर्य०	"
समावृत्तस्याप्येतदेव	"	श्रावण्यां पौर्णिमास्यां०	४१
यथा ब्रह्मचारिणो	"	तैषीपसस्य	"
मारुयालिप्तमुखः	"	अर्धपञ्चमा५श्चतुरो	"
उदाचारेषु	३७	निगमेष्वध्ययनं	४२
स्वैरिकर्मसु च	"	आनडुहेन शकृत्पि०	"
यथा पादप्रक्षा०	"	श्मशाने सर्वतः	"
तद्द्रव्याणां च न	"	ग्रामेणाध्यवसिते	"
स्नातस्तु काले	"	ज्ञायमाने तु	"
उच्चैस्तरां नाऽऽसीत	"	श्मशानवच्छूद्रपातितौ	"
तथा बहुभावे	"	समानागार इत्येके	"
सर्षतः प्रतिष्ठिते	३८	शूद्रायां तु प्रेक्षण०	"
श्रुत्यासने चाऽऽचरिते	"	तथाऽन्यस्या५	"
य नमध्वन्युक्तो	"	ब्रह्माध्येष्यमाणो	"
समानिकपकट०	"	अन्तःशवम्	४३
नानामिमापितो	"	अन्तश्चाण्डालम्	"
व्युपतोदव्युप०	"	अभिनिर्हन्तानां	"
आपचर्य ज्ञापयेत्	३९	संदर्शने चारण्ये	"
सह वसन्सार्यमातर०	"	तदहरागतेषु च	"
प्रोप्य च तदहरागतः	"	अपि सत्सु	"
प्रतिषेधयेदितरः	"	संभाव्यस्तनिते	"
लुप्यते पूजा चास्य	"	वर्षर्ताविदम्	"
मुहुस्त्वाचार्यकुल०	"	स्वप्नपर्यान्तिं विद्युति	४४
तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः	"	उपव्युपं यावता	"
पुत्रमिवैनमनु०	४०	दहे चापररात्रे	"
न चैनमध्ययनदिग्ने	"	उर्ध्वमर्धरात्रादित्येके	"
अन्तेवास्यनःतेवासी	"	गवां चावरोधे	"
आचार्योऽप्यनाचार्यो	"	वध्यानां च यावता	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
पृष्ठारूढः पशूनां	४४	क ण्डोपाकरणे	४९
अहोरात्रामवा०	"	क ण्डसमापने	"
चातुर्मासीषु च	४५	मनुष्यप्रकृतीनां	"
धैरमणे गुरुष्व०	"	पर्युषितैस्तण्डुलैरा०	"
तथा सवन्धेषु	"	तथौषधिवनस्पति०	"
मातरि पितर्याचार्ये	"	यत्कण्डमुपाकुर्वीत	"
तेषु चोदकोपस्पर्शनिं	"	उपाकरणसमापन०	"
अनुमाविनां तु	"	वायुर्षोषवान्भूमौ	५०
न समावृत्ताः	४६	ग्रामारण्ययोश्च	"
तथाऽऽप्युदाहरन्ति	"	स्वैरिक्कर्मसु च	"
सत्रेषु तु	"	यथा पादप्रक्षालनो०	"
आचार्ये व्रीनहो०	"	तथा वृक्षसमारूढोऽऽप्सु	"
श्रोत्रियसंस्थाया०	"	अविहितमनुयाका०	"
सब्रह्मचारिणीत्येके	"	नित्यप्रश्नस्य चाविविना	५१
श्रोत्रियाम्याग०	"	तस्य विधिः	"
गुरुसन्निधौ	४७	अकृतपातराशः	"
उपयत उप०	"	मनसा चानध्याये	"
अपीयानेषु	"	विश्रुति चाम्प्रमाया	"
श्वगर्दभनादा.	"	श्राद्धमोजने	"
शाखान्तरे च	"	विद्युस्तनयित्तु०	"
सत्रेषु च शब्दकर्षसु	"	यावद्व्युदका	५२
छर्दयित्वा स्वप्न०	४८	एकेन द्वाभ्या	"
सर्विर्वा प्रादय	"	सूर्याचन्द्रमसोर्महणे	"
पुतीगन्धश्च	"	अत्रे चापती	"
भुक्त चाऽऽत्मसंयुक्तम्	"	सूर्याचन्द्रमसो.	"
प्रदोषे च भुत्वा	"	मुहूर्ते विरते वाते	५३
प्रोटकयोश्च पाण्यो.	"	सलावृक्यामेक०	"
भेतसवल्लप्तां	"	नक्तं चारण्येऽन०	"
आ च विपाकात्	"	अननुक्तं चापती	"
अश्राद्धेन तु	"	प्रदोषे च	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
सार्वकालिकमान्नातम्	५३	नित्यानां तु खलु	६०
यथोपाकृते	"	ब्रह्मणि मिथो	"
तत्र स्वाध्यायः	५४	ब्रह्म वर्धत	"
तत्र श्रूयते स	"	निवेशो हि वृत्ते	"
अथापिवाज०	"	एतेन ह्ययं	"
तस्य शाखान्तरे	५५	तच्छास्त्रेषु च	६१
अथ यदि वातो	"	निवेशो हि वृत्ते नैय०	"
एवं सत्यार्थ०	"	अध्ययनार्थेन	"
अध्यायानध्या०	"	न चास्मिन्दोषं	"
आर्यसमयो	५६	यद्वच्छायामसंवृत्तौ	"
विद्या प्रत्यनध्यायः	"	मातरि पितर्याचा०	"
ब्राह्मणोक्ता	"	समावृत्तेन सर्वे	६२
प्रयोगादनुमीयन्ते	"	भ्रातृभागिनीषु च	"
यत्र तु प्रीत्युप०	"	नित्या च पूजा	"
तदनुवर्तमानो	"	ऋत्विक्श्चक्षुर०	"
अथापि ब्राह्मणोक्ताः	५७	तूष्णीं वीपसंगृहीयात्	"
अहरहर्भूत०	"	दशवर्षे पौरसख्यं	"
पूजा वर्णज्वायसां	"	ज्ञायमाने वयोविशेषे	"
वृद्धतराणां च	५८	विपमगतायामुरवे	६३
दृष्टो दर्पति दृष्टो	"	अन्वारुह्य वा	"
न समावृत्ते	"	अप्रयत्नेन नाभिवाचं	"
उक्त्वाः स्वर्गद्वारं	"	पतिवयसः स्त्रियः	"
विकर्मा चान्यां	"	न सोपानद्वेष्टित०	"
दक्षेपु चैतदादयः	५९	सर्वनाम्ना स्त्रियो	"
छोके च भूतिवर्म०	"	मातरमाचार्यदारं	"
नासमयेन कृच्छ्रं	"	दशवर्षश्च ब्राह्मणः	"
अविचिकिरसाया	"	कुशुलमवरवयसं	६४
त महिर्दे	"	अनामयं क्षत्रियम्	"
समादिष्टमध्यापयन्तं	६०	अनष्टं वैश्यम्	"
एनमुपसंगृहीयात्	"	आरोह्यं शूद्रम्	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
नासंपाव्य श्रोत्रिपं	६४	दक्षिणेन पाणिना	७०
व्यासने गुरूणा	॥	मोक्षमाणस्तु	॥
भूमिगतास्वप्त्वाचम्य	६५	इयवान्तपर्यन्ता०	॥
ये वा प्रयतः	॥	न इमधूमिहच्छिष्टाः	॥
न वर्षघारास्वाचामेत्	॥	य आस्याद्विन्दवः	७१
तथा प्रदूरोदके	॥	ये मूमी न	॥
तप्ताभिश्चाकारणात्	॥	स्वप्ने क्षवथी	॥
रिचपाणिर्वैषत्.	॥	आर्द्रं वा सकृदोष०	॥
शक्तिविषये न	६६	हिंसायैनासिना	७२
नम्रो वा	॥	दक्षिरपूपस्व	॥
नाप्सु सतः प्रयमणं	॥	यस्य कुले म्रियेत	॥
उत्तीर्य त्वाचामेत्	॥	तथाऽनुत्थिताया५	॥
नाप्रोक्षितमिन्धन०	॥	अन्त शवे च	॥
मूढस्वस्तरे	॥	अप्रयतोपहत०	॥
तथा नृणक छेपु	॥	अप्रयतेन	॥
प्रेक्ष्य वासतः	६७	यस्मिन्म्यान्ने केशः	॥
शुनोपहतः	॥	अन्यद्वाऽमेध्यम्	७३
प्रक्षाल्य वा तद्देश०	॥	अमेध्यैरवमृष्टम्	॥
अग्निं नात्रयतः	॥	कीटो वाऽमेध्यसेवी	॥
इषुमात्रादिन्येके	६८	मूषकलाऽङ्गं वा	॥
न चैनमुपघमेत्	॥	पदा वोपहतम्	॥
सट्वाया च	॥	सिचा वा	॥
प्रभूतैषोदके	॥	अपवात्रेण वा दष्टम्	॥
मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा	६९	शुना वा	॥
तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रहो वा	॥	सिचा वोपहनम्	॥
भासीनस्त्रिराचा०	॥	दास्या वा नक्तमाह्वम्	॥
चिरोद्यौ परिमृजेत्	॥	मुज्जान वा यत्र	॥
द्विरित्येके	७०	अनर्हद्विर्वा	७४
सकृदुपस्पृशेत्	॥	भुज्जानेषु वा	॥
द्विरित्येके	॥	कुत्सयित्वा वा	॥

सू० प्र०	दृष्टकाः	सू० प्र०	दृष्टकाः
मनुष्यैरवप्रात०	७४	कुञ्जकौञ्चवाघ्राणस०	७७
न नावि मुञ्जीत	"	पञ्चनखानां	"
तथा प्रसादे	"	अमक्षयश्चेदो	७८
कृतममौ तु भुञ्जीत	"	सर्पशीर्षा मृदुरः	"
अनाप्रीते मृन्मेय	"	मध्वामं मार्गं	"
आप्रीते चेदभिदग्धे	"	एतान्यपि नानन्ते०	"
परिमृष्टं लौहं	"	आमं वा गृहीरन्	"
यन्निर्लिखितं	७५	कृतान्नस्य विरसस्य	"
यथागमं यज्ञे	"	न सुभिक्षाः स्युः	७९
नाऽऽपणीयमन्नमद्यात्	"	स्वयमप्यवृत्तौ	"
तथा रसानामपांस०	"	नात्यन्तमन्व०	"
तैलसर्पिषी	"	प्रयाणां वर्णानां	"
कृतान्नं पर्युषित०	"	रक्त्या ब्राह्मणस्य	"
शुक्लं च	"	यथाप्रायश्चित्तं	"
फाणितपृथुकतण्डुल०	"	चरितनिर्वेषस्य	"
शुक्लं चापरयोगम्	"	सर्ववर्णानां स्ववर्मे	"
सर्वं मद्यमपेयम्	७६	तस्यापि धर्मोपनतस्य	८०
तथैलकं पयः	"	सुवर्णं दत्त्वा पशुं	"
उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीर०	"	संवाञ्जमभोजयाम्	"
घेनोश्चानिर्दशायाः	"	परिकुष्टं च	"
औषधीनां च	"	सर्पेषां च शिरानी०	"
कलज्जपल०ण्ड०	"	ये च शस्त्रमाजिवन्ति	"
यद्यान्यत्परिचक्षते	"	ये चाधिम्	"
क्षयाकर्मोऽप्यमिति	"	मिपक्	"
एकसुरोष्ट्रगवय०	७७	वार्धुपिकः	"
धेन्वनडुहोश्च	"	अन्नीतराजको दीक्षितः	"
कुक्कुटो विकिराणाम्	"	अक्षीपोभीय०	८१
ह्यः प्रतुद्राम्	"	हुनायां वा वपायां	"
अव्यादाः	"	स्त्रीवः	"
हृत्सभासषकवाक०	"	राज्ञः अष्टकम्	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अहर्गिर्याजी	८१	आत्मनश्चयन्	८९
यश्चाशीनपास्थति	"	निपुणोऽणीयान्	९०
यश्च सर्वान्वर्जयति	"	दोषाणां तु	१ "
सर्वान्त्री च	"	अथ भूदाहीवान्	"
श्रोत्रियो निराकृतिः	"	घोषो हर्षो रोषो	"
वृषलीपतिः	"	अक्रोधोऽहर्षो	९१
मत्त उन्मत्तो	"	मेवं लौकिकमर्थ	९२
अथ क आश्वानः	८२	निष्कला ह्यम्बुदये	"
यस्येप्सेदिति	"	तद्यथाऽऽग्ने कलौर्षे	"
पुण्य इति कौत्सः	"	न चेदनृत्पद्यन्ते	"
यः कश्चिद्दयादिति	"	अनसूयुर्दुष्पलम्भः	"
यदि हि रज.	"	न घर्मावर्मा	९३
शुद्धा भिक्षा	८३	यत्तार्या. क्रियमाणं	"
सर्वतोपेनम्	"	सर्वजनपदेष्वेकान्तः	"
पुण्यस्येष्टतो	"	एवं वर्तमान उभौ	"
पुण्यभ्यासनी०	"	अवेहिता	"
यत्. कुनश्चाभ्युद्यतं	"	आपदि व्यवहरेत	९४
नानानियोग०	"	मनुष्यान्तरसान्	"
अथ पुराणश्लोका०	"	तिलतण्डुला	"
भिक्षितसकम्प	८४	अविहितश्चेतेषा	९५
अन्नादे भूगहा	"	अन्नेन चालम्प	"
गुरो याजुश्च	८५	अधीतपण्यैर्व्यवहरेत	"
अध्यामिरान्यो०	"	तृणराष्टिरविकृतैः	"
आत्मलाभान्न	"	नात्यन्तमन्त्रास्तेत्	"
तत्राऽऽत्मलापीयान्	८७	वृत्तिं प्राप्य विरमेत्	९६
पू. प्राणिन सर्वे	"	अथाप्युदाहरन्ति	"
यद्विदमिती	८८	न पतितैः	"
आत्मलोवाह०	"	तथाऽऽपात्रैः	"
सर्वमूनेषु यो	८९	अथ पतनीयानि	"
तं योऽनुनिष्ठेत्सर्वत्र	९०	म्लेचपापिशस्वं	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
गुर्वीसर्षी (सि)	९७	आजिपथे वा	१०१
नागुरुनल्पे	"	अश्वमेधिकं	"
अधर्माणां तु	"	धर्मार्थसंनिपाते	"
अयाशुचिकराणि	"	गुरुं हत्वा	"
शूद्रगमनमार्यर्त्तणाम्	"	नास्वास्मिह्यं के	"
प्रतिविद्धानां	"	कल्पपं तु	१०२
शुनो मनुष्यस्य	"	गुरुतरुपगामी	"
मनुष्याणाम्	"	जालिनां वा	"
शूद्रोच्छिष्ट०	"	कृच्छ्रं संवत्सरं	"
अपि पतनीयान्पेतानि	"	सुरापेऽग्निस्पर्शा	"
अतोऽन्यानि	९८	स्तनः प्रकीर्णकेशी	१०३
दोषं बुद्ध्वा	"	राजानं गत्वा	"
क्षत्रियं हत्वा	"	अनुज्ञातेऽनुज्ञातार०	"
शतं वैश्ये	"	उत्तरमृत्वर्गि	"
ऋषयश्चात्राधिकः	"	भक्तापचयेन	"
स्त्रीषु चैतेपामेवम्	९९	कृच्छ्रं संवत्सरं	"
पूर्वयोर्वर्ण०	"	अथाप्युदाहरन्ति	१०४
ब्राह्मणमात्रं	"	स्तेयं कृत्वा	"
गर्भं च तस्याज्ञानम्	"	तेन कल्पेन	"
आश्रेयी च स्त्रियम्	"	प्रथमं वर्णं	"
तस्य निर्वेषः	"	अपि वा लोपानि	"
अरण्ये कुट्टि	"	वायसप्रचलाक०	१०५
तत्प पन्थाः	१००	धेनवनद्धोश्वा०	"
हृष्टा चान्यमुत्क्रामेत्	"	धुर्यवाहपवृत्तौ	"
स्वण्डेन लो०	"	अनाक्रोश०	"
कोऽमिशस्ताप	"	शूद्रस्य ससुरात्र०	"
अलज्जोपवसः	"	स्त्रियु चैतेपामेवम्	"
गाश्च रसेत्	"	येनामिश०	१०६
तासां निष्क्रमण०	"	अनेर्षवपेक्ष०	"
द्वादश वर्षाणि	१०१	गर्भेनावर्कणां	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
तस्य शूद्रः	१०७	मुक्तस्वगामी	१११
मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम्	"	मिथ्येतदिति	"
संवत्सरमाचार्य०	"	यो ह्यात्मानं	"
एवमन्येष्वपि	"	एतेनैव	"
काममन्युभ्यां	"	दारव्यतिक्रमे	"
पर्वणि वा तिलमक्षः	"	चरवृत्ति०	११३
ध्रावण्यां पौर्णमास्यां	१०८	स्त्रियाश्च	"
इष्टियज्ञकतून्वा	"	अथ भ्रूणहा	"
अमोजयं भुक्त्वा	"	युः प्रमत्तो	११४
सप्तरात्रेणावाप्यते	"	सह संकल्पो	"
हेमन्तशिशिर०	"	एवमन्येष्वपि	"
कृच्छ्रद्वादशरात्रं	"	तथा पुण्यक्रियासु	"
अग्रहमनक्ता०	"	परीक्षार्थो	"
एवमेवाम्य०	१०९	यो हिंसार्थ०	"
अथापरं	"	अधाप्युदा०	"
अनार्थं शयने	"	अषामिहस्ताः	११५
यदेकरात्रेण	"	पुत्रान्तंनिष्पाद्य	"
यथा तथाच	"	अथापि न	११६
सन्त्यपनादाः	११०	तदेतेन	"
शम्योषाः	"	मिथ्येतदिति	"
अतिस्ववहारो	"	दधिधानी०	"
सर्वत्रानुमति०	"	यो हि दधिधान्या०	"
न पतितमाचार्य	"	आमिषारा०	११७
न चास्माद्रोगा०	"	पतनीयाविति	"
यदृच्छासंनिपातः	१११	पतनीयपृ०	"
माता पुत्रस्य	"	इत्यनुधिकर०	"
न तु धर्मसंनिपातः	"	विद्यया स्नातस्त्विके	"
अर्धमाहृतान्	"	तथा मनेना०	११८
अथ संयोगः	"	विद्या मनेन च	"
एवमन्येष्वपि	"	तेषु सर्वेषु	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
समाधिबिशेषा०	११८	न पतत.	१२३
अथ स्नातकव्रतानि	"	प्रेङ्खावन्तरेण	"
पूर्वेण	११९	उद्यन्तमस्तं	"
संशोध्य बहि०	"	दिवाऽऽदित्य	"
विप्रतिपेधे	"	सह ह्येवा	१२४
सर्वान्नागान्	"	न कुसुत्या	"
कृष्णं च	"	नावाक्षणा०	"
अनुद्भासि	"	क्रोधादींश्च	१२५
अऽकृष्टं च	"	प्रबन्धनयुक्तो	"
दिवा च	१२०	मिथुनीमूय	"
शिरस्त्रु प्रावृत्य	"	शयानश्चा०	"
छात्राया च	"	न तस्या	"
अग्निमादित्य०	१२१	अनावि स्नग्०	"
अभाप्युदाहरन्ति	"	निशाया दारं	"
प्राङ्मुखोऽन्नानि	"	सशिरामञ्जनं	"
आराच्चाऽऽवसथा०	"	अस्तमिते	"
अस्तमिते च	"	पाञ्चाशमासनं	"
अदमानं	"	स्तुतिं च गुरोः	"
देवताभिधानं	१२२	आ निशाया	"
ब्राह्मणस्य	"	अनध्ययो	"
हस्तेन	"	मनसा वा	"
देवाना मुराज्ञश्च	"	ऊर्ध्वं मध्यरात्रा०	"
वत्सतती(न्ती) च	"	नापररात्र०	"
स्तृहती	"	कामधः	"
सप्तपृष्ठां	"	मनसा वाऽपीयीत	"
नाघेनुरिति	"	सुदृग्नुद्राचरिताश्च	१२६
न मद्रं	१२३	सगा समानाश्च	"
पूर्णं	"	स्नानं	"
नात्तो मे सपरनः	"	नगरप्रवेशनानि	१२७
नेन्द्रधनुरिति	"	प्रश्नं च	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
मूळं कूळं	१२७	तत्रः पारिवृत्तौ	१२३
गार्दभं	"	यथोपाधि०	"
न(चा)हुम्यां	१२८	एतेन	१२४
नावां(वं) च	"	स्वेनोऽभिषिक्तो	"
तृणच्छेदन०	"	एवमेतेन	"
यच्चान्यत्परिचक्षते	"	चण्डालोपस्पर्शने	"
पाणिग्रहणादपि	"	अग्राहण०	"
कक्षयोर्भोजनम्	१२९	अर्थाः प्रयताः	१२५
अतृप्तिश्चा०	"	भावा कां	"
पर्वसु	"	केक्षानङ्गं	"
औपवस्तमेव	१३०	आर्याधिष्ठिताः	"
तृप्तिश्चाज्ञस्य	"	तेषां स	"
वैश्वयोः	"	अधिकमहरहः	"
अचक्षु शयीवाताम्	"	उदकोपस्पर्शनम्	"
निधुनवर्जनं	"	अपि वा	"
श्रोत्रे	"	परोक्षमज्ञः	१३६
तस्योपचारः	"	सिद्धेऽग्रे	"
नित्यं लोकाः	"	तत्समुत्पन्नमिति	"
यस्मिन्देशे	"	गृहमेधिनो	"
नित्यमुदधा०	१३१	तेषामुपशोभे	"
अद्वयसंवेदनम्	"	उत्तममैक०	"
क्रतौ च	"	बन्धीनां तस्य	"
अन्तराले	१३२	औपासने	१३७
अक्षयवच०	"	एवं बन्धीनां	"
स्त्रिवापसैव	"	सति सूपे	"
यावत्संनिपातं	"	अररेणाशिः	१३८
ततो नाना	"	उदधान०	"
उदकोपस्पर्शनम्	"	मन्त्रोऽगारस्य	"
अपि वा	१३३	उत्तरपूर्वाधि	"
पूर्ववर्णनाः	"	दक्षिणदेशे	"

सू० प्र०	पृष्ठ क्र०	सू० प्र०	पृष्ठ क्र०
देहलयापान्त०	१३८	यथोपदेशम्	१४३
उत्तरेणापि०	"	आत्तने	"
उत्तरैर्ब्रह्मसदने	"	निष्ठस्तव्येन	"
दक्षिणतः पितृलिङ्गेन	"	अन्यं वा	"
रौद्र उत्तरो	१३९	स्थानासन०	"
तत्रोर्नाना	"	संनिहि०	१४४
नक्तमेवोत्तमेन	"	दारे प्रजायां	"
एतानव्यग्रो	"	वाक्येन	"
अग्रं च	१४०	श्रेयसां च	"
अतिथीनेवाग्रे	"	ब्राह्मणदेवता०	"
कुमारान्	"	विद्यया च	"
काले स्वाभिना०	"	यथा विद्यया	"
अमावे तृणानि	"	न चास्य समीपे	"
एवंवृत्ता०	"	उपाकरणा०	१४५
ब्राह्मणायाः	"	ऋत्वे वा	"
अभिवादाना०	१४१	यथा तस्य	"
राजन्यवैश्यौ च	"	मनसा वाचा	"
ऋद्धमम्भार्गतं	"	येन कृतवत्ततः	१४६
दाप्ता वा	"	शेषभोज्य०	"
नित्यमुत्तरं	"	न रसान्गृहे	"
अपि वा	"	नाऽऽत्मार्थ०	"
यत्र मुज्यते	"	विशेषेणापुमान्	"
ब्राह्मणः	१४२	गोमधुपर्कहो	"
आपदि ब्राह्मणेन	"	आचार्य ऋत्विक्	"
अनुगमनं	"	आचार्याय०	१४७
अ(त)त ऊर्ध्व	"	दक्षिणधुसश्चरं	"
सर्वविधाना०	"	अमात्र उदकम्	"
अधीत्य	"	पट्टो वेदः	"
यदि त्वरेत	"	उदः कल्पो०	"
समाप्तः	"	शब्दार्थारम्भ०	१४८

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अङ्गानां च	१४८	अन्नसंस्कर्तार०	१९३
अतिथि निराकृत्य	"	उद्धृतान्य०	१९४
यानवन्तमा या०	१४९	भूय उद्धरेत्येव	"
यावच्चानुनानी०	"	द्विपन् द्विषतो	"
अमती०	"	पाप्मानं	"
सर्वान्वैश्वदेवे	"	स एष प्राजापत्यः	"
नानर्हद्वयो ददा०	"	योऽतिथीनाम०	"
उपेतः स्त्रीणा०	"	ऊर्ध्वं पुष्टिं प्रजां	"
सर्वाण्युदक०	१५०	पयसोपासित०	१९५
वधाधुति	"	प्रिया अभिया०	"
ये च मृत्याः	"	स्त्रमातर्मध्यंदिने	"
काममात्मानं	"	यदनुतिष्ठत्युद०	"
तथा चाऽऽमन	"	यत्सान्त(न्त्व)यित्वा	"
अथाप्युदा०	"	यत्सश्चाधयति	"
जात्याचारसंशये	१५१	यदुपावर्तते	"
साधुता	"	आहिताग्निं	"
अग्निरिव	"	पुराऽग्निहोत्रस्य	१९६
धर्मेण वेदाना०	"	यदि साय०	"
स्वधर्मयुक्तं	१५२	एकरामं	"
सस्य पूजायां	"	अममुदेतश्चे०	"
तमभिमुखो	"	सवर्णापूर्व०	१९७
म बहुपादमा०	"	दायेन	"
अथार्य पादौ	"	पूर्ववश्याम०	"
अन्यतरोऽग्नि०	१५३	तद्यापि	"
अथास्योदकमाहारये०	"	उत्पादयितुः	१९८
नोदकमाहा०	"	इदानीमेवाह०	"
अध्ययन०	"	एतेषां धर्म यतिरुमः	१९९
नास्तमिते	"	तेषां	"
सान्त्वयित्वा	"	तदन्विष्य	"
आवृत्त्यं	"	दानं च	१९९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
विवाहे दुहितृमते	१९०	एतस्मिन्काले	१७२
एकधनेन	१९१	न समावृत्ताः	"
पुत्रामावे	१९२	न विहारिणः	"
तदभावे	१९८	अनशनानध्यय०	"
दुहिता वा	"	ब्राह्मणा०	"
सर्वाभावे	"	देशतः कालतः	"
ज्येष्ठो दायादः	"	यस्यासौ	"
देशविशेषे	"	न क्षारलवणहोमो	"
रथः पितुः	"	तथाऽयज्ञसंसृष्टस्य	१७३
अलंकारो	"	अहविष्यस्य	"
तच्छास्त्रैर्वि०	"	न स्त्री जुहुयात्	"
मनुः पुत्रेभ्यो	"	नःपुत्रैः	"
अथापि	"	आऽन्नप्राश०	"
तथाऽपि	१९९	आ परिसंव०	"
सर्वे हि	"	यावता वा	"
यस्त्वधर्मेण	"	भोपनयना०	"
जायापत्योर्न	"	अत्र ह्यधिकारः	"
तथा पुण्यक्रिया०	१७०	सा निष्ठा	"
द्रव्यपरिमहेषु	"	स्मृतिश्च	१७४
न हि	"	भिक्षणे	"
एतेन	"	तत्र गुणान्	"
सातुश्च योनिसं०	"	इन्द्रियप्रतियर्थस्य	"
मातापितरावेव	१७१	स्वकर्म	"
हर्तारिश्च	"	अन्यच्चापरि०	१७५
मार्यायां	"	एतान्येवं	"
आतुरव्यञ्ज०	"	साक्षियवद्वैदपम्प	"
केशान्मर्जीर्य	"	ना[न]नूचानगृह्णितं	"
एवं त्रिः	"	अयाज्यो	"
अप्रतीक्षाः	"	गुह्ये तद्योगाः	"
इनरेषु	"		

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
न्यस्तायुष०	१७६	ब्राह्मणदेवा०	१८३
शास्त्रैरधिगताना०	"	अग्निं ब्राह्मणं	"
तस्य	"	अनुज्ञाप्य	"
राजा	"	ब्राह्मणाश्च	"
स ब्राह्मणान्	"	अग्निमपश्य	"
बलविशेषेण	"	अग्नीनां	"
इतरेषा	"	अवचनत्	"
न संदेहे	१७७	प्रतिमुखमग्नि०	"
सुविचितं	"	पृष्ठतश्चा०	"
एवं वर्तमानो	"	सूर्याभ्युदितो	"
राशः पन्थाः	"	सूर्याभिनिष्कृत्तो	१८४
समेत्य तु	"	आ तमितोः	"
यानस्यान्यस्य	"	स्वप्नं वा	"
अशिष्टपतित०	"	अर्थं वा	"
धर्मचर्यया	१७८	नियमातिक्रमे	"
अधर्मचर्यया	"	दोषफलसंशये	"
धर्मप्रजासंपन्ने	"	एवमध्यायां०	"
अन्यतराभावे	"	न संशये	१८५
आवागे	"	अभिनिष्कृत्ता०	"
सगोत्राय	१७९	तच्च लिङ्गं	"
मातुश्च	"	सह देवमनुष्याः	१८६
बन्धुशील०	१८१	प्रजानिःश्रेयसा	"
आर्षे द्रुहितृमते	"	तत्र पितरो	"
देवे यज्ञतन्त्रे	"	मासि श्राद्ध०	"
मिषः	"	अपरारुहः	"
यथाशक्ति	"	तथाऽपरपशस्य	"
द्रुहितृमतः	१८२	सर्वेष्वहःसु	१८७
तेषां त्रयः	"	प्रथमेऽहनि	"
यथा युक्तो	"	द्वितीयेऽन्तेनाः	"
पुत्रेण	"	तृतीये	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
चतुर्थे	१८७	पूर्वेष्टानिर्वेदनम्	१९०
पञ्चमे	"	अपरेष्टु०	"
षष्ठे	"	त्रिः प्रायमेके	१९१
सप्तमे	"	यथा	"
अष्टमे	"	सर्वेषु	"
नवमे एकवचुराः	"	उदीच्यवृ०	"
दशमे	१८८	उद्धरिष्याम्यग्नौ	"
एकादशे	"	काममुदधियतां	"
द्वादशे पशुमान्	"	श्वभिरापा०	"
त्रयोदशे	"	शिपिविष्टः	१९२
चतुर्दशे	"	अथाप्युदाह०	"
पञ्चदशे	"	न च नवतं	१९३
तत्र द्रव्याणि	"	आरब्धे	"
एतानि मास५	"	निष्ठयनं	"
तथा धर्माद्विभक्ते	"	कृष्णधान्य५	"
संवत्सरं	"	अहविष्य०	"
भूया५पमितो	"	स्मृतिभिच्छ०	"
एतेन	१८९	अनोनाम्युपरि०	"
खड्गोपस्तरणे	"	नित्यश्राद्धम्	"
तथा	"	बहिर्गोमा०	"
तथा वाध्राणिसस्य	"	तत्र नवानि	१९४
एतेनाऽऽरण्यानां	"	येरत्न५	"
प्रयतः प्रसन्नमनाः	"	तानि च	"
नापपिशो	"	समुदेताश्च	"
गुणहान्यां	"	न चातदृणा०	"
एतेनान्तेवा०	"	तानि	१९५
अथाप्युदा०	१९०	एव५	"
संमोजनी	"	तेषामुत्तमं	"
इहैव	"	मानं च	"
दुस्त्यगुणेषु	"	इत्योत्तरार्धे	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
न्यस्तायुध०	१७६	ब्राह्मणदेवा०	१८१
शास्त्रैरधिगताना०	"	अग्निं ब्राह्मणं	"
तस्य	"	अनुज्ञाप्य	"
राजा	"	ब्राह्मणांश्च	"
स ब्राह्मणान्	"	अग्निमप्य	"
बलविशेषेण	"	अग्नीनां	"
इतरेषां	"	अवचनत्	"
न संदेहे	१७७	प्रतिमुखमग्नि०	"
सुविचितं	"	पृष्ठतश्चा०	"
एवं वर्तमानो	"	सूर्याभ्युदितो	"
राज्ञः पन्थाः	"	सूर्याभिनिम्हृत्को	१८४
समेत्य तु	"	आ तमितोः	"
यानस्यान्वस्य	"	स्वप्नं वा	"
आशिष्टपतित०	"	अर्घ्यं वा	"
धर्मचर्यया	१७८	नियमातिक्रमे	"
अधर्मचर्यया	"	दोषफलसंशये	"
धर्मप्रजासंपन्ने	"	एवमध्यायां०	"
अन्यतरामाधे	"	न संशये	१८९
आवागे	"	अभिनिम्हृत्का०	"
सगोत्राय	१७९	तच्च लिङ्गं	"
मातुश्च	"	सह देवमनुष्याः	१८६
मन्वुशील०	१८१	प्रजानिःश्रेयसा	"
आर्पे दुहितृमते	"	तत्र पितरो	"
देवे यज्ञतन्त्रे	"	मासि श्राद्ध०	"
मिथः	"	अपराहुः	"
यथाशक्ति	"	तथाऽपरपरास्य	"
दुहितृमतः	१८२	सर्वेष्वहःसु	१८७
तेषां त्रयः	"	प्रथमेऽहनि	"
यथा युधो	"	द्वितीयेऽस्तेनाः	"
दूषेण	"	तृतीये	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
चतुर्थे	१८७	पूर्वेद्युर्निवेदनम्	१९०
पञ्चमे	"	अपरेद्यु०	"
षष्ठे	"	त्रिः प्रायमेके	१९१
सप्तमे	"	यथा	"
अष्टमे	"	सर्वेषु	"
नवमे एकचतुराः	"	उदीच्यवृ०	"
दशमे	१८८	उद्धरिष्याम्यग्नौ	"
एकादशे	"	काममुद्विषतां	"
द्वादशे पशुमान्	"	श्वभिरापा०	"
त्रयोदशे	"	शिपिविष्टः	१९२
चतुर्दशे	"	अथाप्युदाह०	"
पञ्चदशे	"	न च नक्तं	१९३
तत्र द्रव्याणि	"	आरब्धे	"
एतानि मास२	"	निष्ठयनं	"
तथा धर्माद्विभक्ते	"	कृष्णधान्य२	"
संवत्सरं	"	अहविष्य०	"
मूया२ममितो	"	स्मृतिभिच्छ०	"
एतेन	१८९	अशोनाम्युपरि०	"
खड्गोपस्तरणे	"	नित्यश्चाद्धम्	"
तथा	"	बहिर्ग्रीवा०	"
तथा वाधार्णसस्य	"	तत्र नवानि	१९४
एतेनाऽऽरण्यानां	"	येरस२	"
प्रयतः प्रसन्नमनाः	"	तानि च	"
नाथपिशो	"	समुदेताश्च	"
गुणहान्यां	"	न चातदृशा०	"
एतेनाऽन्तेवा०	"	तानि	१९५
अथाप्युदा०	१९०	एव२	"
संमोननी	"	तेषामुत्तमं	"
इहे१	"	मानं च	"
सुसुगुणेषु	"	स्योत्तरार्धे	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
उभयान्पश्यति	१९१	पादयोः	१९९
कृताकृतमतः	"	जानुनि	"
श्राद्धेन	१९६	नल्लेश्व	"
पुष्टिकामस्तिप्येण	"	यच्चान्यत्परिचक्षते	"
अनायुष्यं	"	योक्ता च	"
औदुम्बरश्चमसः	"	प्रतिपादयिता	२००
न चान्येना०	"	संग्रहीता	"
यावद्ग्रासः	"	मोक्ता	"
न च मुखशब्दं	१९७	एवंवर्तमानः	"
पार्णि च	"	चत्वारः	"
आचम्योर्ध्वो	"	तेषु [सर्वेषु] यथो०	"
ततोऽग्नि०	"	सर्वेषामुप०	२०१
दिवा च न	"	बुद्ध्या	"
स्थालीपाका०	"	सर्वेषाम०	"
नैयमिकं	"	यथा विद्यार्थस्य	"
संविर्मासमिति	"	इति ब्रह्मचारिवासाः	२०२
अमावे तैलः	१९८	अथ परिव्राजः	"
मघासु	"	अत एव	"
तिष्ठानां द्रोणं	"	तस्योपादिशन्ति	२०३
समुदेताश्च	"	अग्निरनिकेतः	"
उदगयने	"	तस्य	"
एवमहरह०	"	सर्वतः	"
द्वौ द्वितीये	"	सत्यानुते	"
क्षी-स्तृतीये	"	बुद्धे सेम०	२०४
एवमभ्युच्चयेन	"	तच्छालैर्वि०	"
महान्ते पोषं	१९९	बुद्धे चेत्सेम०	"
आदितः	"	एतेन परं	"
आत्ततेनसां	"	अथ वानप्रस्थः	२०५
भस्मघृपाधिष्ठानं	"	अत एव	"
पदा पादस्य	"	तस्योपादिशन्ति	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
एकाग्रिनिकेतः	२८६	इत्यूर्ध्वरेतसां	२०९
तस्याऽऽरण्य०	"	पथा वर्ष	"
ततो मूलेः	"	तस्माच्छ्रुतितः	"
अन्ततः	"	त्रैविद्यवृद्धानां	"
आपो वायुराकाशः	"	यत्तु इषश'नमुच्यते	२१०
तेषामुक्त०	"	ततः	"
अथ वानप्रस्थ०	२०६	अयाप्यस्य	"
विद्याः समाप्य	"	अयापि च स	२११
गृहान्कृत्वा	"	ते शिष्टेषु	"
एको वा	"	एवमपरोऽपरः	"
शिलोच्छेन	"	आ भूतसंछ०	"
संवत्सरा०	"	पुनः सर्गे	"
अभिषिक्तश्च	"	अयापि	"
शनैरपो	२०७	त्रयीं विद्यां	"
सर्वत्रैवो०	"	तत्र ये	२१२
क्षारलव०	"	नास्यास्मिँल्लोके	"
तस्य द्वंद्वं	"	अयापि	"
एकैकमादा०	"	तेषां प्रकृतयः	"
तस्यारण्येनैव	"	स्यात्तु	"
येषु कर्मसु	"	व्याख्याताः	२१३
सर्वं चोपाशु	"	दक्षिणाद्वारं	"
नारण्य०	"	अन्तरस्यां	"
आभ्यर्थाः	२०८	तस्य पुरस्ता०	"
आकाशे	"	दक्षिणेन	"
अनुपस्तीर्णे	"	सर्वत्रैवान्तराः	"
नवे सस्ये	"	अग्निर्ना	२१४
मूयाः स०	"	आवस्ये	"
ततो मूलेः	"	तेषां पूना	"
अथ पुराणे	"	तेभ्यो	"
अष्टाशतित०	२०९	सर्वाणिथ	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
न चास्य	२१४	चरिते यथापुरं	२१८
सभायां	"	न समोत्रस्थानीयां	"
आर्या विशुचयः	२१५	कुलाय हि स्त्री	२१९
सर्वधर्मणां	"	तदिन्द्रिय०	"
आयुधग्रहणं	"	अवशिष्टं	"
क्षेमकृदाजा	"	तद्व्यतिक्रमे	"
मृत्यानामनुष०	२१६	नियमारम्भणो	"
ब्राह्मणस्वान्य०	"	वाश्य आर्यः	"
एतेनान्ये	"	वध्यः शूद्रः	"
ग्रामेषु	"	दारं चास्य	२२०
तेषां	"	सवर्णायाम०	"
सर्वतो योजनं	"	एवमभ्यासे	"
प्रोशो	"	चतुर्थे सर्वम्	"
तत्र यन्मुष्यते	"	जिह्वाच्छेदम्	"
धर्म्यं शुल्क०	२१७	वाचि पथि	२२१
अकरः श्रोत्रियः	"	पुरुषवधे	"
सर्ववर्णानां	"	चक्षुर्निरोध०	"
कुमाराश्च	"	नियमातिक्रमण०	"
ये च विद्यार्थाः	"	असमापत्तौ	"
तपस्विनश्च	"	आचार्यः	"
शूद्रश्च	"	क्षेत्रं परिगृह्यो०	२२२
अन्धमूकचधिर०	"	अवशिष्टः	"
ये व्यर्थाः	"	तथा पशुपस्य	"
अबुद्धिपूर्वमलंकृतो	"	अवरोधनं	२२३
बुद्धिपूर्व	२१८	हित्वा	"
संनिपाते वृत्ते	"	अवरुध्य पशूनां	"
कुमार्यां तु	"	प्रमादादरण्ये	"
अथ राज्ञा	"	पुनः प्रमादे	"
रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं	"	तत ऊर्ध्वं	"
चरितनिर्वेधं	"	परपरिग्रह०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
विदुषो वसतः	२२३	सिंदेहे	२२५
अदण्ड्यः	"	पुण्याहे	"
प्राप्तानिमित्ते	"	अनृते	"
प्रयोजयिताऽनुमन्ता	"	नरकश्चात्राधिकः	२२६
यो भूयः	"	सत्ये स्वर्गः	"
कुटुम्बिनौ	"	सा निष्ठा	"
तयोरनुमते	२२५	आथर्वणस्य वेदस्य	"
विवादे	"		

=====

अथ सत्यापाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (विनृमेधापरपर्याये)
सूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

अथातः पैतृमोधिकम्	२२७	पूर्व्या द्वारो०	२३५
पुरुषाहुतिर्ह्यस्य	"	अथास्य दक्षिणेन	२३६
आहिताग्नेर्मरण०	२२८	औदुम्बर्यामा०	"
दक्षिणाप्रत्यक्प्रवण०	२२९	अथास्यै(स्ये)वर०	"
यस्माद्दक्षिणा०	"	तत्पुत्रो भ्राता	"
समं वा	"	प्रतीतः	२३७
यस्मादारा०	२३०	अपरेणाऽऽहवनीयं	"
तदौषधिः(धयः)	"	गार्हपत्ये	"
तस्मिन्स्त्रियो०	"	यदि सोमयानी	"
अन्तरा	२३१	पाछाशं	"
तेष्वनस्त्रेषु	"	रामगनी५	२३८
प्राणा वा	"	येन	"
तस्यैतदग्नि०	२३२	न हिनमन्वा०	"
ग्रामे वाऽस्यैतेन	"	अथैतमाददते	"
यदि जीवेत्	२३३	अनस्ता	"
यदि मरणस्तःशये	२३४	कृष्णगवः५	२३९
तं जघनेन	२३५	इमौ युनज्मीत्येष	"
सर्वेषु संशेषेषु	"	आदीयमानमनु०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
तुरीयमध्वनो	२३९	तामाविद्धः	२४९
सव्यानुद्ग्रथ्य	"	अत्र पर्त्ना सहस्रं	"
अनमिधून्वन्तस्त्रिः	२४०	प्रेतस्य	"
मेक्षणेन	"	सुवर्णेन	"
परीत्य परीत्य	"	घनुषा	"
आदीयमान०	"	मणिना	"
तुरीयमध्वनो	"	अपैनं	"
तुरीयमध्वनो गत्वा	"	अत्र वा	२४७
अथास्य	"	अथास्य	"
तूष्णीं चतुर्थमादाय	२४१	आज्यविन्दुन्वा	"
प्रत्येत्य हरिण्या	"	पात्राणि	"
दक्षिणतः	"	सर्वाण्यनुलोमानि	"
रज्जूरपक०	२४२	तस्य दक्षिणहस्ते	"
रज्जुषु नेव	"	सव्यमुपभृतम्	"
एवपवित्रेण	"	उरसि	"
अग्निहोत्रोच्छेषण०	"	मुखेऽग्नि०	"
अपैनमुदरे	२४३	नासिकयोः	"
अपि वा	"	अङ्गोर्हिरण्य०	२४८
अत्र राजग०	"	हन्वोरस्तुतः	"
अपि वाऽक्षिवाल०	"	दत्तु प्राणः	"
तां ज्ञातयो	२४४	यदि प्रावाणो	"
अथात्यन्त०	"	शिरसि	"
ता घनयुत्सुनन्ति वा	"	ललाटे	"
यद्युत्सृज०	"	उदरे	"
यदि घ्नन्ति	२४५	नाम्पामाज्यस्याली	"
निहन्यमानायाः	"	पार्श्वयोः	"
अथाऽऽह	"	अङ्ग(वङ्गस्य)योः	"
विस्त्रंस्यमाना०	"	अण्टयोद्वेषदुपले	"
[ततः] संप्रेष्य	"	शिशोऽदमान२	२४२
अत्र पर्त्ना०	२४६	पार्थ्यं प्रनिष्ठयोः]	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
पत्त उपा०	२४९	क्षीरोत्सिचेनोदके०	२९८
शिखाया२	"	अत एवा०	२९९
इडापात्रं	"	अयुग्मिरुद०	"
श्मशने	"	यस्याः पुनः	"
अवशिष्टान्य०	"	तद्वासासि	"
एष यज्ञायुधी	"	इदं त एक०	"
उल्मुकैर्व्युष्टा०	"	पर उ त एक०	२६०
दक्षिणहस्ते	२९०	तृतीयेन	"
हस्तयोरेव	"	संवेशन	"
वपयाऽस्य	"	एवमेवा०	"
अथैनमु०	"	मस्माभिः समूह्य	"
शृतं यदेति	"	शम्यां पलाशमूले	"
तूष्णीं दक्षिण०	"	मृदा स ती०	२९१
पुरस्तात्	"	अथातो	"
अथैनमुपतिष्ठते	२९१	समस्याः	"
विज्ञानमुपैति	"	अनन्तलोको	"
जघनेन	"	अथ यदि	"
अजोभाग०	"	अत एवा०	२९२
अत्रैव	"	इतयैवान्त०	२९३
नव च	"	न चात ऊर्ध्व२	"
अत्रोभयं	"	कृति(ती)र्वा	"
अपरेणाग्निं	"	तमभ्येवाऽऽदि०	"
जघनेन दहन०	२९२	एवं श्रुति०	२९४
जघनेन कर्पूः	"	स नैवाऽऽदित्यस्य	"
अथैनं(ने)	"	एव२ हि	"
जघन्यः	"	तस्यो ह्यै०	"
उद्धयं तमस	"	नवम्वा	२९५
केशाभ्यर्चय	"	अथैताननु०	"
अशनानभ्यय०	२९४	प्रतिष्ठोपकृतया	"
अपरेष्टुस्तृतीयस्यां	२९७	दश च	२९६

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
हुत्वा हुत्वा	२६६	स्त्रियाश्चैवम्	२७२
तत्रोभयं	"	पुंलिङ्गवचन०	"
उत्तरेणाग्निं	"	दिष्टगमना०	२७३
तं ज्ञातयो०	"	अज्ञाते	"
प्राञ्चो गच्छन्ती	"	अयुनो युनो-	२७४
जघन्यो	"	पुरस्तादेव	"
अथैभ्यो	"	अपराह्णे	"
स्त्रीणामजलिपु	२६७	पट् पुरस्ता०	२७५
तैर्मुखानि	"	माने परिताने	"
यदाजने	"	सर्वत्र	"
यदि त्रैककुटं	"	प्रसव्यं	"
पृथिव्यामोष०	"	न प्राणान्(२)धि	"
प्रत्येत्य	"	स्त्रार्यां तल्पे	"
अत्रोभयं	२६८	श्वोभूने पशुना	"
अजमेतदहः	"	अथ यदि	२७६
अनोऽसीति	"	तस्य पूर्वार्धे	"
यवोऽसीति	"	पुरस्तादेव	"
यत्राऽऽप्तान्दी	"	या स्त्री मुख्यतमा	२७७
भाषितकर्माणि	"	न ददामीतीतरा	"
एष प्रथमो	"	एवं द्वितीये	"
सोऽयमेवं	"	एकरात्राय	"
औषासनेना०	२६९	यावद्वात्रं	"
निर्मन्थे(न्ये)न	"	एतस्यां वाचि	"
उत्तपनेनेतरान्	"	शतातृणं	"
अथैवेया	२७०	तस्य विहं	"
नासंनयपत्ता०	"	तस्मिन्दधि	"
उत्सर्गो	"	विशरन्तं०	२७८
स्त्रियाश्च	२७१	चत्वारो	"
दहनकल्मेन	"	एवममात्याः	"
धुनर्द्धहनमन्त्रेणैव	"	उत्तरामिः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
संप्रवदन्ति	२७८	यथाऽङ्गमङ्गानि	२८६
प्रातर्मध्यंदिने	"	मुक्तभोगेन	"
षष्ठं सप्त	२७९	रुधास्य	२८६
उत्तमेऽहनि	"	मुक्तभोगेन वारंसा	"
एतस्मिन्नेवाग्नौ	"	इष्टकाः	"
तेषामभिधारणानि	"	एवं चरुः	"
अपररात्रे	२८०	अतिलाभिर्धाना०	"
न हर्निमन्वा०	"	ओषधीम्नम्बा०	२८७
व्युष्टायाः	"	तेषां मन्त्र०	"
दक्षिणतः	"	लोकं पृणोति	"
यावद्द्वं	"	उत्तरया	"
तस्याश्चतुर्विंशेन	२८१	श्मशानस्य	"
वारणं	२८२	उत्तमा	"
मौञ्जं रज्जु०	"	यावत्पु(र्तो पु)१०	"
वचनादन्यत्	"	अपि वा	"
शुनं वाहाः	२८३	उदधात्रे०	"
उद्यम्य	"	आरोहणं	२८८
सवितैतानि	"	उपस्थानेनो०	"
विमृश्यध्वमग्निः	"	वारणशाला	"
उदधात्रेणो०	"	विधृतिलोष्ट०	"
पाण्या सर्वा०	"	शमीशाला	"
चितः स्थ	२८४	अपेनमुपतिष्ठेन	"
उत्तरया	"	जघनेन	"
जगत्पा	"	यमयज्ञं	२८९
विधृतिलोष्टान्	"	हविरुद्धास्या०	"
अभिधान्यायै	"	तस्या [उत्तर]	"
समूले	२८५	दक्षिणेन	२९०
पाठाशान्	"	प्रागग्रैर्दक्षैर्विष्टरं	"
मध्ये नलेषि(षी)का	"	इमं यम	"
पुराणेन	"	वृष्ट्याः प्रतिसराः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
हुत्वा हुत्वा	२६६	स्त्रियाश्चैवम्	२७२
तत्रोभयं	"	पुंलिङ्गवचन०	"
उत्तरेणाग्निं	"	दिष्टगमना०	२७३
तं ज्ञातयो०	"	अग्न्याति	"
प्राञ्चो गच्छन्ती	"	अयुनो युनो.	२७४
जघन्यो	"	पुरस्तादेव	"
अयैश्चो	"	अपराहे	"
स्त्रीणामञ्जलिषु	२६७	पद पुरस्ता०	२७५
तेर्मुखाणि	"	माने परिताने	"
यदाजनं	"	सर्वत्र	"
यदि त्रैकसुदं	"	प्रसव्यं	"
पृथिव्यामोष०	"	न प्राणान(२)धि	"
प्रत्येत्य	"	स्वार्थां तस्ये	"
अत्रोभयं	२६८	श्वोभूने पशुना	"
अजमेतदहः	"	अथ यदि	२७६
अनोऽसीति	"	तस्य पूर्वार्धे	"
यवोऽसीति	"	पुरस्तादेव	"
यत्राऽऽसन्दी	"	या स्त्री मुख्यतमा	२७७
नापितकर्मणि	"	न दक्षर्मातीतरा	"
एष प्रथमो	"	एवं द्वितीये	"
तोऽयमेवं	"	एकरात्राय	"
औपासनेना०	२६९	यावद्वात्रं	"
निर्मन्थे(न्ये)न	"	एतस्या वाधि	"
उत्तपनेनेतरान्	"	शततृणं	"
अथैशेवा	२७०	तस्य चिह्नं	"
नामनय्यता०	"	तस्मिन्दधि	"
उत्सर्गो	"	विशरन्तं०	२७८
स्त्रियाश्च	२७१	चत्वारो	"
दहनकर्मण	"	एवममाहवाः	"
पुनर्दहनमन्त्रेणैव	"	उत्तराभि.	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
संप्रवदन्ति	२७८	यथाऽङ्गमङ्गानि	२८९
प्रातर्मध्यदिने	"	मुक्तभोगेन	"
षष्ठ सप्त	२७९	अथास्य	२८६
उत्तमेऽहनि	"	मुक्तभोगेन वातंसा	"
एतस्मिन्नेवाग्नौ	"	इष्टकाः	"
तेषामभिधारणानि	"	एवं चरुः	"
अपररात्रे	२८०	अतिलाभिर्धाना०	"
न हनिमन्वा०	"	ओषधीस्तम्बा०	२८७
व्युष्टायाः	"	तेषां मन्त्र०	"
दक्षिणतः	"	लोकं पृणेति	"
यावद्द्वं	"	उत्तरया	"
तस्याश्चतुर्विंशेन	२८१	इमशानस्य	"
वारणं	२८२	उत्तमां	"
मौञ्जं रज्जु०	"	यावत्पु(ती पु)१०	"
ध्वजनादग्यत्	"	अपि वा	"
शुनं वाहाः	२८३	उदधात्रे०	"
उद्यम्य	"	आरोहणं	२८८
सवितैतानि	"	उपस्थानेनो०	"
विमुच्यध्वमग्निः	"	वारणशाखा	"
उदधात्रेणो०	"	विधृतिलोष्ट०	"
पाऽयां सर्वा१०	"	शमीशाखा	"
चित्तः स्थ	२८४	अथैनमुपतिष्ठते	"
उत्तरया	"	जघनेन	"
जगत्या	"	यमयज्ञं	२८९
विधृतिलोष्टान्	"	हविरुद्धास्या०	"
अभिवान्याये	"	तस्या [उत्तर]	"
समूर्तं	२८५	दक्षिणेन	२९०
पालाशान्	"	प्राग्ग्रेईर्भैर्निष्ठं	"
मध्ये नलेवि(षी)कां	"	इमं यम	"
पुराणेन	"	कृशाः प्रतिसराः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अथार्कपर्णा०	२९१	मृत्युसूक्तेना०	२९७
प्रतीच्यामुत्तरवेद्या	"	सौम्यं(म्या) संग्राहनम्	"
योऽस्य	"	सौम्येणाऽऽदित्यो०	"
दक्षिणेन	"	ईयुष्टे	"
ग्रीन्हि स्वर्ग	२९२	अत ऊर्ध्व	"
दधिक्ता०	"	तान्परं	"
अथैनं	"	तानसाधारणे	"
नाके सुपर्णमिति	"	नानाचार्याय	"
उरु५ हि राजा	"	द्विजातीनामेवं	२९८
आपो हि छा	"	अथानस्त्राणां	"
प्रयक्ताऽवभृते	"	अप५शयेऽजस्रं	"
यमेन दत्त	"	पुरस्तादाद्युष्मत्या	"
उद्वयं	२९३	ग्रामेऽप्येके	"
हविषा	"	तदनर्धुकं	२९९
भक्षस्य	"	यदि पूर्वपक्षरात्रौ	"
यमो यष्टारमितः	"	यद्यपरपक्षे	"
अथात उत्तर०	"	दर्शोष्टि	"
यं ब्रह्ममेधः	२९४	यदीष्ट्यपावे	"
अयाप्युदाहरन्ति	"	यदीष्टिमध्ये	३००
तस्य सप्र०	"	[अथ] यदि	"
भर्तृसूक्तेन	२९५	पश्चाद्विभवे	"
पत्नीभिरुप०	"	अग्निमाणास्यैवं	"
दक्षिणाप्रति०	"	उक्तं दीक्षित०	"
हृदयैर्हिरण्य०	"	याथावराः	३०१
संभारय०	२९६	प्रतिपदि	"
उद्योतिष्मतीभि०	"	पञ्चये	३०२
नारायणाभ्या०	"	अग्नीन्समारोपयते	"
ब्राह्मण०	"	यदि समारूढो	३०३
चित्त५ संतानेनेति	"	यथाहिताग्नि०	"
प्रथासाय	"	आधानपभृति	३०४

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अथ वै	३०४	तयोर्यः पूर्वो त्रिषेत्	३१२
तस्य प्राचीना०	"	सहैव प्रमीते	३१३
तूष्णीं विहृत्य	३०५	दारुकर्माणि	३१४
यद्यात्मन्यरण्योर्वा	"	यदि पत्नी	"
आहिताग्निं	३०७	यद्याहिताग्नि०	३१५
आहिताग्निमने	"	अपि वा श्रीणि	"
तानि माम०	"	यदि तानि न	३१६
प्रवसन्त्यनमानो	"	यद्येतस्मिन्	"
यद्याहिताग्निरध्वानं	३१२	गिरिं गत्वाऽऽग्रे	३१७
शरीरैरग्नीन्	"	अत ऊर्ध्वमीप्सि०	"

इति सत्यापादहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे षड्विंश-
सप्तविंशाष्टाविंशैकोनत्रिंशमश्रगतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ॥

अथ परिशिष्टगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

अथ गर्भिण्या०	३१९	अथ बालं	३१९
चितां कल्पयिन्वा	"	यस्ते स्तनः	"
तामुत्तानां	"	भ्रमरं च कुर्वीत	"

इति परिशिष्टगतसूत्राणां प्रतीकानि ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाठविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(धर्मसूत्रापरपर्यायं षड्विंशसप्तविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

अथ षड्विंशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

हिरण्यकेशिने नत्वा गणेशं च गुरुं तथा ।

प्रश्नयोर्धर्मसंज्ञानां लिख्यते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

अथातः सामयाचारिकान्वर्मान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थो वा । अतःशब्दो *हेत्वर्थः । समयाचारप्राप्ताः

+सामयाचारिकास्तान् ॥ १ ॥

* हेतुर्थ इति—आचान्तेन कर्तव्यम्, यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम् 'संस्थाहीनोऽशुचिर्नि-
स्यमर्हः सर्वकर्मसु' अशुचिर्हरिर्नैवः 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्,' इत्यादिवचनायस्मादु-
क्तानि धौतानि गार्ह्याणि कर्माणि ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते तस्मात्सा-
मयाचारिकान्वर्मान् व्याख्यास्यामः कथयाम इति योजनयेत्यर्थः । + समयो नाम धृत्यर्थविचा-
रप्रवृत्तपुरुषकृतव्यवस्योच्यते । सा च विधिनियमानियेधमेदान्निविधा । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनको विधिः ।
यथा संध्योश्च बह्विप्रोमादासनम्, अहरह् संस्थासुपासीतेत्यादिः । निवृत्तिप्रयोजनकौ नियमनिषेधौ ।
तत्र प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादिर्नियमः । धुङ्पहन्तु हि भोजने प्रवृत्तिः । तत्र यस्मिंश्चिद्दिगनि-
मुखोऽपि भूत्वा भोजनेन धुत्प्रति रातं कर्तुं शक्नोति नरः । एवं सति यत्प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते-
त्युच्यते तेन नियमः कियते । प्राङ्मुख एव भूत्वाऽन्नानि भुञ्जीत नेतरदिग्भिमुख इति । परिसंख्या
तु नियमस्यैव क्रियतामर्थेन भेदो बोध्यः । न कलत्रं भक्षयेत्, न सुरा पिबेत्, नाशूतं वदेत्,
इत्यादिर्निषेधः । सोऽनृतवदनादिभ्यः पुष्टं निवारयतीति । तादृशसमयमूला आचाराः समयाचाराः ।
समयाचारेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवंभूताधर्मानित्यर्थः । कर्मजन्यान्यभ्युदयानि श्रेयसनिदान-
भूतानि पञ्चापूर्वाणि धर्मा इति भीमासनाः केचिद्वदन्ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति तु परे । धर्म-
पदं चाधर्मस्याप्युपलक्षणम् । अधर्मपरित्यागेन स्वविरोधिनाऽभावात्संचितधर्महानिर्भवप्रतिष-
न्धद्वाराधर्मस्यापि धर्मोपयोगित्वादित्यर्थः । धर्माधर्मलक्षणं सामान्यमुखेन विधामित्र आह—यमायाः
क्रियमाण तु शंसन्त्याममवेदिनः । स धर्मो ये विहृन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इति । विधिषु विधिनि-
षयानुष्ठानाद्धर्म इति तावत्सर्वसममम् । नियमनिषेधयोरपि नियमनवर्णानुगानाद्धर्म इति केचिद्वदन्ति ।
अन्ये तु विधिनिषयानुष्ठानादेव धर्मो न तु नियमनिषेधानुष्ठानात् । नियमनिषेधेषु, हि तद्विपरीतानु-
ष्ठानादधर्म एव केवलं न क्रियानपि कश्चिदपि धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यन्निषेधेन शरा धार्मिक इति लोके
प्रसिद्धमिति वदन्ति ।

समयशब्दं मयं व्याचष्टे—

धर्मज्ञसमयः ॥ २ ॥

धर्मज्ञाः कल्प्यादयः ॥ २ ॥

तेषां तत्र प्रमाणं किमत आह—

= प्रमाणं वेदाः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे वेदाः प्रमाणम् ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णाः सामयाचारिकैर्धर्मरभिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशोऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचित्तेष्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बोधायनादिभिरुक्तानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रति-
लोमानामेवानभिहारमाह—प्रतिलोमा धर्महीना इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति हेतुवचनान्तद्गुत्तादपि शूद्रद्वैदश्रुतोऽपि श्रेयान् । एवं वैश्याश्च-
त्रियः । क्षत्रियाद्ब्राह्मणः ॥ ५ ॥

* धर्मज्ञा इति । ते च यथा—तेषामन्वङ्गिरोव्यासगतमात्र्युशनोयमा । वसिष्ठदक्षसं-
वर्तशातातपपराशराः ॥ विष्णुपतन्महारीता, शङ्खर काल्यायनो शुक्रः । प्रचेता नारदो योगी
मौधायनपितामहौ ॥ मुगन्तुः वश्यपो वसु पेठीनो व्याघ्र एव च । सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः,
कार्ष्णिभिनिस्तथा । जाबालिर्गमदमिध लौगाक्षिर्गृह्यसंभव इति धर्मप्रणेतारः पट्निषदपयः स्मृताः ।
इति । ननु वेदत्रयपरिणितस्तान्त एव धर्मज्ञा उक्तान्येऽपि सन्ति । सन्तीत्याह । तथा चाङ्गिराः—
जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकादयर्षी । व्यासः सनत्कुमारश्च शंतनुर्जनकरतथा ॥ व्यासः
काश्यायनश्चैव जातुकर्ष्यैः परिगुहः । बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपस्थतश्च इत्येताः
प्रवदन्ति मनीषिणः । इत्युक्ते । तस्मात्पूर्वोक्तं न परिसंख्यानं हि तूदाहरणप्रदर्शनमात्रमिति बोध्यम् ।

= ननु वयं पुनरिदमवगम्यते यन्मन्वादय एव धर्मज्ञा न बुद्ध्यादय इति । यदि च
बुद्ध्यादौ गतीन्द्रियैर्धर्मं धर्मं ज्ञानं न संभवतीत्युच्यते तर्हि मन्वादिष्वेतान्द्रियार्थज्ञानासंभवः केन
दण्डनिवारितः । अथ मन्वादीनां धर्मजादृतिश्चवादीन्द्रियेऽपि ज्ञानं युज्यत इति चेद्बुद्ध्यादिष्वपि
तत्समानम् । यदुक्तम्—सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तापुमी यदि सर्वज्ञो मतिभेद-
कथं तयोरिति । तस्मान्मन्वादीनां धर्मज्ञत्वे प्रमाणमाह—प्रमाणं वेदा इति । कोऽवधारणे । वेद-
एव मूलप्रमाणं धर्मो धर्मयो । नहि नित्येषु निर्दोषेषु वेदेभ्योपालम्भः संभवति । तस्मात्स्वतः
प्रमाणस्य ह्यदस्य न तृप्तदोषनिवृत्त्यनमप्रमाणम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । धर्म-
ज्ञाना तु वेदाः प्रमाणम् । गुरुत्वाह—वेदोऽपि लो धर्ममूलं स्मृतिशोके च तद्विदम् । आचारस्यैव
सम्भूनामात्मनस्तुष्टिरेव च । इति । यद्यपि धर्ममूलभूतोऽप्रत्यक्षो वेदोऽस्मदादिभिर्नोपलभ्यते तथाऽपि
मन्वादय उच्यन्ते तन्त इत्यनुगीते । वक्ष्यति च—तेषामुक्तानां पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते (स-
धर्मः २६ । १२ । १०) इति ।

अङ्गुष्ठानामदुष्टकर्मणामुपनयो वेदाध्ययनमन्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥

॥ ६ ॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपनयादयो धर्माः । उपनय उपनयनम् । माणवकेनाऽऽत्मनः समीपं नय आगमनमिति यावत् । इ(द्विजा)तिकर्माध्ययन-वत्कर्मत्वात् । अध्ययनस्य योग्यत्वात् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयादि विधीयते । प्राप्त-त्वात् । नापि शूद्राणां प्रतितिषिध्यते । प्राप्त्यभावात् । तथाहि—उपनयन तावद्गृह्ये सप्तवर्ष ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् । इहापि तथैव विधास्यते । अध्य-यनमप्युपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवास इत्यारभ्य विधानादनुपेतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । किञ्च श्मशानवच्छूद्रपतितावित्यनध्यायप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च यस्य समीपेऽपि नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमर्हति । अन्याधेयमिति । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकाना-मेव विहितम् । फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि च त्रयाणामेव वर्णानामित्युक्तत्वा-न्नैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याभ्यासाच्च शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो विद्याभ्या-सावः । तस्माददुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा स्मृत्यन्तरे द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन-मिति । पतनं पतनकरं कर्म द्विजातिकर्मभ्यो हानिकरं विश्लेषकरम् । द्विजातिकर्मसु न पतितस्याधिकार इति यावत् । एवमुपनयनादिप्रतिषेधादसत्यत्र प्रतिषेधे तु दुष्टकर्म-णामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्याभिधानात्फलप्लुना क्रियत इति । कर्मेति वचनात् । चकारान्नित्याभ्यापि । अथवा कर्मभिर्नि श्रेयसमित्युक्तत्वात्तिश्रेय-सार्थत्वान्नित्येष्वपि प्राप्तिः । फलवद्ग्रहणं पूर्वेषामुपनयनादीनामङ्ग[त्वं]लाभादि- (र्थम्) । तेन चकारः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदपि प्रागुपनयनात्कामचारवादमक्ष इति गौतमस्मरणं तदपि ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्म-त्वसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयादिकमित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु नित्यप्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

एवं च यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूतास्तादृशं शूद्रस्य धर्ममाह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥

तत्र विशेषः—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् वर्णे निःश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

शुश्रूषेत्यनुवृत्तिः । सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यशुश्रूषाया मात्रयाऽपि कृता क्षत्रि-यशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया अपि ब्राह्मणशुश्रूषा । निःश्रे-यसं निःश्रेयससाधनमतिशयेन जनयति । एषा नित्यकर्मत्वेनोक्तः प्रधानभूता ॥ ८ ॥

उपनयनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तमस्मिन्क्रमे उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥ ९ ॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कारः । उपनय-
नमाचार्यसमीपे गमनं पूर्ववत् । विद्यार्थस्येति वचनान्मूलादेर्न संभवति । तथा च शङ्ख-
लिखितौ—नोन्मत्तमूकान्संस्क्रुर्यादिति । विद्यार्थस्येति विधेयकर्तृलिङ्गस्य विवक्षितत्वा-
स्थित्या अपि न भवति । यद्यपि तस्या अग्ने गृहपते इत्यादिकया विद्ययाऽर्थस्तथाऽपि
तस्या अनुपनीताया एवाऽऽधानात्पूर्वमेवाध्ययनं भवेत् । यावदुपयुक्तं मन्त्रजातये(मि)ति ।
श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रागश्चित्तं कर्तव्यं ब्राह्मणस्तोमाद्यपीति दर्शये-
तुम् । उपनयनस्य शाठ्यायनिकश्रुतौ सेतित्कर्तव्यताकस्य दृष्टस्योपनयनं व्याख्यास्यामः ।
जातत्वादिश्रौतमाप्यकारादिनिश्चि(श्चे)तुं स्मर्तुं निवेशः स्मार्तप्रकृतित्वात् (?) ॥ ९ ॥
अनेकवेदाध्यायिना वेदत्रयवदुपनयनमपि प्रतिषेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

वेदेभ्य इति पञ्चमी । उद्धृत्येत्यर्थः । चतुर्थी वा तादर्थ्ये ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदहत् ।

तदित्यचोऽस्याः सावित्र्या परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ इति मनुः ।

अदूदहदिति पृथक्कृतवान् । वेदार्थ एवात्रानूच्यत इति सिद्धानुवादाद्विधिः । ततश्चो-
पनयने यत्सावित्र्या अनुवाचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादे-
कमेवोपनयनं सर्वार्थमिति न्यायः । अस्मिन्नर्थे शाठ्यायनब्राह्मणमेव पाठितम् । अथर्वणस्य
वेदस्य पृथगुपनयनं वचनात्कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतं—नान्यत्र सस्कृतो भृग्वह्नि-
रसोऽधिर्यतेति । अन्यत्रान्यवेदार्थं भृग्वह्निरसोऽथर्वणो विद्वानेवोपनेताऽभिगम्यत इति
विधातुं निन्दामाह—तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति
हि ब्राह्मणम् । यथा कश्चित्तमसः सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानात्येवमेवैष
यं माणवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् 'उपनयते' इत्यपेक्षते । यश्च स्वयमवि-
द्वान्सन्नुपनयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशतीत्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ॥ १० ॥

कीदृशमर्ह्युपनेताऽभिगम्यन्तत्राऽऽह—

तस्मिन्नाभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं सःस्कर्तारमिच्छेत् ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नवेदवेदिभवन्ये कुले जन्माभिजनम् । अभिजनं विद्या च सम्यगात्
भूतगतं प्राप्तम् । कर्तारि(क्तः) । गत्यर्थाकर्मक्रेति सूत्रात् । पङ्क्तिरङ्कः सह यथावदर्थज्ञानपर्य-
न्तमधीतवेदविद्याः । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता वेदाः । तासां सर्वासामसंभवे
वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताम्भ्यामभिजनं विद्याभ्यां समुदेतं संपन्नम् । समाहितं

विहितप्रतिपिद्वेष्ववहितमनसं संस्कारमाचार्यामिच्छेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते । आप्नु-
यादधिगच्छेदिति ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव विद्याकर्मोऽऽन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमारम्भादासमाप्तेः । अविप्रतिपन्ने
धर्मेभ्यः । यद्यसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तु तस्मिन्नसंपर्कोऽ-
न्यनोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । आचार्यान्तराद्भवतीति *दृष्टव्यम् ॥ १२ ॥

आचार्यशब्दनिर्वचनमाह —

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १३ ॥

यस्मात्पुरुषान्माणवको धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रति चिनोति शिक्षते स आचार्यः ।
अप्यक्षरसाम्यान्निर्गूयादिति चकारमात्रेगेदं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमा-
चार्यः शौचाचाराश्च शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

तस्मै न दुष्टेत्कदाचन ॥ १४ ॥

तस्मा एवं भूनायाऽऽचार्याय कदाचन कदाचिदपि न दुष्टेत् । तद्विषयमपकारं च
न कुर्यात् ॥ १४ ॥

कस्मादित्याह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १५ ॥

स ह्याचार्यो माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृतः । अत्रास्य माता
सावित्री पिता तु आचार्य इत्युच्यते इति शास्त्रान्तरम् । तथा मातुरग्रे प्रनायेत
द्वितीयं मौञ्जिचन्धनादिति । इदमेव द्विजातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ १५ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १६ ॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अम्युद्यमिः श्रेयसहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

मातापितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १७ ॥

मातापितरौ हि शरीरमात्रमेव काष्ठकुष्ठसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमं
रूपं जनयतीति । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति च गौतमः ॥ १७ ॥

* दृष्टव्यमिति । येषां चाऽऽचार्यकरणविधिप्रयुक्तमभ्ययनं तेषामेतद्विषयकम् । कथम्
उपनीयाध्यापनेनाऽऽचार्यकं भावयेदिति । स्कन्दुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनीतस्य स्थायः संभ-
वति । तत्कथमन्योऽध्यापयेदेनम् । एतेन मध्य आचार्यमरणे माणवकस्य तदनन्तरमभ्ययनं नोऽप्या-
यन्तरासंभवतीति दृष्टव्यम् ।

तथाऽऽचार्यः श्रेष्ठतर इत्युक्तं तस्मै न द्रुष्टेति च यदुक्तं तत्र वेदं प्रमाणयति
श्लोकरूपम्—

अथाप्युदाहरन्ति य आतृणत्त्यधितथेन कर्मणा.
दुःखं कुर्वन्नमृतं संमयच्छंस्तं मन्येत पितरं
मातरं च तस्मै न द्रुष्टेत्कतमश्वनाहेति ॥ १८ ॥

अथाप्यत्रापि पठन्ति य आचार्योऽधितथेन सफलेन कर्मणा माणवकं योजयति
कर्माऽऽचाराध्ययनादि तस्मै शिक्षयति तदधितथम् । पितरौ केवलं तत्तच्छिक्षयतः ।
यदा शिक्षयतः प्रातरेव भोक्तव्यं वासो मृपादि धार्यमिति तद्भोगमात्रेण क्षीयतेऽतो
वितथम् । किंच तावात्मनः सुखमेतत्कालं संपादयते न तथाऽऽचार्यः । आचार्य आत्म-
नेऽतिप्रयासजन्यं दुःखं संपादयंस्तस्मा अमृतसुखं परमाहितमिहामुत्र च तत्कर्मफलं
ददत्कर्मणा योजयति तमेव पितरं मातरमुपदेष्टारं क्षिप्रहितं मन्येत । अत एव
तस्मै न द्रुष्टेत् कतमश्वनैहिकमामुष्मिकं वा हितं जानानः । अहेत्यव्ययं छान्दसो वा
दीर्घः । निश्चिनमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमविद्वान्मुपनयनमात्रज्ञं संस्कर्तारं संस्कृतं च निन्दति प्रतिषेधकल्पनाय—

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते
यथाविद्वानिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

वेदमजानानो यं माणवकमुपनयते माणवकोऽविद्वान् उपनेता(यः) स च तमसः
पापकर्मणः सकाशात् पापफलं दुःखाख्यं तमो मोहकरत्वं प्रविशति प्राप्नोति । माणवको
ह्यज्ञाननिरासाय विद्यार्थसंस्कारमपेक्षते सोऽवेदविदुषा कृतस्तदा तेन निषिद्धेन संस्कारेण
न संस्क्रियते नापि विद्यां प्राप्नोतीति । तयोपनेताऽपीह लाभपूजारूपादिकं न प्राप्नोति ।
लोकनिन्दितेन कर्मणा दुःखं च प्राप्नोतीति विज्ञायते श्रुतिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं संस्कारकसंस्कार्या व्याख्याय त्रयाणामेव कालं व्याचष्टे—

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्वम् ॥ २० ॥

प्राप्ताधिकारोऽत्रोपनेयादिर्ग्राह्य इति व्याख्येयम् । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये
गतम् ॥ २० ॥

गर्भाष्टनेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वाद-
शेषु वैश्वम् ॥ २१ ॥

गर्भस्थस्य यः कालो वर्षं सोऽपि गर्भस्तस्मादष्टमं वर्षपूरणं येषां तानि तेषूपनय-
नम् । नायमपूर्वविधिः किंतु सप्तवर्षमित्यादिगृह्यवद्व्याख्या । बहुवचनं कन्यानामपि
तेष्वन्तर्भावार्थम् ॥ २१ ॥

अथ काम्यानि ॥ २२ ॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥

सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे तेज-
स्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकामम् ॥ २३ ॥

एतानि पट् सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वग्रीपनयेदित्यपेक्षते ॥ २३ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां
कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पनाह—

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशत्क्ष-
त्रियस्याऽऽ चतुर्विंशद्द्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

येषां त्वाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । उपनीयाध्यापनेनाऽऽचा-
र्यत्वं भवति । न च सकृदुपनीतस्य माणवकस्य पुनरुपनयनसंस्कारः संभवति । तत्कथम-
न्योऽध्यापयेत् । एतेनाध्येष्यमाणस्य माणवकस्य तदन्तमध्ययनं स्यात् । अज्ञेन कृतस्य
संस्कारस्य कृत्वा द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तेन परिहार्यम् । अत्र वसन्नादिविधानं गृह्ये कृत-
मपि पुनः क्रियते तत्तु स्मार्थते । गर्भाष्टमेऽप्यित्यादिविधयः । यदन्यैरष्टमे ब्राह्मणमित्यु-
च्यते तत्तु गर्भान्तेन सप्तमे इति यदुक्तं तेन विश्लेष्यते । यच्च स्मृत्यन्तरात्साध्विय-
वैश्ययोर्गर्भादशद्वादशयोः श्रवणं तत्तु गृह्योक्तेन विकल्प्यते । न्यूनत्वात् । किंचात्र
सप्तमीबहुवचनेन पूरणप्रत्ययेनायमर्थः—गर्भाष्टमं वर्षमेकादशं द्वादशं च तेषु सत्स्वे-
वेत्ययं नियम आचार्यम्येष्टस्तेनावशब्देनाऽऽनन्तर्यवाचिना च काम्येषु पूर्वतने नियमे
सतीत्येव काम्यानि नत्वशत्रुविषयेऽङ्गीकृतो गौणोऽपि कालः फलाङ्गमिति । तेन गर्भ-
सप्तमे ब्राह्मणं ब्रह्मवर्चसकामस्य गर्भाष्टमेनाऽऽह—नवम इत्यादि । क्षत्रिये त्वेकादशमभि-
ध्याप्येत्येव तस्य न पशुकामस्योपनयनं गर्भाष्टम इत्यनुवर्तते । अग्रेऽपि गर्भद्वादशेषु
गर्भाद्वादशेषु ये गर्भाष्टमान्तास्तेषु सप्त्यवैश्ययोर्ब्रह्मवर्चसकामः पारिलौकिकः । अवश्यं
चेत्तदङ्गीकार्यम् । कुतः । इदं तावत्प्रयोजनं गृह्यात्पुनरुक्तिपरिहारः । तथा च विशिष्ट-
विधिना च फलार्थविधेर्विरुद्धनिकट्यापत्त्या वाजपेयाधिकेणे निराकृतत्वात् । अथ
गोदोहनबद्धिभिः प्रकृतोपनयन एव । स किं गृह्यात्प्राप्तो न भवति । तत्र सप्तवर्षा-
द्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधाद्विरुद्धाष्टवर्षादिगुणविधिः फलार्थो न संभवति । स एवाऽऽचा-
र्येण स्वर्कः । तत्र वसन्तादिगुणविधयः शाट्याधनकात् । अथ शाखान्तरीयोऽत्र वसन्ते
ब्राह्मणमित्यादिविशिष्टस्तत्र विरोधो नास्तीति चेत् तर्हि तत्रायशब्दमधिकारार्थं व्यर्थम्-
प्यङ्गीकृत्याष्टवर्षादिव्याख्यानं नित्यमेव स्यात् । तथा च ब्राह्मणस्याष्टमादप्यकाम्यान्त्यपरयोः

रष्टममारभ्येति प्राप्ताच्छास्त्रान्तरात्प्राप्तकालविधिः स्वीकार्यो वा पूर्वोक्त एव वा पक्षः स्वी-
कार्यः । गृह्ये सप्तवर्षव्याख्यानाथमुत्तरयोरेकादशद्वादशविकल्पितगर्भैकादशद्वादशविधिर्न
भवत्येव बहुवचनवैदग्ध्यदित्यलमिति प्रसङ्गेन । गृह्ये सप्तवर्षादिविशिष्टः कर्तारमुपगच्छे-
दिति विशिष्टविधिर्वसन्तादिगुणविधिस्तत्र काम्यविधीनामसंभवाद्वासन्तादिव्यातिरिक्तेना-
संभवाद्गुणविधिर्न । तदर्थमाह—वसन्तादिविशिष्टविधिस्तत्र तथैतस्मिन्यदि काम्यगुण-
विधिस्तदाऽपि वसन्तादिव्यभिचारी । यदा तु गर्भाष्टमेष्वित्यादिना काम्यविधिस्तदाऽ-
सावन्नस्येन वसन्तादिना त्वविशिष्ट इत्युदगयनादिकालेऽपि भवति । भवति च गृह्यो-
क्तवसन्तादावपीति विकल्पः । गृह्या उत्पत्तिविशिष्टत्वेन वसन्तादिविधानाच्छास्त्रान्तरे-
णोदगयनादिना नित्योपनयनमपि विरुध्यते । अन्नस्य न विकल्पते । आकारोऽभि-
विधी । अत्ययोऽतिक्रमः । स एवात्ययः । तद्भावोऽनात्ययः । यादृच्छिको दीर्घः ।
आढो वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते ॥ २४ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २५ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तथा एतावान्कालः प्रतदियः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्य-
ष्टवर्षव्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तंवि-
त्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २५ ॥

तदिदं प्रायश्चित्तमाह

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं

ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २६ ॥

यस्य यः सावित्र्याः कालस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकं व्यवयया विद्या तामधीयते त्रैविद्या-
स्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । ‘गोत्रचरणाद्धुञ्’ ‘चरणाद्धर्माज्ञायथोरिति वुञ्’ । एवं भूतं
ब्रह्मचर्यमग्निपरिचर्यामध्ययनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाय सकलं ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत् ।
कियन्तं कालम्—ऋतुम् । कौलाध्वनोरत्यन्तज्ञयोग इति द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद-
स्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भामिच्छन्ति ॥ २६ ॥

तत्त उपनयनम् ॥ २७ ॥

एवंचरितत्र उपनेतव्यः ॥ २७ ॥

अथोदकोपस्पर्शनम् ॥ २८ ॥

तत्त उपनयनादारभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषणमश-
क्तस्य यथाशक्ति । संवत्सरमित्यापस्तम्बे दर्शनात् ॥ २८ ॥

अथाध्याप्यः ॥ २९ ॥

चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥ २९ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां
ते ब्रह्महंसस्तुताः ॥ ३० ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां स्वयं च ते तथाविधा माण-
वक्यं ब्रह्महंसस्तुता ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिना ब्रह्मवादिभिः । अतस्तस्मिन्स्तच्छब्दप्रयोग-
स्तद्धर्ममाप्तर्यः । इमंशानवच्छूद्रपतितावित्यध्ययनप्रतिषेधो वक्ष्यते । ततश्च यथा ब्रह्म-
हंसमीपे नाध्येयमेवमेवामपीति ॥ ३० ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

तेषामेषामभ्यागमनमभिमुख्येन गमनं मातृपितृपुत्रदारशरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् ।
यद्यपि रक्षा सर्वतः प्रग्राह्येति वक्ष्यते, भोजनमुद्यत्तमपि वर्जयेत् । अपि दुष्कृत-
कारिण इति सत्यपि वचने विवाहं वर्जयेत् । यद्यपि स्त्रीरस्नं दुष्कुलादपीति मानव-
वचनं च ॥ ३१ ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

इच्छतामिति वचनात्त बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्याः ॥ ३२ ॥

यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेव संवत्सरम् ॥ ३३ ॥

यथा प्रथमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः काल एवमस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः । अथोप-
नयनं तत उदकोपस्पर्शमिति पूर्ववच्छेषमापस्तम्बदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिपूरुष संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्म्युः ॥ ३४ ॥ (ख० १)

यदि पितृवानुपेतः स्यात्संवत्सरमेवम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वय-
मपि यथाकालमनुपेतस्ततः संवत्सरानिति ॥ ३४ ॥ (ख० १) ॥

अथोदक्त्रेपस्पर्शने मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजुषवित्रेण
सामपवित्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति ॥ ३५ ॥

पवमानः सोमो देवता याताः ताः पावमान् । यजुषवित्रेण आपो अस्मान्मातरः
धुन्धयन्तु इत्येतेन । सामपवित्रेण कथा नश्चिन्न आभुवदिति तृचेन गीतिन वामदेव्येन
साम्ना आङ्गिरसेन हस्मः शुचिपदित्येतेन । एतैरङ्गलिना शिरस्यपोऽवसिञ्चेत् ॥ ३५ ॥

अपि चा व्याहृतिभिरेव ॥ ३६ ॥

पूर्यः सह व्याहृतीनां विकल्पः ।

अथाध्याप्यः ॥ ३७ ॥

गतम् । अभ यम्य पिता पितामह इत्युपक्रमे यस्येत्येकवचनमन्तेऽपि अथाध्याप्य इति, मध्ये तु ब्रह्महस्तः स्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनं तत्रोपक्रमो-
पसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविध-
माणवन्बहुत्वोपेक्षमित्यवोचाम ॥ ३७ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते
श्मशानसंस्तुताः ॥ ३८ ॥

प्रपितामहादारम्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथाकालमिति ते तथाविधा
माणवकाः श्मशानसंस्तुताः । तेन श्मशाने सर्वतः शम्याप्रामादित्यध्ययननिषेध एषा-
मपि संनिधौ भवति ॥ ३८ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषा-
मिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वार्षणि त्रैविद्यकं
ब्रह्मचर्यं चरेत्तत उपनयनमथोदकोपस्पर्शनं पाव-
मानी(न्यादि)भिः ॥ ३९ ॥

गतम् । पावमानी(न्यादि)भिरित्यनेन प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्ट-
व्यम् ॥ ३९ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ४० ॥

गृहमेधो गृहशास्त्रं गृहस्यम्य घर्मो वा ॥ ४० ॥

नाध्यापनम् ॥ ४१ ॥

वृत्तस्य वेदस्य विंशु गृहमन्त्राणामेव ॥ ४१ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽ-
तिक्रमे ॥ ४२ ॥

तत एवं कृतप्रायश्चित्ताद्गृहस्थीभूताद्यो निर्वर्तत उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्त-
व्यः । कथं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वेत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ ४३ ॥

ततस्तु यो निर्वर्तते तस्य प्रकृतिवत् । यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य पितु-
रारम्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं घर्मशास्त्रैस्तूहितव्यम् । निरूपितं मु-
पनयम् ॥ ४३ ॥

अध्यायनविधिः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिणो वासः ॥ ४४ ॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणः संततमाचार्यकुले वासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाद्भानि व्रतानि चरितुं नित्यमाचार्यकुले वस्तव्यमिति उक्तं भवति ॥ ४४ ॥

तत्र कालः—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ ४५ ॥

चतुर्णां वेदानामेषोऽध्ययनकालः । एवं च प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ॥ ४५ ॥

एषः कालः—

पादोनम् ॥ ४६ ॥

। स एव एष कालः पादोनं वा प्रत्येतव्यः । पादेनोनं पादोनम् । प्रकृत्यादित्वात्पादेनेति तृतीया । तद्वत्पट्टत्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव नव ॥ ४६ ॥

अर्धोनम् ॥ ४७ ॥

ऊनमित्येव समस्तचतुर्विंशतिर्वर्षाणि । प्रतिवेदं पट् ॥ ४७ ॥

त्रिभिर्वा ॥ ४८ ॥

पादैरूनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादश वर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ ४८ ॥

द्वादशावराध्यम् ॥ ४९ ॥

अवराध्यंशब्दोऽवरमात्रेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरा मात्राऽवरमानं न्यूनमानं यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् । पूर्वैर्णैव सिद्धे ब्रह्मचार्यतिमेषावितया चतुरो वेदानितोऽरुणीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावत्कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । यावद्ग्रहणमित्यस्मिन्नपि पक्षे नातिविरितेन ज्ञातव्यमिति । एवमर्थमिदमारभ्यते । एवमेकस्य वेदस्य ब्रह्मचर्यमवश्यंभावीत्यर्थात्सिद्धम् । गृह्ये पट्त्रिंशत्कालो नोक्तोऽत्र तु द्वादशन्यूनोक्तस्तस्माद्विकल्पार्थमेकवाक्येना । मनुरप्याह—

पट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरो त्रैविधिकं व्रतम् ।

तदर्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिरमेव वेति ॥

त्रयाणां वेदानां पट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदर्थिकं त्रयाणामष्टादश । एकैकस्य पट् । पादिकं वा त्रयाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । ग्रहणान्तिकमेवेत्येकैकस्य त्रिम्य ऊर्ध्वनियमो न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्ये द्वादश द्वादशोऽन्ते वेदार्थे यथाकामं यावद्ग्रहणपक्षोऽपि तुर्यं विकल्पते । अपरे ज्ञातपत्रः हृष्यकेशोऽमीनादमीनेति श्रुतिविशेषपरिहारायाष्टाचत्वारिंशन्मिति पक्षमाधानानाधिकारिणि गन्तव्ये । पक्षान्तराणि तु अधिका-
रिणु ॥ ४९ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ ५० ॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवस-
मात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यसमीपे वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति
वचनान्नैष्ठिकस्य कदाचिदन्वयत्र वासेऽपि न दोषः । यद्वा मोहननिवृत्तिरेवोपवासः ।
परलोकायोपवासः परोपवासः । स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य न दोष इति । अत्र
पक्ष आहिताग्निरनङ्गवानित्यादिविद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥ ५० ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ ५१ ॥

ब्रह्म वेदस्तदर्थं गच्छतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यमधिक्रियते ॥ ५१ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ ५२ ॥

आचार्याधीनतया स्थातव्यमिति विधिरनधीयानस्याप्युपनयनानन्तरम् । अन्यत्र
पतनीयेभ्य इति विशेषवक्ष्यामीति पतनीयेभ्य इति कारणे (करणे) कृत्यप्रत्ययः ।
कृत्यस्युटो बहुलमिति । अस्मदराति ब्राह्मणं व्यापादयेत्याक्षर्येण चोदितोऽप्येवमादि न
कुर्यात् ॥ ५२ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमगन्वाचा ॥ ५३ ॥

आचार्येण प्रयुक्तोऽप्ययुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्, वाचा प्रातिक्लृप्तमकुर्वन् ।
अत्र गुरुराचार्यः ॥ ५३ ॥

अथासनशायी ॥ ५४ ॥

आसनमुपवेशनं भावे ल्युट् । शयनं शाय । भावे घञ् । अथ आसनशायौ यस्य
सोऽथासनशायी । नित्ययोगार्थमिन्द्रिययोऽन्यथा बहुव्रीहिर्वाच्यम् । गुरुर्निधावध
आसीतावधः शयितेत्युक्तं भवति । अथः शब्दस्य सर्वेर्षदीर्घश्छान्दसोऽकारलोपश्च ।
अपपाठो वा । तृणेषु प्रस्तरेषु वाऽऽसनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ ५४ ॥

नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

अनुदेश्यं श्राद्धांशं देवतार्थं बोद्धिष्ठं न भुञ्जीत । अप्रे न दीपो ब्रह्मचार्यत्वेन
कल्पितत्वान् ॥ ५५ ॥

तथा क्षारलवणमधुर्मांसानि ॥ ५६ ॥

न भुञ्जीतित्येव । क्षारलवणादीनि गृह्ये भोक्तव्यानीति उक्तं तत्फलार्पिणे,
निषेधो न भोक्तव्यानीति क्षारलवणानाम् । इक्षुविफाराः क्षाराः । लवणानि सामुद्रा-
दीनि ॥ ५६ ॥

अदिवास्वापी ॥ ५७ ॥

दिवा न स्वप्यात् ॥ ५७ ॥

अगन्धसेवी ॥ ५८ ॥

चन्दनादिगन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ ५८ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ ५९ ॥

उपचारः क्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनक्रीडाश्चुम्बनालिङ्गने तथा ॥

इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ ५९ ॥

उत्सन्नश्लाघः ॥ ६० ॥

श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः । एवंभूतो भवेत् । प्रक्षणादिना
मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यादिति ॥ ६० ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ ६१ ॥

विना शिरसा मु(सु)खार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥ ६१ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ ६२ ॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तानि अङ्गानि तानि मृद्भिः प्रक्षालयेद्यावद्गन्धस्ते-
पश्चापैति । तदपि गुरोरसंदर्शे यत्र स्थितो गुरुमुं न पश्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरु-
ग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहणम् ॥ ६२ ॥

नाप्सु श्लाघमानः स्नायात् ॥ ६३ ॥

स्नाने प्राप्ते न श्लघमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्प्रवेत् । स्नानोपदेशैर्मलापकर्षणं
श्लाघा, क्रीडा वा जले ॥ ६३ ॥

जटिलः शिखाजटो वा स्याद्वापयेदितरान् ॥ ६४ ॥

सर्वकेशानां जटा अथवा शिखामेव जटा कृत्वा इतरान्केशान्वापयेन्नापि
तेन ॥ ६४ ॥

त्रिवृन्मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ६५ ॥

मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत् त्रिगुणा । एवं भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति ।
सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्या दक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्वितार्थे गुणभूतानामपि
मौञ्जानामेताद्विशेषणम् ॥ ६५ ॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ६६ ॥

राष्ट्रम् ॥ ६६ ॥

मौञ्जी वाऽयोमिश्रा ॥ ६७ ॥

अथवा अयोमिश्रा कचित्कालायमेन बद्धा मेखला ॥ ६७ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य सैरी तामली वेत्येके । ६८ ॥

अविरूपायुः । तत्संबन्धिनी ऊर्णा आवी । तत्कृतं सूक्ष्मावीसूत्रम् । सा मेखला
वैश्यस्य भवति । सैरी सीरवाहयोक्त्ररज्जुः । तमालो वृक्षस्तस्य त्वचा ग्रथिता
तामली ॥ ६८ ॥

धैल्वः पालाशो वा दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः
स्कन्धजोऽघातग्रो राजन्यस्य वादर औदुम्बरो
वा वैश्यस्य चाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति ॥ ६९ ॥

गृह्ये गता एव केचिद्विकल्पाय स्मार्यन्ते ॥ ६९ ॥

वासः ॥ ७० ॥

वस्यते कीर्णमाच्छाद्यते येन तद्वासः ॥ ७० ॥

वश्यते—

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ७१ ॥

शणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमा अतसी तस्य विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टाख्यो
वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्याचिन्मेध्यस्य पशोः । ग्रीण्येनानि वर्णविशे-
षेण वासांसि ॥ ७१ ॥

कापायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ७२ ॥ (स्व०२)

वस्त्रं कापांसि तच्च कापायं कपायेण रक्तं पूर्वम् ॥ ७२ ॥ (स्व०२)

माञ्जिष्टं राजन्यस्य ॥ ७३ ॥

माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥ ७३ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ ७४ ॥

हरिद्रया रक्तं हारिद्रे वैश्यस्य । एतान्युत्तरायाणि ॥ ७४ ॥

हारिणमैण्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ७५ ॥

वस्त्राजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । अजिनमुत्तरमुत्तरय,
इत्युपनयने यदजिनं धार्यमुक्तं तद्वारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारः ।
ऐण्यं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐण्यम् । एण्या इज्ज् । द्विविधा एण्यः
कृष्णा गौराश्च । अतो विशेष्यते कृष्णमैण्यमिति ॥ ७५ ॥

अस्मिन्पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्नीर्णासनगायी, म्यात् ॥ ७६ ॥

कृष्णं चेद्विभृयान्न केवलं हारिणं तस्मिन्नुपस्नीर्णे नाऽऽसीत् न च शयीत् । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाहस्तु अधासनशायीत्यत्र कृतः ॥ ७६ ॥

रौरवः राजन्यस्य ॥ ७७ ॥

रुरर्बिन्दुमान्मृगः ॥ ७७ ॥

घस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ७८ ॥

षतशृङ्गाः ॥ ७८ ॥

आविकः सार्ववर्णिकम् ॥ ७९ ॥

अविरुर्णायुः । स एवाऽऽविकः । तस्य चर्माऽऽविकम् । तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । तस्य हारिणादिभिर्विकल्प. ॥ ७९ ॥

कम्पलश्च ॥ ८० ॥

अयमप्याविक एव प्रावरणः सर्वेषाम् ॥ ८० ॥

कापायं चैके ब्रह्ममुपादिशन्तीत्यारभ्य वासास्यजिनानि च विहितानि तत्र काम-
वशेन विषेष्टमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत् क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवो-

भयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मण*वृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रिय+वृद्धिः ॥ ८१ ॥

अथ स्वपक्षमाह —

अजिनं त्वेयोत्तरं धारयेत् ॥ ८२ ॥

उत्तरमुत्तरीयमजिनमेव धारयेत् ॥ ८२ ॥

न गायेन्न रोदेत् ॥ ८३ ॥

गानं सामग्यतिरिक्तं न कुर्यात् । अधूणि न मुञ्चेत् ॥ ८३ ॥

अनृत्तदर्शी ॥ ८४ ॥

न नृत्त पश्येत् ॥ ८४ ॥

सभाः समाजाश्चागन्ता ॥ ८५ ॥

यूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायाः समाजाः । ताः सभाः समाजाश्च
ताच्छीरयेन नो गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥ ८५ ॥

अजनवादशीलः ॥ ८६ ॥

जनवादः परिवादो लोकवार्ता वा तच्छीलो न स्यात् ॥ ८६ ॥

रहःशीलः ॥ ८७ ॥

सति संभवे रहःशीलः स्यात् ॥ ८७ ॥

गुरोरुदाचारेण्वकर्ता स्वैरिक्माणि ॥ ८८ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरोरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिक्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि
न कुर्यात् ॥ ८८ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी ॥ ८९ ॥

स्त्रीभिः सह अवतत्रयोजनमेव समापेत न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । बलवा-
न्निन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षतीति । अतिबालाभिरतिबुद्ध्यामिश्र न दोषः ॥ ८९ ॥

मृदुः ॥ ९० ॥

समाधान् ॥ ९० ॥

शान्तः ॥ ९१ ॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः । तद्वान्शान्तः ॥ ९१ ॥

दान्तः ॥ ९२ ॥

विहितेषु कर्मसु दमः । तद्वान् ॥ ९२ ॥

हीमान् ॥ ९३ ॥

हीलज्जा ॥ ९३ ॥

दृढसिद्धिर्धृतिः ॥ ९४ ॥

निश्चितफलः फले निश्चयवान् । अथवा फलद्वयमात्रे दृढां सिद्धिं मन्यमानो न
दृष्ट्वेन विषोक्तः ॥ ९४ ॥

× पुत्रप्रमर्षः फलं हानः । पुत्रप्रमर्षः फलं हानिः । एतत्फलद्वयमित्यर्थः । तत्फलद्वयमति-
थितमपि बलादप्येतत्फलं मत्वा दाये न हृष्येत्, दानं न विषोदेत् । किन्तु धैर्यमेवाभिलम्ब्य
स्वियः स्यादिति सास्त्रार्थम् ।

अग्लानिः ॥ ९५ ॥

उत्साहसंपन्नः ॥ ९६ ॥

अक्रोधनः ॥ ९६ ॥

न कस्मैचित्कुप्येत ॥ ९६ ॥

समाहितः ॥ ९७ ॥

स्वस्थान्तःकरणः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मचारी ॥ ९८ ॥

गतम् ॥ ९८ ॥

अनसूयः ॥ ९९ ॥

पराम्युदयानुसंतापोऽसूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ ९९ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरवे सायंप्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्ष-

माणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च ॥ १०० ॥

अपपात्राः प्रतिश्रोमजा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्पानि चातुर्वर्ण्यैः सह । अभिशस्तान्वदयति अथ पतनीयान्तीत्यादिना । तानुमयोन्वर्जयित्वाऽन्यत्र भिक्षेत । तत्र च भिक्षमाणः सर्वं लाभं यच्च यावच्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्वं ममायया गुरवे आहरेत् । एवमहरहः कुर्वन्सायंप्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । सायंप्रातरिति वचनाच्च सायंगृहीतेन प्रातराशौ नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ १०० ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते—

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां पशून्ग्रह्यवर्चसमन्नाद्यमिति वृद्धे तस्माद्बुद्धे वै ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि ह्येषेर्वविध एवंचरतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ १०१ ॥

ध्याख्यातः समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी । यामिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जिनं धर्मदत्तं न दानैरर्जिनं हुतं दर्विहोमेश्च गार्हपत्यैर्भित्तं सर्वमेव धर्मं वृद्धे आच्छिनन्ति । यन्मादेवं तस्माद्ब्रह्मचारिसंघं धर्मं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उहवे इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । अपिहि शब्दो

कदाचिदित्येवमर्थं द्योतयत । एषु संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित
एवंव्रतः स्यात् । अथ ब्रह्मचर्यविधिरित्यारभ्य यानि व्रतान्युक्तानि तैस्तद्वा-ब्रह्मचारी
स्यात् । संभावने लिङ् । संभवेत् । तस्माज्ज प्रत्याचक्षीतेत्येवं पैङ्गवब्राह्मणं
भवति ॥ १०१ ॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ १०२ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तच्छिद्वाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव ।
दृष्टमात्मन प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामव [न] तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् ॥ १०२ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत । भवति भिक्षां देहीति ॥ १०३ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ १०४ ॥

भिक्षां भवति देहीति राजन्यो भिक्षेत ॥ १०४ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ १०५ ॥

भिक्षा देहि भवतीति ॥ १०५ ॥

सर्वे लाभमाहुरन्गुरव इत्युक्तम् । अथाऽऽहृत्य किं कर्तव्यमित्यत आह—

तत्समाहृत्योपनिधाय गुरवे प्रभूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तद्भैक्षं समाहृत्य समीपे निधायऽऽचार्याय प्रभूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

तेनाऽऽचार्येण प्रदिष्टं सौम्य त्वमेवं भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ १०८ ॥

यदि गुरुर्विप्रोपि तोऽसंनिहितः स्यात् तत आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य याकुलं भार्या
पुत्रादि तस्मै प्रभूयात् । तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०८ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ १०९ ॥

तैः सकुलैः सह गुरोर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रभूयात् । तैः प्रदिष्टं
भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह—असंनिवौ तद्भार्यापुत्रसमक्षचारिभ्य
इति ॥ १०९ ॥

+ ब्राह्मणादिना ब्रह्मचारिणा स्वसत्राद्यगृहस्थेव मिक्षितव्यम् । तदुक्तं व्यासेन—ब्राह्मण-
द्विषयिष्यत्तरेयुर्भैक्षमन्यद्भूम् । सनातीन्पुत्रेभ्यश्च सार्ववर्णिकमेव वा ॥ इति सा वा भिक्षा पण्यभस्य
सनातीन्पुत्रेभ्य इत्यर्थः । कस्मै क्षत्रविपोरप्यभस्य पण्यभस्य भिक्षाया सार्ववर्णिकव्यवहृतिः । सार्ववर्णिक-
भिक्षाया पुण्यभस्यपण्यभस्यभस्य वा वीक्ष्यम् ।

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चेत् ॥ ११० ॥

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भिक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणप्रोषितविधिरप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति ॥ ११० ॥

प्रोषितो भिक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ १११ ॥

प्रोषितशिष्य आचार्यप्रयोजनः स्वप्रयोजनो वाऽऽचार्यकुलश्रोत्रियामावे भिक्षातः किञ्चिदादायाग्नौ + प्रशिष्य भुञ्जीत ॥ १११ ॥

भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेत् ॥ ११२ ॥

अमत्रं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । स्वयमेव प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उमयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ११२ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ११३ ॥

यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भुञ्जीत ॥ ११३ ॥

अशक्तौ भूमौ निखमेत् ॥ ११४ ॥

भोजने प्रवृत्तो यदि भोक्तुं न शक्नुयात्तदा तदन्नं भूमौ नितनेत् ॥ ११४ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ११५ ॥

प्रशिषेत् ॥ ११५ ॥

आर्याय पर्यवदध्याद्वा ॥ ११६ ॥

आर्यैर्वर्णिकः । तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात् । सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ११६ ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ११७ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः । सोऽग्नास्तीत्यन्तर्धी । ब्रह्मादित्वादिभिः । अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौनेषु तु श्वामित्युच्यते । प्रहरणादाचार्यन्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ॥ ११७ ॥

अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि मवाहयति—

* आत्मार्थमाचार्योऽपि वा प्रेषित शिष्य इत्यर्थः । + प्राश्रियानां सज्जवेऽसज्जवे चेत्यादि । अन्वेभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य इत्येतदत्र न भवति । यदि स्वातन्त्र्यार्थं मृषात्—तदभावेऽग्नौ इत्यादि भुञ्जीतेति । यद्यपि तत्राऽऽचार्यस्य विवक्षा, महत्स्वनाऽपि न्यायसाम्याच्चिदप्यप्रवासोऽपि भविष्यति ।

भैक्षं हविषा सञ्स्तुतं तत्राऽऽचार्यो देवतार्थं ॥ ११८ ॥

भैक्षं हविष्टेन संस्तुतं कीर्तितं तत्र तस्मिन्हविषि आचार्यो देवतार्थं देवकार्यं, तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥ ११८ ॥

आहवनीयार्थं च ॥ ११९ ॥

तस्य जठराम्नावाहूयमानत्वात् ॥ ११९ ॥

तं भोजयित्वा यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १२० ॥

अनुवादेशु सर्वत्र विधिः प्रवक्ष्यते । तं भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् ॥ १२० ॥

हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ १२१ ॥

इदामक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाममाहरति दक्षिणा एव ताः ॥ १२२ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाममाहरति ता दक्षिणा एव । दक्षिणात्तामानाधिकरण्यत्वात् इत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

स या एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ १२३ ॥

स एष एवंभूतो यज्ञो ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रनायते । एवंकुर्वता ब्रह्मचारिणा यज्ञा एव नित्यं कियन्त इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ १२४ ॥

अस्मै शिष्यायाऽऽचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धं शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥ १२४ ॥

किं पुनस्तत्—

यथा क्षारलवणमधुमांसानीति ॥ १२५ ॥ (ख. ३)

यथेति वचनाद्धुनिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥ १२५ ॥ (ख. ३) ।

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ १२६ ॥

अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो मास्यशेष इत्यादयस्तु प्रतिषिद्धा आचार्येण देया इत्युक्तमेवेति ॥ १२६ ॥

केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमपि आचार्यशेषमुपयुज्जाना ददयन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्ति तस्मिन्मतेति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ १-७ ॥

अनुमानाय प्रभवतीति आनुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारत्प्रत्यक्षा श्रुतिर्बलीयसी तद्विरोधे नानुमातुं शक्यते । अनुमानम-
बाधित इति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्ष-
ब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्चरुच्छिष्टव्यतिरेको वि-
षयः संभवति तथाऽपि संकोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचाराद्यु-
क्तः ॥ १२७ ॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचा-
रात्संकोचिका श्रुतिर्नानुमीयते । अत आह—

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ १२८ ॥

स्यादेवं यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु कारणम् ॥ १२८ ॥

किं तत्—

प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥ १२९ ॥

क्षारादिभोजने भुज्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र
शास्त्रमस्तीति न्यायान्न संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १२९ ॥

पितृज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्+ ॥ १३० ॥

स्पष्टम् ॥ १३० ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १३१ ॥

यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुज्जानस्य ब्रह्मचा-
रिणो यदि धर्मो विप्रतिषिद्धो भवति मधुमासादिमिश्रत्वेन ततो न भोज्य-
मिति ॥ १३१ ॥

सायंभ्रातरुदकुम्भमाहरत् ॥ १३२ ॥

आचार्यस्य स्नानपानाद्यर्थम् ॥ १३२ ॥

सदाऽरण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १३३ ॥

सदा इत्यहमरण्यान्न पित्रादिगृहादेधान् काष्ठानि आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् ।
गतमेतद्गृहो । आहृत्याधो निदध्यात् । इदमपूर्वमधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु
पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनः समिदाधनार्थमाहरणमिति तदनुवादेनाधो-
निधानमभिधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥ १३३ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १३४ ॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहृतं न गच्छेत् । चोरव्याघ्रादिसंभवात् । समिद्धार इत्यणू कर्मणि चेति ह्युभयेऽण् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं प्रातः

यथोपदेशम् ॥ १३५ ॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णभागे राशीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते । सर्वधर्माचरणार्थं सायंप्रातरादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति च ॥ १३५ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १३६ ॥

एक आचार्याः सायमेवाग्निपूजा कार्या न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १३६ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना समूहेन्न समूह्य्या ॥ १३७ ॥

समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव समूहेन्न समूह्य्या । समूहनी संमार्जनी दर्भ-
निर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥ १३७ ॥

प्राक्तु यायाकामी ॥ १३८ ॥

प्राक्तु समिदाधानात्परिसमूहने यथाकामी भवति । यथाकामस्य मावो यथाकामी ।
व्यञ्ज् । पितृवन्धीप् ॥ १३८ ॥

नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्यादाचामेद्वा ॥ १३९ ॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेवने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथा कर्माणि
अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत नाप्याचामेत् ॥ १३९ ॥

अवृथाकर्मत्वादस्य पुनः प्रतिषेधः—

पाणिसंस्तुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत् ॥ १४० ॥

पाणिसंस्तुब्धं कुम्भादिगतं यत्पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत् । अलानु-
पात्रेण नालिकेरेण वा धौणवेन च मृन्मयेन वा ताम्रमयेन वा पात्रेण स्वयमाचमनमाच-
रन्ति शिष्टाः ॥ १४० ॥

* नेदं तद्व्याहृतिषु स्वयमाचमने । यदा चापर आचामगते तद्वेगेन पात्रेणा यदावर्जितमुद-
कं तेन नाऽऽचामेत् । किन्तु भास्वा हस्ताभ्यां वरकादि यदावर्जितमुदकं तेनाऽऽचामेत् ।
एव च स्वयं वामहस्तेनाऽऽग्निर्भास्वि नाऽऽचामेदिति तात्पर्यम् ।

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ १४१ ॥

पूर्वमादिवास्वापीत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन तु रात्रावपि यावदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं न कीर्तयेदित्यन्ये ॥ १४१ ॥

अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ १४२ ॥

अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात् । स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नित्य-
माचार्यं गोपायेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि
कर्माणि समित्कुशेषुष्पाहरणादीनि । अर्थयुक्तानि युग्मघाताहरणादीनि ॥ १४२ ॥

स गुह्यात्संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति ॥ १४३ ॥

स ब्रह्मचारी यावदुत्थानाद्यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं गुह्यात् । संविशन्शयनं मज्ज
धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमह-
माजुगुपमाभिमुख्येन रहि(सि)नवानस्मि । इदानीं संविशानीति मन्त्रस्यार्थः । अपर आह—
हे धर्म गोपाय रक्ष माम् । यस्मादहमाजुगुपमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥ १४३ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमश्च रहसि बोधयेत् ॥ १४४ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादाद्बुद्धिपूर्वं वाऽऽचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं रहसि बोध-
येत् । इत्थमयं नियम आचार्यपादेनातिक्रम्यत इति ॥ १४४ ॥

अनिष्टतौ स्वयं कर्माण्यारभेत् ॥ १४५ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यो न निवर्तेत ततः स्वयमेतस्य कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि
कर्माण्यारभेत् कुर्यात् ॥ १४५ ॥

निवर्तयेद्वा ॥ १४६ ॥

प्रसक्तं वा श्रम्यं निवर्तयेत् ॥ १४६ ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यशङ्केशी भवति तमाहुर्न स्वपितीति ॥ १४७ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशङ्कः पश्चादर्थः । जघन्यश्च संविशति
तं ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धर्मज्ञा आहुः । प्रयोगनं स्वप्नं वर्जयेदिति यदुक्तं तस्या-
र्थमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ १४७ ॥

स न एवं प्रणिदिनात्मा ब्रह्मचारी मरत्यथैवास्य सर्वाणि
फलवन्ति कर्माण्यवशस्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेवे ॥ १४८ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥ (ख० ४) ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन प्रकारेण
प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्यापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्ष-
त्वाऽऽन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यकुले शरीरन्यास इति । अथैवंविधस्य
ब्रह्मचारिणोऽत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे, सर्वाणि फलवन्ति उपोतिष्टोमादीनि कर्माणि अवा-
प्तानि भवन्ति तत्फलवाप्तिरेवैतदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहा-
दीनि अष्टकान्तानि तान्यप्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं
सूत्रम् ॥ १४८ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्म-
सूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा उक्ता अस्मिन्ब्रह्मचारिभकरणे तपःशब्दस्तेषु
द्रष्टव्यो न कृच्छ्रादिषु ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसार-
यति । एतस्मान्नियमातिक्रमेणाभ्येतुः पुरुषात् केवलदेवैतस्मात् । किं तर्हि सहापत्या-
दपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । बोधसर्जनस्येति समावाभावे रूपम् । अपत्यादपि
ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथाऽपि पितृरोषादेव
ततोऽपि ब्रह्म निःसरति नियमानिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्यादूहीतं ब्रह्म
निःसरति । ब्रह्मयज्ञादिषु प्रयुज्यमानमपि अकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्व-
तेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो माप्ये दृष्टः स्वत्ययुदकं कुण्डिकेति । अपर आह तदतिक्र-
मेऽविद्याकर्मनियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न वर्तयम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म
निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानमिति । विद्याकर्म पतित(ग्लि)यति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यर्थः ।
कुर्वत इति चाध्याहार्यं तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥ २ ॥

न केवलमविधिकरं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं प्रयुज्यमानमिति व्याह—

कर्मपथ्यग्रनापुण्यं च ॥ ३ ॥

कर्तृशब्देन खड्गाभिधायिना नरको लक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्या-
ग्रहणं नरकहेतुर्भवति । अनायुष्यं चानायुष्करं च ॥ ३ ॥

तस्मादपयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥

अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु योनिषु न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति ।
नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्ह्येतना अतिक्रामन्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदान् गृह्णन्ति ।
युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियतकर्मणः फलशेषेणेत्याह—

*भ्रुतर्पयस्तु भवन्ति केचित्कर्षफलशेषेण पुनःसंभवेऽपि ॥ ५ ॥

पुनःसंभव. पुनर्जन्म ॥ ५ ॥

अत्रोदाहरणम्—

अथ यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

श्वेतकेतुर्लक्षणेनैव कालेन चतुरो वेदाज्जग्राह । तथा च च्छान्दोग्यम्—श्वेतकेतु-
र्हाऽऽरुणेय आस तँ ह पितोवाच श्वेतकेतो वम ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
नूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य
महामना अमृचानमानी रतव्य एवायेति ॥ ६ ॥

एवं नियमातिक्रमे दोषमुक्त्या तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—

यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्माख्याचार्यादुपयुक्ते ब्रह्मवदेव
तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अत्रह्यपि परब्रह्मं कतन्तवत् । अपेर्वाऽकारलोपः । पिहितपिनद्धादिवत् ।
वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषय-त्रादिकं समाहितो नियमशान्भूत्वाऽऽचार्यादुपयुक्ते
गृह्णाति तस्मिन्ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥

निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा संकल्प-
यन्ध्यायत्याहाभिविपश्यति या तथैव तद्व्रतवी-
त्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

* कलकृतस्तत्रैतन्मते भ्रुतर्पय उच्यन्ते । X परब्रह्मं कतन्तवदपेर्वाऽकारलोपः । पिहित-
पिनद्धादिवत् । यत्किञ्चिद्विषय-त्रादिकं समाहितो नियमशान्भूत्वाऽऽचार्यादुपयुक्ते गृह्णाति तस्मिन्ब्रह्मवदेव फलं भवति । युक्तानु-
ग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

इति सत्यापादहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशमश्वे
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥ (ख० ४) ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन प्रकारेण
प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्ष-
श्चाऽऽन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यकुले शरीरन्यास इति । अस्यैवंविधस्य
ब्रह्मचारिणोऽत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे, सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि अवा-
प्तानि भवन्ति तत्फलवाप्तिरेवैतदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृहशास्त्रे विवाहा-
दीनि अष्टकान्तानि तान्यप्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं
सूत्रम् ॥ १४८ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां सत्यापादहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्म-
सूत्रग्राह्यायामुज्ज्वलाया वृत्तौ षड्विंशमश्वे प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा उक्ता आस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु
द्रष्टव्यो न ह्यत्रादिषु ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसार-
यति । एतस्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषाज्ज केवल्यदेवैतस्मात् । किं तर्हि सहापत्या,
द्वयस्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । बोधसर्जनस्येति समावाभावे रूपम् । अपत्यादपि
ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथाऽपि पितृरोषादेव
ततोऽपि ब्रह्म निःसरति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्यादृहीतं ब्रह्म
निःसरति । ब्रह्मयज्ञादिषु प्रयुज्यमानमपि अकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्व-
तेष्व सकर्मकस्य प्रयोगो माप्ये दृष्टः स्वस्त्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह तदतिक्र-
मेऽविद्याकर्मनियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुनः । यतो निःस्रवति ब्रह्म
निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानमिति । विद्याकर्म पतित(रित्त)पति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यर्थः ।
कुर्वत इति चाध्याहार्ये तदतिक्रमेण विद्यावर्धं कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥ २ ॥

न केवलमपि विचारं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं प्रयुज्यमानमिति स्याह—

कर्मपुन्यगनासुखं च ॥ ३ ॥

अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मकमनुग्रहात्मकं वा संकल्पयधिकीर्षन्मनसा निन्दि-
तेन शिवेन वा ध्यायतीत्यभिदमस्यास्त्विति तथैव तद्भवति । एवं यत्किञ्च संकल्पय-
श्चक्षुषा पौरा(घोरे)ण मैत्रेण वाऽभिविषयति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं धर्मो लक्षणतस्त्रिषेत्याह—

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-
वृत्तिरिति ॥ ९ ॥

चैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि । स्वस्तीत्यवि-
नाशनाम तत्प्राप्तिपाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधम् । दृष्टार्थगदृष्टार्थमुभयार्थं चेति ।
दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादीनि ।
अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणि ॥ १० ॥

कर्माणांति शेषः । एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते । ब्रह्मचारिणा न कर्तव्या-
नीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाध्यायधूर्ध्वर्ध्वरुचिस्तपस्वृजुर्मृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥

स्वाध्यायधृक् । अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिताऽविस्मर्ता । धर्मे रुचिर्यस्यासौ
धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपःशब्द इति तद्वान् । ऋजुरमायावी । मृदुः क्षमा-
वान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किञ्च
मनसेत्यत्रोक्तानां पुनर्वचनमादराय । तदनुष्ठाने फलभूमाऽतिक्रमे च दोषभूमेति ॥११॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरग्नि-
वादेयी(ये)नासावहं भो इति ॥ १२ ॥

सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रोः पश्चिमयाममुत्तिष्ठन्मुत्थाय च तमीपे तिष्ठन्गुरोः
प्रातरग्निवादेयी(ये)ताभिवादेयोऽसावहं भो इति ब्रुवन् । असावित्यात्मनो नामनिर्देशः ।
यथाऽभिवादेये यज्ञशर्मोऽहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातरा-
शात् ॥ १३ ॥

अन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशात्प्रातर्भोजनान्प्राङ्मानामिवादनमभिवादेयी-
(ये)त ते चेत्समानग्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वये प्रोष्य चाऽऽगत आचार्यादयो वा तदाऽप्यभिवादयी(ये)त । इदं मैमिक्तिकं
पूर्वं नित्यम् ॥ १४ ॥

अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयी(ये)नेत्येव ॥ १५ ॥

अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरःसमं
राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमान आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याभिवादयी(ये)तोरःसमं
राजन्यो दक्षिणं बाहुं प्रसार्याभिवादयी(ये)तेति गम्यते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदर-
समं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयी(ये)त ॥ १६ ॥

प्राञ्जलिः ॥ १७ ॥

प्राञ्जलिर्यथा मति तयाऽभिवादयी(ये)त । अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्रा(सां)ञ्जलिरिति
तु युक्तः पाठः ॥ १७ ॥

प्रावनं च नाम्नोऽभिवादाने पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १८ ॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादानं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्रावनं कर्तव्यम् । प्लुतः कर्तव्य
इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनिस्मृतिः । तत्र
वाक्यस्य ढेरनुवृत्तेः । प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामयोगः । तस्य टेः प्लुतः । आयुष्मान्भव
सौम्य ३ इति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवचनान्नाम्नश्च पश्चादकारः । तथा
च मनुः—

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

आारश्वास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वासरः प्लुतः ॥ इति ।

आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्त ३ अ इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुश्चक्रपाणिरित्येवमा-
दीनां नाम्नां संनुद्धौ गुणे कृते 'एचोऽप्रगृहस्यादूराद्धृते पूर्वस्वार्थस्यादुत्तरस्येदुतौ'
इत्ययमपि विधिर्भवति । अन्ते अस्सरः । तयोर्व्यवाचि संहितायामिति यकार-
यकारौ च भवतः । शंमाश्च विष्णाश्च चक्रपाणाश्च इति । प्रत्यभिवादाने चेति
यकारस्यार्थं न पदयामः । तस्मादनर्थक एव यकारः । अनर्था अपि निपाताः
प्रयुज्यन्ते ॥ १८ ॥

उदित आदित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥ १९ ॥

उदिते त्वादित्य आचार्येणाध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणविधिनोपसंग्रहणं कुर्यात् ॥ १९ ॥

सदैवाभिवादनम् ॥ २० ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकरेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तरया विवक्षया ॥ २० ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

अभिवादनप्रसङ्गे सदैवोपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

किमिदमुपसंग्रहणं तदाह—

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमथस्तादभिमुख्य

सकुष्ठिकमुपसंगृहीयात् ॥ २२ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिनाऽऽचार्यस्य दक्षिणं पादमथस्तादभिमुख्य । अधःशब्द उपरिभावे । अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चभिमुख्य सकुष्ठिकं सगुल्फम् । साकुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतेकुर्यात् ॥ २२ ॥

उभाभ्यामेवोभावमिपीडयत उपसंग्रहावित्येके ॥ २३ ॥

उभाभ्यामेव पाणिभ्यामुभाभेवाऽऽचार्यस्य पादावभिपीडयतो माणवकस्योपसंग्राहावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी । अत्र मनुः—

अथत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

इति ॥ २३ ॥

सर्वाह्नुः सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥

सर्वे च तदहश्चेति सर्वाह्नुम् । राजाहः ससिम्यष्टम् । अहोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अह्नोऽदन्तादिति णत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वाह्णं तदा सुयुक्तः सुसमाहितोऽनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः । नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यथा नाऽऽत्मानमन्तरयति यथाऽध्ययनात् विच्छिद्यते तथा स्यात् अध्यागे स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः ॥ २४ ॥

तथा गुरुकर्मसु मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

मनसा चानध्याय इति विदेषाभिधानादनध्याय इति प्रायेण षष्ठि । तत्र नकारश्चान्दसोऽपवादो वा । गुरुकर्मसु तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तर एव स्यादध्याये ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

आचार्येणाऽऽहूतोऽधीयीत । नाध्ययने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

सदा निशायां गुरुः संवेशयेत्तस्मै पादौ प्रक्षाल्य

संवाह्यानुज्ञातः संविशेत् ॥ २७ ॥

सदा प्रत्यहं निशायामतिक्रान्ते प्रदोषे संवेशयेत् । कथम् । गुरोः पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्य च । संवाहनं पादतले हस्तेन मर्दनम् । अनुज्ञातः संविशेत् । गुरुणाऽनुज्ञातः
स्वयं संविशेत् । शयीत ॥ २७ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ २८ ॥

एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ २८ ॥

न खट्वायाः सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ २९ ॥

यदा तु गुरुः खट्वाया निशि शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ २९ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ३० ॥

तस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो नाभिभाषेत । कार्यावेदनादावुत्था-
यैव भाषेत ॥ ३० ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

आचार्येणाभिभाषित आसीनस्तु प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्य आसीने शयाने
वा ॥ ३१ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ३२ ॥

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रतिब्रूयात् ॥ ३२ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेद्भावन्वमनुधायेन्न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहित-

पाणिर्वाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अनुधावेद्वित्यन्तं स्वार्थम् । उत्तरसोपानत्प्रतिषेधाच्च सोपानदित्यनुधादोऽध्वापनास्त्विति
प्रतिवेदितुम् । आचार्यसमीपे न सोपानत्क आसीदेत् । अपि वा वेष्टितशिरा अवहितपा-
णिर्दात्रादिहस्त एवभूतोऽपि नाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अध्वापनस्तु कर्मयुवतो याऽऽसीदेत् ॥ ३४ ॥

अध्वानं प्राप्नोऽध्वापनः । कर्मणि दात्रादिताव्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः । एवभूतस्तु
सोपानत्कादिकोऽप्यासीदेत् ॥ ३४ ॥

न चेदुपसीदेत् ॥ ३५ ॥

न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेद्ध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा तदो-
पानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ ३५ ॥

देवमिवाऽऽचार्यमुपासीताविकथयन्नाविमना वाचं शुश्रूष-
माणोऽस्य ॥ ३६ ॥

योऽयं देवं भजते स तद्भावनयाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् । व्यर्थाः कथा वि-
कथाः । ता अकुर्वन् । अविमनाः । अविक्षिप्तमनाः । वाचमस्याऽऽचार्यस्य शुश्रूष-
माणः ॥ ३६ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ ३७ ॥

* उपस्थकरणं प्रसिद्धं तत्कृत्वा नोपासीत ॥ ३७ ॥

अनुवाति वीतः ॥ ३८ ॥

वातेऽनुवाति वीतो विपर्ययेण इत उपासीत । प्रतिवातं तु वक्ष्यमाणेन प्रतिविध्यते ।
मनुरप्याह—प्रतिवातेऽनुवाते च नाऽऽसीत गुरुणा सह । इति ॥ ३८ ॥

अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥ ३९ ॥

पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् । पाणितलं भूमौ कृत्वा पाण्यलम्बनो नाऽऽसीत
॥ ३९ ॥

अनपश्रितोऽन्यत्र ॥ ४० ॥

अन्यत्र कुट्ट्यादावाश्रितो न स्यात् । कुट्ट्याद्यपश्रितो नाऽऽसीत ॥ ४० ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ ४१ ॥

यदा द्विवस्त्रस्तदाऽन्यतरेण यासता यज्ञोपवीती स्यात् । अथवा सूत्रमेवोपवीतार्थ-
मित्येव विधिस्तदा न भवति ॥ ४१ ॥

अथोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ ४२ ॥

यदा त्वेव एकवस्त्रो भवति तदाऽनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येकदेशेनोत्तरी-
यम् ॥ ४२ ॥

* उपस्थ शब्द आश्रयविशेषे भूते । आपुण्ड्रस्य सव्यमातुन उपरि दक्षिणपादप्रदेशे दृष्टा-
मानुषेनावरणार्थं तदुपस्थकरणमिति । उपस्थं दृष्ट्वा (तं. शा. २. १. १) इत्यत्र स्पष्टमित्यर्थः ।

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ ४३ ॥

स्वयमाचार्याभिमुख आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्यमेव पश्येत् ।
आचार्यस्य पुर आर्नेवेनाऽऽसीत ॥ ४३ ॥

अनासन्नोऽनतिदूरे ॥ ४४ ॥

अनासन्नश्च स्यात् । अतिदूरे वा न स्यात् ॥ ४४ ॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥

यावदन्तराल आसीन आचार्यो बाहुभ्यां प्राप्नुं शक्नुयात् तावत्स्यासीत ॥ ४५ ॥

अप्रतिवातम् ॥ ४६ ॥

आचार्यस्य प्रतिवातं नाऽऽसीत ॥ ४६ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ ४७ ॥

यदैक एवाधीत आचार्यस्य दक्षिण बाहुं प्रति दक्षिणपार्श्वे उपसीदेषुपविशेत् ॥ ४७ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ ४८ ॥

बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपविशेयुः ॥ ४८ ॥

तिष्ठति च नान्वासीत नासनयोगविहिते ॥ ४९ ॥

आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितः संभावित आसनयोगविहितः ।
नाऽऽसनयोगविहितो नासनयोगविहितः । आसनयोगेनासंभावित आचार्ये तिष्ठति च
न स्वयमासीत ॥ ४९ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ ५० ॥

शयनयोगविहित इति पूर्वानुमारेण गम्यते । शयनयोगेनासंभावित आचार्ये
आसीने स्वयं न संविशेत् शयिन ॥ ५० ॥

चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ ५१ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्ये चेष्टति स्वयमपि चिकीर्षन्स्यात् । किमविशेषेण ।
तच्छक्तिविषये शक्तिः शक्ते विषये । यथाचार्येण क्रियमाणमात्मनः शक्तेर्विषयो भवति ।
चिकीर्षन्निति सन्मत्यययोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् । नाऽऽच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायामिच्छा,
यामाचार्यो यदनुमानायात्तत्कुर्यात् । अशक्तविषये तु नेच्छाऽपि प्रदर्शयितव्या । चिकीर्ष-
न्नेदिति युक्तः पाठः ॥ ५१ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिनमुपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति तमवेक्ष्यान्वक्स्थानपदमेवामिति कृत्वाऽऽचार्यस्य संनिधावन्वक्स्थानिनं नोपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ५३ ॥

न चैनमन्वक्स्थानिनं गोत्रेणाभिजनकुलादिना कीर्तयेत्सुवीत । मार्गवोऽयं महाकुल-
प्रसूत इति ॥ ५३ ॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वाऽपि चेदस्य गुरुः स्यात् ॥ ५४ ॥

प्रत्युत्थानमपि स्वयं न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाचार्यसकाश आसित्वा गमनाद्योत्तिष्ठति तदाऽनुत्थानमपि न कर्तव्यम् । यद्यप्यसावाचार्यस्य मातु-
लादिगुरुः स्यात्तदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यसंनिपात इति पूजा वक्ष्यति तेनैव न्यायेन मातु-
लादिष्वपि प्रसङ्ग इदमुक्तम् ॥ ५४ ॥

देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ५५ ॥

किंतु देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् । तस्य संमानार्थम् ॥ ५५ ॥

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुपत्थारमन इत्येके ॥ ५६ ॥

तस्याऽऽचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कौर्तयेद्यज्ञशर्मजिति । यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवती-
त्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ ५६ ॥

यस्मिंस्त्वनाचार्यसंघन्धादौ रवं वृत्तिरेव तस्मिन्न-

न्वक्स्थान्तीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ५७ ॥

यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यमावमन्तरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकानां गौरवं
तस्मिन्नन्वक्स्थानिबेदपि आचार्ये या वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थान्तीयेऽप्यन्वक्स्थानि-
न्येव ॥ ५७ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ५८ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य भुज्जानन्याभुज्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वाऽनुत्थायोत्थापनमकृत्वो-
च्छिष्टं न प्रयच्छेत् । आचार्याय वा पर्यवस्थादिति यद्विहितम् ॥ ५८ ॥

आचामेढा ॥ ५९ ॥

आचमनमप्यनुत्थाय न कुर्यात् । ५९ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ख० ६) ।

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ख० ६) ।

उत्तिष्ठेत्तूर्णीं वा ॥ ६१ ॥

विकल्पः । आमन्त्र्येति लिङ्गादुत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् । आचार्यसकाश एव वाऽऽचामेत् ॥ ६१ ॥

नोपपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयान्न प्रेक्षेत नग्नां
स्त्रियम् ॥ ६२ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्धुमिच्छन्गुरोरसव्यं न पर्यावर्तेत किंतु प्रदक्षिणीकृत्यापे-
यात् । स्त्रियं प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति । तन्नग्नां नेक्षेत् ॥ ६२ ॥

ओषधिवनस्पतीनाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ६३ ॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलानि । वीरुद्वृक्षाणामप्यु-
पलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पे आच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्येति वचनाद्याद्याच्छिद्ये गन्ध-
ग्रहणे न दोषः ॥ ६३ ॥

उपानहौ छत्रं गानपिति वर्जयेत् ॥ ६४ ॥

गानं शाखादि । इतिशब्द एतदकारुणामुपलक्षणार्थः । तत्र गीतमः—वर्जयेन्मधु-
मांसगन्धमाख्यदिवास्वापाज्जनाम्बुज्जलोपानेच्छन्न कामकोधलोभमोहवादवादनस्नानदन्तधाव-
नहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानीति ॥ ६४ ॥

नोपजिघ्रेन्स्त्रियं मुरेन ॥ ६५ ॥

स्त्रातामनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति वचनाद्याद्याच्छिद्य-
गन्धग्रहणे न दोषः ॥ ६५ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ६६ ॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् । अगीये मे स्यादिति ॥ ६६ ॥

नाकारणादुभृशेत् ॥ ६७ ॥

कारणं विना स्त्रियं नोभृशेत् । वारणं योवन्नसंनहनविक्षंसनपतनघार-
णादि ॥ ६७ ॥

* न हृदयेन यदि स्मरेतापिपृष्ट स्मरेतेति हि प्राज्ञणम् । स्मरेत् न पृथ्यात् । यदि उ-
पार्थितरेकास्त्रियेन न स्मरेति तदा हृदयेन मुखादपिपृष्टा विधाय स्मरेत् उपार्थितरेकास्त्रियेन न स्मरेति प्राज्ञणमन्येति ।

न हृदयेन यदि स्मरेतापिपृष्ट स्मरेतेति हि प्राज्ञणम् । स्मरेत् न पृथ्यात् । यदि उ-
पार्थितरेकास्त्रियेन न स्मरेति तदा हृदयेन मुखादपिपृष्टा विधाय स्मरेत् उपार्थितरेकास्त्रियेन न स्मरेति प्राज्ञणमन्येति ।

रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन्तः, छान्दमो दन्नादेशः । पङ्क्ति-
दन्त इत्यर्थः । एतदुभयमपि उत्सन्नश्लाघ इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते, अतिक्रमे श्रौत-
प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृतं चोक्त्येति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति
हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

यां विद्यां गुरौ कुरुते तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये
तस्यां गुरोर्विश्याः ॥ ६९ ॥

आत्मनो गुरौ या विद्या कुरुते धीते तस्या विद्याया गुरोर्ये वंश्या आचार्यास्तेऽ-
प्यस्य माणवकस्याऽऽचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथाऽपि त-
आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं
विधिः ॥ ६९ ॥

यानन्यान्पश्यतोऽस्याऽऽचार्य उपसंगृहीयात्
तदात्ये त उपसंगृह्याः ॥ ७० ॥

अस्य माणवकस्य पश्यतोऽभिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य उपसंगृहीयात् ते
तस्य माणवकस्याप्युपसंगृह्याः । किं सदा नेत्याह—तदात्ये तस्य दशायाम् । अपर
आह—तदाप्रभृति उपसंगृह्याः । तु शब्दास्तेमावृत्तेनापीति ॥ ७० ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबन्ध(द्वे)-
स्तदधीना भिक्षा ॥ ७१ ॥

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरुः
समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नायां यं गुरुमिदानीमनुबन्धो(द्वे) यतोऽधीते तद-
धीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै निवेदयेत् । तदुक्तश्च विनियोगः ॥ ७१ ॥

समावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

कृतसमावर्तनो विवाह त्रागर्जितं मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

माता भर्तारं गणयेत् ॥ ७३ ॥

माता पतिं प्रापयेत् ॥ ७३ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ ७४ ॥

सोऽपि भर्ता गुरुं प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवगर्जितं द्रव्यं माणवकगु-
ण्यमि दुष्कम् ॥ ७४ ॥

धर्मकृत्येषूपपद्यते ॥ ७५ ॥

धर्मकृत्यानि विवाहादीनि तेषु चोपपद्यते । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता सर्व-
पामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥ ७५ ॥

कृत्वा विद्यां यावती* शक्नुयाद्वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ ७६ ॥
यावती विद्यां कर्तुं शक्नुयाद्वेदं वेदौ वेदान्वा तावती कृत्वाऽधीत्य गुरवे वेद-
दक्षिणामाहरेद्द्याद्यथाशक्ति धर्मतो लब्धां न्यायार्जिताम् ॥ ७६ ॥

धर्मत इत्यस्यापवादः—

विपमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वा ॥ ७७ ॥

यदा त्वाचार्यो विपमगत आपद्गतस्तदोग्रतः शूद्रतो वा प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् ।
वैश्याच्छूद्रायां जात उग्रः । उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ ७७ ॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽहरणं
धर्म्यमित्येके ॥ ७८ ॥

सर्वदाऽऽपद्यनापदि वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽचार्याय योऽर्थो देयस्तस्योग्रतः शूद्रतो वाऽऽ-
हरणं धर्म्यं धर्माद्विपेतमित्येक आचार्यो मन्यन्ते । धर्म्यमिति पाठे स्वार्थे प्यन् ॥ ७८ ॥

दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ ७९ ॥

आचार्यैवमाहृत्य दत्त्वा न कीर्तयेदेवं मया दर्शयामि ॥ ७९ ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ ८० ॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमुपकारं कृत्वा नानुस्मरेन्नानुचिन्तयेदहो मया तत्कृत-
मिति ॥ ८० ॥

आत्ममशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ ८१ ॥

इतिकरणादेवंपकाराणामात्मनिन्दादीनामपि प्रतिषेधः ॥ ८१ ॥

प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत् ॥ ८२ ॥

इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत् कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म विहाय,
यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥ ८२ ॥

शास्त्रुत्थानागमादष्टाक्षरान्यत्र ॥ ८३ ॥

तस्मिंश्चैव विद्यार्कान्तमित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्त्रुः शास्त्रिपुराचा-
र्यस्य सम्पन्नाऽऽगच्छति तदा तत्रस्यानागमादन्यत्र पुरुषान्तरेऽपि प्रवृत्तिर्भवति । यस्य सम्य-
गागच्छति । येषामाचार्यकरणाविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥ ८३ ॥

अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनान्पादमंशालनादित्याचार्य-
वदाचार्यदारे वृत्तिः ॥ ८४ ॥

अन्यत्रेत्युभयोरिति विशेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषेण ।
न । अन्यत्रोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनपादप्रक्षालने । उतिकरणात्पादसंवाहनादिकं वर्ज-
यित्वा । अत्र मनुः—गुरुपत्नीं तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोरिति । गौतमस्तु—तद्भार्या-
पुत्रशिष्येषु चैव नोच्छिष्टाशनः स्नानप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानीति । दार
इत्येकवचनं छान्दसम् ॥ ८४ ॥

तथा समादिष्टो(ष्टे)ऽध्यापयति ॥ ८५ ॥

आचार्येण समादिष्टो यथा नियुक्तोऽध्यापयति । तस्मिन्नाचार्यवद्वृत्तिः । अध्या-
पयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवातिदेश ॥ ८५ ॥

वृद्धतरे च सत्रह्यचारिणि ॥ ८६ ॥

अध्यापयतीति ननुवर्तते । तरानिर्देशाज्ज्ञानव्येभ्यामधिको गृह्यते । सत्रह्यचारी
सहाध्यायी । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरति तस्मिन्नप्याचार्यवद्वृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादते पादं शिष्यः भ्यमेधया ।

पादं सत्रह्यचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥

इत्यध्ययने तदुपयोगसंभवात् ॥ ८६ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ८७ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानव्येभ्यां वृद्धे । तर्ह्ये
वृद्धतर इत्यनुवर्तयन्ति । गौतमे तूपसंग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ८७ ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव मामयाचारिभ्यमेतेषु ॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्वचार्यादिषु पुत्रान्तेषु
सामयाचारिकं समाचारप्रवृत्तिः स्यात् । समादिष्टे स्वध्यापयतीति विशेष उक्तः
॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ ८९ ॥

समावृत्तमेति वर्तते । समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं
तथा वक्ष्यामः ॥ ८९ ॥

माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्चक्षुःश्रुक्तेऽभ्यक्तो वेष्टिन्द-
पवेष्टिनी फाञ्चुस्त्रयुषानदी पादुमी ॥ ९० ॥

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्यासमेतम् ।

३७

स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्षोऽङ्गनेनाक्ष्णो । अभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिनी वेष्टितशिराः । क-
टिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टिनो यस्य सोऽपवेष्टिनी । कञ्चुकमेव काञ्चुकम् । तद्वान्काञ्चु-
की । उपानही । ब्रह्मादित्वादिनि । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥ ९० ॥

उदाचारेषु चाभ्यैतानि न कुर्यात्कारयेत् वा ॥ ९१ ॥

अस्याऽऽचार्यादे पुत्रान्तस्थोदाचारेषु दृष्टिमोचरेषु देशेष्वेतानि न कुर्यात्कार-
येद्वा ॥ ९१ ॥

स्वैरिक्मसु च ॥ ९२ ॥

एतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ९२ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति ॥ ९३ ॥

पादप्रक्षालनं पादधावनम् । उत्सादनमुर्द्वर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां
विभगेनावस्थापनम् । अनुलेपनं चन्दनादिना । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान-
भोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ९३ ॥

तदद्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोग आचार्यः ॥ ९४ ॥

तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एकेनावि-
द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहं प्रति आगतो,
यथा अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादिना परं लिप्ता यथा गम्यते तथा न
कथयेदिति ॥ ९४ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहृतोऽभ्येतो
वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ९५ ॥

अधीत्य वेद- स्नानमिति तेनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृत आच-
र्यस्नानादिराचार्येणाऽऽहूत- स्वयमेव वा तत्समापनमभ्येतो न प्रतिसंहरेत् विमुञ्चेदित्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि प्रतिमुञ्चति । काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादपरे-
द्युरारम्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ९५ ॥

उचैस्तरां नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

स्वार्थे तरप् । आचार्यस्याऽऽसनादुच्चासने नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९७ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत् तथा ॥ ९७ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ ९८ ॥

आसने स्वासीत । आचार्यं पाठादाद्युपदेश्य स्वयं वेत्रासनादावासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ ९८ ॥

शय्यासने चाऽऽचरिते नाऽऽविशेत् ॥ ९९ ॥

आचार्येणाऽऽचरित उपमुक्ते शय्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत । आसने नाऽऽसीत । वेत्रादिष्वपि समानम् । मन्त्राविशेषेणाऽऽह— शय्यासने वाऽऽध्युपिते श्रेयसां न समाचरोदिति । गते समावृत्तस्य वैशेषिकम् ॥ ९९ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमध्वन्मुक्तोऽन्नारोहेत् ॥ १०० ॥

यानं शकटादि, आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । छत्रं यानमिति वर्जयेदिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारुढमन्यद्वा ॥ १०० ॥

सभानिकपकटस्वन्तरौश्च ॥ १०१ ॥

उक्तोऽन्नारोहेदित्येव । सभाः समाजाश्चेत्यस्यापवादार्थं समाग्रहणम् । निकपो नाम कृषीवलानामुपकरणम् । वृष्टक्षेत्रं समीक्ष्यते येन तत् । तच्च कर्मिभ्योऽप्यारुढे केनचिदाकृत्यते । तत्र गुरुणाऽऽकृत्यमाणे तेनोक्तः सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यमस्याऽऽऽरोहेदिति । यतो वीरणनिर्मिता इत्या । तत्र गुरोः उक्तः सन्नारोहेत् । उत्सवादावेप आचारः । स्वस्तरो नाम पटालशय्या । नमस्वस्तरे सांशतीति दर्शनात् । तथापि गुरुः । नोक्तः सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १०१ ॥

नानभिभाषितो गुरुगभिषेते प्रियादन्यत् ॥ १०२ ॥

गुरुणाऽनभिभाषितो गुरुः प्रति न विच्छिद्यत प्रियादन्यत् । प्रियं तु व्रूयात् । यथा पुत्रो जात इति ॥ १०२ ॥

आचार्योऽप्येव ॥ १०४ ॥

आदि व्युपतोदादिभिर्यममेव । आप्येव । अमति पुरुषान्तरे वचनेनापि बोद्धव्यो न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा-शूलनोदो मे भवति । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र कश्चित्सं-
निहितः । किं करोमि मन्दभाग इति ॥ १०४ ॥

उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये-

सह वसन्सायंमानरज हूतो गुरुदर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १०५ ॥

एकस्मिन्ग्रामे वसन् सायंप्रान्तं गृहोऽपि गुरुदर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥

प्रोष्य न तदहरगतः ॥ १०६ ॥

यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं गच्छेत् ॥ १०६ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसंनिष्टसेदाचार्यम् ॥ १०७ ॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः । प्रपितामहवत् । यथाऽऽचार्यस्य प्राचार्यस्य च संनिपातो मेलने भवति तदा प्राचार्याय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य स्वा-
चार्यमुपसंगृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा किंतु यथाऽऽचार्यो जानाति तथाऽवेक्षेत ।
अन्यथाऽदृष्टार्थमुपदिष्ट स्यात् ॥ १०७ ॥

प्रतिषेधयेदितरः ॥ १०८ ॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधयेत् । वत्स भोपसंगृहीरिति ॥ १०८ ॥

लुप्यने पूजा चास्य सकाशे ॥ १०९ ॥

अन्यस्य प्राचार्यस्य संनिधानस्याऽऽचार्यस्य पूजा लुप्यने न कार्या । न केवलमुप-
संग्रहणमेव ॥ १०९ ॥

उत्तरं समावृत्तविषयम्-

मुहुस्तवाचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यविहस्त्यमादायापि
दन्तप्रक्षालनानीति ॥ ११० ॥

धीप्वाल्लोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । अमान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहु-
राचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेत् । यथाशक्ति गोरसाप्पादि अविहस्त्यमादाय । हस्ते मन्त्र-
मादाय । मयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दोऽभयेऽपि विधिं चोत्तरयति । गोरसाग्रमाने
+दन्तप्रक्षालनान्यपीति । इतिशब्दोऽन्वेषामिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ ११० ॥

तस्मिन्गुणोर्तुतिः ॥ १११ ॥

तस्मिन्गुणोर्तुतिः गुरोर्तुतिः इति ॥ १११ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः
सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

एते शिष्यं पुत्रमिवास्याभ्युदयः स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु किंचिदप्यनपच्छा-
दयन्नविगूहन् सुयुक्तः सुद्वन्द्वहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मकार्येष्वत्युपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ ११३ ॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यादनापत्सु । उपरोधोऽस्वतन्त्री-
करणम् । अनापत्स्त्विति वचनादापद्यध्ययनविघातेनाप्युपरोधे न दोषः ॥ ११३ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-
वनेषुप्यमापद्यमानः ॥ ११४ ॥

आपद्यमान इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोर्विधिव-
न्निहितात्मा गुरावनेषुप्यमापादयति नानेनायं प्रदेशः सन्ध्युक्त इति सोऽन्तेवासी न
मयति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—योऽन्तेवासी वाङ्मनकर्मकार्यैरनै-
षुप्यमापद्यमानो गुरोर्विसदृशनिहितात्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न
भवति ॥ ११४ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ ११५ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन
व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ ११५ ॥

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ ११६ ॥

अपराधेषु कृतेष्वेते शिष्यं सततमुपालभेत । इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ ११६ ॥

अभित्रासोपवासोदकोपस्पर्शनान्यर्दशनमिति दण्डा यथा-

मात्रमा निवृत्तेः ॥ ११७ ॥

अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो मोहनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन
स्नानम् । अदर्शनं यथाऽमावात्मानं न पश्यति तथा करणं गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र
प्यन्तारप्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यथापरायं तदनुसृतं व्यस्ताः
सस्ताऽऽनिवृत्तेर्थावदसौ ततोऽपराधाज्जिवर्तते तावदेते दण्डाः ॥ ११७ ॥

निवृत्तं चरितव्रतस्यैषान्येभ्यः धर्मेभ्योऽनन्तरो

भवेत्यतिसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिश्चौनसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्यायं) पण्डितशश्वरे
द्वितीयः पटलः ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् । कृतसमार्पितनमित्यर्थः । एवंभूतमेनमन्येभ्यो
घर्मेभ्यो यमसावाभ्रमं प्रविषत्सति तत्रस्थेभ्यो घर्मेभ्योऽनन्तरो भव तेभ्यो यथा त्वम-
न्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वा विसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचिताया हिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलाया
पड्डिशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

==
(अथ तृतीयः पटलः ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे
नाधीधीत ॥ १ ॥

एवमध्येतुरध्यापयितुश्च घर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अध्ययनधर्मा उच्यन्ते ।
'मेवादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रमासास्तदन्ताः स्युश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी
पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु मा वा । तस्या श्रावण्या
पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीधीत । अधी-
यानश्च मासमेकं प्रदोषे नाधीधीत । प्रथमे रात्रिभागे नाधीधीत । ग्रहणाध्ययनं धार-
णाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणादूरात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥ १ ॥

* तैषीपक्षस्य रोहिण्या विरमेत् ॥ २ ॥

गृह्योक्तेन विकल्पः । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीते ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमाश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्थः पञ्चमो येषां तेऽर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकाश्चतुरो मासानधीतीत्येवमेके
मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य चापकर्षः ।
उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याक-
रणाद्यध्यायनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्वा गृहीतस्य ग्रहणाध्ययनमिति ॥ ३ ॥

* तिप्प पुष्य । तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी । श्रावणीवत् । तादृशपौर्णमास्युपलक्षितरीपमा-
सीयशुक्लपक्षस्य पुष्यापूर्वभाविन्यो रोहिण्यो नक्षत्रे विरमेदुत्सर्जनं कुर्यादित्यर्थः । तत्प्रयोगोऽपि
पृथगेव एवेति बोध्यम् ।

तथा संभाषेत संभाष्य तु तथा ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीतैवं
तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्म
णेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत । संभाष्य च तथा ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं
सति भवति । एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो
भवति । प्रनारूपं वा निःश्रेयसं तस्या अपि भवति । प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्वि-
धवामिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

अन्तःशवम् ॥ १४ ॥

अन्तःशवे ग्रामे नाध्येतव्यम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे
द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां च सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥

यदा तु शवाः सीम्न्यभिहृता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा दृश्यते तावत्त्यनध्यायः ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं याक्षेपु ॥ १८ ॥

बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः । तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मि
न्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः । तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥

संघावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

संधिः संध्या । तस्मिन्संघावनुस्तनिते मेघगर्जिते सति सर्वा रात्रिं नाधी-
यीत ॥ २० ॥

वर्षर्तविटम् ॥ २१ ॥

अन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥ २१ ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २२ ॥

स्वप्नपर्यान्तम् । अन्त्यो दीर्घं उपान्त्यो ऋध्वः । विपर्योसश्छान्दसः । अपपाठो वा । संधौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तो रात्रिमनध्यायः । न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २२ ॥

एवं सार्यसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह—

उपव्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्राप्ताद्विजानी-

यादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्तदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥

उपःसमीपमुपव्युषम् । तत्र विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्तदोषमहरनध्यायः । प्रदो-
षादूर्ध्वमध्येयम् । यावता कालेन शम्याप्राप्तादवास्थितां वा कृष्णामिति वा रोहिणीमिति
वा विजानीयात्तस्मिन्काल उपव्युषे वा विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा ।
इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥

दहे चापररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २४ ॥

रात्रेऽस्तृतीयो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याऽऽद्योऽंशो महारात्रः ।
तदन्यो दहः । तस्मिन्दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्तदोषमहरनध्यायः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २५ ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तररात्रावधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥ २५ ॥

गवां चावरोधे ॥ २६ ॥

दस्युप्रभृतिभिरवरद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामाग्निर्गमन-
निरोधः ॥ २६ ॥

वृष्णानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥

वधाहर्णां चोरादीनामवरोधो यावता कालेन ते हन्यन्ते यावन्तं कालमन-
ध्यायः ॥ २७ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नापीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठमागूढस्तत्राऽऽसीनः सत्तापीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

अमावास्यासु द्वावहोरात्रौ नापीयीत । तासु च पूर्वेष्वध्वर्द्धरात्रौ । तथा च मनुः—

अमावास्याषतुर्दशौ पूर्णिमाभ्यष्टकासु चेति ॥ २९ ॥ (उ० ९) ।

चातुर्मासीषु च ॥ ३० ॥

चतुर्थं चतुर्थं मासेषु मवाध्यातुर्मास्यः । संज्ञेया तिसृणां पौर्णमासीनाम् । यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्यः । चातुर्मास्याख्ये यज्ञे तत्र भवे च संज्ञायामण् । चातुर्मासीषु च पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु स्वशब्देनाऽऽह—कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासीति । पौर्णमास्यन्तरे प्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरादनध्यायः । यथाऽऽहोशना—पर्वणीतिहासवर्जिमानां विद्यानामनध्यायः । प्रतिपत्सु न चिन्तयेदिति । एवं चतुर्दशीवर्जने शास्त्रान्तरं मूलम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतक इति ॥ ३० ॥

वैरमणे गुणेष्वष्टक्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ ३१ ॥

विरमणमुत्सर्जनम् । तदेव वैरमणम् । तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते । अष्टकैवाष्टक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये(र्ने) कृता । उपाकरणमेवौपाकरणः । एषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः । तत्र गुरुमरणदिनादारभ्य त्र्यहा । इतरेषु पूर्वद्युरपरद्युस्तस्मिन् दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिकमिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागुत्सर्जनाद्यध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदभितस्तस्याऽऽदावन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—उपाकरणे चोत्सर्जने च त्र्यहमनध्याय इति । मानवे च व्यक्तम्—उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षणं स्मृतमिति ॥ ३१ ॥

तथा संबन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३२ ॥

संनिकृष्टा ये ज्ञातयो भ्रात्रादयस्तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु बावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलेऽस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्ययश्च निवर्तते ॥ इति ।

उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३२ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ३३ ॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिद्यावदाशौचं तावन्तं कालमितीच्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ३३ ॥

तेषु चौदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ३४ ॥

मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहः स्नानमपि कार्यं न केवलमनध्यायः ॥ ३४ ॥

अनुभाविनां तु परिवापनम् ॥ ३५ ॥

अनु पश्चाद्भूता जाता अनुभाविनः । मृतापेक्षयाऽनुभाविनोऽधरवयसस्तेषां परिवा-
यनमपि भवति । परिवापन केशानां कृन्तनम् । कृत्यञ्च इति प्राप्सस्य गत्वस्य णेर्वि-
भापेति विक्षल्पः । अन्ये तु शवदुःखमनुभाविना सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर-
आह—अनुभाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ३५ ॥

न समावृत्ता वपरेन्नन्यत्र विहारिण इत्येके ॥ ३६ ॥
विहारो यज्ञदीक्षा साऽस्यास्तीति विहारी । तस्मादन्ये ततोऽन्यत्र न समावृत्ता
वपरेन्नित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु वपरेन्नेवेति ॥ ३६ ॥

तत्र वपनस्यामङ्गलत्वं गुणविधिना परिहार च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—

तथाऽप्युदाहरन्ति रिक्तो वा एषोऽनपिहिवो यन्मु-
ण्डस्तस्यैतदपिधानं याच्छित्वेति ॥ ३७ ॥

रिक्तोऽन्त शुन्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधानरहितो यादृशस्तादृश एष यन्मुण्डो
नाम । तस्य रिक्तस्य पिधानमेतदयच्छित्त्वा नामेति । अनेनैवैतद्वर्णितं निषेधशास्त्रं
सह शिखया वपनप्रतिषेधपरमिति ॥ ३७ ॥

वयं तर्हि सत्रेषु तु शिखाया वपनं वचनसामर्थ्यादित्याह—

सत्रेषु तु वचनाद्वापनं शिखायाः ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ ३९ ॥

आचार्ये सस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः
पूर्वोक्तः ॥ ३९ ॥

श्रोत्रियसंस्थायामपरिवत्सरायामेकाम् ॥ ४० ॥

श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णवत्सरायां श्रुतायामेका रात्रिमेवाहोरात्र-
मध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्बुर्वाद्विषयस्यैव निमित्तम् ॥ ४० ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ ४१ ॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरणं एवमनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति ॥ ४१ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगोसमानोऽधीयानो वाऽ-

नुष्ठाप्याधीयीताभ्यापयेद्वा ॥ ४२ ॥

३ वटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

४७

श्रोत्रिय आर्गतेऽध्येतुकामोऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत । अध्यापनमपि श्रोत्रिये
संनिहित एवमेव ॥ ४२ ॥

गुरुसंनिधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वाऽधीयीताध्या-
पयेद्वा ॥ ४३ ॥

गुरुसंनिधौ विशेषो यदधीहि भो इत्येनमनुज्ञाप्याधीयीत । स्वयमाचार्यो गुरो-
वाचार्योऽधीहि भो इत्यनुज्ञाप्याध्यापयेत् । गुरुशिष्ययोर्गुरावुपयोरप्यधीहि भो
इति ॥ ४३ ॥

उभयतः उपसंग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य
च ॥ ४४ ॥

उभयतोऽध्ययनस्याऽऽदावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । अध्येतुकामस्याऽऽदावधी-
त्यान्ते ॥ ४४ ॥

अधीर्यानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमु-
त्सृज्याधीयीत ॥ ४५ ॥

बहुवचनमन्त्रम् । अधीर्यानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादध्येतृणामन्तरा गच्छे-
त्तत्राधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् ।
अधीरीरितिर्त्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्वगर्दभनादाः सलावृक्वयेकसृकोलूकशब्दाः सर्वे
वादिशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥ ४६ ॥

शुनां गर्दमानां बहूनां नादाः । बहुवचननिर्देशात् । सलावृक्को वृकनात्यवान्तरमेदः ।
क्रोष्टीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । इन्द्रो यतीन्सलावृकेभ्यः
प्रायच्छदित्यादिनिर्देशात् । सर्वत्राऽऽदिस्वरो दीर्घः स एवायं विकृतः प्रयुक्तः । एक-
सृक इत्येकचरः सृगालः । उलूको दिवाभीतः । एषां च शब्दाः । वादितानि वादि-
प्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दा रोदनशब्दा गीतशब्दाः सामश-
ब्दाश्च । एते श्रूयमाणा अनध्यायहेतवः ॥ ४६ ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ ४७ ॥

वेदान्तरसंकाशे साम नाध्येयम् । गीतिषु सामाख्या रघोगाद्वेदोऽपि सामो-
च्यते ॥ ४७ ॥

सर्वेषु च शब्दफर्मसु यावत्ता वा सः सृज्येरन् ॥ ४८ ॥

आक्रोशपरीषादेषु सर्वेषु च शब्दकर्मसु अनध्यायः । यावता वाऽध्ययनशब्देन संबन्धं गच्छेरन् ॥ ४८ ॥

छर्दयित्वा स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ४९ ॥

यमनं कृत्वा स्वप्नान्तं यावत्तावन्नाधीयीत ॥ ४९ ॥

सर्पिर्वा प्राश्य ॥ ५० ॥

अथवा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ ५० ॥

पूतीगन्धश्च ॥ ५१ ॥

पूतीगन्धो दुर्गन्धः । स चोपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ ५१ ॥

भुक्तं चाऽऽत्मसंयुक्तम् ॥ ५२ ॥

यत्पक्वं कालपाकेनाम्लं जातं शूक्तम् । तद्भुक्तं यावता कालेनाऽऽत्मसंयुक्तं स्वोदरस्य-
मज्जिर्णं यावद्यावत्तदनुगुण उद्गारो वा तावदनध्यायहेतुः ॥ ५२ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ५३ ॥

तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥ ५३ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ ५४ ॥

भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदकौ पाणी आर्द्रौ, तावन्नाधीयीत । केचिद्भुक्त्वेति
नानुवर्तयन्ति ॥ ५४ ॥

प्रेतसंवत्स्रं चात्रं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ५५ ॥

यो मृतोऽतपिण्डीकृतः स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर्नाधीयीत ।
प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धालेषश्च तिष्ठति ।

विमस्य विदुषो देहे तावद्भक्ष न कीर्तयेत् । इति ॥ ५५ ॥

आ च विपाकात् ॥ ५६ ॥

यदि तावता कालेन तदन्नं विपक्वं जीर्णं न भवति तदाऽऽविपाकाच्च
नाधीयीत ॥ ५६ ॥

अग्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ५७ ॥

जीर्णेऽजीर्णे च तस्मिन्नाग्राद्धेनात्मेन पर्यवदध्यात् । तस्योपर्यग्राह्यमन्नं भुञ्जीत ।
स्युक्तं भवति । केचिदग्राद्धेति वचनात्पूर्वग्राहि प्रेतान्नमिति ग्राह्यमात्रं विवक्षितं
मन्यन्ते ॥ ५७ ॥

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ ५८ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर-
नध्यायः । अपर आह— भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणं काण्डोपा-
करणेऽमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ ५९ ॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥ ५९ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च (ख० १०) । देवानां यज्ञे
भुक्त्वेत्येके ॥ ६० ॥

मनुष्या भुक्त्वा प्रकृष्टेन तपसा ये देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । ब्राह्मे
पुराणे कुबेरनन्दीश्वरकुमारादयः । तेषां यज्ञे तत्प्रतीत्यर्थे ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोष-
महरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखदेवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ६० ॥

प्रेतसंकल्लसमित्यस्यापवादमाह—

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नानध्यायः ॥ ६१ ॥

पर्युषिता राक्ष्यन्तरिदाः प्रतिग्राह्याः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेषु अद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु
नानध्यायः । तथाऽऽममांसेन तदहर्भक्षितेन नानध्यायः । पर्युषितेनेत्यन्ये । पर्युषितै-
रिति वचनात्तदहर्भुक्ताः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ६१ ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ६२ ॥

ओषधिग्रहणेन ग्रीहयो गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेनापि वृक्षग्रहणम् । तेषां मूलैः फलैः
सूरणादिभिः पक्षैरपकैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ६२ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न
तत्तदहरधीयीत ॥ ६३ ॥

यस्मिन्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपल-
क्षणम् ॥ ६३ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य च तां
विद्याम् ॥ ६४ ॥

अनेकवेदाध्यायी यदैकवेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकर-
णोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्या तदहर्नीधीयीत । उक्तं गृह्ये पारायणाविधानातिरे-
शेन । तां विद्यामिति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ६४ ॥

वायुर्घोषवान्भूमौ वा तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र
पाराः प्रवहेत् ॥ ६५ ॥

घोषवान् कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उन्निक्षिप्य गम-
यतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा देवे घाराः प्रवहेत् सिपेत् । यत्र देश एषंविधो वायुः
स्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत । अत्र मनुः—कर्णश्रावेऽनिच्छे राशौ दिवा यां(वां).
सुप्तमूहन इति ॥ ६५ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

ग्रामारण्ययोश्च संघो महापथे च गतो विप्रोऽप्य च
समध्ययनं तदहः ॥ ६६ ॥

यदा सहाधीयानाः कारणवशात्प्रवसेयुः के(कदा)चिच्चाऽऽनर्थेण संगतास्तदा सम-
ध्ययनं सहाधीयमानं तदहर्नाधीयीत । विप्रोऽपि ताना पुनर्यदहर्मेहनं तदहर्नाधीयीते.
त्यग्ये ॥ ६६ ॥

स्वैरिक्मसु च ॥ ६७ ॥

नाधीयीतेत्येव ॥ ६७ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादमक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति
तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा संध्योः ॥ ६८ ॥

स्वैरिक्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनं च वर्जयेत् । ज्योतिषोर्दर्शनादुभे संध्ये
तयोः । तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ ६८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

तथा वृक्षसमारूढोऽप्यु वाऽवगाढो नक्तं चापावृत्ते
दिवा चापिहिते ॥ ६९ ॥

विवृतं द्वारमपावृत्तम् । तत्र नक्तं नाधीयीत । संवृतं द्वारमपिहितम् । तत्र दिवा नाधी-
यीत ॥ ६९ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमापाढवासन्तिकयोः ॥ ७० ॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्या भवति । आपादशब्दे-
नापि तस्मिन्मासे त्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवाक्षितः । तयोस्तदहरनुवाका-

ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्मयूने न दोषः । अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्त्र-
ब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गनामिति ॥ ७० ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ ७१ ॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यस्य स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्याविधिना । उक्तविधेरन्यो
विधिरविधिः । तेनाविधिना । वक्ष्यमाणप्रकारेण विधिनाऽनुवाकाध्ययनं विहितम् ।
यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथाऽपि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन
विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । स्नातकव्रतलोपेऽपि प्राय-
श्चित्तमभोजनम् ॥ ७१ ॥

तस्य विधिः ॥ ७२ ॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिरुच्यते ॥ ७२ ॥

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुची देशे

स्वाध्यायमधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ ७३ ॥

अकृतप्रातराशोऽकृतदिवामभोजनः । उदकान्तमुदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जना-
दिना शुद्धः शुची देशे प्राच्यामुदीच्यां प्रागुदीच्यां दिश्यच्छदिर्देशेऽधीयीत यथाध्यय-
नमुत्सृजन् यथापाठमनुसङ्गमुत्सृजन्नादित आरम्य प्रथमादिष्वहःसु अधीयीत । द्विती-
यादिषूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोच्चैरित्यर्थः ॥ ७३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ ७४ ॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ ७४ ॥

विद्युति चाम्यग्रायां स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने

नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ ७५ ॥

विद्युति अम्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नौ चाम्यग्रे । अप्रायत्य आत्मनोऽनुचि-
मावे । प्रेतान्ने च भुक्ते । नीहारे नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्त-
मध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ ७५ ॥

श्राद्धभोजन एवेत्येके ॥ ७६ ॥

एक आचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ ७६ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुर्दृष्टिश्चापत्तौ यत्र संनिपतेयुरुयद्-

मनध्यायः ॥ ७७ ॥

अपत्तौ यथा—यस्मिन्देशे यो वर्षकालस्ततोऽन्यत्रापत्तुः । तत्र यदि विद्युदादयः संनि-
पतेयुः समुच्चिताः स्युस्तत्र व्यहमनध्यायः ॥ ७७ ॥

यावद्व्युदका भूमिरित्येके ॥ ७८ ॥

यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्येके म-
न्यन्ते ॥ ७८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वै तेषामाकालम् ॥ ७९ ॥

विद्युदादीनां मध्य एकेन द्वाभ्यां वा योग आकालमनध्यायः । परेद्युरागतस्य कालस्य
प्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलनेऽवस्वान् उल्काया
मग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमा-
कालम् ॥ ८० ॥

सूर्याचन्द्रमसोरिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचलने भूमिकम्पे । अव-
स्वाने निर्घाते । उल्कायामुल्कापाते । मग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु सर्वासां विद्यानां

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या छेताश्चतुर्दश ॥

इत्युक्तानां सार्वकालिकमृतौ चापत्तौ चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र सर्वासांमिति वचना-
दन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ ८० ॥

अथे चापत्तौ ॥ ८१ ॥

अपत्तौवन्न दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमनध्यायः ॥ ८१ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुषि प्रतिसूर्यपत्स्य-
[श्च] वाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं
कालम् ॥ ८२ ॥

एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः
प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समारहारद्वेष्टे छान्दसो
लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्ययनम् । वाते घोषवति ।
पूतीगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्ष-
णम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अथैव गर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वत्र
पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ ८२ ॥

मुहूर्ते विरते वाते ॥ ८३ ॥

वाते तु घोषवति विरते मुहूर्तमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तः ॥ ८३ ॥

सलाह्वयामेकमृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ८४ ॥

तावत्कालमित्यस्यापवादोऽयम् ॥ ८४ ॥

नक्तं चारण्येऽनघावहिरण्ये वा ॥ ८५ ॥

रात्रावाग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ८५ ॥

अननूक्तं चापर्तौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ८६ ॥

उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागपर्तुः । तत्र छन्दसो नानूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपर्तौ न कर्तव्यम् । यद्यपि तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदित्युक्तं तथाऽपि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्याध्ययनमित्यपेक्षायामुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा छन्दस इति वचना-
दङ्गानां ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ ८६ ॥

प्रदोषे च ॥ ८७ ॥

प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । मासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु धारणाध्ययन-
स्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिथे भवतः
स्तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनुक्तं चर्तावपर्तौ चैव आचार इति ॥ ८७ ॥

सार्धकालिकमाघ्रातम् ॥ ८८ ॥

आघ्रातमधीतं न सार्धकालिकम् । अपर्तौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽनध्यायः ॥ ८८ ॥

यथोपाकृते नानुवाकानामेवमपर्तौ कल्पानां यथोक्तमन्यदत्तः(तः)

परिपत्सु ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशमंशे
तृतीयः पटलः ॥

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिपत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु
यथोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र वसिष्ठः—दिग्दाहपर्वतप्रधानेषु फट्ठविरपांसुवर्षेष्वाकालिक-
मिति । यमः—

श्लेष्मातकस्य च्छायायां मधुकस्य तथाऽप्ययः ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्तयोः ॥

संग्रामोद्यानदेवसर्मापेषु नाधीयीत ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्रव्याख्याया-
मुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

तपः स्वाध्याय इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायः सः, कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति
तावत्फलं साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि
स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणे स यदि तिष्ठन्नित्यापत्करूपः श्रूयते । तत्र दर्माणां महदुपस्तीर्योपस्थं
कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्यायमित्यादिर्मुख्यः करूपः । स यदि तिष्ठन्नासित्वा ब्राह्मण
एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंचिदासीनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप एव
तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—

आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यत्स्रग्वपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

समीति स्वरं दर्शयति । एवं कर्तुर्निधनो नाऽऽपद्यतीवाऽऽदरणीय इति ॥ २ ॥

उत्कालेऽप्याह—

अथापि बाजसनेयिब्राह्मणं ब्रह्मयज्ञो ह वा एष
यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यस्तनयति यद्वि-
द्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वा वाति तस्मात्स्त-
नयति विद्योतमाने वाऽवस्फूर्जति वाते वा वाय-
त्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छब्दट्कारायेति विज्ञा-
यते ॥ ३ ॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागः । यथा
दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दो प्रसिद्धिं द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते

स्तनयित्वादयः । वषट्कारदर्शनात् । वायतीति वै शोषण इत्येतस्य रूपम् । यथाऽऽर्द्रः प्रदेशः शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्कारास्तस्मात्स्तननादिष्वन्नाध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वषट्काराणामेतेषामच्छब्दकारायाव्यर्थत्वाय । अन्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति । न तावता पर्यवसानम् ॥ ४ ॥

तदेव शाखान्तरं पठति—

अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत
वा स्फूर्जेद्वैका वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामा-
भिष्याहरेद्भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहो-
मीति चैतत्तेनो ईवास्यैतदहः स्वाध्याय उपाप्तो
भवति ॥ ५ ॥

अन्त इति शब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत माघे प्रदेशे । यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः । सामवेदाध्ययन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःस्वरित्यादिकं यनुरभिष्याहरेत् । न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैतावताऽध्येतुस्तदहस्तास्मिन्नहनि स्वाध्याय उपाप्तो भवति स्वीकृतो भवति । अधीतो भवतीत्यर्थः । केचिद्भूर्भुवःस्वरित्यादिकं ब्राह्मणं नामाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् ॥ ५ ॥

कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यपरिसमाप्तिरवसायते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राऽऽह—

एवं सत्पार्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सति एवं वाक्यपरिसमाप्तावाध्यायमाध्यायसमयेनाऽऽर्याः शिष्टा मन्वादयस्तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम्—

अध्यायानध्यायान्छुपादिशन्ति तदनर्थकं स्याद्वा-

जसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्याः स्वाध्यायमनध्यायं क्षोपादिशन्ति । तदुपदेशोऽनर्थकः । म्याद्यदि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेत येषां ॥ ७ ॥

आहानर्थकमेव तदस्तु । श्रुतिविरोधात् । तत्राऽऽह—

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

योऽयमध्यायानध्यायमये विषय आर्यसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा वैस-
र्जनीयं वासोऽध्वर्यवे ददातीति । अगृह्यमाणकारणश्चाऽऽर्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमा-
णम् । अतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः ।
अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्यवत्त्वमिति । अगृह्यमाणकारण इति
णत्वाभावश्छान्दसः । का पुनरसौ स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे
तावद्विपर्ययः श्रूयते—नेत्येके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तस्मृतामिति । सामान्येना-
नध्यायो ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या ॥ ८ ॥

एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

विद्यां वेदानामध्ययनं प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनः कर्मयोगे । हेतुः । अर्धान्तरं
हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् । नापूर्वग्रहणार्थमध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्याया-
गमे भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिगवेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं संभवति । तत्राऽऽह—

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः ॥ १० ॥

अध्येतृदौर्बल्यात् ॥ १० ॥

कथं तर्हि तेषामस्तित्वम्—

प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ ११ ॥

प्रयोगः स्मृतिनिबन्ध[न] मनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुपलब्धानी-
ति । कथमपरथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा संभवति च तेषां चेदसंयोगः ॥ ११ ॥

अथ प्रसङ्गादुपस्मृतिरुच्यते—

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ १२ ॥

यत्र तु मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठशास्त्रप्रा-
प्तानां श्रुतिमूलत्वं युक्तम् ॥ १२ ॥

तादृशप्रमाणमित्याह—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १३ ॥

ता अपस्मृतीरनुवर्तमानस्तदुक्तं कर्म कुर्वाणो नरकाय राध्यति । कल्पत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अपेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तैर्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति—

अथापि ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषां महायज्ञा महा-
सत्राणीति संस्तुतिः ॥ १४ ॥

अत्रापि स्मृतिमूलानि ब्राह्मणानि प्रत्यक्षाणि दृश्यन्ते तद्वत्तत्रापि श्रुतिमूलमनुमीयते इत्यर्थः । तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वाध्यायब्राह्मण आरण्यकादौ संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु सोमयागेषु ये धर्मा न ज्येष्ठभ्रातरमन्तरित्यसोमेन यष्टव्यमित्यादयो ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्मा इष्टप्रथमयज्ञानामधिकार इत्येवमादयस्त उभय एवं वक्ष्यमाणेषु पञ्च महायज्ञेषु न भवन्ति ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतचालिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्तिदानं (ख०
१२) । देवेभ्यः स्वाहाकार आकाष्ठात् पितृभ्यः
स्वधाकार ओदपात्रात्स्वाध्याय इति ॥ १५ ॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्भलिर्देय एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तव्यमेव मनुष्ययज्ञः (ख० १२) । देवेभ्यः स्वाहाकारेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावद्देयं वैश्वदेवोक्तप्रकारेण । एष देवयज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतिभ्यः पृथग्भूतामिमां मन्त्रन्ते । देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रमिच्छन्ति । देवयज्ञेन यक्ष इति संकल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचिदाहुराकाष्ठादिति वचनाददनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथंचिद्वैश्वदेवः कर्तव्यः पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे त्वशनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवो न कर्तव्य इति स्थिताः । तच्चिन्त्यम् । पितृभ्यः स्ववाक्येण प्रदानमोदपात्रात् । अन्नद्यभाव उदपात्रमपि तावद्देयम् । पात्रग्रहणात्सह पात्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्यायस्तस्य विधिरित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । एष ऋषियज्ञः । इतिशब्दः समाप्तिः । इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १५ ॥

पूजाप्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ १६ ॥

वर्णतो यो ज्यायान्मशस्वतरे भवति तस्याधरेण पूजा कार्यो । अध्वन्यनुगमना-
दिका । उत्सवेषु गन्धमाल्यादिका ॥ १६ ॥

वृद्धतरणां च ॥ १७ ॥

सजातीयानामपि पूजा कार्यो । तरनिर्देशाद्विद्यावयःकर्मभिर्वृद्धानाम् । हीनानामपि-
त्येके । तथा च मनुः—शूद्रोऽपि दशर्मी गत इति पूजा कार्येत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इत्याह—

दृष्टो दर्पति दृष्टो धर्ममातिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु
पुनर्नरकः ॥ १८ ॥

अभिमतलमादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो दृष्टः । स दर्पति । दर्पो गर्वोऽ-
भिमानः । दृष्टो धर्ममातिक्रामति । पूज्यपूजनादिकं प्रतिस्तब्धत्वात् । खलुशब्दो वा-
न्यालंकारे । धर्मातिक्रमे पुनर्नरको भवति निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो
हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहृष्येषु दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षो विवर्ज्यते तथाऽपीह
विशेषेण हर्षवर्जनार्थोऽयं समारम्भः । योगाङ्गत्वाद्ब्रह्मण्यमाणस्य ॥ १८ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ १९ ॥

समावृत्तशिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देय इदं त्वया कर्तव्यमिति । यथा समा-
वृत्तदशाया दीयते उदकुम्भमाहरेति । नौमीतिके स्वेच्छया करणे न प्रतिषेधः
॥ १९ ॥

ॐकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदा-
दि प्रतिपद्येत ॥ २० ॥

ॐकारः प्रणवः स्वर्गद्वारमिति यथा द्वारेण गृहाम्पन्तरं प्राप्यते तथा तेन स्वर्गः ।
तस्माद्ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नातमपि ॐकारमादौ कृत्वा
प्रतिपद्येत क्रमेताध्येषुम् ॥ २० ॥

त्रिकथां चान्यां कृत्वैव लौकिकया वाचा व्याव-
र्तते ब्रह्म ॥ २१ ॥

अध्ययनेऽनुपगुप्ताः कथा विकथाः । अतोऽन्यां कृत्वा एतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति
ब्रह्म वेदो लौकिकया वाचा व्यावर्तते तथा मिश्रितं न भवति ॥ २१ ॥

पुनरप्योकारमेव स्तोति—

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥ २२ ॥

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय उँकारादयः प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि स्युर्व्रक्षा-
दीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुतेति ॥ २१ ॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्य-

था पुण्याहः स्वस्त्ययनमृद्धिमिति ॥ २३ ॥

लोके च कर्मसु पाणिग्रहणादिष्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति यथा
पुण्याहवाचने—ॐ कर्मणः पुण्याहमिति वाचयित्वा वदन्ति ॐ पुण्याहं कर्मण इति
प्रतिवक्तारः । ॐ कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा ॐ स्वस्ति कर्मण
इतीतरे । ॐ कर्मण ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा ॐ कर्म ऋध्यतामिती-
तरे । तस्मादेव प्रशस्त उँकार इति ॥ २३ ॥

नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिः श्रावणं त्रिः सह-

वचनामिति परिहाप्य ॥ २४ ॥

समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वग्रन्थं न कुर्वीत । क्रिया-
सामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं
ग्रन्थं नाधीयति । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—

धर्माथी यत्र न स्यातां शुश्रूषो चापि तद्विधा ।

न तत्र विद्या वक्तव्या शुभं बीजमिवोखरे ॥ इति ।

किमविशेषेणेत्याह—त्रिः श्रावणं त्रिः सहवचनमिति परिहाप्य वर्जयित्वा । त्रिः
श्रावणमात्रा(त्रे) त्रिः सहवचनमात्रा(त्रे) चान्यनरापेक्षया क्रियमाणे शुश्रूषा नापेक्ष्या
ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ २४ ॥

अविचिकित्साया ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ २५ ॥

विचिकित्सा संशयः । तदभावोऽविचिकित्सा । सा यावदुपपद्यते तावद्ब्रह्म निगन्त-
व्यं नियमेन गन्तव्यं नियमपूर्वमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे
त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥ २५ ॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ २६ ॥

बहिर्वेदे वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्तं
वेदार्थज्ञाने ॥ २६ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्यायमुपसंगृहीयात् ॥ २७ ॥

आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयेति तं यावदध्यायं यावदसावध्यापयति तावदुपसंगृहीयात् । तथा समादिष्टोऽध्यापयतीत्यत्र सूत्र आचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसंगृहीयादिति वर्तते । अत उपसंग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ २७ ॥

एनमुपसंगृहीयान्नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ २८ ॥

स चेत्समादिष्टोऽर्हन्भवति विद्यासमाचारादिना ततो नित्यमुपसंगृहीयादित्येके । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ २८ ॥

नित्यानां तु खलु ॥ २९ ॥

सा गतिर्नित्यसमादिष्टा य आचार्येणाध्यापनार्थं तेषामेव । न तु कदाचित्समादिष्टानाम् । कादाचित्के तु नित्यं न गतिर्विद्यते । यद्यप्यमावर्हन्भवति तथाऽप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा साऽस्मिन्न कर्तव्या ॥ २९ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ ३० ॥

ब्रह्मणि वेदविनियोगविषये यथा मिथो विनियोगः क्रियते बह्वृचो यजुर्वेदाध्यायिनः सक्वाशाद्यजुर्वेदमधीति सोऽपि तस्माद्वेदं तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ ३० ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाऽऽह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ ३१ ॥

द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषा इत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ ३१ ॥

निवेशे हि वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ ३२ ॥

भूयः श्रवणमिच्छन् पुरुषो निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्ययं योगेन पूर्वस्मात्कालाद्भूयः श्रुतमकुर्वमिति ॥ ३३ ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन पूर्वस्माद्ब्रह्मचर्यकालाद्भूयोऽधिकतरं श्रुतमकुर्व तत्कृतवानस्मि । ततो यूपमपि तथा कुरुष्वमिति ॥ ३३ ॥

तच्छास्त्रेषु च प्रतिपिद्धम् ॥ ३४ ॥

तदिदं श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिशास्त्रेषु विप्रतिपिद्धम् ॥ ३४ ॥

कथमित्याह—

निवेशे हि वृत्ते (ख० ६३) । नैयमिकानि श्रूयन्ते

यथाऽग्निहोत्रमतिथयो यचान्यदेवं युक्तम् ॥ ३५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मान्निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रूयन्ते । कानि पुनस्तानि । अग्निहोत्रमतिथयोऽतिथिपूजा ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । इति ।

यचान्यदेवं युक्तम् । एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराकान्तस्य शिरः-
कण्डूयनेऽप्यवसरो न भवति स कथं द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ ३५ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

यमाचार्य माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेच्छिष्यस्तेऽहं शाधि मां प्रपन्न-
मिति तमेव माणवकम् । चशब्दोऽवधारणे । मैत्रं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

किमविशेषेणेत्याह—

न चास्मिन्दोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्निति निपातोऽस्ति चेदर्थवृत्तिः । ईदृक्च मृलया (हमा) निन इत्यादौ दर्श-
नात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवकेऽध्याप्यहेतुदोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ३८ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्वदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेणैव बुद्धिमान्या-
दिनाऽध्ययनस्यासंवृत्तिः स्यादधीतो मासो माणवकान्तरवज्जाधिगच्छेत्तदा तस्य
यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथाऽऽह भनुः—

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुतां विद्यां शुश्रूपुरग्निगच्छतीति ॥

अधिकं शुश्रूषितो हि गुरु सर्वात्मना ते शिष्येदिति ॥ ३८ ॥

मातरि पितर्याचार्यघच्छुश्रूषा ॥ ३९ ॥

मातृग्रहणेन पितामहप्रपितामहोरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन च पितामहप्रपितामहयोर्ग्रहणम् । सर्व एत आचार्यवच्छृङ्खलितव्याः ॥ ३९ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

उत्तानुक्ताश्च ज्येष्ठा मातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरहरूपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

भ्रातृभगिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ४१ ॥

पूर्वेष्वेव सिद्धे क्रमार्गमिदं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ४१ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ ४२ ॥

पूजा वर्णज्यायसां कार्या । वृद्धतराणामिति उपदेशानुरोधेन या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धतरक्रमेण ॥ ४२ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसोऽप्युत्थायाभिवदेत् ॥ ४३ ॥

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति वक्ष्यति । तेऽवरवयस ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवाक्ष्यमानान्प्रत्युत्थायाभिवदेत् । नाने(न्ये)ष्विव यथासुखमासीनः । वयसोत्कृष्टानां तेषामियमेव पूजा ॥ ४३ ॥

तूष्णीं घोषसंगृह्णीयात् ॥ ४४ ॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तास्तूष्णीमुपसंगृह्णीयात् । विद्याचारिणाद्यपेक्षया विकल्पः ॥ ४४ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्षं पौरसंख्यं पञ्चवर्षं तु चारणं त्रिवर्षपूर्वः

श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति ॥ ४५ ॥

पुरे यवं पौरं पौरं च तैत्तरीयं च पौरसंख्यम् । सेवानिवन्धनं बान्धवम् । तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशम् । दशवर्षान्तराले [विद्यमानम्] । दशवर्षाधिकं पौरसंख्यमश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । संख्यमित्युपरि समस्तमप्यपेक्षते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां संख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् । श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वस्तावन्मात्रेणाभिवादनमर्हति न पूर्वसंख्यमपेक्षते ॥ ४५ ॥

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ ४६ ॥

४ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमैतम् । ६३

क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिषादनं कर्तव्यं
पश्चाद्वृद्धायेति ॥ ४६ ॥

विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ ४७ ॥

उच्चैःस्थाने नीचैः स्थाने वा स्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यतिरिक्ताय नाभिवा-
द्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यम् । एवं दर्शने सति तूष्णीमवस्थानस्य युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

अन्वारुह्य वाऽभिवादयीत ॥ ४८ ॥

इदमगुरुविषयम् । यन्प्राप्तावभिवादनीयः स्थितस्तत्र त्वन्वारुह्य वाऽभिवादयीताभि-
वादयेत् । अ[न]न्वारुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । उभयस्य तुल्यत्वात् । गुरौ तु(रुस्तु)
दृष्टमात्र एवाभिवादनीय इत्युक्तम् । सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ ४८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्य-
भिवदेत् ॥ ४९ ॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवदेत्तथाऽपि स्मैऽप्रयतो न प्रत्यभिवदेत् ॥ ४९ ॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ ५० ॥

पत्युर्यद्वयः स्त्रीणां तदेव वयश्चेन्न तदनुरोधेन उषेष्टमार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥ ५० ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत ॥ ५१ ॥

अवहितपाणिः समिन्कुशहस्तो दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्पसिद्धम् ॥ ५१ ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना ॥ ५२ ॥

स्त्री च सर्वनाम्नैवाभिवाद्या त्वामभिवादयेऽहमिति । न नाम्नाऽभिवादनीया । एवं
राजन्यवैश्यौ च ॥ ५२ ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ ५३ ॥

मातरमाचार्यदारं च । एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । स्वमतं तु नास्मैव
भवति ॥ ५३ ॥

वयोविशेषणाभिवादनं हीनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः पितापुत्रौ

स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ ५४ ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युपलक्षणम् । विद्धि जानीहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १४ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसां ब्रूयोरवयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं प(क)थादिषु संगतं कुशलं पृच्छेत्, अपि कुशलमिति ॥ १५ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ ५६ ॥

अप्यनामयं त इति । आमयो रोगस्तदभावोऽनामयं पृच्छेत् ॥ १६ ॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ ५७ ॥

अप्यनष्टपशुधनोऽस्तीति ॥ १७ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ ५८ ॥

अप्यरोगो भवानिति ॥ १८ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं ह्यतिव्रजेदरण्ये च स्त्रियम्

॥ ५९ ॥ (ख० १४) ।

श्रोत्रियं पयिसंगतमसंभाष्य न ह्यतिव्रजेदह्यतिशक्नोते । अरण्ये च स्त्रियम् । अरण्यग्रहणं समयदेशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकिनीं दृष्ट्वाऽसंभाष्य नातिव्रजेत् । संभाषणं च मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यमिति ॥ १९ ॥ (ख० १४) ।

सर्वेषामेव कर्मणां शेषजातमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विधीनाह—

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जपक-

र्मणि स्वाध्याये भोजन आचमने च यज्ञोपवीति

स्यात् ॥ ६० ॥

गुरुणां माचार्यादीनामन्येषां च पूज्यानामतिथीनां उपासने यदा तानुपास्ते तदा होमे साङ्गे विद्यादभ्यत्र अपकर्मणि जपक्रियायां स्वाध्यायाध्ययने भोजनाचमनयोश्च यज्ञोपवीती स्यात् । वासो विन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दाक्षिणं बाहुमुख्यरतेऽवधसे सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । वाससोऽसंभवेऽनुकरूपं वक्ष्यति । अपि वा सूत्रं यज्ञोपवीतार्थम् । मनुरप्याह—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्वधृतं त्रिवृत् ।

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते बुधैः ॥ इति ।

एतेषु यज्ञोपवीतविधानात्कालान्तरे नावश्यंभावः ॥ ६० ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ ६१ ॥

अपि शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अन्यासाश्चेदमेत्येन गन्धर्वारसान्विताः ॥

शुचि गोतृषिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । इति याज्ञवल्क्यः ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धान्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥ इति मनुः ।

श्रावणे मासि संप्राप्ते सर्वा नद्यो रजस्वलाः । इति स्मृत्यन्तरमपि ।

एवंभूतदोषरहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूगतास्वप्सु कर्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

यं वा प्रयत्त आचामयेत् ॥ ६२ ॥

यं वा प्रयतो योग्य आचामयेत्सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं धामहस्ताव-
र्जिताभिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तर उक्तं कमण्डलुधारणमाचार्यस्य नामिमनं
लक्ष्यते । अलानुपात्रेण नारिकेलपात्रेण वा स्वयमाचमनं कुर्वन्ति ॥ ६२ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ६३ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याऽऽचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभावात् पिपासि-
तस्य पानप्रतिषेधोऽयमिति केचित् । अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादित्यस्य
करकादेर्या धाम तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं न भवतीति ॥ ६३ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ६४ ॥

भूमे. स्वयं दीर्घः प्रदेशः प्रदरः । तत्र यदुदकं तस्मिन्भूमिगतेऽपि नाऽऽचा-
मेत् ॥ ६४ ॥

तस्माभिश्चाकारणात् ॥ ६५ ॥

तस्माभिश्च द्विर्नाऽऽचामेत् । अक्षरणाज्ज्वरादौ कारणे सति न दोषः ॥ ६५ ॥

रिक्तपाणिर्वयस उग्रम्याप उपस्पृशेत् ॥ ६६ ॥

वय इति पक्षी । यो रिक्तपाणिः सन् वयस उद्यम्य पक्षिणमुदिश्य तस्य प्रोत्सा-
रणाय पाणिमुद्यच्छति स तत्कृत्वाऽप उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना । रिक्तपाणिरिति
वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमात्रमननाहुः ॥ ६६ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ६७ ॥

शक्तौ सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोगं जलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं
क्षुर्यात् । यदि तावन्तं कालं वेगं धारयितुं शक्नुयात् ॥ ६७ ॥

नद्यो वा ॥ ६८ ॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति संबध्यते । शक्तिविषय इति च । जगादिना कौपीनाच्छा-
दनाशक्तौ न दोषः ॥ ६८ ॥

नाप्सु सतः मयमणं विद्यते ॥ ६९ ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणम् । करणे लुप्ट् । तदप्सु सतो वर्तमानस्य न भवति ।
जलमध्य आसीनोऽपि नाऽऽचामेदिति ॥ ६९ ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ७० ॥

तीर उत्तीर्याऽऽचामेत् । न जलमध्य इत्यर्थो न विधेयः । पूर्वेषु गतत्वात् ।
तस्मादयमर्थः—यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुत्तीर्य तीरान्तरं
गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । तुल्यब्दोऽपि-
शब्दार्थः ॥ ७० ॥

नाभोक्षितमिन्धनमग्रावादध्यात् ॥ ७१ ॥

श्रौते स्मार्ते भौकिकेऽ[वा]ग्नावप्रोक्षितमिन्धने नाऽऽध्यात् । केचिद्वैकिके नेच्छ-
न्ति ॥ ७१ ॥

मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्मानमयतान्मयतो मन्येत ॥ ७२ ॥

पतितचण्डालमूतिकोदकपाशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचैव इति गौतमः । तस्मि-
न्विषये वेदमुच्यते । शयनतयाऽऽसनतया वाऽऽस्तीर्णपलाछादिः स्वस्तरः । पृषोदरादि-
दर्शनाद्रूपसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्णतया पलाछादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः ।
मूढश्चासौ स्वस्तरश्च मूढस्वस्तरः । तस्मिन्पतितादिषु अप्रयतोषु यदि कश्चित्प्रयत उप-
विशेन्न च तान्संस्पृशेत् स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमारमानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति
तथैव मन्येत । नैवंविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत इति ॥ ७२ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ ७३ ॥

तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तथा । तत्र तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ ७३ ॥

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ ७४ ॥

शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेद्वसीति । अपर आह—अपवित्रस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ ७४ ॥

शुनोपहतः सचैलोऽवगाहेत् ॥ ७५ ॥

शुनोपहतः स्पृष्टो यद्यपि च शुना दष्टं तथाऽपि सचैलोऽवगाहेत् । भूमिगतास्वप्सु स्नायान्नोद्धृताभिः । स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र वसिष्ठः—

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य च शुध्यति ॥

अङ्गिराः—ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रेण एकाहेनाग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

तदेव द्विगुणं वक्त्रे मूर्ध्नि चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रयोजितस्य च ॥

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ॥

या दिशं तु गतः सोमस्ता दिशं त्वबलोकयेत् ।

सोनमार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

प्रक्षाल्य चापि तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः । इति ॥ ७५ ॥

प्रक्षाल्य वा तद्देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ७६ ॥

शुना स्पृष्टं तद्देशं प्रक्षाल्याग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षाल्य पश्चादा-
चम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ।

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥

इति मानवे दर्शनात् ॥ ७६ ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ ७७ ॥

अप्रयतः सत्तग्निं नाऽऽसीदेद्देशोत्तमो न भवेत् । यावति देश ऊष्मोपलम्भः ।
अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ ७७ ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ ७८ ॥

इषुमात्रादर्वाह् नाऽऽसीदेदूष्मोपलम्भो भवतु मा [वा] भूदित्येक आचार्या मन्यन्ते
॥ ७८ ॥

न चैनमुपधमेत् ॥ ७९ ॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोष इत्येके । अपर
आह—मुखेन नोपधमेत् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवदर्शनात् । स्मृत्यन्तरे—मुखे-
नोपधमेदग्निं मुखादग्निरजायत । उभयोर्विस्वरूपः । अपर आह—वाजसनेयके श्रौत-
प्रकरणे—मुखादग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिध्यत इति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनोपसमि-
न्धनम् । अन्यत्र स्मार्तप्रतिषेध इति । अन्ये तु वैणवेनाऽऽयसेन वा सुपिरेणोपसमि-
न्धनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुख्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति । आस्याह्नि-
न्दूनां पतनशङ्कामयाऽप्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ ७९ ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ ८० ॥

खट्वायामग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्ती न होषः ॥ ८० ॥

प्रभूतैर्धोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं तत्र

वासो धर्म्यो ब्राह्मणस्य ॥ ८१ ॥

प्रभूत एव उदकं च यस्मिस्तस्मिन्ग्रामे ब्राह्मणस्य वासो धर्म्यः । तत्रापि न सर्वत्र
कथं तर्हि । यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं प्रायस्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनानीति । यत्राऽऽत्माधी-
नानि । यत्र कूपेष्वेवोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वृणान्तरस्या-
नियमः । ग्रामग्रहणादेनंप्रभूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥ ८१ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानु-

च्छिष्टलेपान्नेतराथ ये लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ८२ ॥ (ख० १५) ।

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) पद्विंशप्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥४॥

मूत्रं पुरीषं [वा] कृत्वोरस्य तयोर्मूत्रपुरीषयोर्लेपा यस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा
पतितास्तांसर्वात् । अन्नलेपांश्चोच्छिष्टलेपानपि । उच्छिष्टलेपांश्चान्नलेपानपि । तथा
रेतमश्च ये लेपाः स्वापादौ मैथुनेन च तान्सर्वानग्निर्मुदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपव-
र्जितावपि प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र स्मृत्यन्तरेण संख्यायाश्चानुक्तत्वा-
च्चापता गन्धलेपस्यो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘ गन्धलेप-
स्यकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ’ इति । देवलस्तु—

यावत्संशुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमाणं शौचे संख्याया न शिष्टैरुपादिश्यते ॥ इति ।

पैठोनासिः—मूत्रोत्सर्गे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोत्सृज्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ॥ इति ।

॥ ८२ ॥ (ख० १५) ।

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्यायामुज्ज्वलायां

पट्विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ पञ्चमः पटलः ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥

तिष्ठ-प्रहो वा नाऽऽचामेत् । नायं प्रतिषेधो वक्तुं शक्यते । आसीनस्त्रिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याऽऽचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न भवति । एवं तर्हि नायं शौचार्थस्याऽऽचमनस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः—नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन्निति । अपर ब्राह्म—अस्मादेव वचनात्कचित्तिष्ठतः प्रहस्याऽऽचमनमभ्यनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगताम्बुसु तीरस्यापोढस्व ऊरुदग्गे नामिदग्गे वा स्थितस्याऽऽचमनं भवति । गौतमे च तिष्ठन्नुद्धृतोदकेन नाऽऽचामेदिति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अथाऽऽचमनविधिः—

आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयंगमाभिराद्भिः ॥ २ ॥

अत्राऽऽनुकूल्यं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे नाऽऽसने भोजने त्वा-
सनेऽपि चाऽऽत्मनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा
हृदयंगमा अपः करतलस्थामु यावतीषु मापो निमज्जति तावतीः फेनबुद्बुदरहिता
वीक्षिता विमुक्तकनिष्ठाङ्गुष्ठेन संहतोर्ध्वाकृतमध्याङ्गुलिप्रयेण दक्षिणपाणिना मुखमसंस्पृ-
शंस्त्रिराचामेत्पिबेद्ब्राह्मणः । शत्रियः कण्ठगाः । वैश्यस्तालुगाः । शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः
सकृत् ॥ २ ॥

त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

त्रिरोष्ठावलोमप्रदेशावङ्गुष्ठेन परिमृजेत् परिमृज्यात् ॥ ३ ॥

अथामक्ष्याधिकारः—

हिसार्धेनासिना मांसं छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

असिग्रहणं क्षुरादेरप्युपलक्षणम् । यन्मांसं पाककालेऽसिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

दक्षिरपूपस्य नापच्छिन्यात् ॥ १६ ॥

अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्धे पृथी । कृत्तरूपं नापच्छिन्यात् । किंतु हस्तादिभिरवाच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १६ ॥

यस्य कुले त्रिपेत न तत्रानिर्देशे भोक्तव्यम् ॥ १७ ॥

यस्य कुले काश्चिन्त्रिपेत सपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् । अनिर्देश इत्याशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥ १७ ॥

तथाऽनुस्थितायां सूतिकायाम् ॥ १८ ॥

सूतिकायामनुत्पितायां सत्याम् । उत्पानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च द्वादशोऽहनि भवति । द्वादश्या मातापुत्रौ स्नात इति गृह्य उक्तत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपलक्षणम् । तस्माद्यावदाशौचममोजनम् । अत्राङ्गिराः—

ब्रह्मसञ्चविशा भुक्तौ न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसंचयनात्परम् ॥ इति ॥ १८ ॥

अन्तःशवे च ॥ १९ ॥

यावद्दामात्र निर्हिंसते शवस्तावन्न भोज्यम् । आचारस्तु धनुःशतादवार्कितत्रापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भमपनिधाय मुञ्जते यदि समानवंशगृहं न भवति ॥ १९ ॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २० ॥

अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं भाति किंत्वशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याभोज्यस्य विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमन्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा प्रशस्तमन्नं भवति भोज्यम् । अभोज्यं तु न शुद्धादिना कदाचिदपीति ॥ २० ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपनीतमभोज्यं स्पृष्टमशुद्धं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २१ ॥

परिभ्रान्ते केचन स्यात् ॥ २२ ॥

तदभोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव । पतितेन केशेन सह यत्पक्रमन्नं ताद्विषयम् ।
भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २२ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात्तदप्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बौधायनः—
क्रीटनखकेशाखुपुरीषाणि दृष्टानि तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेष भोज्यमिति । वसिष्ठस्तु—
कामं तु केशक्रीटानुद्धृत्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मावलीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीतेति ॥ २३ ॥

अमेध्येः खमृष्टम् ॥ २४ ॥

अमेध्ये. कलज्जमलाण्डादिभिरखमृष्टं संस्पृष्टमभोज्यम् ॥ २४ ॥

क्रीटो वाऽमेध्यसेवी ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

यस्मिंश्चान्ने स्यादिति व्यवहितकल्पनया संबध्यते । अमेध्यसेवी किमि. क्रीट. पूत्य.
ण्डाख्यः ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

मूपकलाऽङ्गं वा ॥ २६ ॥

पूर्ववत्संबन्ध. । मूपकला मूपकपुरीषम् । अङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूपकग्रहणं
संबध्यते । यस्मिन्नन्ने मूपकम्याङ्गं पादादि पुरीषं वा भवति तदप्यभोज्यम् ॥ २६ ॥

पदा बोधहृतम् ॥ २७ ॥

प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

सिचा वा ॥ २८ ॥

भिन्नखदशा । परिहितस्य वासस. सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

अपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ २९ ॥

अपपात्रेण वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् । पतितचाण्डालसूतिकोदक्या अपपात्राः ।
अपगता पात्रेभ्यः । नहि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥ २९ ॥

शुना वा ॥ ३० ॥

शुना वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ ३० ॥

सिचा बोधहृतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वासस. सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या नक्तमाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्दासेनाऽऽहृते न दोषः । अन्ये लिङ्ग-
मविवक्षितं मन्यन्ते । नक्तमिति वचनादिवा न दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा यत्र सूत्र उपस्पृशेत् ॥ ३३ ॥

भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदाऽपि न भुञ्जीत । भुञ्जानग्रहणादन्यदा शूद्रोपस्पर्शने नाप्रायस्यमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायस्यं भोजनदशायामपि न्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥ ३३ ॥

अनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ ॥ ३४ ॥

सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यापृत्तरहिता अनर्हाः । तैः सह समानपङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ ३४ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्रान्योऽनूत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेहा ॥ ३५ ॥

समानपङ्क्ताविति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽन्योऽनूत्याय भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्येभ्यः प्रयच्छेदाचामेहा तस्यां पङ्क्तावितरेषां न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमाहुः ॥ ३५ ॥

कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥ ३६ ॥

मूर्खं वैधवेयं विषं भुङ्क्ष्वेत्येवं कुत्सयित्वा यत्रान्नं दद्युस्तदभोज्यम् ॥ ३६ ॥

मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वा मेधैः ॥ ३७ ॥

मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवेत्युपसर्गप्रयोगाद्दूरस्थैर्गन्धस्याऽऽघ्राणे न दोषः ॥ ३७ ॥

न नावि भुञ्जीत ॥ ३८ ॥

नाट्यासीनो न भुञ्जीत शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ३८ ॥

तथा प्रसादे ॥ ३९ ॥

प्रसादो दारुमयो मद्यः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ३९ ॥

कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ४० ॥

गुमावपि भुञ्जानः कृताया गोमयादिना संस्कृताया भुञ्जीत ॥ ४० ॥

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

यदि मृन्मये भुञ्जीत तदाऽन्येतानाप्रीते भुञ्जीत । आप्रीतं कचित्कार्यं पाकादा-
(वृ)त्तमुक्तम् ॥ ४१ ॥

आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ ४२ ॥

आप्रीतमेव लम्पते तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ४३ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं मरमादिभिः परिमृष्टं सप्रयतं भवति । तत्र मरमना कांस्यामलेन ताञ्जं राजतं शकृता सौवर्णमद्भिरवेत्यादिमृत्यन्तरवशाद्दू-
ष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

यन्निर्लिखितं दारुमयम् ॥ ४४ ॥

यद्दारुमयं भाजनं तन्निर्लिखितं तष्टं सत्प्रयतं भवति ॥ ४४ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ ४५ ॥

यज्ञपात्रं तु यथागमं शोधितं भवति । तद्यथा—अग्निहोत्रहवणी दर्भैरद्भिः प्रक्षालिता ।
सोमपात्राणि मार्जालीये प्रक्षालितानि । आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

नाऽऽपणीयमन्नमद्यात् ॥ ४६ ॥

आपणः पण्यवीथी । तत्र जातं लब्धं वाऽऽपणीयम् । तत्र कृतं नाश्रीयात् । ब्रीह्या-
दिषु न दोषः ॥ ४६ ॥

तथा रसानामपांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ ४७ ॥

तथा रसान्तरसद्रव्याणि । तानप्यापणीयान्नाश्रीयात् । आममासादीनीति वर्ज-
यित्वा ॥ ४७ ॥

तैलसर्पिषी तूदकेऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलसर्पिषी तु आपणीये अपि उपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिच्य । पाकेन तैलस-
र्पिषी शोधयित्वा कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृजयेत्येके व्याच-
क्षते ॥ ४८ ॥

कृतान्नं पर्युपितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ ४९ ॥

कृतान्नं पर्युपितं पूर्वेषुः पकं सदखाद्यमपेयमनाद्यं च । यथायोग्यं स्वरविशदद्रवं
मृदुविशदसिद्धं च ॥ ४९ ॥

शुक्तं च ॥ ५० ॥

शुक्तं काले पाकेनाऽऽम्लीभूतं तदपि पर्युपितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ ५० ॥

फाणितपृथुक्रुतण्डुलभरुजकरम्भसवतुशारुमांसापिष्टसीराविकार-
पधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ ५१ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः ।
इक्षुरस इति केचित् । भ्रष्टानां ग्रीहीणां तण्डुलाः । पृथुमृताः पृथुकाः । भरुजा भ्रष्ट
यवाः । करम्बो दधिसवतूनामाहारः करम्ब इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युपयुक्तं भवति । यत्कर-
म्बैर्जुहोति । घानाः करम्ब इति । क्षीगविकारो द-यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ५१ ॥

अथ शुक्तं चेत्यस्य विधेः शेषः—

शुक्तं चापरयोगम् ॥ ५२ ॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो गम्य तत्परयोगम् । तदेव शुक्तं वर्जयति । पूर्वं गामान्ये-
नाभिधाय सलावृक्गामेवसृक्त इति स्वप्नपर्यन्तमिति पश्चाद्विशेष उक्तः ॥ ५२ ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ ५३ ॥

सर्वं मद्यं मदकरमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशादव्यवस्था । अत्र मनुः—

गौडी माध्वी च पैथी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैव ता न पातव्यास्तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति ।

सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—मद्यं नित्यं ब्राह्मण्यपेयम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणोरिति ॥ ५३ ॥

तथैलकं पयः ॥ ५४ ॥

अविरलेका तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ ५४ ॥

उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंधिनीक्षीरयमसूक्षीराणीनि ॥ ५५ ॥

उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनीति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एक-
कालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्गर्भे याऽनेकगर्भं सूते सा यमसूः । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि ।
इतिकरणादेवंपकाराणामेकशफानां क्षीराण्यपेयानि । तथा च मनुः—

आरण्यानां [च] सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

उत्तीक्षीरं चैव वउर्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥ ५५ ॥

धेनोश्चानिर्दशायाः ॥ ५६ ॥

धेनुर्नैवप्रसूता गोः । चकारादजामहिष्यौ च । अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे दर्शनात् ॥ ५६ ॥

औषधीनां च तथा कीलालम् ॥ ५७ ॥

औषधयः सुरार्थास्तेषां विकारभूतमजं कीलालं नाद्यात् ॥ ५७ ॥

कलज्जपलाण्डुपरारिकाः ॥ ५८ ॥

कलजं रक्तलसुनम् । पलाण्डुः स्थूलकन्दो नीलो लसुणानुकारी । परारिका कूर्ण-
ण्डुमाख्यं प्रसिद्धम् । एते चामक्ष्याः ॥ ५८ ॥

प्रतिपद्पाठो न शक्य इति समासेनाऽऽह—

यद्यान्यत्परिचक्षते ॥ ५९ ॥

यद्यान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यमक्ष्यम् । तत्र मनुः—

लशुनं गृह्णनं चैव पलाण्डुकवकानि च ।

अमक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यममयाणि च ॥ इति ॥ ५९ ॥

ययाकृभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६० ॥

ययाकु च्छन्नाक्रम् । तदप्यभोज्यममक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुक्तार्थम् ॥ ६० ॥

एकखुरोष्ट्रगनयग्रापसूकरशरभगवाम् ॥ ६१ ॥

मासमित्यर्थाद्भ्रम्यते । एकखुरा अश्वादयः । गवयो गोसदृश पशु । शरभोऽष्टा
पद आरण्यो मृग । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषा मासमभक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

धेन्वनडुहोश्च कारणाद्भक्ष्यम् ॥ ६२ ॥

धेन्वनडुहोर्मांस भक्ष्य नावैध किंतु कारणात् । कारणमष्टकादिविधि । गोपति
पेषस्य प्रतिप्रसव — मेध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् । आनडुह मांस न केवल भक्ष्य
किं तर्हि मेध्यमपीति वाजसनेयेन समामनन्ति ॥ ६२ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ६३ ॥

पाटाम्या विकीर्य विकीर्य कटिघात्यादि ये भक्षयन्ति ते विकिरा मयूरादयः । तेषा
मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्य । स्मृत्यन्तरवशाद्भ्राम्यो नाऽऽरण्य ॥ ६३ ॥

सुव प्रतुदाम् ॥ ६४ ॥

तुण्डेन प्रतुद्य प्रतुद्य भक्षयन्ति ते दार्वाघाटादयः प्रतुदस्तेषा मध्ये सुव एवामभक्ष्य ।
सुव शकटविलारूपो वनविशेष ॥ ६४ ॥

ऋच्यादाः ॥ ६५ ॥

ऋच्य मांस तदेव केवल येऽदन्ति ते ऋच्यादाः मृधादयः । तेऽप्यभक्ष्या ॥ ६५ ॥

ह्रस्वभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ६६ ॥

ह्रस्व प्रसिद्ध । मांस इयेनाकृति पीततुण्ड । चक्रवाको मिथुनचर । सुपर्णः
इयेन । एते चामभक्ष्या ॥ ६६ ॥

द्रुश्चक्रौश्चवाध्रीणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ६७ ॥

कुश्चा वृन्दचरा । क्रौश्चा मिथुनचरा । ते चामभक्ष्या । सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्ति
लोपश्छान्दस किमविशेषेण द्रुश्चक्रौञ्चा अभक्ष्या । नेत्याह—वाध्रीणसलक्ष्मणवर्जम् ।
श्वेतो लोहितो वा मूर्धा येषा ते लक्ष्मणा । त एव विशेष्यन्ते वाध्रीणसा इति । वाध्री
चर्म तदाकारा नासिका येषा ते । एवभूतह्रस्वमणा-वर्जयित्वा द्रुश्चक्रौञ्चा न भक्ष्या
इति । अ ये त्वाहुः । ऋच्यादा इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य द्रुश्चादिषु तेषु प्रतिषेध इति ।
तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति व्याप्यो सज्ञात दमोरिति ह्रस्व । एव द्रुश्चा-
शब्दस्याप्यनान्तरात्तस्य ॥ ६७ ॥

पञ्चनखाना गोधाकच्छपश्चाविद्वल्लयखड्ग-

शशपृतीकखपवर्जम् ॥ ६८ ॥

पञ्चनखा वानरमान्तरादयः । तेषा मध्ये गोधादी मम वर्जयित्वाऽन्ये भक्ष्या ।
गोधा कृकलामाकृतिर्महाकाय । कच्छप कूर्म । श्वादिप्रातिविशेष । यस्य
नाराचाकाराणि लोमानि स शस्पर्क । यस्य चर्मणा तनुप्राण निवने स धाविर् ।

शक्य इति युक्तः पाठः । एके तु च्छकारं पठन्ति च्छकारात्पूर्वमिकारम् । खड्गो
भृगविशेषः पार्वतीयः । यस्य तर्पणार्थं भाजनम् । शशः प्रसिद्धः । पूतीकरतपः शशा-
कृतिर्हिमवति प्रसिद्धः ॥ ६८ ॥

अभक्ष्यथेटो मत्स्यानाम् ॥ ६९ ॥

मत्स्यानां मध्ये चेटारुयो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ६९ ॥

सर्पशीर्षा मृदुरः क्रव्यादो ये चान्ये विकृता

यथा मनुष्यशिरसः । ७० ॥

जलमनुष्याख्या जलमत्स्यादयश्च तत्र सर्वे न भक्ष्याः । तत्र मनुः—

अनुमन्ता विशासिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चाष्ट घातकाः ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न न मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा मृतानां निवृत्तिस्तु गरीयसी ॥

अप्रतिपिद्धेष्वपि भक्ष्यानिवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ७० (ख० १७) ।

एवं मांसनिमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चामोज्यमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं यस्य
कुले म्रियेतेत्यादि । जातिदुष्टं कलजादि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं परिग्रहा-
शुचीनि कानिचिदमुज्ञापकानि कानिचित्प्रतिषेधत इति—

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू

तिर्निवेशनं युग्यधासथोग्रतः प्रतिगृह्याणि । ७१ ॥

मधु पक्कमपक्वं वा । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शाले-
यादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्येके । मूलफलानि मूलकाष्ठादीनि । रक्षाऽभयदानम् ।
गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्तः । तस्य घातो भक्ष्यं
पलालादि । एतानि उग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याण्यदुर्भिसेऽपि । उग्रः क्रूरकर्मा द्विजातिः ।
वैश्याद्धा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ ७१ ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ ७२ ॥

एतान्यपि मध्वादीन्यप्यन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि न स्वयमिति हारीतो
मुनिराह ॥ ७२ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तेषु आमं स्वयं गृहीरन् वा द्विजातय इति हारीताचार्यस्यैव पक्षः ॥ ७३ ॥

कृतान्नस्य विरसस्य ॥ ७४ ॥

आमम्यालामे कृतान्नम्यापि विरसस्य लवणादिरसैरभ्युक्तस्य पष्ठीनिर्देशास्तोकं
स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ७४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ७५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्वृहीतं तत्र सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः । यावता प्राण-
यात्रा भवति तावदेव गृहीरन् । यावता सौहित्यं न तावदिति ॥ ७५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ७६ ॥

यदा तु दुर्मिक्षतयाऽऽत्मनोऽपि वृत्तिर्नोपलभ्यते प्रागेव पौष्पवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ
यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्रैव गुणविधिः सुवर्णं दत्त्वा सकृदेवोपमोक्तव्यम् । उप-
रिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं दत्त्वेति व्याख्यातम् । पशुरग्निः । अग्निः पशुरिति
मन्त्रलिङ्गात् । गोसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥ ७६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ७७ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाम-
वकुण्ठनेनेति न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र छान्दोग्योपनिषत्—मटचीहेतुषु कुरुष्व-
टिक्या सह जाययोपस्तिर्ह चान्नायण इम्यग्रामे प्रदानक उवास । स हेभ्यं कुरुमा-
यान्खादन्तं विमिक्ष इत्यादिर्मन्त्रश्च भवति । अवृत्त्या शुन आन्त्राणि पच इति ।
अवृत्त्या वृत्त्यभावे । अपर आह—दुर्मिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नी-
धेऽपि दातरि भुञ्जाने वसेत् । या च यावती च । सुवर्णमात्रं यंकंचन पशुं वा दत्त्वा
न पुनरत्यन्तमलं वस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ७७ ॥

एवमापदि वृत्तिमुक्ता । सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ७८ ॥

समावृत्तौ द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ७८ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणस्य त्वत्तं प्रकृत्याऽस्य भावेनैव भोज्यम् । कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

कारणमाह—

यत्राप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ८० ॥

यत्र यदाऽग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यप्रायश्चित्तरूपं नित्यमभ्युदायिकं वा कर्माऽऽसेवते
तापत्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि न चोदितकर्मप्रायश्चित्तं तदा । एतस्मात्कारणा-
द्भोज्यमिति ॥ ८० ॥

चरितनिर्वेषस्य भोषतव्यम् ॥ ८१ ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य ॥ ८१ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ ८२ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वर्गं वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामद्यं भोज्यं न ब्राह्मणस्यैवेत्येके
मन्यन्ते ॥ ८२ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ ८३ ॥

तस्यापि शूद्रस्याद्यं भोज्यं यद्यद्यं धर्मार्थमुपनत आनामितो भवति । धर्मग्रहणा-
दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्स्वरूपश्चायम् ॥ ८३ ॥

तत्र गुणविधिः—

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्यवस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८४ ॥
गतम् ॥ ८४ ॥

संघान्नमभोज्यम् ॥ ८५ ॥

संयोगेन यत्संहतमन्नमभोज्यं ते सर्वे यद्यपि दद्युः ॥ ८५ ॥

परिकुष्टं च ॥ ८६ ॥

भोक्तुमागच्छेत्त्येवं परिकुष्टं सर्वेन आहूय यक्षीयते तत्परिकुष्टम् । तदभोज्यम्
॥ ८६ ॥

सर्वेषां च शिल्पजीविनाम् ॥ ८७ ॥

चित्रवर्मच्छत्रनिर्वाणादिकशिल्पं जीवन्ति उपजीवन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणाना-
मन्नमभोज्यम् ॥ ८७ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ ८८ ॥

ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यभोज्यं क्षत्रियवर्जम् ॥ ८८ ॥

ये चाधिम् ॥ ८९ ॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमधिर्भ्यः स्तोम इति
प्रसिद्धः । परभूमौ कुट्टं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु य इति । ये चाधिमा-
जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । अत्राधि ये जीवन्ति तेषां वार्धुपिकत्वादेव निषेधः
सिद्धः ॥ ८९ ॥

भिषक् ॥ ९० ॥

अभोज्यान्न इति प्रकरणद्वयते । भिषगभोज्यवृत्तिः । धर्मार्थं ये सर्वदद्यादिकं
चिकित्सन्ति ते भोज्यान्नाः ॥ ९० ॥

वार्धुपिकः ॥ ९१ ॥

वृद्ध्या जीवन्नप्यभोज्यान्नः ॥ ९१ ॥

अर्द्धीतराजको दीक्षितः ॥ ९२ ॥

१ पटलः । महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

८१

दीक्षितो दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः । सोऽपि यावत्क्रीतराजको न भवति सोमकथं
न करोति तावदभोज्यान्नः ॥ ९२ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ ९३ ॥

अग्नीषोमीये पशी संस्थिते समाप्ते दीक्षितस्य भोक्तव्यं न प्रागिति पक्षा-
न्तरम् ॥ ९३ ॥

हुतायां वा यपायां क्रीते वा राजनि यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् ॥ ९४ ॥

हुतायामित्यादि तु यज्ञार्थमनिर्दिष्टाप्यशेषादेव । यज्ञार्थ इति पक्षान्तर इदं
यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपल-
ब्धितः प्रवृत्तिरपस्मृतितो मा भूदिति प्रत्यक्षमेवोक्तं ब्राह्मणमिति ॥ ९४ ॥

ह्रीवः ॥ ९५ ॥

ह्रीवः प्रसिद्धः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९५ ॥

राज्ञः प्रैषकृत् ॥ ९६ ॥

प्रैषकृद् दौत्यरुर्मा । तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ९६ ॥

अहविर्याजी चाऽऽर्यविधिप्रव्रजितः ॥ ९७ ॥

अग्निहो-गाधननुष्ठाताऽपि आर्यः शिष्टः । विधिराचारस्तस्मात्प्रव्रजितः प्रच्युतः ।
सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९७ ॥

क्रमविवाहे यस्य वृषली शूद्रजाता जीवतीतरा मृता स वृषलीपतिः । स श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तावन्तं कालम् ॥ १०३ ॥

मत्तो मदद्रव्यसेवयाऽप्रकृतिं गतः । उन्मत्तो भ्रान्तः । बद्धो निगडादिना । अणिकः पुत्राच्छ्रुत्माही । पुत्राचार्य इति शास्त्रे निन्दितः । प्रत्युपविष्टः क्रयणादिना कारणेन धर्मादिकं निरुध्य तत्पार्श्व उपविष्ट इतरस्तत्परिहारमुक्तवांस्तेन सहाऽऽसीनः । प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तिष्ठति । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्ना यावन्मदाचनुवृत्तिः । अपर आह—अणिकः ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपविष्ट इदं विशेषणमिति ॥ १०३ ॥

अथ क आदयान्नः ॥ १०४ ॥

यद्येतेऽभोज्यान्नाः कस्तर्ह्यश्नान्नः कस्य तर्ह्यन्नमज्ञानमिति । यद्यप्येतेऽभोज्यान्ना इति उक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते तथाऽप्यनेकमतोपन्यासापेक्षं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ १०४ ॥

यस्येस्तेदिति कण्वः ॥ १०५ ॥

य एवमर्पयते सं एवाऽऽश्नान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते ॥ १०५ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ १०६ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मं वर्तमानानामित्युक्तत्वाद्भोज्यान्नाः सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजोः स्वधर्मो युक्तः पुण्यः । स स्वयं चाप्रार्थयमानोऽपि भोज्यान्न इति कौत्सस्य वक्षः ॥ १०६ ॥

यः कश्चिद्व्यादिति वाच्यार्थयणिः ॥ १०७ ॥

यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सततं दामशीलः स भोज्यान्न इति वाच्यार्थयणिराह । तथा च मनु.—श्रद्धापूर्तं वदान्यम्य हतमश्रुयेतरदिति ॥ १०७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्यात्वरं पुरगे भोक्तव्यमथ चेत्तत्

दानेन निर्दोषो भवति ॥ १०८ ॥

रज. पापम् । तद्यदि पुरगे कर्तारि रणागं स्मिरे न भोगमन्तरेण स्वीयते तदा ततः

अपि च पुराणे—

सर्गाश्च प्रतिसर्गाश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पण्डितगणम् ॥

इत्येवंलक्षणं भविष्यादौ । उपे(य)तां ह्यनाम्यामुद्यम्य धारितामाहतां स्वयमानांतां
पूर्वमनिवेदितां भिन्नां दुष्कृतकर्मणोऽपि सवशाद्भोज्या मेने प्रजापतिः । मनुः प्रजा-
पतिर्यस्मिन्निति मानवे दर्शनात् । परं न नामम्याधिमन्यते प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं
नाश्नन्ति । कियन्तं कालम्—दश वर्षाणि पञ्च च । अश्विश्च हव्यं न वहति ।
तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थः ॥ ११५ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः

कुलटायाः पण्डकस्य च तेषामन्नमभोज्यम् ॥ ११६ ॥

चिकित्सको भिषग्वृत्तिः । मृगयुर्मृगघातो लुब्धः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्या-
दिच्छेत्ताऽम्बष्ठः । पाशी पाशवान्पाशजालेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलभटनीति कुलटा
व्यभिचारिणी । अभिसारिका वा । पण्डकस्तृतीयाप्रकृतिरुत्पाटितवृषगश्च । तेषां
चिकित्सकादीनामन्नमभोज्यम् । चिकित्सकपण्डकयोः पुनर्ग्रहणमुद्यतस्यापि प्रतिषेधा-
र्थम् । पूर्वत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । एवं तर्हि सूत्रकारस्य विप्रतिषेधः । अयं तु पुरा-
णश्लोक इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ११६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा माष्ट्यन्नं नाभिशंसति स्तेनः

प्रमुक्तो राजनि यावन्न(द)नृतसंगरे ॥ ११७ ॥

पण्डकस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान्स भ्रूणहा । सोऽन्नदे माष्टिं हि
लिम्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमाप्ति तस्मिन्नादेनोऽन्नमेनः
संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमभ्यभोज्यमिति प्रकरणाद्भ्यस्यते । संगतः पादः । इतरः
पुराणे श्लोके पठ्यमाने पठितसंयोगेन नाभिशंसति मिथ्यैव नृत इदं त्व ग कृतमिति ।
तस्मिन्नाभिशंसति तदेनो माष्टिं । मनुश्च—

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

वचनात्तद्व्यशेषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषमन्वेत् ॥

इति द्वैगुण्यमाह तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेश इति वक्ष्यमि । स एव
तृतीयपादस्वार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संगतः प्रतिश्रव्यः सत्यसंगत इति यथा ।
यः प्रतिश्रव्य न ददाति सोऽनृतसंगरः । रकाद्व्यादसः । तस्मिन्नावादेनो माष्टिं ।
तस्मात्प्रतिश्रुतं दोषमिति ॥ ११७ ॥

गुरौ याज्यश्च शिष्यश्च स्त्रियश्चर्तुर्व्यभिचारि-
णीति ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मगुत्रापरपर्याये) पङ्क्तिशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गुरौ याज्ये (जके) याज्यः । तस्याऽध्यारके शिष्यः । स्त्रियः ऋतुकाले तां
विहायान्या गच्छेत्स व्यभिचारी । तस्मिन्सा स्वस्यत्ते (जे) एनो निमार्ष्टि । एवं
याज्यशिष्यावपि ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ॥

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्यायामुज्ज्वलायां
वृत्तौ पङ्क्तिशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

=====
अथ षष्ठः पटलः ।

अध्यात्मिकान्योगाननुनिष्ठेन्यायसंहिताननै-
श्चारिकान् ॥ १ ॥

उक्ता धर्माः । पतनीयान्यभिधास्यन्तेषु मुख्यत्वेन ब्रह्मचारिधर्मानामिधाय कांश्चि-
त्स्नातकस्यापि कांश्चित्साधारणानप्याभिधाय गृहस्थधर्माभिधाने कर्तव्ये सत्यध्या-
त्मविद्याप्रतिपादनं प्रायश्चित्तानि विध्यपराधे वक्ष्यन्परमप्रायश्चित्तत्वेन प्रसक्तमाह ।
शुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगा-
नधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

भियते हृदयग्रान्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ इति ।

तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रेतं प्रहूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रहूयन्त इति वा । याज्ञव-
ल्क्योऽप्याह— इज्याचारदयार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो ययोगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ इति ।

अध्यात्मं भवा अध्यात्मिकाः । छान्दसो वृद्धचपावः । आत्मनो लम्भयितृन्योगा-
श्चित्तसमाधानहेतुवक्ष्यमाणांश्चाक्रोधादीनुपायाननुनिष्ठेस्सेवेत । न्यायसंहितानुपपत्ति-
मन्वितान् । उपपद्यन्ते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । अनैश्चारिकान् । निश्चार-
श्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः । तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणास्ते नैश्चारिकाः ।
तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलनात्मलम्भनं निश्चलं तिष्ठति ।
तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मप्रलब्धमक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥

किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्य इत्याह—

आत्मलभाय परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात्परमुष्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति ।
 कः पुनरसावात्मा । प्रत्ययागात्मा । नन्वसौ नित्यलब्धः । नहि स्वयमेव स्वस्या-
 लब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिग(क)लनात्तद्धर्मतामुत्गतो नष्टस्वरूप इव भवति ।
 प्रकृत्या हि नित्यसंबद्धः पुरुषः । तथाविधश्च संबद्धो यथा परस्परं विवेको न जायते ।
 अन्योन्यधर्माध्यान्योन्यप्राध्यस्यन्ते । यथा क्षीरोदके संश्लिष्टे न ज्ञायत इदं क्षीरमिद-
 मुदकमस्मिन्नवकाशे क्षीरमुष्मिन्मुदकमेति । यथा वा अन्ययोगोलकयोः संबद्धयोरेवैश-
 धर्मा लुप्यत्वमास्वरत्वादयस्तेऽयंगोलकेऽध्यस्यन्ते । ये चायोगोलकस्य धर्माः काठिन्यदे-
 र्वादयस्तेऽग्रावध्यस्यन्ते । एव हि तत्र प्रतिपत्तिः । एकं वस्तुष्णं दीर्घं मास्वरं कठिन-
 मिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माश्चैतन्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमो-
 हपरिणामादयः पुरुषे । ततश्चैकं वस्तु चेतनं सुखदुःखादिफलपरिणामीति व्यवहारः ।
 वस्तुतस्तु तस्मिन्संघातेऽचेतनाशः परिणामो । चेतनांशस्तु तमनुधावति । येन येन रूपेण
 परिणमति तेन तेनामेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थां गतं घृतं क्षीरसंपृक्तं दध्या-
 त्मना परिणमति तेनानु तामवस्थां प्राविशति त[द्व]त् । तदिदमुच्यते—‘तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
 प्राविशत्’ इति । सगोऽप्यात्मनः कर्तृत्वे इदमेव यदुपयोक्तव्यतया निमित्तत्वम् । तदेवं
 स्वभावतः स्वस्थोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहामेदमापन्नस्तद्धर्मा भवति । एव ताद्विकारेण
 महतो विकारेणाहंकारेणेत्याशरीराद्द्रष्टव्यम् । मूलोऽहं कृशोऽहं देवदत्तोऽहं मनुष्योऽहं
 तिर्यग्गहमिति । तस्यैवंगतस्यापोक्षितः स्वरूपलामो नीचैरभिर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा
 शनरादिभिर्बाह्यात्प्रभृति स्वसुतेः सह वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमनुभूय च
 बन्धुभिः स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप इव भवति । प्रकृत्यावेशेन स्वभावान्तरं नीत
 आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीति श्रुत्या स्वभावं नीयते । यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु
 तदेव त्वमसि न तु यथा मन्यसे मनुष्योऽहं दुःखहमित्यादि तथेति । एवंभूतो राजा
 तत्त्वमसीति राजपुत्र । ननु तत्त्वमसीति ब्राह्मणात्तादात्म्यमुच्यत इति को वा ब्रूते ।
 नेति[नेति]ति निषेधाद्ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मैक आहोसिन्नाना । किं तेन
 ज्ञातेन त्वं तावदेवंविधश्चिदेकोऽसौ नित्यनिर्मलः क्लृप्त्वस्तुमंसर्गात्कुलपतामिव गतस्त-
 द्वियोगश्च ते मोक्षः त्वयि मुक्ते यद्यन्ये संसारिष्यन्ति का ते क्षतिः । अथ न सन्ति
 तथाऽपि कस्ते लाभ इत्यलमियता । महत्त्वेना कथा । तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धितः ।

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यज्जसा ।

संघाते महादिमि, सह वसंस्तद्वत्परः पुरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकालितं मिथ्यैव विद् मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रापिपयो यः शासिता दुष्कृता

राजा स त्वममीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभूय यथार्थमेव यतते तद्वत्पुमान्बोधितः

श्रुत्वा तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामीदृशीं

ते चान्योन्यमिदामपास्य सहसा सर्वे भजन्येकताम् ।

किंतु स्वे परमे पदे पृथग्मी तिष्ठन्ति मातास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसां काऽभेदवादे क्षतिः ॥

तेष्वेको यदि जालु मातृवचनात्प्राप्तो निजं वैभवं

नानात्वे क्षतिरस्य का किल परे सन्त्यन्यथा च स्थिताः ।

यद्वाऽन्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्वातिः ॥

पुंतामित्यभिदामिदा च न वयं निर्बध्य निश्चित्स(न्म)हे ॥ इति ॥ २ ॥

तदिहापेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तन्निविधम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणान् । तत्र श्रुतमुपनिषदां तात्पर्यावधारणम् ।
मननमुपपत्तिनिरूपणम् । एवं श्रुतेऽनुमते चाऽऽत्मनि साक्षात्कारहेतुरवशिष्टेन चेतसा
निरन्तरं भावनं ध्यानम् । तत्सिद्धये श्रौतज्ञानं तावदाह—

तत्राऽऽत्मलाभीयान् श्लोकांशुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभनयोनान् । अनुप्रवचनादित्वाच्छ्रुतः ।
श्लोकांशुदाहरिष्यामः । उद्धृत्याऽऽहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयि-
ष्यामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्पपस्याचलं

चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

गृहेति प्रकृतिनाम ।

यतः स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिः प्रसूतिः ।

आत्मन् गुहाया निरनाद्यनन्तं क्षेत्रं तथैवायुनमक्षरं च ॥

इति पुराणदर्शनात् । मुद्गरित्यौ पवित्राः । अभिहरणसाहित्यात् । तस्या क्षेत्रे तथा
सहाविभागावस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । 'अनामेका लोहितशुक्लकृष्णा चर्तुः प्रजा
जनयन्ती' सत्त्वाम् । अतो क्षेत्रो जुपमाणोऽनुशेते' इति मन्थान्तरम् । अहन्यमान-
स्थितिः । न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । निरन्तरस्थितिः । निर्लपस्थितिः । धर्माधर्मा-
दिभिरन्तःकरणस्य धर्मरात्मानि चाध्यस्तेः । एवं भूतस्याऽऽत्मनः सर्व एव प्राणिनो मत्ताः

यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिभन्तः संघाताः पूः पुरमुपमोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवस-
न्सचिवैरानीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन्ऋणैरुपस्थापितान्भोगानु-
पभुङ्क्ते । तमेवंभूतमवल सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तदस्य
चलं तं येऽनुतिष्ठन्ति उपासत एवंभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते तेऽमृता मुक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

विषयसंगपरित्यागेनायमुपास्य इत्याह—

यदिदमिती हेदिह लोके विषयमुच्यते

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदमिति । विषयमेतदिति । सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमिदिति तका-
रस्य इकारः । हश्चद आश्चर्ये । इति शब्देनाऽऽवृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्वनन्तर-
प्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहतचेतसो हि वदन्ति इति ह तस्याहितमिति ह
तस्यासुखस्पर्श इति ह तस्यारूपं निष्ठमिव कनकमिति ह तस्यास्वादिष्टौऽधरमणिरिति
ह तस्यागन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति हा-
वानन्तरपर इतिशब्दोऽध्याहार्य इति । इति ह इति हेत्येतयोः । यं लोके विषय-
मुच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतं विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् । कवि,
मेधावीति ॥ ५ ॥

विषयत्यागे हेतुमाह—

आत्मन्नेवाहमलब्धैतद्धितं सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु मतीच्छामि साधुष्ठान(स्थान)मन-

पेक्षया मदान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं

मभुम् ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवोऽनङ्गोऽ-
शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्जुचिः स सर्व परमा
काष्ठा स वैपुवतः स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

सर्वेषु भूतेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्सु न नश्यति । विपश्चिन्मेधावी
चित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवामरणधर्मा । ध्रुव एकरूपो विकाररहितः । न प्रधा-
नवद्विकारिणः सतो धर्मरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गध्वरणाद्यङ्गरहितः । अश-
ब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । अशब्दादिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरी-
रेणापि वर्जितः । महाशुचिर्महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽन्यत् । शुद्धः ।
स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण स एव । परमा काष्ठा ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैपु-
वतं विपुवानाम गवामयनस्य मध्ये भवमहरेकविंशम् । तदहुरपयन्ति विपुवन्तं मध्ये
संवत्सरस्येति दर्शनात् । विपुवानेव वैपुवतम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एव
मङ्गलानामेव मध्ये । मध्ये ह्येषोऽङ्गानामिति बह्वृचप्राप्त्यर्थम् । स एव च वैभाजनं पुरं
विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनं तदेव वैभाजनम् । नाह्वा(पद्मा)दिरनुशतिकादिश्च । यथा
समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयंमपीति ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेद्दुर्दर्शं
निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

तमेवभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत प्राध्वं चास्य सर्वत्र सर्वावस्थासु सदा प्राध्वमा-
नुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्रतिविद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिकरुर्मोनुष्ठानं च । यश्च दुर्दर्शं
निपुणं सूक्ष्मेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स स्वाविष्टपे स्वमहिमनि-
स्थितो मोदेते विगतपापः सर्वदुःखविवर्जितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहतं निरति-
शयं स्वमानन्दमनुभवतीति केचित् ॥ ८ ॥

आत्मन्पश्यन्सर्वभूतानि न मुष्टेचिन्तयन्कविरा-
त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे
विराजति ॥ ९ ॥

सर्वाणि भूतानि आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्नुपनिषदादिभिर्नान्यथाचिन्त-
यन्मुक्तिभिर्निरूपयन्त्यो न मुष्टेन्मोहं न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्चैव सर्वत्रावरो-
चित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स वै ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महि-
मनि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ ९ ॥

निपुणोऽणीयान्विसोर्णया यः सर्वमावृत्य ति-
ष्ठति वर्षीयाश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य
तिष्ठति स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्य
ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजस्तस्मात्त्रायात्प्रभवन्ति सर्वे
स मूलश्चाश्रितिकः स नित्यः ॥ १० ॥

निपुणो येषां चित्स्वरूपः । विसोर्णया विसृतन्तोरप्यणीयान्सूक्ष्मः । सर्वमावृत्य
व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्वृद्धतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य
विष्टम्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव एकल्लः । स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियै-
र्ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृशाज्ज्ञेयात् । अनन्यस्य पञ्चमर्थे पृष्ठी । ज्ञेया-
न्नीलपीतादेराकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । तस्मा-
द्विज्ञानादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ।

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् । इति पुराणम् ।

स्वभावस्वच्छस्य चिद्रूपस्याऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धिवृत्ते-
रनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्यपि
सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । एवंभूतः स आत्मा परमेष्ठी परमस्वरूपे
तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परमेणसंबन्धः । विषयाऽऽत्मानं देवमनुष्यादिरूपेण
नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभागो निमित्तभूनात्सकायादेव मनुष्यादिश-
रीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूलं सप्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृताया मूलकारणम् । स नित्योऽ-
विनाशी । शाश्वतिक एकरूपोऽविकारः ॥ १० ॥

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते निर्द्वैत्य
भूतदाहान्क्षेमं गच्छति पण्डित इति ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी क्षेममभयं मोक्षम् ।
अभयं वै जनक प्राप्नोतीति घृहदारण्यकम् । समाप्ताः श्लोकाः ॥ ११ ॥

अथ भूदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

मृताना दाहो भूतदाहः । तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो द्रोहो दम्भो मृषोद्यम-
त्याद्यपरीवादावसूया काममन्यु आनात्म्यमपोग
स्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

१ ताडनक्रोशनादिहेतुकोऽन्तःकरणविशोभः स्वेदकफादिलिङ्गकः क्रोधः । हर्ष इष्टलाभाच्चेतस उद्रेको रोमादिलिङ्गकः । रोपः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः । पित्रादिषु प्रति-
कूलेषु मनसो वैलोभ्यमाप्रमकार्यकरम् । लोभो द्रव्यव्यासङ्गः । मोहः कार्याकार्ययो-
रविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुच्यते कङ्कचित्तदभावेऽपि संभवेदिति ।
द्रोहोऽपकारः । दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । मृषोधमनृतवदनम् । अत्या-
शोऽत्यशनम् । परीवादः परनिन्दा । असूया परगुणेष्वक्षमा । कामः स्त्रीसङ्गः । मन्युर्गूढो
दोषः । आनात्म्यमाजितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापलादि । अयोगो विक्षिप्तचित्तता । एवं
भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

के पुनस्ते योगाः--

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽद्रोहोऽदम्भः स-
त्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग
आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग
आर्यमानुशस्त्रं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समय-
पदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति
॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

एते चाक्रोधादयो विभावरूपा न क्रोधासंभवमात्रं क्रोधादिनिर्घातेहेतुतथोपदेशात् ।
के पुनस्ते--अलोभः संतोषोऽलंभुद्धिः । अमोहोऽवधानम् । अद्रोहः पुनः पुनः प्रस-
क्तेषु क्रोधादिषु मा कार्षमिति संकल्पः । अदम्भो धर्माधर्मनुष्ठानम् । सत्यवचनं यथा-
वृष्टार्थवादित्वम् । अनत्याशो नियतभोजनम् । अपैशुनं परदूषणानुच्चारणम् । अनसूया
परगुणेष्वनुमोदनम् । संविभाग आत्मानमुपरुध्य(ध्या)पि ला(दा)नम् । त्यागोऽपरि-
ग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामेकरूपता । मार्दवं सूपगमता । शमः काममन्युपरि-
त्यागः । दम इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात्पूर्वत्र स्वस्मिन्क्रमेऽकामोऽमन्युरात्म-
वत्त्वमिति नोपादिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः । सर्वग्रहणं क्षुद्रैरप्यविरोधार्थम् । योग एका-
ग्र्यम् । आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशस्य व्यवहारवचनादी प्रस-
क्तस्यापि नैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । तुष्टिरनिर्वादः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्म-
ज्ञानम् । पदं विषयः । एतेऽक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां समाः । न केवलं योगि-
नामेवेति । धर्मज्ञानं समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन्समूल-
र्घातं घ्नन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति । तान्यक्रोधादी-
न्यनुतिष्ठन्सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः । आत्मानन्दं गच्छति । विधिनेति वचना-

त्पाणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिके विषयेऽनृतवचनेऽपि न दोष इति ॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १५ ॥

इमं लौकिकं लोके विश्रुतं ख्यातिलाभपूजादिकमर्थं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभिसंधाय धर्मान् चरेत् ॥ १५ ॥

किं कारणम्—

निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ १६ ॥

तस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति । लोकोक्त्यर्थमसौ धर्मं चरति न कर्तव्यमिति । नः कर्तव्यमिति श्रद्धया धर्मफलं साधयति । यो वै श्रद्धामनारभ्येति श्रुतेः ॥ १६ ॥

किमिदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव नेत्याह—

तद्यथाऽऽग्ने फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनू-
त्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ १७ ॥

अनुनिष्पद्यन्ते । तदेव स्वीकार्योपहृताः साहितं प्रमोचितं तृणानि बहिरपि प्राप्ति-
भ्यति । तथा नरो धर्मचयेन वर्तते यशश्च कामाश्च वसूनि चाश्रुते । इति ॥ १७ ॥

न चेदनुत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ १८ ॥

यद्यपि दैवादर्था नानुत्पद्यन्ते तथाऽपि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः ।
किमन्यैरर्थैरिति ॥ १८ ॥

अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकचाल-
वादिषु ॥ १९ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टाचारी । शठो वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रेत्याव-
(पत्यस्य)वादी । चालः श्रुतिरहितः । तेषां वादेष्वनसूयः स्यात् । असूयया द्वेषो
लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तात्परीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् । तथा दुष्प्रलम्भ इति
च । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलारूपानम् । गृध्रिवञ्च्योः प्रलम्भने इति दर्शनात् ।
दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलारूपानेन वर्तयितुं स शक्यः । कुहकादिवादिषु
वर्धितो न स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

यचनस्याप्तं भवमाह—

न धर्माधर्मौ चरत आवा(व)५ स्वेव इति न देवा
न गन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥ २० ॥

आवा(व)मिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति
प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवधगतावावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि
वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादो न स्यात् । वच-
नात् । तदभावात्तु वचनं स्यादिति । इदं तावद्ब्रह्मव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ
किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥ २० ॥

यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करी तत्र निर्णयमाह—

यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रसंशान्ति स धर्मो यद्गर्हन्ते
सोऽधर्मः ॥ २१ ॥

आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्योऽपि वा ।
चत्वारो वेदधर्मज्ञाः षण्त्रैविध्यमेव वा ॥

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः इति ॥ २१ ॥

इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमाचार्याणां वृत्त५ स-
म्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदा-
म्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥ २२ ॥

सम्यग्विनीता आचार्यार्थिनः स्यादित्यादिना निमित्तेन संपन्नाः । वृद्धाः परिणत-
वयसः । यौवने विषयवश्यता स्यादिति तदुक्तम् । आत्मवन्तो नितेन्द्रियाः । अलो-
लुपा अकृपणाः । अदाम्भिका धर्मध्वजाः । एवंभूतानामाचार्याणां सर्वजनपदेषु यदे-
कान्तेनापि विचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानं न मातुलसुतापरिणयनवत्कतिपय-
विषयं तदधृत्तसादृश्यं भजेत तद्वनुरूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलं संभवति ।
संभवति च वैदिकानां तृप्तसन्न(नूतन)पाठो ब्राह्मणानुभव इति ॥ २२ ॥

एवं वर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥

इमं चामुं च ॥ २३ ॥

अविदिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ २४ ॥

क्रयविक्रयव्यवहारो धणिज्या । सा स्वयंकृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्ता
मुवादोऽयमापदि विधानार्थः ॥ २४ ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणवृत्तेरलाम आपत् । तस्यां वृत्त्यां पण्यानां व्यवहृणोः समर्थयोरिति कर्तरि
षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्यवहारः । पण्यानि क्रिणीयाद्विक्रीणीत
वेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि व्युदस्यन्वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् ।
क्षत्रियवृत्तिश्च दण्डापूषिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—तदलामे क्षत्रियवृत्तिस्तद-
लामे वैश्यवृत्तिरिति ॥ २५ ॥

अपण्यानाह—

मनुष्यान् रसान् रागान् चर्म गवां वज्रा २ श्लेष्मो-
दके तोवमकिण्वे पिपलीमरीचे धान्यमा ५ समा-
युध ५ सुकृताशां च ॥ २६ ॥

मनुष्या दासादयः । रसा गुडलवणादयः क्षीरादयो वा । रागाः कुसुमादयः ।
रज्यन्तेऽनेनेति रागा यस्त्रा(स्त्रा)दयः । चर्म । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्मजलादि ।
येन विस्त्रिष्टं चर्मादि संघीयते, यथा श्लेष्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विस्त्रिष्टं संश्लेषये-
दिति बहुचवाहणे दर्शनात् । तोवमानीपदङ्कुरितानि ब्रीह्यादीनि । किण्वं सुराप्र-
कृतिद्रव्यम् । सुकृतं पुण्यं तस्य फलं वा सुकृतमशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एता-
न्यपण्यानि वर्जयित्वाऽन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जयित्वेति चेत् सिद्धेऽप-
ण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः—

सर्वात्प्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वं च तान्ततं रक्तं शाष्णक्षौमाविकानि च ।
अपि च स्युररक्तानि फलमूले तथीपधीः ॥
अयःशस्त्रं विपं मांसं सोमं गन्धास्तु सर्वशः ।
क्षीरं क्षारं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्याश्च पशून्सर्वाक्षिष्वु (न्दंष्ट्रि) णश्च वयासि च ।
मघं नीलं च लाक्षा च सर्वाश्चैकशफाभ्यशून् ॥ इति ॥ २६ ॥
तिलतण्डुलास्तवेव विशेषेण धान्यस्य न वित्री-
णीयात् ॥ २७ ॥

-६ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्यासमेतम् ।

-६५

धान्यानां मध्ये तिलतण्डुलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे तु श्रुतम्—

काममुत्पाद्य कृष्यात्तु स्वयमेव कृषीवत् ।

विक्रीणीत तिलाब्जुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ इति ॥ २७ ॥

अविहितश्चैतेषा मिथो विनिमयः ॥ २८ ॥

परिवर्तनं विनिमयो येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषामेतेषा मिथः परस्परेण विनिमयोऽपि प्रतिषिद्धो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तेष्वेव केषु केषु विनिमयोऽनुज्ञायते—

अन्नेन चान्नस्य रसानां च रसैर्मनुष्याणां च
मनुष्यैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ २९ ॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—रसा रसैः समतो हीनतो वा तिलतण्डुलपक्वान्निविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेनेति । मानवे तु विशेषः—

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवण रसैः ।

कृताञ्च च कृताञ्चैन तिला धान्येन तत्समाः ॥

गौतमीये तु रसानां च रसैः पशूनां च लवणकृताञ्चयोः समेतानामेव न तु पक्षस्यासप्रत्ययार्थ इति । तस्मादत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्नाऽऽशङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं ब्रह्मणि मिथो विनियोगेन गतिर्विद्यत इति । विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयो विप्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ २९ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् (ख० २१) मुञ्जवल्बजै-
र्मूलफलैः ॥ ३० ॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवह्रियेत मुञ्जादिभिः । मुञ्जवल्बजास्तृणविशेषाः ॥ ३० ॥

तृणकाष्ठैरधिकृतैः ॥ ३१ ॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः । काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जवल्बजग्रहणं विकारार्थम् ॥ ३१ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३२ ॥

प्रतिविद्धानामपि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवन्न पुनरत्यन्तमवसीदित् । तथा च गौतमः—
सूर्या च वृत्तिरशक्तौ च शूद्रेण जीवेत्तदप्येके प्राणसंशय इति । मनुरपि—

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमसि ततस्ततः ।

आकाशमिव पङ्क्तेन न स दोषेण छिप्यते ॥ इति ॥ ३२ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ३३ ॥

गतम् ॥ ३३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । पशवश्च मुखादाना अश्वा
चालवणो धृतः । एतद्ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्वार-
जनीकृत इति ॥ ३४ ॥

अपिच वदन्ति मुखेनाऽऽदानं येषां ते मुखादानाः पशवः । लवणव्यतिरिक्तोऽश्वा
चाराजितस्तन्तुश्च । एतेन पूर्वोक्तं ब्राह्मण ते पण्यं विक्रयमिति ॥ ३४ ॥

न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥ ३५ ॥

पतिताः । स्तेनादप्ये वक्ष्यमाणाः । तैः सह न काश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र
मनुः—संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । यामनाध्यापनाद्यौनात्रतु यानाशना-
दिति । यानादिभिः संवत्सरेण पतति यामनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ३५ ॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ३६ ॥

अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ३७ ॥

हिजाति कर्मभ्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ३७ ॥

स्तेयमाभिश्चस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं
मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगम-
नं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ३८ ॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिश्चस्यं ब्रह्महत्या । ब्राह्मणमात्रं च हत्वाऽभिश्चस्य इति
वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यनातिवधः । तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झं
संसर्गः । मावे धञ् । छान्दसो द्विह्वयव्ययः । ब्राह्मणेन वेदस्याधीतस्य नाशनम् ।
ओषधादिप्रयोगेण गर्भशातनं गर्भवधः । मातृयोनिसंबन्धे मातृपृष्ठादौ मातृलादौ,
पितृयोनिसंबन्धे पितृपृष्ठादौ सहापत्येऽपत्यसहिते स्त्रीगमनं मातृपृष्ठागमनं तत्सुताग-

मनं पितृष्वसृगमनं तत्सुतागमनं मातुलमुतागमनं चेत्यर्थः । गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयोगानर्हाः पतिता-
दयः । तैः संयोग एकगृह्वास्तादि असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ॥ ३८ ॥

गुर्ध्रां सखीं(खिं) गुरुसखीं(खिं) च गत्वाऽन्याश्च परतल्पान् ॥ ३९ ॥

छान्दसो ह्रस्वः । मात्रादीनां सखीं, गुरुसखीं पित्रादीनां सखीम् । किम् । पतती-
त्युत्तरत्र श्रुतमपेक्षते । अन्याश्च परतल्पान्गत्वा पतति । तल्पशब्देन शयनवाचिना
दारां लक्ष्यन्ते ॥ ३९ ॥

नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ ४० ॥

गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन
शब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते तथाऽपि प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ४१ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥ ४१ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४२ ॥

अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ४२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ ४३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ ४३ ॥

प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ ४४ ॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसानां भक्षणमशुचिकरम् ॥ ४४ ॥

तत्रोदाहरणम्—

शुनो मनुष्यस्य कुक्कुटसूकराणां क्रव्यादसाम् ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधः । अदसोऽदो भावेऽस्तुन् । क्रव्यमामिषमदनं येषां ते क्रव्यादस्तः । केवल-
मांसवृत्तयो गृह्यादयः ॥ ४५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रपुरीषप्रहणं ताड्यस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चाऽऽर्याणाम् ॥ ४७ ॥

शूद्रोच्छिष्टं मुक्तमार्याणामशुचिकरम् । अपपात्रा अतिनीचत्रियस्तासां च गम-
नम् ॥ ४७ ॥

अपि पतनीयान्येतानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

यान्येकमशुचिकराण्यनुक्रान्तानि तान्यपि पतनीयानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

अतोऽन्यानि दोषफलान्यशुचिकराणि ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषफलानि कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीन्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ ४९ ॥

दोषं बुद्ध्वा न पुर्वः परेभ्यः पतितस्य समा-
ख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

पतितस्य दोषं परैरविदितं बुद्ध्वा परेभ्यः समाख्याते पूर्वो न स्यात् । परेभ्यः पूर्वो नाऽऽवक्षीत । किंतु स्वयं धर्मकृत्येषु वर्जयेत् । तथा परा न जानन्ति । अन्यथा दोषवान् ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

क्षत्रियः हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ ५१ ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् । वैरयातनार्थम् । वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् ॥ ५१ ॥

शसं वैश्ये दश शूद्रे ॥ ५२ ॥

वैश्ये हते शूद्रे हत इति । प्रकरणाद्वा इति च । ऋषभश्रात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थमिति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं पापक्षयार्थम् । तत्किमर्थं वैरयातनार्थमिहमुच्यते । केचिदाहुः—नामुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं नैमित्तिकं कर्मान्तरम् । यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति । तन्निराकर्तुं मुक्तम् । अपर आह यो येन हन्यते स हतो त्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति । अपि नाप्येनं जन्मान्तरेऽपि बध्वासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिदमिति । प्रायश्चित्ता-
र्थमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ ५२ ॥

ऋषभश्रात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थम् ॥ ५३ ॥

सर्वेत्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽधिको देवः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाऽऽह—

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विनोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्धचर्यमात्मनः ॥

अश्वं चरेद्वा नियतो नदी ब्रह्मह्नो व्रतम् ।

यज्ञन्दूरतरे श्रामाद्वृक्षमूलनिभेतनः ॥

एतदेवं चरेदश्वं प्रायश्चित्तं द्विनोत्तमः ।

प्रमाय वैश्यमृत्पात्रं दद्यात्पैकशतं गवाम् ॥

एतदेव व्रतं कृत्वा षण्मासं शूद्रहो चरेत् ।

ऋषभैकादशा वाऽपि द्वाद्विप्राय गाः शतम् ॥ इति ॥ ५३ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५४ ॥

एतेषां तु क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हत्वास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ५४ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायः हत्वा सवनगतं चाभिशस्तः ॥ ५५ ॥

प्रकृतेषु यौ पूर्वी वर्णां क्षत्रियवैश्यौ तयोर्वेदाध्यायोऽधीतवेदस्तं हत्वाऽभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानम् । सवनगतं तयोरेव वर्णयोः सवनगतः । सवनशब्देन न प्रातःसवनादीन्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि । सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः । ब्रह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे मा भूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यते च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे मा भूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात् । तयोरेवानुलोमौ सवर्णा-
म्वष्टौ तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ५६ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्कारापेक्षा ॥ ५६ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञानम् ॥ ५७ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं स्त्रीपुंनपुंसकभेदेनाविज्ञातं हत्वाऽभिशस्तो भवति ॥ ५७ ॥

आध्वेयीं च स्त्रियम् ॥ ५८ ॥

ऋतुघ्राताऽऽध्वेयीति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आध्वेयीं ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । संभवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति । अत्रिगोत्रजा वाऽऽध्वेयीत्यन्ये ॥ ५८ ॥

वस्य निर्वेपः ॥ ५९ ॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेपः प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ ५९ ॥

अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्वजोऽर्ध-

शाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ६० ॥

कृत्वेति वचनात् परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता नियन्ता येन स वाग्यतो वाचं-
पमः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनाद्यतशब्दस्य परनिपातः । शवशिरो ध्वजो यस्य स
शवशिरोध्वजः । सलोपः कचिच्छान्दसः । स्वभावादितस्तु ब्राह्मणस्य शिरो ध्वनदण्डा-
मे प्रोक्तं कृत्वेत्यर्थः । यस्य यस्यचिच्छिर इत्यन्ये । शणस्य विहारः शाणी पटी ।

तस्या अर्धमर्धशाणी । तस्य(स्याः) पक्षमर्धशाणीपक्षम् । आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्ध-
मधोनाम्नुपरिजानु च यथा भवति तथाऽऽच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद्द्वामे
तिष्ठेतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ६० ॥

मध्ये कियान् विधिः—

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ ६१ ॥

तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अपर
आह—यत्र रथ्यादावुभयोः पथोर्वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्ये न सूकरादिपथेन
संचरेदिति ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ ६२ ॥

अन्यमायान्तं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौण्डिन्यः—पञ्चारत्नीति रथपथात् । चत्वारो
हस्तिपथात् । द्वौ क्षुद्रपशुमनुप्या[णा]मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥ ६२ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ॥ ६३ ॥

अर्धमात्रं खण्डम् । लोहितं मनाक् प्रतिम् । एवंमूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ ६३ ॥

क्वेषमिश्रस्ताय भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्
सा वृत्तिः ॥ ६४ ॥

अमिश्रस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्चेर्ब्रूवाणः सप्ता-
गाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रादिष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते
तदा तावत्येव सा वृत्तिः । सप्तस्वगारेषु यात्रायां यन्नलभ्यते सैव वृत्तिरपर्याप्ताऽपि
॥ ६४ ॥

अलब्धोपवासः ॥ ६५ ॥

यदि सप्तस्वगारेषु न किञ्चिदुपपद्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहानि ॥ ६५ ॥

गात्र रसेत् ॥ ६६ ॥

एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्तहरहर्गाश्च रसेत् ॥ ६६ ॥

तासां निष्क्रमणपवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ ६७ ॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशनसमये द्वितीयो ग्रामेऽर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं
प्रथममुक्तम् । चान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ ६७ ॥

६ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्यासमेतम् ।

१०१

द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः संप्रयोगः ॥ ६८ ॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः संप्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सह संप्रयु-
ज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते—
कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । अन्यथा नेति ॥ ६८ ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगवीरूपजिहीर्षमाणो वसेत्त्रिः
प्रतिराद्वोऽपजित्य वा मुक्तः ॥ ६९ ॥

संग्रामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहृत्यापसरन्ति स
आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् । ब्राह्मणगव्य इति पाठे वा छन्दसीति पूर्व-
सवर्णाभावे यणादेशः । ब्राह्मणगवीरूपजिहीर्षमाणो दस्यूनवजित्य प्रत्याहर्षमिच्छन् ।
एवं दस्युभिर्हिंस्यमाणगवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन्निः प्रतिराद्वस्तैरवजितो विजित्य
वा तान्गवादीन्प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवार्षिक-
प्रत्यावृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥ ६९ ॥

आश्वमेधिकं वाऽऽवभृथमवेत्य उच्यते ॥ ७० ॥

अथवाऽऽश्वमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ ७० ॥

धर्मार्थसंनिपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ ७१ ॥

धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च युगपत्संनिपातो यत्र तत्रोभयानुसंग्रहासंभवे धर्मलोपेन
योऽर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा यो धर्मं हित्वाऽर्थहेतोः कौटसा-
क्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं पातकस-
मानीति । मनुरपि—

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चास्त्रीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ इति ॥ ७१ ॥

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधि-

नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् ॥ ७२ ॥

गुरुः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भवति सोमा-
न्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स एवमुच्यते । तौ हत्वेतेन विधिनोत्तमादुच्छ्वासात् ।
उत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोगः । तस्माच्चरेत् ॥ ७२ ॥

नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ॥ ७३ ॥

अश्वमेधावभृथादिषु संभवत्त्वघस्यास्मिँल्लोकेऽस्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्ती-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ७४ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति भावः । अन्ये पूर्वसूत्रं तन्निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन (ना) संबन्ध इति ॥ ७४ ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणश्च शिश्रं परिवारस्याञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशमनाञ्जलिं व्रजेत् ॥ ७५ ॥

गुरुतत्र पिता नाऽऽचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनबोधिना भार्या लक्ष्यते । साक्षा-
ज्जननी न तत्पत्नी । तां गत्वा सवृषणं साण्डं शिश्रं परिवारस्य सुरादिना छित्वाऽञ्ज-
लावाधाय दक्षिणा दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् । आवृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशम-
नावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणस्योदधेस्तीरे वसन्ति ते कथम् । तेऽपि याव-
देशं गत्वोदधिमेव प्रवेक्ष्यन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्तः—

पितृदारं समाख्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुराशां वा स्वसारं चान्यमातृवर्जम् ॥

एतां गत्वा स्त्रियो मोहात्तच्छृच्छं समाचरेत् ॥ इति ।

नारदस्तु—मावा पितृध्वसा स्वसूमीतुङ्गानी पितृप्वसा ।

पितृव्यसस्त्रिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रवृजिता धात्री ताप्ती वर्षेत्तम्य च या ॥

आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तने वस्त्रं स्रग्धो दण्डो विधीयते ॥ इति ॥ ७५ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्याऽऽत्मानं समा-

प्नुयात् ॥ ७६ ॥

आयसी ताम्रमयी वा स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूर्मिः । ता ज्वलितामग्नीं तथा परिष्व-
ज्याऽऽत्मानं समान्पुन्यान्निषेव ॥ ७६ ॥

कृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥ ७७ ॥

अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रं चरेत् ॥ ७७ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ७८ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शमिति ज्वलिता सुरां पिबेत् । तथा द्रव्यकायः दूष्यति ॥ ७८ ॥

७ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलान्याख्यासमेतम् ।

१८३

स्तेनः मकीर्णकेशोऽस्से मुसलमाधाय ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति सत्वापाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रपरपर्याये)पट्टिशमश्रे
पट्टः पटलः ।

स्तेनो ब्रह्मणस्त्वामिकमुवर्णपरिमितमुवर्णहारौ । स स्कीये स्कन्धे मुसलमाधायऽऽपतं
त्वादिरं वा । आचक्षीतेत्यनेन संक्षेपः ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितविरचितया हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नन्याख्याया-
मुज्ज्वलान्या वृत्तौ पट्टः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

राजानं नत्वा कर्माऽऽचक्षीहि तेभिरं हन्याद्वधे
मोक्षः ॥ १ ॥

राजानं कृत्वा गत्वा कर्माऽऽचक्षीतेवकर्माऽस्मि शाधि मामिति । स तेन मुसलेनैवं
हस्तेन हन्यात् । यथा मृत्तो भवति । वधे मोक्षः ॥ १ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ २ ॥

यदि रामा दयादिना तमनुजानीयादाज्ञापयति तदा तमनुज्ञातार राजानमेव तदेनः
स्पृशति ॥ २ ॥

उत्तरमृत्पार्श्वे वा श्वधिशेत् तीक्ष्णं वा तप
आयच्छेत् ॥ ३ ॥

तीक्ष्णं वा तपो महाकरा(कुच्छू)दि त्वाऽऽयच्छेदवर्तयेत् ॥ ३ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ॥ ४ ॥

भक्तमत्तं तस्यापचयो हासः । प्रथमे दिवसे यावन्तो मासास्त एकेन न्यूना द्वितीये ।
एवं तृतीयादिषु । अप्येकस्माद्मासात्, तत्रापि यदि न समाप्तिस्ततस्तत्रैव परिवाणा-
पचयः कर्तव्यः । एव भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात्समापयेत् ॥ ४ ॥

ऊरून् संवत्सरं वा चरेत् ॥ ५ ॥

गतम् । एवमेव तु गुरुषु गुह्येण हनुषु हनूनीनि व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्तेयं कृत्वा सुरा पीत्वा गुरुदारं च गत्वा
ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकाला मितभोजिनः
स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनान्यनुकल्पयेत्स्थानास-
नाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरपपापं नुदन्ते ॥ ७ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाः । चतुर्थो मोजनकालो येषां
ते, यथाऽद्य दिवा भुञ्जते श्रो रात्रिविति तथोक्ताः । तदाऽपि मितभोजिनोऽमिष्टाशिनोऽ-
पोऽभ्यवेयुर्भूमिगतास्वप्सु स्नानं कुर्युः । सवनान्यनुकल्पयेत् । यथा सवनानि प्रातः-
सवनादीन्यनुकल्पानिन्यनुसृतानि भवन्ति । त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि रात्रा-
वासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालं सिपन्तः । एवं त्रिभिर्वर्षैस्तस्यापमप-
नुदन्ते ॥ ७ ॥

तेन कल्पेन धनलाभे वधे च संवत्सरं वैरमणं चरित्वा
त्रयाणामेकशुचयो भवन्ति ॥ ८ ॥

अत्रैका पङ्क्तिस्तुष्टिता ॥ ८ ॥

प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा संग्रामं गत्वाऽ-
वतिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥ ९ ॥

प्रथमवर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत् । किं सर्वं
मेत्याह । प्रथमं वर्णं परिहाप्य ब्राह्मणवर्णमितरो वर्णः क्षत्रियादिः । तत्र स्थितं
सेनिका हन्युः । अग्रन्तस्त एनं हिंस्युर्यथा राजा स्तेनम् । स मृतः शुष्यति ॥ ९ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसस्यपिति हावयित्वाऽग्निं प्रविशेत् ॥ १० ॥

अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमा-
न्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् ।
मृतः शुष्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् । लोमानि मृत्योर्नुहोमि लोमभिर्मृत्युं
वाप्तये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्नुहोमि त्वचा मृत्युं वाप्तये स्वाहा । लोहितेन० मृत्युं वा०
हा । स्नायानि० मृत्युं० लोहितं मृत्यो० मि स्नायभिर्मृ०हा । यज्जानि मृत्यो०
मज्जभिर्मृत्युं०हा । मेदो मृत्योर्नुहोमि मेदता मृ० हा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन
पठिताः ॥ १० ॥

वायसप्रचलाकवर्हिणचक्रककहसभासनकुलमण्डू-
कठेरीकाश्वदिस्त्रभां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कुकलासः । बर्हिणो मयूरः । चक्रवाको
अधुनचरो यज्ञैः विरही । हंसो मानसवासी । भासो गृध्रविशेषः । नकुलमण्डूकस्थानः
प्रसिद्धाः । ठेरीका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्ये-
कवधेऽनुकृत्यम् । केचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥ ११ ॥

धेन्वनहुशोश्वाकारणात् ॥ १२ ॥

धेनुः पयस्विनी गौः । अन्हवान् —अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणम-
न्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं कोपो मासेच्छा वा । तेन विनाऽव-
द्विपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु गा च दत्त्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्ट-
व्यम् ॥ १२ ॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चतरेषां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥

धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्यन्ते धुर्यवाहाः । तावत्सु हिंसायां
प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनां केवलं प्राणा एव येषां नास्तीनि तेषां हिंसायां शूद्रव-
त्प्रायश्चित्तमिति । अत्र गौतमः—अस्थिमत्ता सहस्रं हत्वाऽनस्थिमतामनडुद्भारं
केति ॥ १३ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्यानृतं चोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीरफलं भोजनम् ॥ १४ ॥

यो न कथचनाऽऽक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमाक्रुश्यानृतं
चोक्त्वा षष्ठकोपपावकवर्षं त्रिरात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत् । क्षीरग्रहणेन विकाराणां
दध्यादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । अक्षारेति पाठे क्षारं यद्भुज्यमानं परस्य स्वस्य वा
निहतं दावयात्तै तत् ॥ १४ ॥

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ १५ ॥

शूद्रस्त्वनन्तरोक्ताविषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ १५ ॥

स्त्रीषु चैतेषु मेघम् ॥ १६ ॥

क्षत्रियं हेत्वेत्यादिष्वनृतवदनान्तेषु नेमितेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि
औषामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थ-
मुच्यते । ५१ ऊर्ध्वं पुरुषस्येव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्यभिधानादेव सिद्धेऽ-
विदितार्थं पचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामप्यर्थ-
प्राप्त्यर्थं वचनामिति । तथा च मार्गवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि मासो वाऽप्यूनपोदशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥ इति ॥ १९ ॥

येष्वाभिशस्त्रं(स्त्रयं) तेषामेकाङ्गं छित्त्वाऽप्राणहिंसायाम् ॥ १७ ॥

येषु हतेषु सक्मगतं चाभिशस्तमित्थादिनाऽभिशस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा
शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि च्छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न
भवयेत् ॥ १७ ॥

अनार्यवपैशुनमतिपिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेया-
न्नाद्यप्राशने शूद्रायां च रेतः सिक्त्वाऽयोनी च
दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वाऽ-
बुद्धिङ्गाभिरप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-
त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥

आर्याणां भाव आर्यं तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तद्वैश्वम् । मत्त्वर्थायो वप्रत्ययः । ततोऽ-
न्यदनार्यवमसत्यभाषणादि । पैशुनं परदेष्टकणनं राजगामि । मतिपिद्धाचारः धीव-
नमैशुनयोः कर्माणां वर्जयेदित्यादेरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथा कृशरादि । अभोज्यं केशकी-
टाद्युपहतमन्नादि । अपेयमनिर्दशाया गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने शूद्राया
वैश्यात्प्रभृतौ रेतः सिक्त्वाऽयोनी च जलादौ रेतः सिक्त्वा दोषवच्च कर्म श्रौतमा-
भिचारिकमभिसंधिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वा परषाडादिकं कृत्वाऽबुद्धिङ्गाभि-
रापो हि धा मयो भुव इति तिसृभिर्हिण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिरप उप-
स्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं ज्ञात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । धारुणीभिर्वा इमं मे वरुण,
तत्त्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्न इत्येतैर्मन्त्रैरन्यैर्वा पवित्रैः पयमानः सुव-
र्जन इत्येतेनानुवाकेन शूद्रवतीभिस्तत्समन्दीत्यादिकेन यथा कर्माभ्यासस्तथाऽप उप-
स्पृशेत् । अभ्यासे न रहस्यप्रायश्चित्तमित्येक आहुः ॥ १८ ॥

गर्दभेनावकीर्णां निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत् ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मचारी द्विपमुपेयात्तोऽवकीर्णां गर्दभेन निर्ऋतिं यजेत् । पाकयज्ञेन स्थाली-
पाकविधानेन । अत्र मनुः—

अवकीर्णां तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत् निर्ऋतिं निशि ॥ इति ।

७ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

१७

। हारीतस्तु श्रीष्वकीर्णो निर्जल्ये चतुष्पथे गर्दभपशुना यजेत पाकधर्मे । भूमौ पशुपुरोडाशप्रणसवदानैः प्रचर्य जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाषितुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ॥ १९ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्पद्विरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात् । तेन ब्राह्मणं विचावन्ते परि-
वेक्षीत्यस्यापवादः ॥ २० ॥

मिथ्याधीतप्रापयितम् ॥ २१ ॥ (ख० २४) ।

नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । तदोपनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ २१ ॥

(ख० २४) ।

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं पच्छेत्स्वा-
ध्याय एवोत्सृजेद्वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षा-
चर्ये य ॥ २२ ॥

आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमः स्यात् । स्वाध्यायादिविव वाच-
मुत्सृजेत् । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचरणे तत्र भवति
भिक्षां देहीति । अस्मादेव ज्ञायतेऽसमावृत्तविषयमेतदिति ॥ २२ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवासु कर्मस्वपतनीयेपूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमुत्तराणि यानि वक्ष्यामः प्रायश्चित्तानि तान्यन्ये-
ष्वपि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतिष्वपि । दोषवत्सु पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वाहत्य
प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ २३ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्णीन्मन्युरकार्णी-

दिति जपेद्वा ॥ २४ ॥

स्वाहान्ताभ्यामाज्यद्रव्यम् । जपेद्वा । अभिन्पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय
स्वाहा मन्यथे स्वाहेति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषा-
भ्यासानुरूपं च जपहोमयोरवृत्तिः ॥ २४ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उषोष्य वा श्वोभूते म(मा)-
हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामं सहस्र-
कृत्व आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

पर्वणि वीर्णमास्याममावास्याया वा तिलाजैव मक्षयति नान्यदोदनादिकमिति तिलभक्षः ।
महानदीमथमुदकमुपस्पृश्य स्नात्वा प्राणायामं प्राणानायम्य प्राणायामेन । एकस्मिन्प्रा-

णायामे यावत्कृत्व आवर्तयितुं शक्यं तत्र तावत्कृत्व आवर्तयेत् । एवमा सहस्रावृत्तेः प्राणायामावृत्तिः । आप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य
वा श्वोभूवे म(मा)हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या
समित्सहस्रमादध्याज्येद्वा ॥ २६ ॥

गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी । तत्र भवं म(मा)हानदम् । सहस्रं यज्ञियस्य वृत्तस्य ।
आध्यादिति वचनाच्च होमधर्मः स्वाहाकारः ॥ २६ ॥

इष्टियज्ञक्रतून्वा पवित्रार्थानादरेत् ॥ २७ ॥

पवित्रार्थाः शुद्धचर्था मृगाराद्या इष्टयः । यज्ञक्रतवः सोमयागाग्निष्टुदादयः । तान्ये-
तानि षट् प्रायश्चित्तानि । एनःसु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनि ॥ २७ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैप्पुरीष्यम् ॥ २८ ॥

अभोज्यस्य मार्जारदिमांसस्य भक्षणे निप्पुरीषभावः कर्तव्यः । यावदुदरं निप्पुरीषं
भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ २८ ॥

कियता कालेनावप्यते तदाह—

सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ २९ ॥

सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैप्पुरीष्यवचनाद्येषां षप्तरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां
तावदेव शुद्धिः । तथा च गौतमः—अभोज्यभोजने निप्पुरीषभावस्त्रिसप्तभोजनं
सप्तरात्रं वेति ॥ २९ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोः संध्ययोर्दकमुपस्पृशेत् ॥ ३० ॥

उभयोः संध्ययोः सायं प्रातश्चोदकमुपस्पृशेत् । भूमिगतास्वप्सु ज्ञानमुद्धृत्तामिर्वा
शीतामिरिति ॥ ३० ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ३१ ॥

द्वादशरात्रसाध्यो व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ३१ ॥

तस्य विधिमाह—

ज्येष्ठमनक्ताश्वदिवाशी तत्तत्पुण्यमयाचितप्रतर्क्यहं नाश्नाति

किंचनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ३२ ॥

आदितस्त्रिष्वहःसु नक्तं नाश्नीयादिवैव भुञ्जीत । ततस्त्र्यहमादिवाशी रात्रावेव
भुञ्जीत न दिवा । ततस्त्र्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याच्नाप्रेतिषेधोऽयम् । तेन स्वदन्य-

स्याप्रतिषेधः । ततश्चहं नार्थात् किञ्चन फलादिकमपि । एवं कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ।
तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्विषयमत्रं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसंभाषणम् ॥ ३२ ॥

एवमेवाभ्यस्येत्संवत्सरः स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ३३ ॥

एवमेव विधिं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदितव्यः । पूर्व-
मुक्तं कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेदिति ॥ ३३ ॥

अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्र-

न्पारायणैश्चरितप्रायश्चित्तो भवति ॥ ३४ ॥

अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्रन्नेव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि । आदित आर-
भ्याऽऽपरिसमाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दात्किं पुनरेकं द्वे वा
॥ ३४ ॥

अनार्या शयने बिभ्रद्ददवृद्धिं कपायपोऽन्नाह्मणादि

बन्दित्वा तृणेष्वसीत पृष्ठतः ॥ ३५ ॥

अनार्या शूद्रां शयने बिभ्रत्-उपगच्छन् । ददवृद्धिं वृद्धचर्यं द्रव्यं कृत् । वृद्धा-
जीव इत्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तकपायो मद्यकपायस्तस्य पाता कपायः । यश्चान्नाह्मण-
इव सर्वोबन्दित्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेष्वप्यादारभ्याऽऽसीत यावदस्याऽऽदित्यः
पश्चान्नागे तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पृष्ठतवित्युच्यते ।
अभ्यासेऽभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥ ३५ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णं ब्राह्मणः

सेवमानश्चतुर्थकाल उदकाभ्यपा(वा)यी त्रिभिर्वर्षै-

स्तदपहन्ति पापम् ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

कृष्णवर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च ।
अहजहन्यदा शूद्रो मैथुनं सेवमान इत्यास्मिन्पक्षे ऋतावुपगमनेऽपत्योत्पत्त्याभिदं द्रष्ट-
व्यम्—

वृषलीकेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

यथाकथाच परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भव-

तीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्कर-

सादी ॥ ३७ ॥

यथाऋधाचाऽऽपघनापदि वा भूयांसमर्पं वा परस्परिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमः
स्त्विति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वाऽऽदत्त इत्यर्थः । [स] सर्वथा स्तेनो भवतीति कौत्सादयो
मन्यन्ते ॥ ३७ ॥

समस्यपवादाः परिग्रहेष्विति वापर्यायणिः ॥ ३८ ॥

वापर्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परिग्रहेषु स्तेनस्यापवादाः सन्तीति ॥ ३८ ॥

तानेवोदाहरति—

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३९ ॥

शमी बीजकौशी । तस्यामुष्यन्ते दहन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः ।
कौशीधान्यानि माषमुद्रचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः ।
तस्य घासो मक्ष्यं वृणादि युग्यघासः । एत आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति ।
स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्ववादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धमर्हन्तीत्यर्थः ।
स्वयं ग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥

मनुस्तु—द्विजोऽध्वगः क्षणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रात्त दण्डं दातुमर्हति ॥ इति ॥ ३९ ॥

अतिव्यवहारो व्यृद्धो भवतीति ॥ ४० ॥

शम्योषादिष्वतिव्यवहारोऽत्यपहारो व्यृद्धो दुष्टो भवति । अतिमात्रापहारे स्तेय
दोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

सर्वत्रागुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ४१ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्मवस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वकमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो
मन्यते ॥ ४१ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थं गच्छेत् ॥ ४२ ॥

पतितः संव्यवहारो न विद्यत इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते—आचार्यादिषु विशेषं
वक्ष्यामीति ॥ ४२ ॥

न चास्माद्भोगानुपगृह्णीत ॥ ४३ ॥

अस्मात्पतितादाचार्याज्ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयु-
ज्जीत न गृह्णीयात् ॥ ४३ ॥

यदृच्छासंनिपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ४४ ॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्देष्टव्यं स्याद्विधिनोपयातानुपसंगृह्य तूष्णीं तैः सह किञ्चिदसंभाष्य व्यतिव्रजेत् क्षणमपि सह तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

मातु पुत्रस्य भूयाःसि कर्माण्यारभते तस्याः

शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥ ४५ ॥

पुत्रस्य कृते माता भूयामि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणानमस्कारोपवासादिकर्माणि करोति । तस्मात्तस्या पतितायामपि शुश्रूषाऽभ्यङ्गस्नानादिका नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ४५ ॥

न तु धर्मसंनिपातः स्यात् ॥ ४६ ॥

एकास्मिन्धर्मे स्नेहानयोर्धर्मसंनिपातः स पतितया मात्रया सह न कर्तव्यः । नाम सुब्रह्मण्याया मातुर्नामग्रहण वरणप्रधासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्यः सस्त्रीकास्तावन्त एकातिरिक्ता इत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा ॐ इत्याह । अन्वित हि सा सौमता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे च पाके सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्या नेति प्रतिपत्ताः ॥ ४६ ॥

अधर्माह्वानभोगानुत्सृज्य न वयं चाधर्मश्चेत्यभि
व्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिपवणमुद-
कमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश वर्षा-
णि नागारं प्रविशेत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणस्वर्णहराणाम्,

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो जानन्साम्यं तु गच्छति ॥

एवमादिकमुदाहरणम् । येऽधर्माह्विता भोगास्तानभ्यनुज्ञाय परित्यज्य न वयं चाधर्मश्चेति प्रैषं ब्रूयात् । अस्यार्थः । वयं चाधर्मश्च सह नवता महे(?) इति । अधो-
नामीत्यादि गतम् । नागार्धशाणीपक्षो भिक्षाचर्यं वा ॥ ४७ ॥

अथ संयोगः स्यादर्थैः ॥ ४८ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात्सिद्धे पुनर्वचनं ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीत्यस्यापवा-
दार्थम् ॥ ४८ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु पतनीयेषु ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि । तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं
तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र
ज्ञानाज्ञानकृतो विकल्पः ॥ ४९ ॥

गुरुतल्पगामी तु सुपिरांस्सूर्मिं प्रविश्योभयतः
आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ ५० ॥

यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्या सुपिरां स्सूर्मिं कृत्वा पविशेत् । प्रविश्यो-
भयोः पार्श्वयोरादीपयेत् । आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत् । ज्वलितां स्सूर्मिं परिष्वरां(ष्य)
समाप्नुयादित्यत्रैव कियानपि विशेषः । अनन्तरस्य वैकल्पिकत्वनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् ॥ ५० ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ५१ ॥

हारीतस्तु मन्यते । अनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्य-
मिति ॥ ५१ ॥

कुत इत्याह—

यो ह्यत्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव भवति ॥ ५२ ॥

हिशब्दो हेतो । यस्माद्य आत्मानं परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभिशस्त एव
भवति ब्रह्मैव भवति । नच महापातकस्य ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवतीति
हेत्वभिधानादभिशस्त एवेति वचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये
निवृत्तिः ॥ ५२ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमित्याह—

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छाराच्चरेन्नास्यास्मिद्धौके
प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्पपं तु निर्दिष्यते ॥ ५३ ॥

अधोनाम्यपरिजान्वाच्छाद्येत्यादि यदनन्तरमुक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं ग-
तम् ॥ ५३ ॥

दारव्यतिक्रमे खराजिनं बहिर्लोम परिधाय
दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि च-
क्षे ॥ ५४ ॥

दारव्यतिक्रमिणी खराजिनं खरस्य गर्दनस्याजिनं बहिर्लोम परिधाय वसित्वा दार-
व्यतिक्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । कौमारदारपरित्याग्निने भिक्षां
दत्तेति वा ॥ ५४ ॥

चरवृत्तिरापण्मासात् ॥ ५५ ॥

आपण्मासं चरवृत्तिर्भवेत् । भ्रमनेव तिष्ठेदित्यर्थः । ततः सिद्धिः ॥ ५५ ॥

स्त्रियाश्च भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यास-
स्तावन्तं कालम् ॥ ५६ ॥

भर्तुर्व्यतिक्रम इति पाठे छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । या स्त्री भर्तारं
परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तं तावन्तं काल-
मापण्मासमिति ॥ ५६ ॥

अथ भ्रूणहा भ्राजिनं [खराजिनं] वा बहिर्लोम
परिधाय (ख० २६) । खट्वाङ्गं दण्डमादाय पुरुष-
शिरःप्रतीपानार्थं कर्मनामधेयं प्रवृत्ताणश्चङ्क्रम्येत
को भ्रूणघ्ने भिक्षामिति प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्योपनि-
ष्क्रम्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपाश्रयेन्नहि म
आर्यैः संप्रयोगो विद्यत एतेनैव विधिनोत्तमादु-
च्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते क-
ल्पपं तु निर्दृश्यते ॥ ५७ ॥

पञ्चङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्थस्य प्रयोगशास्त्रस्य च सम्पादयानस्यार्थवित्कर्मणामनु-
ष्ठाताऽनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भूणः । तथा च बोधायनः—वेदानां च किञ्चिदधीत्य
ब्राह्मणः । एका शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाव्याख्यनूचानः । कल्पाध्यायी ऋषि-
कल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भूण इति । तं हतवान्भ्रूणहा । स शुनः खरस्य वाऽजिनं
बहिर्लोम परिधाय पुरुषस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरःप्रतीपानार्थं प्रतिघातार्थवादी । उप-
सर्गस्य घञ्प्रभनुष्णे बहुलमिति बहुलग्रहणादर्थः । पानमेव प्रतिपानम् । पानग्रहणमु-
पलक्षणम् । योगनमपि तेनैव । खट्वाङ्गं दण्डे दण्डार्थं खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गमीपादि,
तद्वस्तेकृत्याऽऽदाय भ्रूणहाऽस्मीत्येवं कर्मस्मि(नि)भन्धनं वाग्म(स्व)नामधेयं प्रवृत्ता-
णश्चङ्क्रम्येततस्तनश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षा-
चरणकाले को भ्रूणघ्ने भिक्षा ददातीति चरेत् । चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रा
प्रतिष्म्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रयेत् । नहि म आर्यैः संप्रयोगो विद्यत
इत्येवं मन्यमानः । क्रियन्तं तालं चरितव्यमित्याह—एतेनैवेत्यादि । गतम् । श्रोत्रियं
वा कर्मसमाप्तमित्यत्र यो ग्रन्थवार्थवैज्ञो न मन्त्रानुष्ठापयिता च न भवति तस्य
ग्रहणम् ॥ ५७ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ ५८ ॥

क्षत्रियं हस्वेत्येवमादिकेऽनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति, प्रमादेनावुद्धिपूर्वं हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव न तु प्रमादादुक्तमिति दोषाभावः ॥ ५८ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ५९ ॥

संकल्पेन सह वधे कृते भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वं गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वेति तत्प्रायश्चित्ते विशेषाभावादुक्तम् ॥ ५९ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ६० ॥

अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मत्वेवमेव द्रष्टव्यम् । अनुद्धिपूर्वंऽल्पदोषो बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ६० ॥

तथा पुण्याक्रियासु ॥ ६१ ॥

पुण्याक्रियास्वप्येवमेव न्यायः । अनुद्धिपूर्वंऽल्पं फलं बुद्धिपूर्वं महदिति । तथा ब्राह्मणस्यान्यपहृत्य चोरेषु धावत्सु नदच्छया कश्चित्पूर आगतस्तान्हन्यात्स्वयमेव वा शूरं हृष्टा चोरा अपहृताः सुख्य पलायेरस्तदा शूरस्याल्पं पुण्यफलम् । यदा बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं भिक्षाऽऽनुद्धया परदारगमनेऽल्पमन्यत्र महदिति ॥ ६१ ॥

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥ ६२ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तयाऽर्थः प्रयोजनं यस्यैवंभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत । किं पुनर्हिसार्धमित्यपिशब्दार्थः ॥ ६२ ॥

अस्य प्रतिपत्तवः—

यो हिंसार्धमभिक्रातुं हन्ति स मन्थुरेव मन्थुः स्पृशति
न तस्मिन्दोष इति पुराणे ॥ ६३ ॥

श्रुते दोषाभावे हेतुर्थस्मान्मन्थुरेव मन्थुः स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् ॥ ६३ ॥

अत्र वसिष्ठवैयासनादयोऽप्युदाहरन्तीत्याह—

अथाऽप्युदाहरन्त्यव्यापकं कुले जातं यो हन्यादा-
तत्तापिनम् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्थुस्तन्मन्थु-
मृच्छतीति ॥ ६४ ॥

मनुस्तु—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च विषाणा विष्टवे कालकारितम् ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणाना च संगरे ।

स्त्रीविप्राम्यवपत्तौ च ह्यन्धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ।

गौतमस्तु—प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत । वसिष्ठः—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघासन्तं जिघांसीयात्त तेन भ्रूणहा भवेत् । इति ॥ ६४ ॥

पतितैरकृतप्रायश्चित्तरूपादिताना पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्व-
पक्षमाह—

अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति सांश्चित्येत्तरेतर-

याजका इतरेतराध्यापका मिथो विषदमानाः ॥ ६५ ॥

अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः । समवसाय । अवसानं
गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाहहिरेकस्मिन्प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धार्म्यं
धर्म्यं वक्ष्यमाणवृत्तमिति सांश्चित्यं संशितां तीक्ष्णा बुद्धिं कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः ।
इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसंजन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्धर्मे-
न्निति ॥ ६५ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य द्रुयुर्विमव्रजतैत्रं ह्यस्मत्स्वार्याः

संप्रतिपत्स्यन्ते(न्त इ)ति ॥ ६६ ॥

अथ ते पुत्रान्संनिष्पाद्य द्रुयुर्हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजत विविधं प्रकरणेण
च स्नेहमुत्सृज्याऽऽर्यसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्मत्स्वस्मात्स्वार्या अभीष्टाः संप्रति-
पत्स्यन्ते । आंशंसाया भूतवचेति भविष्यति लट् । सकारात्परो यकारदृष्टान्दसः ।
अवपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति । अम्मा-
भिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः । न च पतितैरुपादितस्य पातित्यम् । अन्य-
त्वात् ॥ ६६ ॥

एतदेवोपपादयति—

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ ६७ ॥

न पतितो भवन्निन्द्रियेण सह पतति । पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति ।
अथशब्दोऽपिचेत्यस्यार्थे ॥ ६७ ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ६८ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थजातमेतेन वक्ष्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुराद्यङ्गहीनो हि
साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि
कारणत्वात् । अस्याश्च दोषाभावात् ॥ ६८-॥

एतदेव दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ६९ ॥

एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्याऽयुक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ ६९ ॥

कुत इत्याह—

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥ ७० ॥

दधि धीयते यस्यां सा दधिधानी स्याद्धी । तया सधर्मा सदृशी स्त्री
भवति ॥ ७० ॥

ततः किम्—

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतञ्च(च्य) म-

न्यति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुचियुक्तं य

निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥ ७१ ॥

यो हि पुरुषो दधिधान्या स्यादयामप्रयतं श्लाघ्यहंतं पय आतञ्च(च्य)
तक्राद्यातञ्चनेन संस्कृत्य मन्यते, न तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं यागादिकं क्रियते ।
एवं पतितसंभवेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेन क्रियां (विकृतं) निर्वर्तते
येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचि शुक्र-
मित्येतत् । अथापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य [न] दूषणम् । नहि वाचनिकेऽर्थे
युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता । यथाऽऽह
वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी ताम-
तिरिक्तामुपेयादिति ॥ ७१ ॥

अभीचारानुष्णाहारावशुचिकरावपत्तनीयौ ॥ ७२ ॥

अभिचार एवाभीचारः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । अभिचारः इयेना-
दिः । अनुष्णाहारः शापः । तौ मोन्नाहणविषये क्रियमाणावशुचिकरावेव न पत-
नीयौ ॥ ७२ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ ७३ ॥

हारीतस्तु तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ ७३ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वाद-
शार्धमासान्द्वादश द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश
उपहान्द्वादश द्वादशान्द्वादशाह* सप्ताहं उपहं
द्वादशमेकाहम् ॥ ७४ ॥

अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु
या वृत्तिः प्रायश्चित्तं तैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालम्—द्वादशमासाधेकाहा-
न्तम् ॥ ७४ ॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाशुचिकरेष्वेतेषु कालविकल्पः, नेत्याह—

इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥ ७५ ॥ (ख० २७) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये)

पङ्क्तिप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वे सानुवन्धेऽ-
भ्यासे च भूयांसं कालम् । विपरीते विपर्यय इति ॥ ७५ ॥ (ख० २७) ॥

इति श्रीसत्यापाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायामु-
ज्ज्वलायां वृत्तौ पङ्क्तिप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

न समावृत्ता वपेरन्धातेषु काल इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य कालमाह—

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तथा संपन्नः ज्ञानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि समासतः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ इति ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन ॥ २ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मणं गृहोक्ताष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि चतुर्विंशतिरित्यादेरुपलक्षणम् ।
अष्टाचत्वारिंशदित्यादिपरिमाणेन व्रतेन वा संपन्नः स्नायात् । असंपन्नोऽपि
विधया ॥ २ ॥

विधया व्रतेन च ॥ ३ ॥

विद्येति सुषां सुलुगित्यादिना तृतीयान्तम् । विधया व्रतेन चोमाभ्यां संपन्नः
स्नायादिति च मन्यन्ते । एवमधीत्य वेदस्नानं तद्व्याख्यास्याम इत्यत्र वेदमित्यु-
पलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा क्षुभयमेव वा ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

अत्र व्रतशब्देनाऽऽचार्यकुलवास्यश्नाति क्षारं लवणमित्यादयो ब्रह्मचारिधर्मा
उच्यन्ते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात्पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु
व्रतशब्दः । यथा—व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्याम इति । न तु सावित्र्यादीनि वेद-
व्रतानि । तेषां तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तदभावेऽमावाह्ये व्रतानि वेति विकल्पानु-
पपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं पारं नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको व्रतस्नातको उभयस्नातको इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु
स्नातकवत् । तदर्थमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा 'यत्रास्यापचितिम्' इत्या-
दिका कार्या । ननु व्रतस्नातको ऊनोभयस्नातकोऽधिका ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपि पूजयितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह—

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकव्रतान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित्सा-
धारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामाग्निष्कमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

यदा ग्रामाग्निष्कामति ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा निष्कमण-
प्रवेशने कुर्यान्न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनाद्यदृच्छ्या द्वारान्तरेण निष्कमणप्रवे-
शयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

संध्योश्च वहिर्ग्रामादासनं वाग्यतस्य ॥ ८ ॥

अहोरात्रयोः संधानं संधिः । तौ द्वौ सज्योतिषौ । ज्योतिरन्तरदर्शनात् । तयोः
संध्योर्ग्रामाद्बहिर्ग्रासीत वाग्यतश्च भवेत् । मनुरप्याह—

पूर्वा संध्या जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमा तु समासीत सम्यग्रहविमावनात् ॥ इति । -

तद्ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातक आसनस्य वाग्यतस्याप्यत्र विधानात् । अन्ये त्वासनग्र-
हणं स्नानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यतस्येति लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीनपस्येति
वर्णयन्ति ॥ ८ ॥

आहिताग्निविषयेऽस्यापवादः—

विमतिपेधे श्रुतिलक्षणं वलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो विप्रतिपेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र
श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मृतिप्राप्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प(ल्प्य)मूलत्वादि-
तरस्य वल्लभमूलत्वादिति ॥ ९ ॥

सर्वान् रागांश्चाससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुमादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्वक्तं वासो विभृथा-
दिति ॥ १० ॥

कृष्णं च स्थाभाविकम् ॥ ११ ॥

स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत ॥ ११ ॥

अनूद्भासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

उद्भासनशीलमुद्भासि । तदन्यदनुद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीताऽऽ-
च्छादयेत् ॥ १२ ॥

अमकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रकृष्टं निवृष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत
शक्तौ सत्याम् ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः
कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥

चकारः पूर्वापेक्षया समुद्ययार्थः । दिवा च शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् ।
किमविशेषेण । न । मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रिया वर्ज-
यित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु भाट्टस्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किञ्चिद-
न्तर्धीय ॥ १५ ॥

दिवा राज्ञौ च मूत्रपुरीषे कुर्विंशिरः प्रावृत्य कुर्यात् । भूम्यां किञ्चित्तुणादिकमन्त-
र्धीय न साक्षाद्भूमावेव । इह कामचारे प्राप्ते दिवा शिरःप्रावरणं वर्जयेदित्युक्तम् ।
तस्य पृथुदासः कृतः मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्येति । ततश्च मूत्रपुरीषयोः काले स एव
कामचारः स्थितः । अत आरभ्यते शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तर्हीदमेवास्तु, न
पूर्वपृथुदासः । सोऽप्यवश्यं वक्तव्यः । अन्यथा तु शिरः प्रावृत्येत्यस्य राज्ञौ चरितार्थ-
त्वादिव प्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु राज्ञौ सदैव प्रावरणमाह—न प्रावृत्याहनि
शिरः पर्यटेत्प्रावृत्य राज्ञौ मूत्रोच्चारे चेति ॥ १५ ॥

छायायां च मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

न चोपनीय च्छायाविरति स्मृत्यन्तरे वर्जनाद्यस्या पापिकादयो विश्राम्यन्ति सं-
गृह्यते । तेन च्छन्नच्छायाद्यप्रतिषेधः । मेघादिच्छायादेरप्रतिषेधोऽवर्जनीयत्वात् ।
अत्राऽऽपस्तम्बे विशेषः—स्वां तु छायायवमेहेत् ॥ छान्दसः सु(सस्तु)गमावः । द्विती-
याश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वाच्चायं पूर्वप्रतिषेधस्य
विषय इति प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति संभवे स्वामेव च्छाया प्रत्यवमेदव्यम् ।
अन्यच्च—न सोषा-न्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यस्तु च । तथा धीवन्मैथुनयोः कर्मा-
स्तु वर्जयेदधिमादित्यमपौ ब्राह्मणं गा देवताद्याभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
येत् ॥ निष्ठीवनमास्याच्छेदलम्बादीनामुत्सर्गः । देवताः प्रतिमाः । अन्यानि स्पष्टानि ।
अश्मानं लोष्टमार्द्रानोपधिवनस्पतीनूध्यानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्यधने वर्जयेत् ॥
फलपाकावसाना औषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पदयः । आर्द्रानिति वचना-
च्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भोगे न दोषः । तैरश्मादिभिः
मूत्रपुरीषयोः शुन्यधने न कुर्यादिति ॥ १६ ॥

८ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

१०१

अग्निमादित्यमथो ब्राह्मणान्देवताद्वारं प्रतिवातं च
शक्तिविषये नाभिप्रसारयेत् ॥ १७ ॥

अन्या गीम्यति पादौ न प्रसारयेत् । शक्तिविषये सति ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

इदमप्युदाहरणं शास्त्रान्तर उदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

तदेवोदाहरति—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चारे दक्षिणामुख उदङ्-
मुखो मूर्धं कुर्यात्प्रत्यक्पादाधनेजनमिति ॥ १९ ॥

उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतस्रो दिशो निय-
म्यन्ते । मनस्तु—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुक्ते उदङ्मुखः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

दिवा संध्यासु कर्णस्थन्नसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ इति ॥ १९ ॥

आराद्याऽऽवसथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं

दक्षिणापरा वा ग्रामादावसथाद्वा ॥ २० ॥

आवसथं गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । दक्षिणा दिशमिति द्वितीयानिर्देशः-
दुपनिषत्येति गम्यते । दक्षिणापरा निर्ऋतिः । दक्षिणापरा वेत्युक्तम् । अत्रावधिर्ग्रा-
मादावसथाद्वेति यथासंभवम् ॥ २० ॥

अस्तमिते च बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषोः कर्म वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अस्तमित आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म न कुर्यात् । आपस्तम्बे तु विशेषः—
अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् [इति] । अन्तर्ग्रामेऽपि
गृहस्य दूरतो न कुर्यादिति दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोरव्याघ्रादिशङ्कया निर्भये देशे
नास्ति दोषः ॥ २१ ॥

अश्वानं लोष्टमाद्रानोपधिवनस्पतीन्ध्वानाच्छिष्य

मूत्रपुरीषयोः द्युन्धने वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अश्वानं लोष्टं चोत्साद्य ताभ्यां गुदं वा छिन्नं वा न परिमार्जयेत् ।

तथाऽऽर्धैरुर्ध्वस्थितैरोपधिवनस्पतिभिश्चोत्पाटितैः । स्वयं पतितैरार्द्रैरपि परिशोधने न दोषः । तथोर्ध्वस्थितैरपि शुष्कैः शोधने न दोषः ॥ २२ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ २३ ॥

अप्रयतः सन्देवतानामभ्यादीनां नामाभिधानं वर्जयेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनम् वर्जयेत् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणं गा च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । विद्यावयोवृद्धानामब्राह्मणा-
नामपि वर्जयेत् ॥ २४ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ २५ ॥

कारणमभ्यङ्गकण्ड्यनादि । तेन विना हस्तेनाप्युपस्पर्शनं वर्जयेत् । पूर्वोक्ताना-
मेव ॥ २५ ॥

देवानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-

वादान्वर्जयेत् ॥ २६ ॥

आभ्यादिदेवतानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानामदक्षिणानामपि हिरण्यानां कुमार्याश्च कन्या-
याश्च दोषास्ततोऽपि न कथयेत् । अभ्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः ।
अनन्तरं च वक्ष्यति—क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु
प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ २६ ॥

वत्ससती(न्ती) च नोपरि गच्छेत् ॥ २७ ॥

परसम्बन्धनरज्जुं नोच्छ्वयेत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥ २७ ॥

स्तृहतीं गां नाऽऽचक्षीत् ॥ २८ ॥

स्तृहतीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥ २८ ॥

संस्तृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

यथा च गोर्वत्सेन संस्तृष्टते तामपि न ब्रूयात् । इयं ते गोर्वत्सेन पीयत इति ।
अनिमित्तमिति वचनायस्य हविषे वत्सा अपाकृता धनेयुरित्यादिके निमित्ते सति नास्ति
दोषः ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

नाधेनुरिति ब्रूयाद्देनुर्धन्येत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥

या च गौः पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् । किं तर्हि धेनुर्धन्ये-
त्येव ब्रूयात् । भविष्यद्देनुर्धेनुर्धन्या । ' धेनोर्धन्यायाम् ' मुम्बक्तव्य इति मुञ्च भवति ।
वध्यत(न्त्या)त्येनाव्यय(भन्य)त्वात् । वक्तव्यत्वे च सति [*नियमेयं] पुनरधे(र्धे)नुदर्शन-
मेव वक्तव्यम् ॥ ३० ॥

८ पदः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् । १२३

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

यद्भूतं तद्भूतमिति न ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

किंतु—

पूर्णं (पुण्यं) पशस्तमित्येव ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

पूर्णं (पुण्यं) पशस्तमित्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति

ब्रूयाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ ३३ ॥

असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात्सदासि । किं कारणम् । यद्यसौ सपत्न इति ब्रूयाद्द्विषन्तं क्रियाशब्दोऽयम् । द्विषाणं भ्रातृव्यं जनयेत् । एवं ह्युक्तो मन्य-
तेऽकस्मादसावेवं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततस्तस्मिन्प्रतिकारणार्थं यतमानः
सपत्न एव जायत इति ॥ ३३ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३४ ॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन्परस्मै तेन शब्दे च न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिष-
जुरिति ब्रूयात् । गौतमीये तथा दर्शनात् ॥ ३४ ॥

न पततः संचक्षीत ॥ ३५ ॥

पततः पक्षिणः संघाय भूमिस्थितान् संचक्षीत न गणयेत् । इयन्त एत इति ।
अपर आह—पुण्यस्थेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । ज्योतीषि
पतन्ति न कथयेदिति ॥ ३५ ॥

प्रेङ्खत्वाचन्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ३६ ॥

प्रेङ्खौ दोलास्तम्भौ । तयोर्द्वयोर्मध्येन न गच्छेत् । तोरणस्तम्भयोरित्यपरे ॥ ३६ ॥

उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ ३७ ॥

उद्यत्तमयेऽस्ततमये चाऽऽदित्यं न पश्येत् । मनुस्मृ—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नपतो गतम् ॥ इति ॥ ३७ ॥

दिवाऽऽदित्यः सच्चवानि गोपायति नक्तं च चन्द्र-

मास्तस्मादमावास्यायां रात्र्या स्वाधीय

आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्रह्मचर्यं कालचर्य-

येति ॥ ३८ ॥

दिवाऽह्न्यादित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षत्यालोकदानेन । नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां रात्रौः स्वाधीनो वकाऽश्छान्दसः । ' अन्तिकनादयोर्नेद-
साधौ ' नादतरं भृशतरमात्मनो गुप्तिं रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मच-
र्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तु तावदर्धानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादतश्छान्दसो
वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यम् । नित्यात्प्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन छानादिकेन ब्रह्मच-
र्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया चर्यया देवार्चनेन । इति शब्देनान्यसत्क्रियया जपा-
दिकया ॥ ३८ ॥

कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपयतीत्याह—

सह ह्येतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ ३९ ॥

एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वमेव सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न
सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ ३९ ॥

न कुस्रत्या ग्रामं प्रविशेद्यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय
वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदस्यां वा
रौद्रीम् ॥ ४० ॥

कुस्रतिः कुमार्यः । तया ग्रामं न प्रविशेत् । यदि गत्यन्तरामावात्प्रविशेन्नमो
रुद्रायेत्यादिकामृचं जपेत् । अन्यां वा रौद्रीमिमां रुद्राय तवस इत्यादिकाम् । अत्र
बाजसनेयिनां गृह्ये—वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ।
पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति । अपः प्रवेक्ष्य-
न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रायाम्बुषदे स्वस्ति मा संपारयेति । तस्माद्यत्किंचेन कुर्वन्त्यान्नमो
रुद्रायेत्येव कुर्यात् । सर्वो ह्येष रुद्र इति श्रुतेरिति । भरद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्नेव विषये
क्रियानेव भेदः ॥ ४० ॥

नाम्राह्मणापोच्छिष्टं प्रयच्छेद्यदि प्रयच्छेदन्ता-
न्स्कृत्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रयोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वासिष्ठे दर्शनात् ।
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । इत्यनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविष-
यम् । दन्ताज्जलेन स्कुप्त्वा बिलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् ।
स्कुप्तेति स्कुम्नोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं मकारस्य बत्वम् । स्कुम्नोतेर्वा क्त्वा ।
पकार उपजनः ॥ ४१ ॥

क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमित्ययो-
गिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्ह्यभयार्थमस्तु योग्य-
मयोग्यं च । एवं सिद्धे क्रोधादिवचनमस्य योगाङ्गस्य (स्व) प्रतिपादनार्थम् ।
तेन क्रोधाद्यनुष्ठानेन योगसिद्धिरेव न भवति, न पुनः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तामिति
॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं च मैथुनं न चरेत् ॥ ४३ ॥

प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् ॥ ४३ ॥

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वा रात्रि शयीत ॥ ४४ ॥

मैथुनं कृत्वा तथा भार्यया सह ता रात्रि सर्वा न शयीत ॥ ४४ ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धारणार्थमधीयानस्य न दोषः
॥ ४५ ॥

न तस्यां शय्यायामध्यापयेत् ॥ ४६ ॥

यस्या शय्याया भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्या शय्यायामासीनोऽपि नाध्याप-
येत् ॥ ४६ ॥

अनाविःस्रगनुलेपनः स्यात् ॥ ४७ ॥

अनाविर्भूतेऽप्रकाशिते स्रगनुलेपने यस्य स एवंभूतो न स्यात् ॥ ४७ ॥

निशायां दारं मत्स्यलंकुर्वीत ॥ ४८ ॥

दारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोपगमनायो-
ग्यत्वे नायं नियमः ॥ ४८ ॥

सशिरामज्जनं चाप्सु वर्जयेत् ॥ ४९ ॥

मज्जनमवमज्जन सहशिरा वर्जयेत्सहशिरा स्नानं न कुर्यात् । इत्यवगाहनवि-
धयः । सर्वे स्नातकव्यतिरेके नैमित्तिकाश्च स्नातकस्य नित्यमवगाहनरूपं न भवति
इत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ४९ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ ५० ॥

अस्तमिते चाऽऽदित्ये सर्वप्रकारं (स्नानं) वर्जयेत् ॥ ५० ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तमक्षालनमिति [च] वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पालाशमासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारः[रे] ।
तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

स्तुतिं च गुरोः समक्षं यथा सुस्नातम् ॥ ५२ ॥

सुस्नातमित्यादिका स्तुतिं गुरुसंनिधौ वर्जयेत् ॥ ५२ ॥

आ निशायां जागरणम् ॥ ५३ ॥

निशा रात्रेर्भयमो मागः । आ तस्माज्जागृयान्न स्वप्यात् ॥ ५३ ॥

अनभ्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः ॥ ५४ ॥

निशायामनध्यायोऽध्ययनमध्यापनं च न कुर्याच्छिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञा-
यते ॥ ५४ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ ५५ ॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वं मध्यरात्रादध्यापनम् ॥ ५६ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशि निशायाः षोडशनाडिका आरम्याध्ययनं न भवति
॥ ५६ ॥

नापररात्रमुपोत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ ५७ ॥

रात्रेस्तृतीयोऽपररात्रम् । ऊर्ध्वं मध्यरात्रादुपोत्थायोत्थायाध्यापयेन्नापररात्रं संवि-
शेत् शधीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति किं पुनः स्वाध्यायः ।
तथा च मनुः—न निशान्तं (गते) परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । इति ॥ ५७ ॥

काममधः शशयीत ॥ ५८ ॥

अनेन स्तम्भाद्याश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपश्लान्दसः ।
तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ ५८ ॥

मनसा वाऽधीयीत ॥ ५९ ॥

अयमप्यूर्ध्वरात्रादुत्थायाध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवमुच्यते । मनसा वा प्राप्तपदेश-
मधीयीत । स्वयं चिन्तयेत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यादिति ॥ ५९ ॥

क्षुद्रान्क्षुद्राचरितांश्च देशान्न सेवेत ॥ ६० ॥

क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिरधिष्ठिताश्च देशान्न सेवेत ॥ ६० ॥

सभाः समाजाश्च ॥ ६१ ॥

सभाः समाजा व्याख्यातास्ताञ्च सेवेत ॥ ६१ ॥

समार्जं चेद्गच्छेत्पदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ ६२ ॥

यद्यर्थात्समानान्गच्छेत्ततः प्रदक्षिणीकृत्यापेयाद्गच्छेत् ॥ ६२ ॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

बहुवचननिर्देशाद्बहुवचनो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदा कदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्राप्यथेत्तम् ॥ ६३ ॥

प्रश्नं च न विद्वेषात् ॥ ६४ ॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्ठमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति दुर्निरूपार्थमिदं विषयमिति ॥ ६४ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मूलं कूलं वृंहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति । धर्मप्रह्लादनाय कुमालनाय रुदन्हन्त(ह).
मृत्युर्व्युवाचः(च) प्रश्नमिति ॥ ६५ ॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णय(णीय) यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त. देव दुर्विवचनं मूलं कूलं च वृंहति । मूलं पित्रादयः । कूलमागामिनी संपत् । तदुभय- मपि स वृंहत्युत्पाटयति । दन्त्योष्ठचोर्वि(उद्यो व)कारः । किमेतावदेते(व)न । प्रजा पुत्रादि पशूनावादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्विवचनं (न) संप्रवात्प्रश्नमात्रमेव न ब्रूयादिति । अत्रेतिहासः— कस्यचिद्वपेर्धर्मप्रह्लादन, कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावा- स्ताम् । तौ कदाचिदरण्यात्समागतौ समिद्धारावाहृत्य प्रमादहाष्टिपूत एवाचार्यगृहे प्र(प्रा)क्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽचार्यस्य पुत्रः शिशुराक्रान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः प्रपच्छ केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युच्यतुः । ततः पातितस्य परित्यागमदु- ष्यस्य च परित्रा(प्र)हं कर्तुमशक्नुवन्नृपिर्मृत्युमाहूय प्रपच्छ केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसंकटपतितो मृत्यु(त्यु) रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । प्रह्लादन- कुमालनाय पृष्ठार्थं चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । प्रह्लादन स्वयेदं कृतमिति व्युवाच । दूरतरस्य नास्त्युक्तम् । तथाऽपि तर्था(पीतरस्यार्था)द्वन्द्व्यते । इति रुदन्मृत्युवाचेति । हत(ह)शब्द ए(ऐ)तिष्ठयोतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो रेफः ॥ ६५ ॥

गार्दभं यान(मा)रोहणे विषमारोहणावरो-
हणानि च वर्जयेत् ॥ ६६ ॥

गर्दभयुक्तं यानं शकटाद्यारोहणे वर्जयेन्नाऽऽरोहेत् । तथा विष[मेषु] निम्नोन्नते, पारोहणमथरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहण निम्नेष्ववरोहणम् ॥ ६६ ॥

व(वा)हुभ्यां च नदीतरम् ॥ ६७ ॥

तरणं तरम् । बाहुभ्यामिति वचनात्पुवादिना न दोषः ॥ ६७ ॥

नावां(वं) च साशयिकीम् ॥ ६८ ॥

भिद्यते न वेति संशयमापन्ना साशयिकी । ता जीर्णा वर्जयेत् । नावामिति षष्ठ्यन्त, पाठे नावा मध्ये साशयिकी नावं वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

तृणच्छेदनलोष्ठचिमर्दननिष्ठोवनानि चाकारणात् ॥ ६९ ॥

तृणच्छेदनाद्यकारणाद्वर्जयेत् कुर्यात् । निष्ठोवनस्य कारणं प्रतिश्यायादिः । इतरत्र मृगम् ॥ ६९ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

यच्चान्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते तदप्यसत्कीडादि वर्जयेत् । द्विरुक्तिः प्रश्नसमा-
सिकृता ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्याया महादेवदीक्षितविरचितायामु-

च्छब्दाया वृत्तौ षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति षड्विंशः प्रश्नः समाप्तः ॥ २६ ॥

पूर्वस्मिन्प्रश्नेऽथातः सामयाचारिकानित्युपक्रम्य निःश्रेयसमूय इत्यन्तेन वर्णवतुष्टय-
धर्मानुवत्त्वोपनयनं विद्यार्थस्येत्यादिपटलद्वये प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः ।
उत्तरेषु पञ्चसु सर्वाश्रमाणाम् । अष्टमे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्त-
व्यानि कर्माणि वक्तुं प्रतिजानीते—

पाणिग्रहणादपि ग्रहपेषिनोर्ध्रतम् ॥ १ ॥

पाणिर्यास्मिन्कर्मणि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्यर्थः ।
तदादिपूर्वोऽवधिर्यस्य क्रियाया सा तथा । क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकम् । तत्प्रभृति
तदुपलक्षितकालप्रभृत्युत्तरकालमारभ्य तस्माद्भूतं गृहमोचिनोर्गृहस्थाश्रमवतोर्याजियतं
कर्तव्यम् । नाताज्जेवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादिरस्मिन्तमौपासनमित्याचक्षते ।

तस्मिन्गृहाणि कर्माणि क्रियन्त इत्युक्तत्वात्तत्प्रभृति गृह्यकर्म गृहमेघशब्दवाच्यमिति दर्शनार्थं प्रथमं पदमनुवादे द्वितीयं संज्ञान्तरविधानायेति । भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा ' इति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो ना भूदिति च प्रयोजनमुक्तम् । गृहमेघिनोरिति द्विवचनेकाधिकारात्क्षणवत् याजवल् द्वित्वमात्रमाह न तु व्यक्तिद्वित्वम् । तेन बहुभार्य, स्यापि कर्तुर्निशेषणं विवक्षितम् । विधेयत्वात् । एकात्ययेऽन्यतरेण ना भूदिति । अनेक, भार्यस्यैकस्यामपि सत्या भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वात् । शास्त्रान्तराच्च ' हुत्वा शाकलकैर्मन्त्रैः ' इत्यादेः । वैश्वदेवं तु विधुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥

कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥

कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च नान्तरा । परिसंख्येयम् । रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमेतत्—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । कालयोर्विहितस्य च प्राणाग्निहोत्रस्य लोपे प्रायश्चित्तदर्शनात् । बौधायनः—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्वंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोम(त्र)लोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ॥ इति ।

तेन भोगनाशक्तावन्नाभावे चोदकादिना लेह्येन वा प्राणाग्निहोत्रं नातिक्रमेत् । तद्विष्णाचार्यो गृहस्थमात्रे नियच्छति ब्रह्मचारिणि न ॥ २ ॥

अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे पृष्ठी । पूरणगुणसुहितार्थेति सूत्रात् । अस्तेन तृप्तिं न गच्छेत् । यावत्तृप्तिं न भोक्तव्यमिति ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥

पक्षसंधिः पर्व । इह तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसुमयोर्दम्पत्योरुपवासः कार्यः । उपवासो भोजनलोपः । उभयोरिति यजमानमात्रेण कृतेवैश्वदेवादिबल भवति । किंतु ' यावदुक्तं पत्न्या ' इति परिभाषोक्तत्वात्पुनरुपवास एवेत्यर्थः । अनेनोभयोरपि कालयोर्भोजनमित्यप्युक्तम् । अथवा कालयोरित्यारभ्यैकं सूत्रम् ॥ ४ ॥

अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तामाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तर एककाले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निष्ठामूत्रसाधारणं च च्छान्दसम् । तदपि दिवा न रात्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । ' नैता रात्रिमन्नाति ' इति । एवं च ' तस्यौपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं तथा पार्वणेन चरुणा दर्शपूर्णमासयानित्वं च ' इति गृह्ये यदुक्तं तत्रोपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चान्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्भुज्जानो(नौ) यावत्तृप्तिं भुञ्जीयाताम् । [ते]न श्रौतेऽमावास्यायामेव तृप्तिः । रत्र तूभयोरपि पर्वणोः ॥ ६ ॥

यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीया-
ताम् ॥ ७ ॥

प्रतस्मिन्नहनीति दिवा कालान्तर इत्यत्राविशेषाभिधानादिव भोक्तव्यं रात्रौ नेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥

रात्रौ खट्वादा(दौ) प्राप्ते संचष्टे स्थाण्डिलशायिनौ मवतः ॥ ८ ॥

मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥

मैथुनवर्जनमप्येतस्मिन्नहनि कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

श्रोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥

स्थालीपाकश्चोक्त इत्यविशेषः । उक्तं गृह्ये ' नित्यमत स्र्ध्वं पर्वस्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते ' ' पत्न्यवहन्ति ' अथयित्वा ' इत्यादिना । अपरेद्युः कर्तव्यः ॥ १० ॥

तस्योपचारः ॥ ११ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य । उपचारः प्रयोगः प्रकारश्च ॥ ११ ॥

नित्यं लोका उपादिशन्ति ॥ १२ ॥

नित्यं सार्वत्रिकमिति शिष्टा उपादिशन्ति । नित्यमहर्जं पर्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्देयेऽग्निगुप्तमाधास्यत्स्या(न्स्या)त्तत्र प्रा-
चीरुदीचीस्तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाऽवोक्ष्यो-

तिस्र्यैतदुदकशेषमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपनिद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र कुत्र गार्ह्यसामयाचारिके वा कर्माणि गृहेऽरण्ये
वाऽग्निमुपसमाधास्यन्प्रतिष्ठापयिष्यन्त्स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्राग्ग्रास्तिस्त्रो देखा लिखेदुद-
उदगपवर्गाः । उदगग्रास्तिस्त्रः प्रागपवर्गा देखा लिखित्वाऽद्भिरवोक्षेत् । अवोक्ष्य ।
एतदवोक्षणोदकमग्नेरायतनस्य स्थण्डिलस्योत्तरतः पूर्वतो वोत्सिञ्चेत् । उत्सिञ्चा(च्या)-
न्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यात् । ॥ १३ ॥

रिक्तपात्रेऽन्यदुदकं निदध्यादित्यस्य प्रसङ्गेनाऽऽह—

नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १४ ॥

गृहे यावन्त्युदधानान्यदकपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिररिक्तानि स्युः ।
एतदपि गृहमेधिनोर्ब्रतम् । पुनर्गृहमेधिनोरिति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिविषये
वानप्रस्थाविषये च । पाके तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधायन्निति लिङ्गस्य विव-
क्षितत्वात् । ‘ आर्याः प्रयताः ’ इत्यत्र तु भवति ॥ १४ ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १५ ॥

संवेशनं निद्रा । तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

ऋतौ तु संनिपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १६ ॥

रजोदर्शनादारम्य षोडशाहोरात्रपरिमित ऋतुः । तत्र संनिपातप्रयोगो दारेण कर्तव्यः ।
छान्दसमेकवचनम् । बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । शास्त्रतो नियमो व्रते तदनुरोधेन ।

तत्र मनुः—ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरेः सार्धमहोमिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्या एकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ स्नातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—एवं गच्छन्त्रियं क्षामा मघां मूलं च वर्जयेत् ॥

—आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—‘चतुर्थ्यां स्नाता प्रयतवस्त्रामलंक्रुतां ब्राह्मण-
संभाषामाचम्योपह्वये ’ इति । आपस्तम्बोऽपि—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरा[मुत्तरा]
युग्मा प्रजानिःश्रेयस्रभूतगमनमित्युपदिशतीति । तदिह षोडशरात्रिणादितः सर्वथा
तिस्त्रो वर्जा(र्ज्या)श्चतुर्थ्येकादशी त्रयोदश्याचार्येणानुज्ञाताः । मनुना निषिद्धाः । इतरा
दश तासु युग्मासु पुत्रा जायन्ते । स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तत्र चोत्तरामुत्तरामिति

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तर एककाले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निष्ठासूत्रसा[धा]रणं च च्छान्दसम् । तदपि दिवा न रात्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । ' नैतां रात्रिमश्नाति ' इति । एवं च ' तस्योपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं तथा पावणेन चरणा दर्शपूर्णमासयामित्वं च ' इति गृह्ये यदुक्तं तत्रोपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चान्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्भुज्जानो(नौ) यावत्तृप्तिं भुञ्जीयाताम् । [ते]न श्रौतेऽमावास्यायामेव तृप्तिः । एव तूभयोरपि पर्वणोः ॥ ६ ॥

यच्चैतयोः मियन् स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीया-
ताम् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नहनीति दिवा कालान्तर इत्यत्राविशेषाभिधानाद्दिवा भोक्तव्यं रात्रौ नैत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ न शयीयाताम् ॥ ८ ॥

रात्रौ खट्वादा(दौ) प्रातः संचष्टे स्पाण्डिलशायिनौ भवतः ॥ ८ ॥

भैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥

भैथुनवर्जनमप्येतस्मिन्नहनि कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥

स्थालीपाकश्चोक्त इत्यविशेषः । उक्तं गृह्ये ' नित्यमत स्र्ध्वं पर्वत्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते ' ' पत्न्यवहन्ति ' श्रपयित्वा ' इत्यादिना । अपरेद्युः कर्तव्यः ॥ १० ॥

तस्योपचारः ॥ ११ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य । उपचारः प्रयोगः प्रकारश्च ॥ ११ ॥

नित्यं लोका उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

नित्यं सार्वत्रिकमिति शिष्टा उपदिशन्ति । नित्यग्रहणं पर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्देष्टेऽग्निमुपसमाधास्यत्स्या(न्स्या)त्तत्र प्रा-
चीरुदीचीस्तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाऽवोक्ष्यो-

त्सिच्यैतदुदकशेषमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपनिद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र कुत्र गार्ह्यसामयाचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये
वाऽग्निमुपसमाधास्यन्प्रतिष्ठापयिष्यन्त्स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्रास्तिष्ठो लेखा लिखेदुद-
उदगपवर्गाः । उदगग्रास्तिष्ठः प्रागपवर्गा लेखा लिखित्वाऽद्भिरवोक्षेत । अवोक्ष्य ।
एतदवोक्षणोदकमग्रेरायतनस्य स्थण्डिलस्योत्तरतः पूर्वतो वोत्सिच्छेत् । उत्सिचा(च्या)-
न्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यात् । ॥ १३ ॥

रिक्तपात्रेऽन्यदुदकं निदध्यादित्यस्य प्रसङ्गेनाऽऽह—

नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १४ ॥

गृहे यावन्त्युदधानान्युदकपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिररिक्तानि स्युः ।
एतदपि गृहमेधिनोर्व्रतम् । पुनर्गृहमेधिनोर्इति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिविषये
वानप्रस्थविषये च । पात्रे तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्यन्निति लिङ्गस्य विव-
क्षितत्वात् । ' आर्याः प्रयताः ' इत्यत्र तु भवति ॥ १४ ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १५ ॥

संवेशनं निद्रा । तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

ऋतौ तु संनिपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १६ ॥

रजोदर्शमादारम्य षोडशहोरात्रपरिमित ऋतुः । तत्र संनिपातप्रयोगो दारेण कर्तव्यः ।
छान्दसमेकवचनम् । बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । शास्त्रतो नियमो मतं तदनुरोधेन ।

तत्र मनुः—ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भित्तरैः सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्या एकादशी च या ।

प्रयोदशी च शेपास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ स्नातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—एवं गच्छन्निश्वसं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ॥

—आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—'चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवस्त्रामल्लंघितां ब्राह्मण-
संभाषामाचम्योपहृषते ' इति । आपस्तम्बोऽपि—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरां [मुत्तरां]
युग्मां प्रजानिःश्रेयसमुतगमनमित्युपदिशतीति । तदेह षोडशरात्रिणादितः सर्वथा
तिष्ठो वर्जा(र्ज्या)श्चतुर्थ्याकादशी प्रयोदश्याचार्येणानुज्ञाताः । मनुना निषिद्धाः । इतरा
दश तासु युग्मासु उत्रा जायन्ते । रित्योऽयुग्मासु रात्रिषु । तत्र चोत्तरामुत्तरामिति

वचनात्पोढश्यां रात्रौ मघादियोगामावे गच्छतः सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवति । वतु-
र्ग्यामवमः । मध्ये वक्ष्यम् । एवं पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमा । मध्ये
कल्प्यम् । षोडशस्वेव गमनं गर्भहेतुः । तत्रापि प्रथमम् । एवं सिन्धे नियमविधिरयं
योग्यत्वे सत्यताववश्यं संनिपतेत् । असंनिपतन्पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति ।
तथा च दोषस्मृतिः— ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति ।

तस्या रजसि तन्मासं पितरस्तत्र शेरते ॥ इति ।

पुत्रगुणार्थितो वा (तया) पूर्वाः पूर्वा वर्जयतो न दोषः । अन्ये तु पारिस्वर्य
मन्यन्ते । ऋतौ संनिपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृतावनियमनादगमनेऽपि दोषाभावः । दोष-
स्मरणमनुपपन्नं स्यात्सर्वथा विभिन्नं भवति रागप्राप्तत्वात्संनिपातस्य ॥ १६ ॥

* अन्तराले वि(ऽपि)दार एव ॥ १७ ॥

अन्तराले मध्ये । ऋतवन्तरालेऽपि संनिपातस्य विदार एव सकामे सति ।
यथाऽऽत्मनो जितेन्द्रियं तथा(यतया) न तादृशपारवा(व)श्यम् । तथाऽपि भार्यायामेव
च्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवश्यं संनिपतेदिति वक्ष्यति । अप्रमत्ता रक्षयं(ध) तत्तुने(न्तु मे)त-
मित्यादि । अनुम्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेऽप्येतेषु न भवति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १८ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं प्रमाणम् । 'काममाविजनितोः संयवाम' इति ॥ १८ ॥

स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ १९ ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । स्त्रियो(या) भोगार्थं वासः तेन संनिपात एव स्यात् । तेन न
सुपक्षालितेनापि वक्ष्यज्ञादिकमिति ॥ १९ ॥

यावत्संनिपातं चैव सहचर्या ॥ २० ॥

यावत्संनिपातमेव दम्पत्योः सहाऽऽसनम् ॥ २० ॥

ततो नाना ॥ २१ ॥

ततश्च शृण्वक् शयीयाताम् ॥ २१ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २२ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृद्धकाले ॥ २२ ॥

* अत्र 'अन्तरालेऽपि दार एव' इत्यपारेण सूत्रेण भाव्यमिति भाति । 'ऋतवन्तरालेऽपि
संनिपात एव सकामे सति' इत्यर्थस्य चास्तथा संभाव्यमानत्वात् । दार इति बहुवचना-
भावस्तु पञ्चानन्दसः ।

अपि वा लेपान्मक्षालय पादौ चाऽऽचम्य प्रोक्ष-
णमङ्गानाम् ॥ २३ ॥

यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तान्निर्मृदा च प्रक्षालय तथा पादौ च प्रक्षा-
ह्याऽऽचम्याङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । अनृतौ व्यवस्था । यावता प्रयतो
मन्यते ॥ २३ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २४ ॥

सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनाऽऽन्तादनुष्ठाने सति परमपरिमितं सुखं परमुत्कृष्टमपरिमित-
मक्षयं स्वर्गारूपं तु सुखं भवति ॥ २४ ॥

न केवलमेतावत् । किं तर्हि—

ततः परिवृत्तौ कर्मशेषेण जानि- रूपं बलं मेधां
प्रज्ञां द्रव्याणि स्वधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्च-
क्रवदुभयोल्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ २५ ॥

ततः सुखानुभवादनन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्यां च कर्मणो यः
फलशेषोऽननुमुक्तांशस्तेन जातिं ब्राह्मणादिकां विशिष्टे च कुले जन्म भजति । रूपं रूपताम् ।
बलं प्राणाधिक्यं प्रतिपक्षनिग्रहक्षमम् । मेधां ग्रन्थग्रहणशक्तिम् । प्रज्ञामर्षग्रहणशक्तिम् । द्र-
व्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाद्यस्वन्यदप्येवं युक्तं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो
हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि
कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । यदा चैव तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानमिति
प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तमिति प्रसिद्धम् । तत्तस्माच्चक्रवदुभयोल्लोकयोरिह
चामुष्मिन् सुख एव वर्तते । न जातु दुःखे दुःखानुबन्धे नैवानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

शरीरोत्पत्तिसंस्कारा अप्यवस्थापेक्षा इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे
फलवृद्धिरेवम् ॥ २६ ॥

चलोपो द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां व्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चाऽऽम्नादीनां बीजस्य
[च] क्षेत्रविशेषाच्च कर्मविशेषाच्च संस्कारविशेषाच्च कृप्यादेश्च विशेषे फलवृद्धिर्भवति ।
एवं व्रीहियवा ऊपर उष्ण न प्ररोहन्ति । कृप्यादिपरिनिर्मितसुक्षेत्र उष्णः स्तम्भकरयो
भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्भाधानादिसंस्कारसंपन्ने द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एतेन दोषफलवृद्धिर्निरुक्ता ॥ २७ ॥

एतेनैव न्यायेन दुष्कर्मफलवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तत्रोद्देन पठनीयम्—सर्ववर्णानां
स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं दुःखम् । ततः परिवृतौ कर्मफलदोषेण दुष्टां जात्यादि-
कामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । यगौपधिवनस्पतीनां योजस्य क्षेत्रकर्मविशे-
षाभावे फलहानिरेवमिति ॥ २७ ॥

दोषपरिवृद्धाबुदाहरणमाह—

स्तेनोऽभिषस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा पर-
स्मिँल्लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो
ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ २८ ॥

स्तेनः स्वर्णचोरः । अभिषस्तो ब्रह्महा स्तेनोऽभिषस्तो ब्राह्मणादिरमुष्मिँल्लोकेऽपरि-
मिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षाणि ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । राजन्यः-
पौलकसः । पुल्कस एव पौलकसः । प्रज्ञादित्वाद्गण् । वैश्यो वैणो जायते । वेणुर्तर्नकः । स
एव वैणः ॥ २८ ॥

एयमेतेन वर्णपरिध्वंसा दोषफलैः कर्मभिर्दोषक-
लासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ २९ ॥

यथा वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनम् । तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणादय-
श्चाण्डाला जायन्ते एतेन प्रकारेण स्तेनाभिषस्ताभ्यामन्येऽपि दोषफलकर्मभिर्दोषकलासु
सूकरादिषु योनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः स्वजातिपरिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । तत्तथाऽव-
गन्तव्या इति ॥ २९ ॥

चाण्डालोपस्पर्शने संमाधायां दर्शने च दोषस्तत्र
प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा संमाधायां दर्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डा-
लप्रहणमभिसंबध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ ३० ॥

आर्याः मयता वैश्वदेवेऽन्नं स संस्कर्तारः स्युः ॥ ३२ ॥

अन्नं मक्ष्यं भोज्यं पेयादिकं संस्कर्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ ३२ ॥

भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठे घुरुघुराशब्दः । क्षवथुः क्षुत् । एतन्नित्यमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेश्यात् (शार्थम्) ॥ ३३ ॥

केशानङ्गं वासश्चाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३४ ॥

केशादीनात्मदीयानन्यदीयान्वाऽऽलभ्य स्पृष्ट्वाऽप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानं किं तर्हि स्पर्शनम् । केशालम्भे पूर्वमप्युप-स्पर्शनं विहितम् । इदं तु वचनं तन्मोक्तवैकाल्येन शकृदाद्युपस्पर्शने मा भूदिति ॥ ३४ ॥

आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः स संस्कर्तारः स्युः ॥ ३५ ॥

त्रैवर्णिकैरधिष्ठिताः शूद्राः संस्कर्तारः स्युः । प्रकृतत्वादन्नस्येति गम्यते ॥ ३५ ॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ३६ ॥

तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारेऽधिष्ठितानां स एवाऽऽचमनकल्पो वेदितव्यो यस्यान्नं पचति । यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरङ्गिः, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरङ्गिः, यदि वैश्यस्य तालुगताभिरङ्गिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ३६ ॥

अधिकमहरहः केशदपथुलोमनस्त्रवापनम् ॥ ३७ ॥

शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वपेयुः । इदमेवामपिकमार्येभ्यः ॥ ३७ ॥

उदकोस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ३८ ॥

सहैव च वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छाद-
नमात्रेणापि स्नानं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथा च मनुः—‘सवासोऽपि सहानस्तं विज्ञायते नलाशये’ इति ॥ ३८ ॥

अपि वाऽष्टमीध्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ३९ ॥

यदि वाऽष्टमीध्वेव वपेरन्केशादीन्पर्वस्येव वा प्रत्यहं वा वपेन् । अन्तर्भावितव्यर्थो
वाषमे(पञ्च)स्युरित्यर्थः । तथा च लोमनस्त्रवापनमिति पूर्ववर्णच(णिच्)प्रयुक्तः
(क्तम्) ॥ ३९ ॥

परोक्षमन्नं संस्कृतमग्रावधिश्चित्याद्धिरचो(द्विः
प्रो)क्षेत्तदे(दे)व पवित्रमित्याचक्षते ॥ ४० ॥

यदि शूद्राः परोक्षमन्नं संस्कुर्युरार्यैरनाधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतमाहुतं स्वयं
मग्रावधिश्चेत् । अधिश्चित्वाद्धिः प्राक्षेत् । प्रोक्षितमन्नं भूतं देवपवित्रमित्याचक्षते ।
देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्ननुप्याणामिति ॥ ४० ॥

सिद्धेऽन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ ४१ ॥

सिद्धे पकेऽन्ने तिष्ठन्वा(पा)चक्रोऽधिष्ठितो भूतमिति प्रब्रूयात् । कस्मै । यस्य
तदन्नं तस्मै स्वामिने भूतमिति । निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्सुभूतमिति प्रतिवचनः ॥ ४२ ॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् ॥ ४२ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्ग-
पुष्टिसंयुक्ताः ॥ ४३ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयं पक्वमपक्वं वोपरिपतं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः
कर्तव्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ ४३ ॥

तेषामुपयोगे द्वादशाहं ब्रह्मचर्यमधःशय्या क्षार-
लवणमधुमासवर्जनं च ॥ ४४ ॥

तेषां होमानां च बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे नियमपूर्वके ग्रहणे द्वादशाहं
ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जमधःशय्या साण्डिलशायित्व क्षारलवणादिवर्जनं च भवति । उपयो-
क्तेरेव व्रतम् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमः प्रयोगः । तत्र च
पत्न्या अपि सहाधिकार इति वदन्तः ॥ ४४ ॥

उत्तमस्येकरात्रमुपवासः ॥ ४५ ॥

उत्तमस्य 'उत्तमेन वैहायसम्' इति वक्ष्यमाणस्य 'ये मृताः प्रचरन्ति' इत्यस्यै-
करात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ ४५ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशसंस्कारो हस्तेन परि-
गृह्यावोक्ष्य न्युष्य पश्चात्परिपेचनम् ॥ ४६ ॥

बलीनां तस्य तस्य बलै(ले)देशसंस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्ज-
नमवोक्षणं च । तत्कृत्वा बलीनां निषपनं न्युष्य पश्चात्परिपेचनं कर्तव्यम् । उपदेश-
ग्रहणादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमाख्यादिदानार्थमित्याहुः । तस्य तस्येति वचनं

१ पटलः] महादेवदीक्षिताविरचितोऽब्जलान्धार्यासमेतम् ।

१३७

सत्यपि संमवे सक्तुदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूदेकस्मिन्देसो समवेतानामपि पृथक्पृथक् यथा स्यादिति ॥ ४१ ॥

औपासने पचने वा षडभिराद्यैः प्रतिपन्नैः हस्तैः
नेत्रा आहुतीर्जुह्यात् ॥ ४२ ॥

यत्र पच्यते स पचनाग्निः । औपासनवतामौपासने विधुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अग्रे तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । यदेकपाकिनामपि आत्रादीना पृथक्पृथग्वैश्वदेवादिकं तदा पचन एव षडभिराद्यैः ' अग्नये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतैः । एते मन्त्रा उपनिषद्भागे पठिताः । यद्यपि सोमाय स्वाहेति पाठे न पठितं तथाऽप्योपविहर्षकेषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः सोमाय स्वाहेति द्वितीयां जुहति । [स्विष्ट]कृत्वात्तमपि सप्तमं जुहति, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । आचार्यस्तु ' अग्नये स्वाहा ' इत्यादि स्विष्टकृदन्ताः षडाहुतीर्भन्यते । हस्तग्रहणं दर्श्यादिनिवृत्त्यर्थम् । केचित्तु ' सूर्याय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा ' इति द्वे आहुती जुहति । ' औपासनदेवताभ्यश्च ' इत्याश्रयायनस्मरणात् । उभयतः परिषेचनं यथापुरस्तात् । ' अन्वमस्थाः प्रासावी. ' इति मन्त्रान्तान्सज्जमतीति गृह्योक्तविधिनाऽप्राणुक्त्वात् ॥ ४३ ॥

एवं बलीना देशे देशे समवेतानां सक्तुसक्तुदन्ते
परिषेचनम् ॥ ४४ ॥

यथा षण्णामाहुतीनां परिषेचनतन्त्रं विभवात् । एवं बलयोऽप्येकदेशसमवेताः ' उत्तरेर्ब्रह्मसदने ' इत्यादयस्तेषां यदन्ते परिषेचनं प्राप्तं पश्चात्परिषेचनं यथा षण्णामित्यनेन विहितं सङ्कृतसर्वान्ते सङ्कृतसङ्कृतकार्त्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन्सूत्रे पूर्वस्य तस्य भवेति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्भवति तथा परिषेचनमपि ॥ ४५ ॥ अत्र योपदेशवशादेव य एव देशवलयस्तेषामेव सक्तुदन्ते परिषेचनं न याद्विच्छिन्नकस्य वा । तेन यद्यप्यगारस्योक्तप्रदेशः शब्दादेशस्तथाऽपि कामलिकस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥ ४६ ॥

सति सूत्रे सप्तसूत्रेण कार्याः ॥ ४७ ॥ .

सति सूत्रे तत्कृतसूत्रेण पच्यते अग्नये । अग्नये त्वन्नेषि ऋजुना संतर्पयिष्यन्

न्ति । तथा बीषाद्यतः—‘काममितरेष्वाद्यतनेषु’ इति । एष एवव्यञ्जनसंस्कारः सूपस्वापि ।
व्यञ्जनेन संस्पृष्टेनाग्नेन बलयः कार्याः सति संपव इत्थमिति ॥ ४९ ॥

अपरेणाग्निः सप्तपाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ ५० ॥

अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तपाष्टमाभ्या ‘धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहा’ इत्ये-
ताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥ ५० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ ५१ ॥

‘उदकं’ यत्र बीयते तदुदधानं मणिकारुणम् । तस्य संनिधौ नवमेन ‘अद्भ्यः
‘स्वाहा’ इत्यनेन ॥ ५१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ ५२ ॥

‘ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवयजनेभ्यः स्वाहा’ इत्येताभ्याम् ॥ ५२ ॥

उत्तरपूर्वाधेऽगारस्योत्तरेत्युर्भिः ॥ ५३ ॥

‘गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसानेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः
स्वाहा’ इत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ ५३ ॥

अय्योदेशे कामलिङ्गेन ॥ ५४ ॥

‘कामाय स्वाहा’ इति ॥ ५४ ॥

देहस्यामन्तरिक्षालिङ्गेन ॥ ५५ ॥

देहस्य द्वारस्याधस्तात् । तस्याधोवेदिकेत्येके । अन्ये त्वन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्र
‘अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति ॥ ५५ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ५६ ॥

येनाविधीयते द्वारं साऽपिधानी कपाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्र ‘यदेजति
अर्गति’ [यच्च वेष्टति नाग्नौ भागो यज्ञान्ने] स्वाहा’ इति ॥ ५६ ॥

उत्तरेर्ध्वसदने ॥ ५७ ॥

‘अगारस्यो(स्ये)त्यनुवृत्तेः(वर्तते) । तस्य यो ग्रहसदनाख्यो देशो वायुविधापतिद्वो
मध्येऽगारस्य तत्रोत्तरेर्दशभिः ‘गृह्याभ्ये स्वा०, अन्तरिक्षाय०, दिवे०, सूर्याय०,
चन्द्रवे०, नक्षत्रेभ्य०, इन्द्राय०, बृहस्पतये०, पूजापतये०, वसुधे स्वाहा’ इत्येतैः
प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह—मध्येऽगारस्येत्यत्र देशस्योपपुक्तत्वद्वयं (द्वा) यच्च
कीदृति गार्हो [शु] कर्मसु, अर्गो [सिण] : स ग्रहसदमन्मन्त्रेति ॥ ५७ ॥

‘देहस्य’ अन्तरिक्षालिङ्गेन प्राचीनाधीत्यवाचीनपाणिर्दद्यात् ॥ ५८ ॥

अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः ' स्वधा पितृभ्य ' इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राची-
नावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाऽकुष्ठतर्जयोरन्तराष्ट्रेन ॥ ५८ ॥

रौद्र उत्तरो यथादेवतम् ॥ ५९ ॥

पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिर्यथादेवतम् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरिति नामवर्तव्य
इत्यर्थः । ' नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ' इति । तत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमव्यस्ति
तथाऽपि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेश्यत्वेनोपपन्नं देवतास्मरणमपि रुद्राख्ये-
त्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्येके । केचित्तुत्तरो मन्त्रो रौद्रः । स[न] पशुपति-
देवस्य इति व्याचक्षते । तेषां देयः(शः) प्राग्वोदाया पिश्यात् ॥ ५९ ॥

तयोर्नाना परिपेचनं धर्मभेदात् ॥ ६० ॥

तयोरनन्तरयोरन्त्ययोरेकास्मिन्देशे समवेतयोरपि नाना पृथक्परिपेचनं कर्तव्यम् ।
कुतः । धर्मभेदात् । पिश्यास्याप्रदक्षिणं परिपेचनम् । इतरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमि-
ति ॥ ६० ॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसः ॥ ६१ ॥

उत्तमेन

' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः ।

तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा '

इत्यनेन नक्तम् । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिति दिवा । एवं पदस्था-
गेन मन्त्रपाठः । आश्वलायनोऽपि—दिवाचारिभ्यो नक्तं चास्मि इति नक्तमेव वैहा-
यसो रात्रावेव वैहायसः कर्तव्यः । रात्रा आकाश एव देयः । दिवा भूमौ । तथा च
बौधायनः—अथाऽऽकाश उत्तिपाति ' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तम् ' इति ।
अपर आह—एवकारो भिन्नक्रमः नक्तमुत्तमेन बलिरिति । तत्तदस्वतः(न नक्त्यन्त) राणां
रात्रौ निवृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ६२ ॥

य एताननन्तरोक्तान्होमान्बलीध्याव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशमिति-
क्रमेण कुरुते तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च नित्या । ' स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ' इति सत्पूर्व-
सुक्तं तस्यार्थवादता मा भूदिति पुनर्बोधनम् । पुष्टिसर्गो नित्यावेव यवतः । त प्रमथे-
रपि कर्मान्तरैर्बाधनमिति ॥ ६२ ॥

अग्रं च देयम् ॥ ६३ ॥

१. मणिहरणान्तरमग्रं च देयं देवं (व) पितृभूतमनुष्येभ्यः । अकारादेते मन्त्राः—
'देवेभ्यः स्वाहा, पितृभ्यः स्वधाऽस्तु, भूतेभ्यो नमः, मनुष्येभ्यो हन्त' इति ॥ ६३ ॥

अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥ ६४ ॥

अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत् । न स्वयं सहस्रा भुञ्जीत प्रागेव । एवमति-
थिभ्यतिरिक्तानन्यामपि भोजयितव्यान्पश्चाद्भोजयेत् ॥ ६४ ॥

कुमारान्रोगसंयुक्तान्त्वन्तर्वत्नीः ॥ ६५ ॥

ये च गृहवर्तिनः कुमारदयस्तानप्यग्रे भोजयेत् । आपस्तम्बमु—'वाकान्पु-
द्गान्रोगसंयुक्तान्त्वन्तर्वत्नीः' अन्तर्वत्नीग्रहणादेव सिद्धे अग्रिहणं स्वस्वादीना-
मपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं स(र्वत्र) च पूर्वा(जा)र्थम् ॥ ६५ ॥

काळे स्वामिनावकार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम् ॥ ६६ ॥

काळे वैधेदेवान्तेऽन्तार्थिनमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम् ।
अवश्यं किञ्चित्तस्मै देयमिति ॥ ६६ ॥

अभावे किं कर्तव्य(व्यमि)तामित्याह—

अभावे तृणानि भूमिरुदकं कल्याणी वागित्येतानि

वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ ६७ ॥

वैशब्दः प्रसिद्धो । अत एव उपचाराः कर्तव्याः । इतिशब्दप्रयोगादेनं प्रमत्ता
उपदिशन्तीति ॥ ६७ ॥

एवंवृक्षावनन्तलोको भवतः ॥ ६८ ॥

यो गृहमेधिनावेवं तदेवंवृत्तौ भवतस्तथोरनन्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टोमादि-
भ्योऽपि हि कतिपयदिनसाध्येभ्यो दुष्करमेवेतद्व्यस्तम् ॥ ६८ ॥

ब्राह्मणायानधीयानायाऽऽसनमुदकं भोजनमिति

देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ ६९ ॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिरागच्छेत्तदा तस्मा आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं न
कर्तव्यम् । अस्मादेव क्षापतेऽधीयानाय प्रत्युत्थेयमिति ॥ ६९ ॥

अभिवादानायेवोत्तिष्ठेदि(द)त्यभिवाद्यक्षेत् ॥ ७० ॥

न प्रत्युत्थानायोत्तिष्ठेत् । अप्यस्याभिवाद्यक्षेदातिथिस्तर्ह्यभिवादनार्थमेवोत्तिष्ठेत् ॥ ७० ॥

राजस्यैवैवौ च ॥ ७१ ॥ (ख० २) ।

अभीषाणावपि नोत्तिष्ठेत् । अतिपिपूजा कार्येव ॥ ७१ ॥ (ख० २) ।

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्यादथास्मै[दद्यात्] ॥ ७२ ॥

यदि शूद्रो हि ज्ञानतिथिरभ्यागच्छति तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुज्जीत । अये-
तस्मिन्कृते तस्मै भोजनं दद्यात् ॥ ७२ ॥

दासा वा स्वामिकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं भोज-
येयुः ॥ ७३ ॥

अभ्यागते(अथवा येऽस्य) गृहमेधिनो दासास्ते स्वामिकुलादाहृत्य शूद्रमतिथि
भोजयेयुः । अतिथिवद्भोजयेयुरिति । वत्करणं सादरभोजनमात्रं न पूजा
कार्येति ॥ ७३ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ ७४ ॥

‘उपासने गुरुणाम्’ इत्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञापर्वीतं विहितम् । इह च
प्रकरणाद्रहस्यस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते । तत्र मनुः—‘कार्पासमुपवीतं स्या-
द्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत्’ इति । भोजनस्तु—कौशसूत्रं वा त्रिवृद्यज्ञोपवीतमिति ॥ ७४ ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ ७५ ॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतार्थं उपवीतकृत्ये भवति । न वाससैवेति नियमः ।
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृदित्यादि मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७५ ॥

यत्र भुज्यते तत्सम्(मु)श्च निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशम-
मन्त्रेभ्यो लेपान्संकुप्याद्भिः संमृज्य शुची देशे रु-
द्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ ७६ ॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत्सम्(मु)श्च निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान्संकुप्य सम्-
हृत्या तत्रोच्छिष्टादिकं समूहीकृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हृत्य तं देशमवोक्षेत् । ततोऽम-
न्त्रेभ्यो येषु पाकः कृतस्तान्यमन्त्राणि तेभ्योऽन्नलेपानञ्जनलेपांश्च संकुप्य काष्ठादिनाऽ-
पकुप्याद्भिः संमृज्योत्तरतः शुची देशे रुद्रायेदमस्त्विति निनयेत् । एवं कृते वास्तु
शिवं समृद्धं भवति ॥ ७६ ॥

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ ७७ ॥

तुंशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्येणा स्मर्यते धर्मशास्त्रेण ।
इहापि वक्ष्यति 'स्वर्गं ब्राह्मणस्य' इति । अनुवादोऽयम् ॥ ७७ ॥

आपदि राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मण आसनादिकं तु देयमिति
कल्पान्तरं वक्तुं तदाह—

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनम् ॥ ७८ ॥

कर्तव्यमित्यध्याहारः । ब्राह्मणस्याध्यापयितुरल्लभ आपत् । तत्र ब्राह्मणेन राजन्ये
वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यं न त्वनधीयानेन स्थातव्यम् । [ब्राह्मणे नेति वचनाद्वाजन्यवै-
श्ययोर्नायमनुकल्पः ॥ ७८ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ ७९ ॥

पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं छादिना-कियत्यपि पार्श्वगतिर्मा भूदिति ।
सर्वशुश्रूषाप्रसङ्गे नियमः । ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । गौतमः—अनुगमनं
शुश्रूषेति ॥ ७९ ॥

अ(त)त ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रगतो स्यात् ॥ ८० ॥

ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रगो गच्छेत् ॥ ८० ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदानु(मु)पाकृत्यानध्ययनं

तदहः ॥ ८१ ॥

कर्माणि पृष्टी । सर्वविद्या अप्युपनिषद् उपाकृत्याप्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनम् ।
तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यरूपापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता
वसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ ८१ ॥

अधीत्य नाभिक्रमणं मद्यः ॥ ८२ ॥

अधीत्य 'अधीन्य वेदं ज्ञानम्' इत्यवसर आचार्यतकाशात्सद्योऽभिक्रमणं न कर्तव्यं
नापगन्तव्यम् । प्रायेण तु गकारात्परमिकारमधीयते । तत्राप्येष एवार्थः । इकारस्तु
च्छान्दसोऽपपाटो वा उपाकरणात्परमिति ॥ ८२ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य

कामं गच्छेदेवमुपयोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

यदि त्वरा तदाऽऽचार्यस्य समीक्षायां संदर्शने संश्रये स्वाध्यायं प्रत्यावरमधीत्य
वपाकामं गच्छेत् । एष कृत उपयोः शिष्याचार्ययोः शिवं भवति । ८३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्या-
गभ्योपसंगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्सा-
न्त्वयित्वा पूजयेत् ॥ ८४ ॥

समावृत्तं चेच्छिष्य कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेदतिथिधर्मेण तमभिमुखोऽभ्यागभ्य
समुपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्य ते] तथाऽपि न बीभत्समान उदक-
मुपस्पृशेत् स्नायात् उपसंगृहणे यौ धूलिधूसरी पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुप-
स्पृशेत् । सान्त्वयित्वा पूजयेत् । आपस्तम्बे विशेषः—ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशेऽग्रे
कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्येति स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

यथोपदेशम् ॥ ८५ ॥

गृहोक्तेन मार्गेण भद्रुपर्वेण पूजयेत् । पूजाविधानं गृहोक्तस्यानुवादः ॥ ८५ ॥
आसनादिषु विशेषे वक्तुमाह—

आसने भोजने भक्ष्ये शय्यायां वाससि वा संनिहि-
ते हीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥

संनिहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहेऽथ(पै)वरकादिकं प्रविष्ट आसनादिषु हीनतरवृत्तिः
स्यात् । तरनिर्देशाक्षीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसीत् । एवं भोजनादिष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥ ८६ ॥

तिष्ठन्सन्त्येन पाणिना दक्षिणं बाहुमुपसंगृह्याऽऽचार्यमाचामयेत् ॥ ८७ ॥

तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते । स्थानयोगात् । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति ।
सन्त्येन पाणिना दक्षिणमालम्ब्य दक्षिणेन करकादि गृहीत्वाऽऽचार्यमाचामयेत्स्वयमेव
शिष्यः । एवं हि सधर्मता भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिशयादन्यत्रा-
प्याचार्यमाचामयेत्(त्रे)वमाचामयेदिति ॥ ८७ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ८८ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । चेत्समुदेतः कुलशीलविद्यावृत्तै-
रुपेतो भवति ॥ ८८ ॥

स्थानासनचङ्क्रमणरिमतेष्वनुचिकीर्षन् ॥ ८९ ॥

अवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानासनादिष्वप्याचा-
र्यस्य पश्चाज्जायी स्यात्त पूर्वमाधी न युगपद्भावी ॥ ८९ ॥

संनिहितोच्चै मूत्रपुरीषवातकर्मोर्भाषाहासघ्नीवनद-

न्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रूक्षेपतालनिष्ठयानीति ॥ ९० ॥

वातकर्मोपानवायोहृत्सर्गः । उच्चैर्भाषा महता स्था(स्व)नेन संभाषणं केनापि । हासो हसनम् । छीवनं श्लेष्मादिनिरसनम् । दन्तस्कवनं दन्तमलापकर्षणम् । परस्परं घट्टनमित्यन्ये । निःशृङ्खणं स्वनोक्तिकामलनिसारणम् । भ्रूक्षेपणं भ्रू(भ्रू)विशेषः । तालं हस्तयोरालासकालनम् । निष्ठयमङ्गुलिस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वेरासनादिकं वर्जयेदित्यपेक्षते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यस्य संनिधौ न कुर्यादिति ॥ ९० ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषविस्मम्पूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ ९१ ॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनाघ्राणादि । भाषाः संभाषा वादप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनिहिते दारे पू(प्र)जाविषयो(ये)ऽपि विस्मम् न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥ ९१ ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतीघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

समीचीनस्येतरस्य वाऽऽस्मीयेन वाक्येन तादृशेन प्रतीघाते न कुर्यात् ॥ ९२ ॥

श्रेयसां च ॥ ९३ ॥

अन्येषामपि प्रशस्ततराणां [वाक्ये]वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणदेवतासर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मणदेवताग्रहणमादरार्थम् । अधिकदोषरूपापनाय सर्वेषामेव भूतानामपि तिरश्चां परीवान् दोषवादानाक्रोशानशी(श्ली)लवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयेन वर्जनार्थम् ॥ ९४ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ ९५ ॥

परीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् । ऋग्भेद एव श्रोत्रमुखः । अग्नये श्रवणकटुका इति परीवादः । तैत्तिरीयकमुच्छिष्टशाला । याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीतानीत्यादय आक्रोशाः ॥ ९५ ॥

यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यं गत्वा नियमेन साधयेत् ॥ ९६ ॥

यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्भ्रम्यते तां विद्यां पुनः साधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धो(द्धा)भवति तथा कुर्यात् । कथम् । आचार्यं समेषामग्नये वा गत्वाऽपूर्वोचिको[गमे] विद्यार्यस्य यो नियम उक्तेन श्रुतसाधिनः पुनस्तां विद्या साधयेत् ॥ ९६ ॥

न चास्य समीपे जम्पाक्षिपरिजने कुर्यात् ॥ ९७ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य संनिधौ जप्यमग्निकार्यादिकमग्निशुश्रूषां न कुर्यात् । परिमृजन-
शब्देन परिचर्या लक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अस्मिन्विषयेऽध्यापयितुर्नियममाह—

उपाकरणाद्योत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमो न नख-
लोमोपाकरणं श्राद्धं मांसं मैथुनमिति वर्ज-
येत् ॥ ९८ ॥

लोमोपाकरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु 'अप्यल्पलो-
मानि वापयेत्' इति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बोक्तेः ॥ ९८ ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ९९ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । छान्दसत्याद्यलोप ऋत्व इति रूपसिद्धिः ॥ ९९ ॥

यथागमः शिष्येभ्यो विद्यासंभदाने वर्तमाने
नियमेषु च युक्तः स्यात्तथा गृहमेध एवं वर्त-
मानः पूर्वापरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति
॥ १०० ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रान्तरप्रकारेण च नियमे वर्तमाने सति नियमान् कुर्यात् । तद्व-
देव गृहस्थाश्रमे नियमान्कुर्यात् । एवं युक्तो वर्तमानः पूर्वापरान्पूर्वाश्च पित्रपितामहप्र-
पितामहानपराश्च पुत्रपौत्रनप्तृन्संबन्धान्संबन्धिनः पुरुषानात्मानं च क्षेमेऽभयस्थाने
नाकस्य वृष्टे युनक्ति स्थापयति ॥ १०० ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुस्त्वक्शिश्रोदरालं(र)म्भ-
णान्यास्तावान्परिमृजानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
॥ १०१ ॥ (ख० ३) ।

यैः पुरुषा(व) शास्त्रारूपते बाहिराकृष्यते त आस्तावाः शब्दादयो विषयाः । तान्म-
नसा वाचा वाग्निन्द्रियेण प्राणेन प्रयत्नेन परिमृजानः पारिहरन्नसंपादयन्मोक्षाय कल्पते ।
विषयानासक्त्यैवान्तःकरणैकाग्र्येण ज्ञानरामान्मुक्तिरित्यर्थः । तेषां विषयाणां बाहिः-
सारणहेतुमाह चक्षुरित्यादिना—चक्षुषि त्वचि शिश्ने उदरे चाऽऽत्मतन्मारोप्य तदर्थ-

१ अत्र ह्युक्त्यान्वयार्थे 'भवे छन्दसि । पा० सू० ४ । ८ । ११० ।' इत्यनेन यप्रत्यये
'ऋत्वेणवाल्गन्त्यास्वमाप्याहिरप्ययानि छन्दसि (पा० सू० ६ । ४ । १०५)' इति सूत्रेण
ऋत्व्यमिति प्राप्तं परे यकारलोपश्छान्दस इत्यर्थः ।

तथाऽऽरम्यन्ते । ततस्तानि चक्षुरादीन्-आरम्भणानि प्रापकानि(णि) येषां तान् । शरीरशि-
श्रोदरार्था न(हि)विषयाकाङ्क्षा । नाऽऽत्मार्थम् । तस्याऽऽत्मनः प्राप्तये तस्यागः
कार्य इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ (ख० ३) ।

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेदनु-
(नू)त्तिष्ठेद्वा पुरस्तादभिवादितः ॥ १०२ ॥

येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसथः स्यात्कृतावाप्तो दत्तावाप्तः स्यात्सोऽतिथिस्तस्मि-
न्नहनि तं गृहस्थं न प्रत्युत्तिष्ठेत् प्रतिगच्छेन्नाप्यनूत्तिष्ठेत् । तमनुलक्ष्यकृत्य न तिष्ठेत् ।
द्वितीययाऽन्तारिक्ष्यानेति वचनाद्यद्द्वितीयादिद्वय(ष्व)ह.सु च तं (न)प्रत्युत्तिष्ठेन्ना-
प्याप्तनात् । योऽतिथिस्तस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अ[न]भिवादिते तु प्रत्य-
भिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेच्च ॥ १०२ ॥

शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ १०३ ॥

अतिथीनेनाग्रे भोजयेदित्येव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्यदन्नं न दत्तमतिथये तन्न
भुञ्जीतेत्येवमर्थम् ॥ १०३ ॥

न रसान्गृहे भुञ्जीतानवशेष्य(व)मतिथिभ्यः ॥ १०४ ॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चिद्गृहेऽवाशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न
भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वात् ॥ १०४ ॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ १०५ ॥

आत्मार्थमुद्दिष्ट्याभिरूपमन्नमपूपादि न पाचयेत् ॥ १०५ ॥

विशेषेणाशुमान् ॥ १०६ ॥

गृहस्थपुरुषादन्यो न सर्वथा पाचयेत् ॥ १०६ ॥

गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायः समुदेतः ॥ १०७ ॥

साङ्गवेदस्याध्येता वेदाध्यायः । समुदेतः कुलशीलसंपन्नः । स मधुपर्कमर्हति । गा
च दत्तिगाम् ॥ १०७ ॥

आचार्य ऋत्विक् द्वातकः श्वशुरो राजा वा धर्म-

युक्तः ॥ १०८ ॥

अवेदाध्याय(या) अप्याचार्यदयो मधुपर्कार्हाः । अत एव ज्ञायत एकदेशाध्यायि-
नाप्यष्टविगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशेषणम् । वाशब्दः
समुपये ॥ १०८ ॥

आचार्यायत्विजे स्नातकाय राज्ञ उति परिसंवत्स
रादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्धधुपर्कश्च ॥ १०९ ॥

आचार्यादिभ्यः कृतमधुपर्कभ्यः संवत्सरादूर्ध्वमागतेभ्यो मधुपर्को गौर्धक्षिणा च ।
पूर्वमागतेभ्यो न तत्र गौर्धक्षिणा विधीयते ॥ १०९ ॥

कोऽसौ मधुपर्क इत्याह—

दधिमधुसंस्तुष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसं-
स्तुष्टम् ॥ ११० ॥

गृह्योक्तयोस्त्रिवृत्पादूक्तयोरभावोऽत्रापूर्वयोर्विधानम् ॥ ११० ॥

अभाव उदकम् ॥ १११ ॥

दधिपयसोरभाव उदकमपि देयम् । मधुसंस्तुष्टमित्येके । नेत्यन्ये । पूर्वत्र पुनर्मधु-
संस्तुष्टग्रहणात् ॥ १११ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्गो वेदः ॥ ११२ ॥

षड्भिरङ्गैर्युक्तो वेदोऽत्र गृह्यते ॥ ११२ ॥

कानि तान्यङ्गानतीत्याह—

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविचितिरिति ॥ ११३ ॥

छन्दो वेदस्तं कल्पयती(ति) प्रतिशास्त्रं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन स्वाङ्गकलापे
नोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपभूकृत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणं, अर्थ-
विशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणाना पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् ।
सूर्यादिज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धयमावे यत्नः कर्तव्यः ।
तदप्यध्वयनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयद्गुपकारकम् । निरुक्तमपि
व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णना स्थानप्रभन्नादिकमध्ययनकाले कर्मणि च
मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च दर्शयति । पृषोदरादित्वादादिदीर्घः । गायत्र्यादीनि छन्दासि
यया विधीयन्ते विहित्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचिारिति । एतान्यङ्गान्यङ्गसस्तत्वाद्-
ङ्गत्वम् ।

‘मुखं व्याकरणं तस्य उद्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं धोषमुद्दिष्टं छन्दसां विधितिः पदे ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते’ ॥ इति ।

उपकारकत्वाच्च, उक्त उ[प]कारः ॥ ११३ ॥

अत्र चोदयति—

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणाम् समाम्नायसमाप्ती

वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ ११४ ॥

शब्दार्थतया गान्यारम्भ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपदेशः । तस्य समाप्ती स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति । तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदमिति धर्मं विन्दन्त्यनेनेति वा धर्ममिति । न च ब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि ॥ ११४ ॥

अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति—

अङ्गनानां च प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ ११५ ॥

अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि । पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येष हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि । भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्यायवित्सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्टव्यौ यत्कृतं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्व(र्ण) उपदेश इति । नैव स्थानोऽपराधो यदेनमधो(न्वो) न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । अङ्गं तु(ङ्गत्वं) भवानाचष्ट कल्पसूत्राणामियं प्रयोगकल्पना कृतस्येति न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणभ्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृश्य(शः) स्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणभ्यामेव पूर्णेने(म)वमो(मो)त्स्यत इति ॥ ११५ ॥

आतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो

विरम्योपोष्य श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा सः

साधयेत् ॥ ११६ ॥

अतिथिमागतं केनचित्कारणेन निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यदवस्थाप्राप्त-
भोजनेऽविधया योऽसौ निराकृत इति तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्लहन्मुपोष्य परेद्युस्त-
मन्विष्य यथामनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संतापयेत् ॥ ११६ ॥

आ कुत इत्याह—

यानवन्तमा यानात् ॥ ११७ ॥

स चेदतिथिर्यानवान्भवति न(तं) प्राकृतस्याऽऽरोहणादनुव्रजेत् ॥ ११७ ॥

• यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ११८ ॥

इतरो यानराहितः स यावन्नानुजानीयाद्गच्छति तावदनुव्रजेत् ॥ ११८ ॥

अप्रतीहा(भा)याऽसीम्नो निवर्तेत ॥ ११९ ॥

यदि तस्यान्यपरि(र)तयाऽनुज्ञायामप्रतीहा(मा)बुद्धिर्न जायते ततः सीम्नि प्राप्ताया तते निवर्तेत । प्रतेर्दार्ढ्यच्छान्दसः । संसाधयेदित्यादि सर्वातिथिसाधारणं तं(न) निराकृत-
विषयमात्रम् ॥ ११९ ॥

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः ॥ १२० ॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान्तत्वात्तन्निव भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः । अग्नि-
विधावाङ् । तेभ्यः किंचिद्वेद्यम् । तथा च मनुः—

‘ शुना च पतिताना च श्वपचा पापरोगिणाम् ।

वायसाना कृमीणा च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ इति ॥ १२० ॥

नानर्हद्भ्यो दद्यातीत्येके ॥ १२१ ॥

अनर्हद्भ्यश्चण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युदय । अदानेऽअ-
प्रत्यवायः ॥ १२१ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ १२२ ॥

उपेतः कृतोपनयनः (नोऽ)समावृत्तः । स्त्रीणामनुपनीतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत ।
एवं सति समावृत्तस्य चोच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्ह्युपेत आऽन्ताऽऽकृत-
दारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमप्युपेतस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं
तज्ज्ञाने न दोषः स्यात् । पितृज्येष्ठस्य चोच्छिष्टं भोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं यद्विध्यति
पितुरेवेति भ्रातुरेवेति । यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्रापसङ्गः । इदं तर्ह्य-
(हिं) प्रयोजनम् । यथा पिताऽनुपेत. पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनस्तदा संप्रति
पितुरनुपेतस्य चोच्छिष्टं प्रतिपिच्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । उक्तं हि—‘धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम्’ इति । ‘तेषामभ्यागमनं भोजनं विद्या-
(वा)हमिति वर्जयेत्’ इति । तथा स्त्रीणामित्येतत्तु मातुरुच्छिष्टस्य प्रतिपेक्षार्थम् । कथं
प्रसङ्गः—‘मातरि पितर्यान्तर्धवच्छृणुषा’ इति वचनात् । ‘यदुच्छिष्टं प्राप्नोति
हविरुच्छिष्टमेव तत्’ इत्याचार्योच्छिष्टस्य हविर्देन संस्तवाच्च । एवमपि ‘पितृज्येष्ठस्य

च' इत्यत्र पितृग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात्केषुचिज्जनपदेषु भार्या सह भोजनमाचरन्ति
तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिप(पा)द्यते ॥ १२२ ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ १२३ ॥

सर्वाणीति वचनाद्विसाऽऽयुदकपूर्वैव देया ॥ १२३ ॥

यथाश्रुति विहारे च ॥ १२४ ॥

एव चार्थः । विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि तानि यथाश्रुत्येव
नोदकपूर्वाणि ॥ १२४ ॥

ये च भृत्या नित्यास्तेषामनुपरोधेन संविभागो
विहितः ॥ १२५ ॥

ये नित्या नियता भृत्या दासकर्मका(कै)रादयस्तेषामुपरोधो न यथा भवति तथा
वैश्वदेवान्त आगतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः ॥ १२५ ॥

काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्नत्वेव दासं
कर्मकार(क)रम् ॥ १२६ ॥

दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मका(क)रः । तमात्मानुपरोधेनापि नोपरु
न्ध्यात् । किं पुनरागता(मा)र्थं तम(मु)परुन्ध्यादिति ॥ १२६ ॥

तथा चाऽऽत्मन उपरोधं कुर्वति यथा कर्मसु समर्थः
स्यात् ॥ १२७ ॥

कर्मस्वप्निहोत्रादिध्वार्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽत्मानमुपरुन्ध्यात्कु
टुम्नी ॥ १२७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥
आहिताग्निरनर्द्धाथ ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्रन्त एव सिध्यन्ति तेषां सिद्धिरनश्वताम् ॥
इति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्त्यादिति विषये श्लोकाबुदाहरन्ति । मुनेः सन्यासिनो
भक्ष्या अष्टौ ग्रांसाः । अ(आ)स्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश ।
द्वात्रिंशत् द्वान्त्रिंशत्प्रथमार्थे द्वितीया । ग्रहस्थस्य ग्रासा द्वात्रिंशत् । ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य
नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन श्लोकेन कालयोर्भोजनमित्ययमपि
नियमो नास्तीति पठ्यते । अनङ्गुलहणं दृष्टान्तार्थः(र्थम्) । सिध्यति(न्ति)
स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्याया महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलाया वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय
जातिमाचारं च पृच्छेद् ॥ १ ॥

अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेदुपासन्नोऽस्मि भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य
शिवेन मनसा मे गृहाण प्रसीद मामध्यापयेति तज्जात्याचारसंशये सत्याग्निमुप-
समाधाय यत्र क्वाग्निमुपसमाधास्यत्स्यादन्यदुपनिष्क्यादित्यन्तं कृत्वा गृह्योक्तं
न्युप्योपसमादधातीत्यन्तं च कृत्वा तत्संनिधौ जातिमाचारं च पृच्छेत्—किंगोत्रोऽग्नि
सोम्य कमाचारं चरसीति ॥ १ ॥

साधुतां चैतमविजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-
ताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां प्रतिजानीते सा-
ध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं
प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादि कर्मान्तमुक्त्वा शास्तुं शासि-
तुमध्यापयितुं धर्मा(र्मा)ध्यापदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

पञ्चयज्ञान्तेऽतिथिनेवाग्ने भोजयेदित्युक्तम् । तत्सप्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं(र्थम्)
कर्तव्यतामनेनाऽऽह—अतिभिर्गृहानभ्यागच्छत्, अ(न्न)ग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्या-
गच्छति । नस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गच्छन्गृहं दहे-
दिति ॥ ३ ॥

इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तद्व्यायोगि श्रोत्रियलक्षणमाह

धर्मेण वेदानामेकांक्षास्वामधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां या काचन शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेका शाखा भवति । याः (या) पूर्वं परिगृहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेद स्वशाखा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति ननु(तु) प्रतिवेदमेकैक(का)मधीत्य श्रोत्रिय इति । लोकाविरोधात् । लोके हि या काचनेकामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥ ४ ॥

अतिभिक्षणमाह—

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छन्धर्मपुरस्कारो
नाज्ञप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥ ५ ॥

आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तः स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिनं भार्यया सह वसन्तम् । गृहस्थाश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते पच्य(च)माना भवन्ति । भिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छन्नुद्दिष्टाऽऽगच्छन्धर्मपुरस्क(स्का)रः । आचार्यस्या(याद्य)र्धं भिक्षणं धर्मः । तत्पुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजने नाज्ञप्रयोजनः । य एवंभूतः सोऽतिथिर्भवतीति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायाः शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतावा शान्तिरूपद्रवणामभाव इति । मर्त्ये(मृत्यु) च स्वर्गभावः ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः समेत्योपस्था-
प्याथ तमाहारयेत् ॥ ७ ॥

तमभिधिमभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथा वयसोऽनुरूपं समेत्य प्रत्युत्थानाभिवादाना[दिना] समेयात्सह गच्छेत् । समेत्य च शिष्यान्वोपस्थाप्य तं प्रति तस्मिन्नागते तस्याऽऽसनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । अमावे स्वयमेवाऽऽहरेत् ॥ ७ ॥

न बहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

शक्ती सत्यां बहुपादमासनं न देयम् । बहुपादमेव पीठादिकं न देयं मन्यन्ते स्वयं बहुपादं मन्यते ॥ ८ ॥

अथास्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

अथ गृहोक्तविवरणान्तरमस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । शूद्रा(द्वौ) प्रक्षालयेतामित्येके मन्यन्ते । दासवत इदमुक्तम् ॥ ९ ॥

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाढ्याख्यासमेतम् । १५३

अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यादितरः प्रक्षालनम् ॥ १० ॥

अथास्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

मृन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तैजसेन ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

असमावृत्तो ब्रह्मच(चा)र्याचार्येष्विति । स्वयमेव वाऽतिथिरागच्छति तदा नामावुद-
कमाहारयेत् । नासावुदकाहरणस्य प्रयोजके(कोऽ)न्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥

अध्ययनसांघृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

अत्रासमावृत्तेऽतिभावभ्यनसंघृत्तिश्चाधिका तस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह नि-
ष्पादनमध्ययनसंघृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तेन सह कियन्तंचित्कालं
वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपादान्तस्य समोऽकारस्य च्छान्दसो दांर्षः ॥ १३ ॥

प्रसङ्गादाह—

नास्तमित आदित्य उदकानयनं विद्यते ॥ १४ ॥

नद्यादिभ्योऽहोरात्रपर्याप्तमुदकं दिवैव संमरणीयमित्यर्थास्तिध्यति ॥ १४ ॥

सान्त्वयित्वा भोजयेच्छक्तिरिषयेणाद्भिरवराध्यैर्न ॥ १५ ॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् ।
सान्त्वयित्वा गन्धादिभि रसैः फलादिभिश्च मन्त्रैस्तस्याशक्तान्वन्ततोऽद्भिरपि तावद्भो-
जयेत्तृप्तिं कुर्यात् । अवराध्यैर्नेति जघन्यकलना(ना) सूचयति । अप्यन्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आवसथं दद्यादुपरिश्रम्यामास्तरणोपधानं सावस्तरण-

सम्भोजनं च ॥ १६ ॥

आवसथो निश्चमस्थानम् । उपरिश्रम्या खट्वा । आस्तरणं तूलिका । उपवामुपवर्हन-
णम् । अवस्तरणं गुपपटः । तत्सहितमुपधानमास्तरणं च । सम्भोजनं पादयोस्तैर्जं घृतं वा ।
एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं वाऽपेतिते काले ॥ १६ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय ब्रीहीन् यवान्वा तदर्थान्नि-

र्यपेत् ॥ १७ ॥

यः पचति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानतिथ्यर्थान्ब्रीहीन् यवान्वा निर्वपेत्पृथग्दद्या-
दमुष्मे पचेति । ब्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुवतवत्सु सर्वेष्वतिथायुपस्थिते द्रष्ट-
व्यम् ॥ १७ ॥

भोजनकाले त्या(त्वा)ह—

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदं भूया(यः३) इदं भूया(यः३)

इति ॥ १८ ॥

यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं प्रभूतमिदं वेति । विचारे प्लुतः । पूर्वं तु भाषायामिति ॥ १८ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तप्रकारणोऽऽतिथ्यमयेक्य भूयः संप्लुत उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

द्विषन्द्द्विषतो वा नोन्नमयादोषेण वा मीमांसमा-

नस्य मीमांससितस्य वा ॥ २० ॥

यः स्वयमतिथिं द्विषन्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दोषेण मीमांस-
मान आत्मनि दोषं संभावयति यो वा दोषेण मीमांसितो यत्र लौकिको दोषं संभाव-
यति तस्य सर्वस्यान्नं नाश्रियात् ॥ २० ॥

अत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

[य] एवं विवर्ध्यान्नमश्नाति स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति श्रुतिः ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

ए एव प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ २२ ॥

स एव भक्षितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टस्तदेवत्यो वा । कुटुम्बिनो
नित्यं प्रततो यज्ञो नाग्निष्टोमादिवत्कदाचित्कः ॥ २२ ॥

तस्याग्निनावाश्रयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स

गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २३ ॥

योऽतिथीनां जाठराग्निः स आहवनीयः । तद्वि (तत्र हि) हूयते । यः कुटुम्बे
गृहेऽग्निरौपासनः स गार्हपत्यः । नित्यपार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यत एवाग्नौ सोऽन्वाहार्य-
पचनः वासिणाग्निः । तत्रान्वहार्यः पच्यते ॥ २३ ॥

ऊर्जं पुष्टिं राजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणामश्नाति

यः पूर्वोऽतिथिरश्नाति ॥ २४ ॥

योऽतिथेः पूर्वमश्नाति स गृहाणा कुलस्य सर्वव्यूनादिकमश्नाति भक्षयति विनाश-
यति । ऊर्जं चम् । इष्टमां होत्रादि । पूर्तं स्मार्तकर्म तथा क्षपणनादि । अन्ये
प्रसिद्धाः ॥ २४ ॥

पयसोपसिक्तमन्नमिष्टोमसंमितं मधुनाऽनिरात्रस

मितं मासेन द्वादशाहसंमितमुदकेन प्रजावृद्धिरा-

युषश्च ॥ २५ ॥

पयसोपसिक्तं यदन्नमिष्टोमसं तुल्यम् । सर्पिषोपसिक्तमन्नमिति प्रकृतमनुवर्तते । मासेन सह दत्तमुदकेन प्रजावृद्धिर्भवति । आयुषश्च । समस्तमपि वृद्धिरिति संव-
ध्यते ॥ २५ ॥

मिया अभियाशानिधयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति ॥ २६ ॥

अभिया उदासीनाः । अद्विपन्तो(द्विपतो) निषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

यत्प्रातर्मध्यंदिने मायामिति ददाति सवनान्येव तानि ॥ २७ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नान्यस्य यज्ञस्य प्रातः सवनानीनि श्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ २७ ॥

यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्येव तत् ॥ २८ ॥

यद्वन्तुमुत्तिष्ठन्तमनुतिष्ठति तदुदवस्यत्येव । उदवसानीया साऽस्य यज्ञस्येति । प्राये-
णोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्ययमर्थः । स एव ॥ २८ ॥

यत्सान्त(न्व)यित्वा भोजयति सा दक्षिणा प्रशंसन्ती ॥ २९ ॥

यत्सान्त(न्व)यित्वा प्रशंसन्ति सा दक्षिणा ॥ २९ ॥

यत्सस्तपयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ३० ॥

संसाधनमनुव्रजनम् ॥ ३० ॥

यदुपावर्तते सोऽवभृथ इति द्वि ब्राह्मणम् ॥ ३१ ॥

उपावर्तनमनुव्रज्य प्रत्यावर्तनम् । इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण संबन्धः ॥ ३१ ॥

आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्यु-

देत्य ब्रूयाद्वात्य कावात्सीरिति वात्योदकं

वात्य तर्पयस्त्विति ॥ ३२ ॥

यथाहिताग्निमुद्दिश्यतिथिरागच्छेत्त एनमतिथिं स्वयमेवाभिमुखमुपसर्पेत् । अत्र स्वय-
मिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयात् ।
वात्य कावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । वने साधुः वात्यः । एष एव वात्य इति पूजावि-
धानम् । क पूर्वस्या रात्रौ स्थितोऽवात्सीरिति । वात्योदकमित्युदकदानम् ।
वात्य तर्पयस्त्विति रसादिमिस्तर्पयति । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प-
तिमन्त्रमितिकारः । एतत्सर्वेषु कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपाशु जपेद्वात्य यथा ते
प्रियं तथाऽस्त्विति वात्य यथा ते वशस्तथाऽ-
स्त्विति वात्य यथा ते कामस्तथाऽस्त्विति वात्य
यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ ३३ ॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत् तदा पुरा होमाद्बु(द)परेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा
वात्य यथा ते प्रियमित्यादिकामन्नाजुपाशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र प्रियमिति मन्त्रः ।
इतिशब्दप्रयोगादर्थमेदाशुर्णा विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्र चाध्वर्युर्यजमानो वा
यो होता स जपेत्ततो जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रेऽतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमे-
नमभ्युदेत्य ब्रूयात् । वात्य(त्या)तिसृज होध्या-
मीत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अनतिसृष्टेज्जुहुया-
दो(यो)पं ब्राह्मणमाह ॥ ३४ ॥

सायमहुतेऽग्निहोत्रे सति यद्यतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद्वात्यातिसृज-
नानाही होप्यामीति । ततो वात्योऽतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनति-
सृष्टो नामुक्तातो जुहुयात्तस्य दोष ब्राह्मणवाक्यमाह । तत्र पठितं प्रत्येतव्यम् । अत्र
पक्षे स्वयं होमो निवृतः ॥ ३४ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवान्छोकानभिज-
यति द्वितीययाऽन्तरिक्षयाऽतृतीयया दिव्या-
श्चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिता-
ल्लोकानभिजयतीति ब्राह्मणम् ॥ ३५ ॥

[य] एकरात्रमतिथीन्गृहे वासयति स पृथिव्या मया(वा)ल्लोकानभिजयति । द्विती-
यया राध्याऽन्तरिक्षयान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः । सुप्तस्य परा माश्रा
येषु लोकेषु तानभिजयति । अपरिमिताभि(भी)रात्रीभिरपरिमिताल्लोकानभिजयति ।
स्वयमनीरितस्वाद्ब्राह्मणं भवतीति ॥ ३५ ॥

असमुदेतथेदतिथिरभ्यागच्छेद्वासनमुदकं भोजनं
शोषियाय दद्यामीति दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति
॥ ३६ ॥ (ख० ६) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकोशेधौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
द्वितीयः पटलः ॥ ३ ॥

विद्यया कुलशीलाम्यां चासंपन्नोऽसमुदेतः । स चेदतिथिधर्मेणाऽऽगच्छति तस्यान्नादि-
कमेव देयं न मधुपर्कादिकम् । आसनादिकं तदपि श्रोत्रियाय ददामीति दद्यात् । एव-
मश्रोत्रियाय दत्तं तदपि समृद्धमधिकगुणं भवति ॥ ३६ ॥ (ख० ६) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलाया वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

भय तृतीयः पटलः ।

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां
कर्मभिः संबन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा- चापूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया ।
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वाऽन्यस्मा अदत्ता न विद्यते पूर्वं पतिरस्या इति । शास्त्र-
विहिता या शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता । असमोत्राय दृष्टितर प्रयच्छेदित्यादि
शास्त्रानुगुणा वा । एवंमृताया यधर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकल्पेन गच्छतो ये पुत्रा
जायन्ते तेषां ' स्वकर्म ब्राह्मणस्य ' इत्यादिना पूर्वमुक्तं कर्मभिः संबन्धो भवति ।
गच्छत(य) इति प्रकारोऽपपाठः ॥ १ ॥

दायेन चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च । [च इति] चेदर्धे ।
अव्यतिक्रमश्चेद्यदि ते मातरं पित्रं न व्यतिक्रमेण । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति ।
अपर आह—उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्योऽवश्यं देयो दाय
इति ॥ २ ॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

पूर्ववर्ती, अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वि(द्व)तीया । असंस्कृता विवाहसंस्कारविरहिता ।
वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य तयोरेव
मिथुनीभवि(व)तोः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषवान्पुत्र एवोत्पादि(दयि)तुः पुत्र एवेति
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथस्यास्तासिह् । ' इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ' इत्याम्यामप्युभाम्या पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ । ' एतौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तेरि गोलकः । असंकृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किंतु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—अनुलोमा(मा अ)नन्तरैकान्तराम्यन्तरासु जाताः सवर्णाः । अष्टोमनिषाददौष्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागधयोगवसंत(त्तृ)वैदेहकचण्डाला इति । एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामनिरिक्तामुपेयादिति । क्षीरत्नं दुष्कला वपीति मनुः ॥ ४ ॥

पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य नार्याधामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितु-
राहोस्विदुज्जितक्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पादयितुः पुत्र इति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

न केवलं ब्राह्मणमेव यै(वै)दिकीमाधामप्युदाहरन्ति । विचार्यम् ॥ ५ ॥

इदानीमेवाहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुत्रा
यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने तस्माद्भार्या
रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतसः । अप्रमत्ता रक्षथ
तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि बाप्सुर्जनयितुः
पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुर्वते तन्तु-
मेतमिति ॥ ६ ॥

जनयितुः क्षेत्रिणो वा पुत्र इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रियो(णो) वचनम् । एता-
वन्तं कालमहं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि । परपुरुषसंसर्गेण संभवेत् ।
कदा, इदानीं यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य
जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन्धर्मज्ञाः । मृषा र(स) नार्थः । किंचिद्विशेषेणोच्यन्ते(ते) रेतोधा
नीजपदः पुत्रं नयति । पुत्रदत्तपिण्डादिकमात्मानं प्रत्येति(प्रापयति) परेत्य मृत्वा । यमसा-
दने पितृलोके । तस्मात्कारणाद्भार्या रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । छान्दसोऽनुस्वारः ।
अतो युष्मप्यवहिता सूत्रा, एव(त) तन्तुं प्रजासत्तानं रक्षथ । लोडर्थे लङ् । रक्षथ(त)
कोऽर्थः । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषा नीजानि [मा] बाप्सुः । इत्ययेन कर्मणि कर्तृ-
प्रत्ययः । मा वप्सत, उष्टानि मा भून् । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्रः

फलं भवति । वेत्ता तु भार्याया लब्धा क्षेत्री व्यर्थमेव तन्तुमेतं कुरुते, आत्मसात्करोति ।
इतिशब्दे गायाममासौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा
तु क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयतेति यदा वा संतानक्षये
विधवां नियुज्यते यथा विविधवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याख्यासेनोत्पन्नः पुत्र उभयोरपि
पुत्रो भवति नीतिनः क्षेत्रिणश्च । तथा चाऽऽचार्योऽपि गृह्य आह— यदि
द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे ति(नि)योगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

नारदोऽपि—व्यामुप्यायणको दद्याद्वाभ्या पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्थ्यादर्धं समादध्याङ्गीनसोत्रिययो(त्रयो)स्तथा ॥ इति ।

यदि पूर्ववत्यादिषु दोषः कथं तर्हि [उत्तम्य]भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मुः(भगवतः) ।
वसिष्ठश्चाण्डालीमर्त्त(क्ष)मालाम् । [भ्रातृपतिश्च] स्या दुहितरम् ॥ ९ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मः । गृह्यमाणा(ण)कार-
णत्वात् ॥ ७ ॥

न चैतावदेव साहसे च पूर्वेषा दृष्टम् । यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवधनादविधा-
रेण मातुः शिरश्छिन्नमिति विमिदानीं तेषामपि दोषः । नेत्याह—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

तादृशा(श) तेषां तेजः । सदैवविवैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथैषीकातूल-
मग्नौ प्रहूयत एवं खेपा पाप्मानः प्रहूयन्ते ॥ ८ ॥

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानः सीदत्यधरः ॥ ९ ॥

तदिति 'नैपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तत्र(च्च)
साहसमन्वीक्ष्य प्रयुज्जानोऽधर इदानींतनः सीदति प्रत्ययेति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्य-
स्माकमपि तथा शक्तिरिति ॥ ९ ॥

अन प्रसङ्गेनाऽऽह—

दानं च क्रयधर्मश्चापत्यस्य च न विद्यते ॥ १० ॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात्स्वीकारसाम्याच्च । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्या इति । द्वादशविधपुत्रविषये दत्तक्रीतयोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठित्वात्त्रायं सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि । ज्येष्ठपुत्रविषये एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा वसिष्ठः—
न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वमाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रति-
गृहीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्वधूनाहूय राजानि चाऽऽवेश निवेश-
नस्य मध्ये व्याहृतेषु । याज्ञवल्क्यः—‘नासि(रिति)नयं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः’
इति । नह्वृचब्राह्मणो(णे)ऽपि शुनशेषाख्याने दृश्यते—‘स ज्येष्ठं पुत्रं’ निगृणीत
(ह्यान) उवाच ’ इत्यादि । पुत्रप्रकरणेऽपत्यशब्दोपादाने(नं) न ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य
छिन्नम् । न पतत्यनेनेत्यात्यमिति ।

शरणमग्निं न प[त]त्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैर्जावतो मुखम् ॥ इति ॥ १० ॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते
तस्माद्दुहितृमतेऽधिरथ शतं देयं तन्मिथुया कु-
र्यादिति तस्यां क्रयशब्दः सस्त्वुतिमात्रं धर्मार्थं
संबन्धः ॥ ११ ॥

आर्ये विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेनाधिकं गवा
शतं देयम् । तच्च दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथुया कुर्यात् । मा देवाना मिथुयाकर्माग-
धेयमिति हि श्रूयते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः । वराथैव पुनर्देयादिति । तदिदं दानं
काम्यं कामनिमित्तं ‘यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति’ इति क्रयितृस्याः
पुत्रा यथा स्युरिति । ततश्च धर्मार्थं (र्थ) न कर्मार्थम् । वस्तुतस्तस्यां विवाहक्रियायां
क्रयशब्दः कचिस्त्वृती दृश्यते [स] संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रधानसाम्यात् । न मुख्यक्रय-
प्रतिपादनार्थम् । कुतः । यस्माद्धर्मार्थं संबन्धः । अत्र शेषः पूरणीयः (दे)पत्योरिति ।
आर्येदुहितृमते मिथुनौ गावौ देयाविति । अत्राप्येव एव न्यायः । अत्र मनुः—

यासामा इदमे शुल्कं ज्ञातव्यं न स विक्रयः ।

अर्हणं नव(तत्)कुमारीणामान(नृ)शंस्यं च वैवलम् ॥ इति ।

एतच्च सर्वदानं कये धर्मस्य विद्यत इत्यत्र व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमित्यु-
क्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः—

एकघनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्पुत्रेभ्यो
दायं विभजेत्समं क्लीबमुत्पत्तं पतितं च परि-
हास्य ॥ १२ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठपुत्रं तोषयित्वा तृप्तिं कृत्वा जीवन्नेव
पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । समं क्लीबमुत्प(न्म)त्तं, पतितं च परिहास्य । आत्मना
परस्परं च । तेषा सामान्याभिधानात् । कम(मा)गतं च स्वयमावर्जितं च क्लीबादी-
न्वर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं जात्यन्वादीनामप्युपलक्षणम् । यथाऽऽह मनुः—

अनहौं(नंशौ) क्लीबपतितौ जात्यन्ध्रवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये केचन निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

अन्धादीना पुत्रसद्भावे तैऽशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ । क्लीबादयस्तु भर्तव्याः । अत्र
विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राह्यः । तत्र नारदः—

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते वाऽपि मर(रम)गात्पितर्युपरतस्थे ॥ इति ।

यदा च पुत्राणां पृथक्धर्मानुष्ठाने शक्तिसंबन्धस्ततः सोऽपि कालः । तस्मिन्याः
(न्धर्माः) पृथक् क्रियते(न्त) इति दर्शनात् । जीवन्निति वचनाज्जीवन्नेवावश्यं पुत्रान्विभजेत् ।
एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तदनर्थकम् । अजीवतोऽपसद्भात् । स्मृत्यन्तरेपु
स्वयमावर्जिते पितुरिति(च्छ)या विषयविभागो दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः ।
भार्याया अप्यंशो न प्रदर्शितः । आत्मन एवाशस्तस्या [अ]पीति मन्यते ।
वक्ष्यति च ' जायापत्योर्न विभागो विद्यते ' इति । केचित्तु पितुर्द्वावंशावित्याहुः—
' द्वावंशौ प्रतिपद्येन विभजन्नात्मनः पिता ' इति । दद्या(र्शना)त् । अयमप्याचार्यपक्षो
न भवति । यथा पुत्राणामेक एवाशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेकाश-
साम्यमात्मनस्त्वधिको न दोषाय । अत्र हारीतः—पिताऽऽग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः,
यदाऽऽग्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीपनाभावे पुत्र-
भागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति वा विभागः ॥ १२ ॥

मृते कुटुम्बिनि तद्धनस्य [गतिमाह]—

पुत्राभावे सपिण्डो यः प्रत्यासन्नः ॥ १३ ॥

पुत्राभाव इति वचनारसस्तु उप्रेषु त एव गृह्णीयुरविशेषात्समम् । तत्र नारदीये विशेषः—

यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्तवर्णं पैतृकं च यत् ।

आतृभिस्तद्विमक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥ इति ।

कार्त्तवायनस्तु—

भ्राता(त्रा) पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

विभागकाले देयं तद्विविधाभिः सर्वमेवाहि ॥ इति ।

पितृकूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेव वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्याद्विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

एवं मातुरप्यभावे तद्धनं मर्त्यः कुललब्धं स्वयमर्जितं पुत्रा अप्रज्ज्ञाभ्येदुहितरः समं गृह्णीयुः ।

स्त्रीधनं तदपत्यं नां दुहिता च तदांशिनी ।

अप्रज्ज्ञा चैरसमूढा तु लभते सा न भ्रातृकम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः—पितृकुललब्धं च (त्रा)प्रज्ज्ञा एव दुहितरः ।

मातुस्तु पैतृकं यस्यात्कुमारीनाम एव सः ॥ इति मनुः ।

अथ प्रज्ज्ञा दुहितरः पुत्राश्च व्यचरं(भजे)स्तदा ।

जनन्यां संस्थिताया तु तमं सर्वे सहोदराः ॥

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्वक्ष्य सनाभयः ॥ इति च मानवे ।

अथ व्यासः—असंस्कृतास्तु ये पुत्राः पैतृकादेव ते भनात् ।

संस्कार्या आतृभिर्ज्यैष्ठेः कन्यकाश्च तथाविधाः ॥ इति ।

अथ क्रमविवारे बृहस्पतिः—

भग्नसंप्रियवित्शुद्धा विप्रोत्पन्नास्त्वनुकमात् ।

अधुनैवैकैरुपायेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥

सप्तमाधिव्येकनामस्य नित्यं द्वौ द्व्येकमभिनी ॥ इति ।

मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु ।
सम्यग्बिभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।
वैश्यपुत्रो हरेद्वृक्षंशमंशं शूद्रसुतो हरेत् ॥
यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र तु प्रजाः ।
क्षत्रियादिसुतास्त्रीणि क्रमाद्वि(त्रि)द्वे(द्वये)कमागतः ॥

यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रः स सर्वं हरेच्छूद्रा पुत्रवती । यथाऽऽह देवलः—

अ(आ)नुलोम्येकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत् ।
निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्यैव तृतीयभाक् ॥
द्वौ सकुलप (व्य-) सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेत् ॥ इति ।

निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये वृहस्पतिः—

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥
शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
स्वजातावाप्नुयात्पूर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

जातो हि दास्या शूद्रेण कामतोऽशो(श)हरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्ते(तं) भ्रातरस्त्वर्धभागिन (कम्) ॥ इति ।

भार्योविषये विष्णुः—

मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिणः (प्य.) ॥ इति ।
औरसः पुत्रिकाबीजः क्षेत्रजः पुत्रिकासुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः सहोदो रू(गु)दसंभवः ॥
दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापि विद्वकः ।
यत्र कचोपा(त्पा)दितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च ॥
अनेनैव क्रमेणैषा पूर्वाभावे परः परः ।

पिण्डदोऽरुहश्चेति प्रयागे(प्रायेण) स्मृतिषु स्थितिः ॥

तत्रौरसो धर्मपत्नीजः 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितयाम्' इति पूर्वमुक्तः । गौतमः—
पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्ये(त्यो)ऽग्निं प्रजापतिं (?) "र्वाप्साऽस्मदर्थमपत्यमिति संवाचेति ।

बृहस्पतिः—एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरः(रे) स्मृताः ॥ इति ।

अत्र मनुः—पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो न (ऽनु)जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—अपुत्रेण परस्मिन् नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

अथमेक एवोत्पादायितुर्बाजसेपस्तु क्षेत्रजः ।

बृहस्पतिः—पौत्रो यः पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ संपरिक्तीर्तितौ ॥ इति ।

कश्यपः—सप्त पौनर्मवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

याचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूषसवा च या ॥ इति ।

कात्यायनः—कृत्रिं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्यां पौनर्मवो जातो न्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः—पुत्र(पितृ)वेदमनि कन्यां तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवः ॥ इति ।

नारदः—कानीनश्च सहोदश्च गृदायां यश्च जायते ।

तेषां वोढा पिता क्षेत्रस्ते च मागहराः पितुः ॥ इति ।

वसिष्ठः—अप्रज्ञा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुर्यतः ।

पौत्री मातामहस्तेन नू(द)द्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति ।

अनूदायामेव मृतायां मातामहस्यासौ पुत्रः । अन्यथा वोढुः ।

मनुः—या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाता सती पुनः ।

वोढुः स गर्भे(र्भो) भवति सहोद इति वोच्यते ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रः ॥ इति ।

दत्तः पूर्वमेवाकः । पैटीनसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहण(णे)
प्रायेण(आर्येयेण) जातामतेऽसंग(ठ)तकुलीना दद्यामुप्यायणा भवन्तीति ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

समान(आत्मान) स्पर्शयेद्यस्य स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

सदृशं तु प्रकुर्यात्तं(द्य) गुणदोषविवर्जितम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु वृत्रिमः ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तथोरन्यतरेण वा ।

स(यं) पुत्रं परिगृह्णीदपि(प)विद्धः स उच्यते ॥

सर्वे एते सजातयाः । ‘ सजातीयेष्वयं श्लोक्तस्तनयेषु मया विधिः ’ इति याज्ञ-
वल्क्यवचनात् । विष्णुः—

यत्र कचनोत्पादितस्तु द्वादश इति ।

याज्ञवल्क्यः—पिण्डदोऽशहरश्चैषा पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

मनुः—श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीवान् रिक्थमर्हति ॥ इति ।

नारदः—क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

ज्यायसोऽज्यायसो भावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥

देवळः—सर्वे क्षनौरसस्येते पुत्रा द(दा) यहरा स्मृताः ।

औरसेषु न तुल्यं ते तेषु ज्येष्ठा (ज्यैष्ठ्य) न तिष्ठति ।

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयाशभागिनः ।

शेषास्तमुपजीवेद्युर्मासाच्छादनसम्भृताः ॥ इति ।

मनुः—षष्ठं तु क्षेत्रजस्याशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धमात् ।

औरसो विभजन्दायं विज्य पञ्चममेव वा ॥ इति ।

नृहस्पतिः—क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ॥ इति ।

हारीतः—विभजिष्यमाणा एकविंशं कानीनाय दद्यादन्तिम(द्विश) पौनर्भवाः ।
यैकोनविंशं दद्यामुष्यायणायाष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भपुत्रायेतरानौरसायेति ।
वसिष्ठ—पुत्रं प्रतिग्रहीष्वन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चित्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्यते
चतुर्थभागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं ‘ तेषां कर्मभिः

संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्च' इति तद्धर्मपत्न्येजेष्विति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्वप्र-
तिषेधपरं वेदितव्यम् । अथाविमज्ज्यम् । मनुः—

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ इति ।

कात्यायनः—न(ना)विद्यानां [तु] वैद्येन देयं विद्याधनात्कचित् ।

समं विद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

परभक्तप्रदानेन प्राप्तविघ्नो यदाऽन्यतः ।

तथा प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

व्यासः—पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्धवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—कृमादभ्यागतं द्रव्यं द्रु(ह्य)तमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो [न] तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

येभ्यो(पत्न्यौ) जीवति यत्स्त्रीभिरलंकारो तृधृ(धृ)तो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा मज्ज(भज)मानाः पतन्ति ते ॥

व्यासः—साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं आतरस्तत्र मागिनः ॥

तस्य मागद्वयं देयं शेषास्तु सममागिनः ॥ इति पुत्रविभागः ।

तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स किं दायं लभेतेति वक्ष्यमाणेन
संबन्धः । “लेपमागाश्चतुर्थाद्याः पिण्डदस्तेषां साष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भ-
पुत्रायेतरानोरसायेति । वसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिन्स्थितिगृहीते
चौरस उत्पद्यते चतुर्थभागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां
कर्मभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चेति ” ।

लेपमागाश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डमागिनः ।

सप्तमः पिण्डदस्तेषां सापिण्ड्यं साष्टपौरुषम् ॥ इति । सपिण्डलक्षणम् ।

तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स स गृह्णीयात् । भार्या तु रिवधप्राहिणः सपिण्डा-
रक्षेयुर्न तु दायाद्या(दा) इत्याचार्यस्य पक्षः । श्रूयते हि तस्मात्त्रियो निरिन्द्रिया
अदायादी(दा) इति । मनुरपि—

निरिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिः ॥ इति ।

अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः—

अपु(न्य)त्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष न्या(दा)यविधिः स्मृतः ॥
अनार्थं तण्डुलप्रस्यमपराह्णे तु साधनम् ।
वसनं द्विपणक्रीतं देयमेतन्निमासतः ॥
एतावदेव सध्वीनां चोदितं विधवाश(घ)नम् ।
वसनस्याशनस्यैव [तथैव] रजकस्य च ॥
व्ययं व्यपोह्य तच्छिष्टं दायदानं प्रकल्पयेत् ।
धूमावसानिकं श्राद्धं संध्याया स्नानतत्परा ॥
वसनाशनवासासि विगणस्य(य्य)[ध्वे] मृते ॥ इति ।

व्यासः—द्विसाहस्रात्परो दायः स्त्रियै दद्याद्धनस्य तु ।

यत्तद्भर्त्रा घन दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥

पणानां द्वे सहस्रे तु परिमाणाय द्विसाहस्रः । एवं वरो दायः स्त्रिया नाधिक इति ।
एतदग्रभूते ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति ए(शङ्काया) पत्नी दुहितरश्चेत्यादि यानि पत्न्या
दायप्राप्तिपराणि तान्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति
सोदर्यो भ्राता गृह्णीयादित्येके । तथा च शङ्खः—‘अपुत्रस्य स्वर्थातस्य भ्रातृगामी द्रव्यं
तदभावे मातापितरौ लभेयाता पत्नी वा ज्येष्ठा ’ इति ।

देवळः—ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्तहोदराः ।

कुल्या दुहितरो वाऽपि ह्री(भि)यमाणः पिना(ताऽ)पि च ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति त(य)थाक्रमम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेद्याशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत् ।

संसृष्ट्यपि च आदयात्सोदर्ये नान्यमातृकः ॥ इति ।

सोदर्येऽपि विशेषवचनात्पत्नीदुहितरश्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणमपि भिन्नोदरविषयमपि
प्रत्यासत्तिविषयात्पितृवैषेति वक्ष्यम् । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तद-
भावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीव-
न्ममनं भूभेरादिति ॥ १३ ॥

तदभावं आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हत्वा
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु घोषयोजयेत् ॥ १४ ॥

सपिण्डाभाव आचार्यो धनं हरेत् । तस्याभावेऽन्तेवासी हरेत् । हत्वा च तदर्थेषु
धर्मकृत्येषु तटाकजननादिघोषयोजयेत् । वाशब्दात्स्वयं नोपमुञ्जीत ॥ १४ ॥

दुहिता वा ॥ १५ ॥

[दुहिता वा] दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषयमित्यन्ये ॥ १५ ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ १६ ॥

सर्वग्रहणाहन्धूना सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ ११ ॥

ज्येष्ठो दायं हरेत् इत्येके ॥ १७ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तमुपजीवियुः । सोऽपि तान् विभृ-
यात् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः—सर्वा(र्व) पूर्वजस्येतरान्निभृयात् ।
इति ॥ १७ ॥

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्ये-

ष्ठस्य ॥ १८ ॥

कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य माय इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं वाय्वं माषादि ।
कृष्णावसमित्यन्ये ॥ १८ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ १९ ॥

रथः पितुरन्ते(शः) गृहे च यत्परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ १९ ॥

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ २० ॥

भार्यायास्तु धृतालंकारोऽगो ज्ञातिभ्यः पितृभ्यश्च पल्लवं धनं तच्चेत्येके
मन्यन्ते ॥ २० ॥

तच्छास्त्रैर्विपत्तिपिपद्यम् ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

ज्येष्ठो दायं हरेत् इत्युक्तं तच्छास्त्रविरुद्धं दर्शयति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ २२ ॥

पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषधनं तत्र नोद्यम् ॥ २२ ॥

अद्यापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती-

त्येकवच्छ्रूयते ॥ २३ ॥

अथापीति ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसायय[न्ति पृथक्नुर्व]न्तीत्ये-
कवच्छ्रूयते यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुरूपमपि श्रूयत इति ॥ २३ ॥

परिहरति—

तथाऽपि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा
तस्मादजावयः पशूनां सह चरन्तीति तस्मात्स्ना-
तकस्य मुखं रेफायतीव तस्माद्भस्त[श्च]
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ २४ ॥

तथेति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्येऽनाश्वावयश्च जातिभेदेऽपि सह चरन्ति । रेफा
शोभा । इह तु तद्वत्येव(मे)दोषनारः । तत्सपष्टं स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते ।
इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्व[माचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारि-
वासात् । यथेतानि वाक्यानि दृष्टभावमनुतिष्ठन्ति न किञ्चिद्विदधति । तथा तस्माज्ज्ये-
ष्ठं पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः । न च केवलमयमेवानुवादः किं तर्हि 'मनुः
पुत्रेभ्यः' इत्यप्यनुवाद एव ॥ २४ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ २५ ॥

हिशब्दो हेनौ । यस्मादेतावनुवादो न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः
पुत्राः सर्व एव ते भागिनः ॥ २५ ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयेज्ज्येष्ठोऽपि तम-
भागं कुर्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ७) ।

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण प्रतिपादयति द्रव्याणि विनियुक्ते तावद्विभागेऽपि न दद्यात् ।
ऊर्ध्वं विभागे तु भ्रातरः । अपिशब्दात्किं तु नान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं स्था-
प्यते ॥ २६ ॥ (ख० ७) ।

'जीवत्पु(त्र)भ्यो दायं विभजेत्' इत्यत्र मार्याया भागो न प्रदर्शितस्तत्र
कारणमाह—

जायापत्योर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ॥ २७ ॥

कर्मार्थं द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि । सहभावेन । 'य-
स्त्वयो धर्मश्च[रित]ग्यः सोऽनया सह' इति वचनात् । तर्हि पृथग्द्रव्येणेति
॥ २७ ॥

तथा पुण्यक्रियासु(फलेषु) ॥ २८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । ' दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ' इत्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः ॥ २८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ २९ ॥

द्रव्यार्जनेष्वपि सहत्वमेव । तत्पतिरार्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुमावा, घ(मयाय)ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहत्वम् ॥ २९ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि भर्तृविप्रवासे स्त्रियो(स्त्रिया) नैमित्तिके
दाने स्तेयमित्युपदिशन्ति ॥ ३० ॥

हि यस्माद्भर्तृविप्रवासे सति चिन्दन्त्राणि दद्यादित्यादिकदाने कृते मार्याया न स्तेयमित्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिके दान इति वचनाद्व्ययान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्ये साधारणेऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत्पतिर्यथेष्टं विनियुक्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्न्युः स्त(स्व)द्रव्यस्य विनियोगः(गे) जायाया अनुग(म)त्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रोऽप्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्याया न स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ ३० ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

' ज्येष्ठो दाया[दः ' इत्यादि]दिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणकमित्युक्तम् । एतेन देशकुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषेद्धा मातुलसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—देशकुलधर्माश्चाऽऽद्यैरेव(मांः शास्त्रैरपि)रुद्धाः प्रमाणमिति ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषा-
द्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां भ्रूतेषूदकोप-
स्पर्शनं गर्भान्वर्जयित्वा परिसंवत्सरान् ॥ ३२ ॥

मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः । पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः सपिण्डाः । यावता वा सापिण्ड्यान्तरेण संबन्धो ज्ञायते स्मर्यते तज्जन्म(ना)नाम्ना चामुष्मायमस्मा(स्म), त्कूटस्थस्य बन्धवः । एवमेवंनामेति । तथा च मनुः—

सपिण्डता तु (तु) पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदरुपावष्टु जन्मनाम्नोरिवेदत (ने) ॥ इति ।

तेषां प्रेतेषु मृतेषुदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं ज्ञानं कर्तव्यम् । गर्भान्वालयपरिसं-
त्तरान्वर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ ३२ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३३ ॥

तेषु बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकोपस्पर्शनं कुर्याताम् ॥ ३३ ॥

इतिरथ ॥ ३४ ॥

ये च तान्वालयमृतान्हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ॥ ३४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाऽऽकालमभोजनम् ॥ ३५ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरुव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थि-
ताया परमगुरुणां च संस्थाया सत्या न केवलमुदकोपस्पर्शनं किं तर्ह्यपरेद्युरा तस्मा-
त्कालादभोजनम् ॥ ३५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वते ॥ ३६ ॥

आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि कुर्वीरन्भार्यादिमरणे ॥ ३६ ॥

कानि पुरस्तानि—

केशान्मकीर्य पाशूनोऽप्यैकवाससः स्रग्दधगात्र

तत्संस्थमुदकमुत्तिष्ठोत्तीर्योपविशन्ति ॥ ३७ ॥

केशान्मकीर्य पासूनावपन्ति । ओष्यैकवाससोऽनुत्तरीयाः । स्रग्दधमज्य(ज्य)
प्रेतदिवसंस्थमुदकमूर्ध्वमुत्तिष्ठामुक्तायायामुष्मे प्रेताय तिलोदकमुपातिष्ठत्वित्युत्तिष्ठेयु-
राचारात् । उदकादुत्तीर्य तीरं उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ३७ ॥

एवं त्रिः ॥ ३८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरवमज्यो(ज्यो)पविशेयुः ॥ ३८ ॥

अपतीक्षा ग्राममुपयन्ति यत्तत्र स्त्रिय आहुस्तःकुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

अप्रतीक्षमाणाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममुपयन्ति । अनेन बहिरिदं कर्मेत्यम्बगयते ।
यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमाहुस्तःकुर्वन्ति । आग्न्युपस्पर्शनं गजालम्पनादि । स्त्रियः
[इति] स्मृतीनां ग्रहणमिति प्रामाणिका व्याचक्षते ॥ ३९ ॥

इतरेषु चैक एतदेवोपदिशन्ति ॥ ४० ॥

आकालमभोजनामित्यादि यदुक्तमेतदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु
कर्तव्यमित्येक आचार्या उपदिशन्ति ॥ ४० ॥

तथा पुण्यक्रियासु(फलेषु) ॥ २८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । ‘दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्’ इत्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गोभ्यः ॥ २८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ २९ ॥

द्रव्यार्जनेष्वपि सहत्वमेव । तत्पतिराजयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभावाव(भयाय)त्ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहत्वम् ॥ २९ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि भर्तृविप्रवामे स्त्रियो(स्त्रिया) नैमित्तिके
दाने स्तेयमित्युपदिशन्ति ॥ ३० ॥

हि यस्माद्भर्तृविप्रवासे सति च्छिन्नादिप्राणि दद्यादित्यादिकदाने कृते भार्याया न स्तेयमित्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यस्यात्स्यादेन स्तेयम् । नैमित्तिके दाने इति वचनादुपयान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्ये साधारणेऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत्पतिर्यथेष्ट विनियुङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युः स्त(स्व)द्रव्यस्य विनियोगः(गे) जायाया अनुग(म)त्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रोऽप्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्याया न स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ ३० ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

‘ज्येष्ठो दाया[द. ’ इत्यादि]दिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणकमित्युक्तम् । एतेन देशकुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विप्ररीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—देशकुलधर्माश्चाऽऽद्यैरेव(मां. शास्त्रैरपि)रुद्धाः प्रमाणमिति ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितृश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषा-
द्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां मेतेषूदकोप-
स्पर्शनं गर्भान्वर्जयित्वा परिसंवत्सरान् ॥ ३२ ॥

मातुर्योनिसंबन्धा मातुलदयः । पितृश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषात्तत्तन्वा. सपिण्डाः । यावता वा सापिण्डचान्तरेण संबन्धो ज्ञायते स्मर्यते तज्जन्म(ना)नाज्ञा चामुष्मायमस्मा(स्म), त्कूटस्थस्य वक्ष्य । एवमेवनामेति । तथा च मनु.—

सपिण्डता तु(तु) पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकपावस्तु जन्मनाम्नोरवेदत (ने) ॥ इति ।

तेषां प्रेतेषु मृतेषुदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं ज्ञानं कर्तव्यम् । गर्मान्वालापरिसं-
स्तरान्वर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ ३२ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३३ ॥

तेषु बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकोपस्पर्शनं कुर्याताम् ॥ ३३ ॥

हर्ताश्च ॥ ३४ ॥

ये च तान्वालाभृतान्हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ॥ ३४ ॥

भार्यायां परमशुक्लसंस्थायां चाऽऽकालमभोजनम् ॥ ३५ ॥

भार्या पत्नी । परमशुक्ल आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थि-
ताया परमशुक्लां च संस्थाया सत्या न केवलमुदकोपस्पर्शनं किं तर्ह्यपरेद्युरा तस्मा-
त्कालादभोजनम् ॥ ३५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वते ॥ ३६ ॥

आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि कुर्वीरन्भार्यादिमरणे ॥ ३६ ॥

कानि पुरस्तानि—

केशान्मकीर्य पाशूनोप्यैकवाससः सकृदवगाह्य
तत्संस्थमुदकमुत्तिसृज्योत्तीर्णोपविशन्ति ॥ ३७ ॥

केशान्मकीर्य पाशूनावपन्ति । ओप्यैकवाससोऽनुत्तरीयाः । सकृदवगम्य (ज्ञय)
प्रेतदिवसंस्थमुदकमूर्ध्वमुत्तिसृज्यामुक्तोप्रायामुर्मं प्रेताय तिष्ठोदकमुपतिष्ठत्वित्युत्तिसृज्यु-
राचारात् । उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ३७ ॥

एवं त्रिः ॥ ३८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरवगम्यो(ज्ञयो)पविशेयुः ॥ ३८ ॥

अप्रतीक्षमाणाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममुपयन्ति यत्तत्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

अप्रतीक्षमाणाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममुपयन्ति । अनेन बहिरिदं कर्मेत्यभ्यगते ।
यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमाहुस्तत्कुर्वन्ति । अन्युपस्पर्शनं गवालम्बनादि । स्त्रियः
[इति] स्मृतीना ग्रहणमिति प्रामाणिका व्याचक्षते ॥ ३९ ॥

इतरेषु चैक एतदेवोपदिशन्ति ॥ ४० ॥

आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तमेतदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु
कर्तव्यमित्येक आचार्या उपदिशन्ति ॥ ४० ॥

एतस्मिन्कालेऽमात्याः केशदमश्रूणि वापयन्ते ॥ ४१ ॥

अमात्याः सपिण्डाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

न समावृत्ता वापयेरन् ॥ ४२ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्वपि गुरुकुलात्समावृत्ताः ज्ञातका न केशादि
वापयेरन् ॥ ४२ ॥

न विहारिण इत्येके ॥ ४३ ॥

विहारिणो बालाः । तेऽपि न ॥ ४३ ॥

अनशनानध्ययनोदचःशय्योदकस्पर्शनान्पाकाल-
मनूचानेषु द्वयहं त्रयहं षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्व-
म(न)शनं(न)वर्जं संवत्सरं मातापितर्याचार्य इत्ये-
के ॥ ४४ ॥

अत्र व्याख्यानं घुटितं भाति ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणाञ्जुचीन्मन्त्रवतः सर्वकुत्येषु भोजयेत् ॥ ४५ ॥

एकान्तेविधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतोऽधीतवेदान् । श्रौतेषु गार्हो-
स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु मानुषेषु भोजयेत् । ‘ अन्ते ततो ब्राह्मणभोजनम् ’ इति
स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ४५ ॥

देशतः कालतः शीघ्रतः सम्यक्प्रतिगृ(ग्र)हीतृ-
इति दानानि प्रतिपादयेत् ॥ ४६ ॥

सम्यग्धर्मे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शीघ्रं कृच्छ्रादिसमा-
प्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता ‘ तुल्यगुणेषु [७]गोवृद्धः श्रेयान् ’ इत्यादिः । एतेषु
दानानि देयानि प्रतिपादयेद्वादिति ॥ ४६ ॥

यस्याग्नौ न हूयते यस्य चाग्रं न दीयते न
तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

यस्याग्नस्यैकदेशोऽग्नौ न हूयते यस्य चोद्धृतस्याग्रं न दीयते न तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

न सारलवणहोमो विद्यते ॥ ४८ ॥

यद्भक्ष्यमाणमक्षं पश्यते लालोत्पद्यते तत्सारं सुष(वा)ष्टिकुवादि । सारलवण-
संस्पृष्टं न तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

तथाऽयन्नसंसृष्टस्य ॥ ४९ ॥

५(अव)राजमित्यापस्तम्भ. । अयज्ञ कुलत्याजम् । तत्समृष्टस्याजस्य होमो न विद्यते ॥ ४९ ॥

अथ यत्स्येवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं भोजनं तत्राऽऽह—

अहविष्यस्य होम उदीचीनं [उष्णं] भस्मापोह्य तस्मि-

ञ्जुहुयाद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ ५० ॥

ओषासनात्पचनाद्वाऽग्नेरुदीचीन भस्मापोहोष्ण तस्मिन्मस्मानि जुहुयाद्वैश्वदेवहोमोक्त-
मन्त्रक्रम इति ॥ ५० ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे—

न स्त्री जुहुयात् ॥ ५१ ॥

नानुपेतः ॥ ५२ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥

आऽन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ ५३ ॥

अन्नप्राशनात्प्राक् गर्भा बाला अप्रयता न भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शेऽपि । गौतम-
स्वया मार्जनमिच्छति । यथाऽऽह—अथा मार्जन(न)प्रभावनावोक्षणम्य इति ॥ ५३ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ ५४ ॥

यावत्संवत्सरो न पूर्येत तावन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ ५४ ॥

यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ ५५ ॥

यावद्विभागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ॥ ५५ ॥

ओपनयनादित्येके ॥ ५६ ॥

उपनयनादर्वाद् नाप्रयता इत्यपरे मन्यन्ते ॥ ५६ ॥

तत्रोपपत्तिः—

अत्र ह्यधिकारः शास्त्रैर्भवतीति ॥ ५७ ॥

यस्मादत्रोपनयने विधिनिषेधशास्त्रैरधिकारो भवति । इतिकरणं हेतौ ॥ ५७ ॥

सा निष्ठा ॥ ५८ ॥

उपनयनमपि परामृशतः स्वशब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । सा
निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥ ५८ ॥

स्मृतिश्च ॥ ५९ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति—प्रागुपनयनात्कामभारवादभक्ष्यति ॥५९॥(ख० ८)॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्याया महादेवदीक्षिताविरचिताया-

मुञ्जवलाया वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

=====

भव चतुर्थः पटलः ।

=====

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता
पित्रोर्वृभूषा(र्पा)रूपे(भै)षज्यमिच्छतश्चार्हतश्च
नियमाविलोपे ॥ १ ॥

भिक्षणे याचनम् । तत्राऽऽचार्यो निमित्तम् । वृभूषा(र्पा) पोषणेच्छा । स्वस्य व्या-य्य
दिप्रतीकारमिच्छतः । अर्हतो विद्यावतोऽसिंहोत्रादौ नियमे योग्यस्यार्थमाव-
स्तछोपः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचमानानां श्रुतविज्ञादिकान्गुणान्समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं
देयम् । अदानेन प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह—‘ गुर्वर्थनिवेशोपचाय
वृत्तं क्षीणं यक्ष्यमाणाध्यनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृता-
जमितरेषु ’ इति । वैश्वजितो विश्वनिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तं न तदा-
दियेत ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वाराऽऽत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षेत स्रक्चन्दनादि
तन्मूर्खं वा । तस्य तद्विषयं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति । तस्मान्न तदादि-
येत । अजदानेऽपि न प्रत्यवायः । अन्नमाप्त्यभावात् । विवाहो द्वि[ती]यो न निमि-
त्तम् । तस्या प्रथमाया धर्मप्र[जा]र(सं)पत्त्यायाम् । तदर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं
दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं शिलोञ्छः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं (न) इत्युक्तम् । ते स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायदः । तस्य भावो दायार्थं दायस्वीकारः । क्षेत्रादिषु पतितानि मज्जरिभूतानि ततश्च्युतानि वा घ(घा)न्यानि शिलशब्दार्थः । तेषामुच्छन्नमद्गुलीभिर्नैर्वाऽऽदानं शिलोच्छः । एतान्यप्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । तेषु दक्षदानाध्ययनानि त्रिणि द्विजातिसमानकर्तव्यानि नियम्यन्ते । इतराण्या(ण्य)र्थितया द्रव्यार्जनं (ने) प्रवृत्तस्योपायान्तरानिवृत्त्यर्थान्बुपदिश्यन्ते । अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जयेत्त चौर्यादिभिरिति ॥ ४ ॥

अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

यच्चाप्यन्यस्केनाप्यपरिगृहीतमारण्यं मूलफलार्थे तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्गम्यते । एतेन विधिव्याख्यातः ॥ ५ ॥

एतान्येव सन्नियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानी-

ति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

एतान्येव सन्नियस्य स्वकर्म, अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा दण्डलब्धयुद्धं चाधिकम् ॥ ६ ॥

सन्नियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष(क्षय)-

वणिज्याधिकम् ॥ ७ ॥

गवा रक्षयं गोरक्षयम् । भावे ण्यत् । वणिजो भावो वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः । कुमादिं [च] । 'वृत्तवणिग्या च' इति यः ॥ ७ ॥

ना[न]नूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् ॥ ८ ॥

साङ्गस्य वेदस्याप्येता प्रवक्ता चानूचानः । ए(अ)तादृशमृत्विजं न वृणीते । नाप्येतावदेयमिति परिभाषा भाष(रिभाष)माणम् ॥ ८ ॥

अयाज्योऽनधीयानः ॥ ९ ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् ॥ ९ ॥

सन्नियस्व युद्धं स्वकर्मैत्युक्तं तत्कथं कर्तव्यमित्याह—

युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रति

पक्षव्यम् ॥ १० ॥

युद्धविषये तथा तथा प्रतिपक्षं यथा तद्योगा इत्युपायमुपदिशन्ति । तस्मिन् युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे येषां येषामभियोगाः ॥ १० ॥

न्यस्तायुधमकीर्णकेशप्राञ्जलिपराश्र(डा)वृत्तानामार्या
वधं परिचक्षते ॥ ११ ॥

न्यस्तायुधस्त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि नियन्तुमक्षमः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः ।
पराश्रवृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते हीनाः । एतेषा युद्धे वधमार्याः स(सं)गर्हते(न्ते) ।
परिगणनादन्येषा वधे न दोषः । तथा च गौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवे’ इति ।
न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेश इति केचिस्पठन्ति सोऽपपाठः ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां
शास्ता निर्वेपमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिकृतास्तेषामिन्द्रि-
यदौर्बल्यादभितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां
शास्ता शासिताऽऽचार्यादिर्निर्वपं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म वर्मानुरूपम् । यथोक्तं
धर्मशास्त्रेषु ॥ १२ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रं शासनमतिप्रवर्तेरन्ननि(ति)वर्तेरन्(ज) तत्र तिष्ठेयुः । स राजानं गम-
येत् । एवमसौ करोतीति ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेषु चार्थशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनीयतामसा-
विति ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणाभियच्छेत् ॥ १५ ॥

स पुरोहितो ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमकारिणस्ताभियच्छेत् । अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियु-
ञ्ज्यात् ॥ १५ ॥

अथ यदि तत्र ते न तिष्ठेयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमेरुपशोषयेत् ॥ १६ ॥

नियमैस्ततस्तान्बन्धनोपवासाविभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् । वधदास्य-
वर्जम् । वधस्ताडनादिः । वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यद्वन्धनादिकं बलानुरूपं
कारयेत् । यावत्ते मन्थेरश्चरेम प्रायश्चित्तम् ॥ १६ ॥

एवं ब्राह्मणविषयमुक्तमितरेणवाह

इतरेषां वर्णानामापाणययोगात् समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि दण्डाय प्रतिपद्येत् ॥ १७ ॥

४ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् । १७७

इतरेषा ब्राह्मणव्यतिरिक्ताना राजा पुरोहितेनोक्तं दण्डं स्वयमेव प्रतिपद्येत । तेषा कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमाप्राणवियोगात् । अभिविधावाकारः ॥ १७ ॥

न संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपराधसंदेहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

किंतु—

सुविचितं कृत्वा दण्डं देवप्रभेभ्यो दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १९ ॥

आ देवप्रभेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचार्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥ १९ ॥

एवं कुर्वतः फलमाह—

एवं वर्तमानो राजोभौ लोकावभिजयति ॥ २० ॥

एवं पूर्वोक्तेन धर्मेण वर्तमानः । अत्र मनुः—

अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदामोति प्रेत्य स्वर्गात्प्रहीयते ॥ इति ॥ २० ॥

गच्छता प्रतिगच्छता मृदि(१) पथि च समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्याह—

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ २१ ॥

राजा चाभिपिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था दातव्यः । सात्रियैरप्यनाभिपिक्तैः । एतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्णज्यायसो वक्ष्यमाणेनेव सिद्धम् ॥ २१ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ २२ ॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेन ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ २२ ॥

यानस्यान्धस्य भाराभिनिहितस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया
इति सर्वेदीतव्यः ॥ २३ ॥

इतिशब्दात्स्मविरवाट्टृक्षादिभ्यश्च ॥ २३ ॥

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानां [मात्म] स्वस्त्ययनार्थेन
दातव्यः ॥ २४ ॥ (ख० ९) ।

अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रतिद्धाः । एतेषां सर्वेषु जातिगैरुत्कृष्टैरपकृष्टैर्वर्णैश्च दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थं न त्वदृष्टार्थमित्यर्थः । अत्र कौण्डिन्येन देशस्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘ पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हरितपथः । द्वौ क्षुद्रपथमनुग्याणाम् ’ इति ॥ २४ ॥ (२५) ।

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते
जातिपरिवृत्तौ ॥ २५ ॥

धर्मचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्व पूर्व वैश्यादिमापद्यते प्राप्नोति । जन्मपरिवर्तनेन शूद्रो वैश्यो जायते । तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ २६ ॥

पूर्वेण गतम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महापातकेषु ‘ स्तेनोऽभिहस्तः ’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ २६ ॥

धर्मप्रज्ञासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ २७ ॥

श्रौतेषु गार्होषु स्मार्तेषु कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः । प्रज्ञासंपत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे सति नान्याम् । दार इति प्रकृतम् । अन्यामिति स्त्रीलिङ्गो निर्देशः । तत्रार्थादिभ्योऽपि गम्यते । नान्या मार्यां कुर्वीत नोद्वहेत् ॥ २७ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ २८ ॥

धर्मप्रज्ञयोरन्यतराभावे कार्योद्वाह्या । तत्रापि प्रागग्न्याधेयान्नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसंपत्तौ [न] कार्यैर्युक्तेऽन्यतराभावे कार्यैर्यस्यास्य प्राप्तत्वात् । यदा चान्यतराभावेऽपि कार्या तदा का शङ्कोभयाभावे ॥ २८ ॥

कार्या प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः—

आधाने सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतद-
ङ्गम् ॥ २९ ॥

आधाने सती विद्यमानकर्मभिः संपद्यतेऽविक्रियते । कैः । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । आधानेऽत्र ‘ दारे सति ’ इति वचनात् । मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं चाऽऽधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा च मनुः—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्निन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रिया कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—आहरेद्विधिवद्दारानग्नीश्चैवाविलम्बयन् ॥ इति ।

वाचनिकेनैव [च] कारार्थेन युक्तः क्रमः । तेनैव तं न (तन्न) चोदनीयम् । यजमानः पूर्वमेवान्वारम्भणीय[य]यासंस्कृतो न तस्यायं संस्कार पुनरापादायितुं शक्यः । भार्या च पूर्वमेव संस्कृता न तस्यां (स्या) दर्शपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं तथा तैर्यष्टुमर्हतीत्यन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठस्तदा भार्या-विनाशे नश्यतीति पुरुषस्यापि पुनः संस्कारो न लोपपरः । यान(न्य)-न्वारम्भणीयाना- (म)पेक्षते(न्ते) स्य(स्मा)र्तानि गार्ह्याणि तैरधिकारस्तस्या अप्यविरुद्धः ।

ननु च प्रागप्यन्याधानात्कर्मभिः संबध्यते गार्ह्यैस्तस्मा (ह्यैः स्मा) तैश्च तत्किं मुच्यते, आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यत इति । सत्यम् । तस्मादेव हेतुनिर्देशा-दवसीयते प्रागाधानात्सत्यामपि धर्मसंपत्तौ प्रजासंपत्तौ च रागान्धस्य कंदादिद्वार-ग्रहणे नातीव दोष इति । अथ यस्याऽऽहिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मसु श्रद्धधाना शक्ता वा न भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । परेषा युक्तो धर्मप्रजासंपन्न इति कर्मभिः संबध्यत इति च तदा कर्तव्यो विवाहः । भारद्वाजसूत्रम्याप्ययमेव विषयः । अथ यद्याहिताग्निरक्रिया कुर्वति यदग्निश्चो त्यजेयुर्लौकिकाः संपद्येरन्तस्य पुनरन्याधेयं कुर्वीतेत्याश्मरथ्यः । पुनराधेयमित्याल्लेखनः । पुनराधानमेव कुर्यादित्यौडलोमिति ॥ २९ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ ३० ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रमस्य तस्मै कन्या न देया । [यथा] हारीताय हारीती वात्स्या-यनाय वात्स्यायनीत्यादि ॥ ३० ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धा ये कन्याया मातुलादयः । चकारात्परेऽप्येवं (पितुरप्येवम्) । तेभ्यो न देया कन्या । अत्र मनुः—

असपिण्डा च या मातुस्तगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥

स्नात्वा समुद्धरेत्कन्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ।

ययीयसी भ्रातृमतीमसगोत्रा प्रयत्नतः ॥

मातुः सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्धाहकर्मणि ।

जन्मनामोरविज्ञाने उद्वहेदविशङ्कितः ॥

मातुः सविण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौतमः—असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यः । नसिष्ठः—
ग्रहस्थो विनीतकोषहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्पेयामसृष्टमैधुनामव[र]वयसी
सदृशी भार्या विन्देत पञ्चमी मातृबन्धुभ्यः सप्तमी पितृबन्धुभ्यः इति । हारीतः—
वि(धि)त्री कुट्टु(ष्ठु)दरी यक्षमामह्य (यान्य)स्यागुस्नार्पेयब्रह्मसमानार्पेयामित्येतानि,
अपतितान्यपि कुल्यानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितः
पं(प)डमज्ञा(याज्ञी)यत्वादनापेयमवेदत्वादब्राह्ममेककुलत्वात्समानार्पेयमिति । तस्मात्सप्त
पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नश्चिकामध्रेष्ठां भ्रातृमती भार्या विन्देत । पैठीनसिः—
असमानार्पेयां [कन्यां वरयेत्] । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृत इति । श्रीन्मातृतः पञ्च
पितृतो वा । याज्ञवल्क्यः—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणया स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसमानार्पणोत्रनाम् ॥

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

विष्णुः—असगोत्रायमसमानप्रवरां विन्देत मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।

नारदः—स(आ)सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥

ज्ञातातपः—परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरामथ ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मातुलस्य सुतामूढा(द्वा) मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणे चरेत् ॥

मनुः—पैतृष्वसेयी भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव तु ।

मातुश्च भ्रातृसंबन्धा(तुस्तनयां) गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्त्रिय(स्तिस्त्र)स्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

द्वितीये(ज्ञातिस्त्वे)नानुपेयास्ताः पतन्ति(ति) स्वयंघन(ह्युपयत्नधः) ॥

सगोत्रां चेदुपयच्छेदमस्या मातृवदेतां विभूयात् । सगोत्रां च गत्वा चान्द्रायण-
मुपदिशेत् । व्रते परिनिष्ठिते(ते) चाब्राह्मणी त्यजेत् । मातृवद्भगिनीवद्धर्मे न दुष्यति
काश्यप (१) इति विज्ञायते । अप संपातेऽविवाहः । तस्यायं (१) वर्जयेत् । बौध-
यनस्य तु प्रमाणं हि कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति च विज्ञायते ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

एतेन च (ऊनपञ्चाश)देवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्राङ्गिरसा भृगोः ॥ इति ।

सुमन्तुः—‘ पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः । तत्सुता मातुलसुताः ।

तस्मात्ता नोपगन्तव्या इति ॥ ३१ ॥

कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहमेदमाह—

बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहस्वक-

र्मभ्यः प्रतिपादयेद्ब्राह्मो विवाहे शक्तिविषयेणालं-

कृत्य दद्यात् ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणः सृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन्विवाहे वरस्य बन्धवादीन्बुद्ध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहस्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुं प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेण विभक्तिविषयेण । विभक्तिप्ररूपकोऽयं निपातः । यथाशक्ति तत्सार्थं द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः । प्रजासहस्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं सहस्वकर्मार्थं चेति ॥ ३२ ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावो देयौ ॥ ३३ ॥

ऋषिभिर्दृष्टविवाहे मिथुनौ गावो देयौ । स्त्रीगवी पुंगवश्च दुहितृमते मिथुनौ देयौ । एष आर्षो विवाहः ॥ ३३ ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ ३४ ॥

देवेर्दृष्टविवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्मकुर्वते कन्या दद्यात् । एष दैवो विवाहः ॥ ३४ ॥

मिथः कामात्सार्बर्ते स गान्धर्वः ॥ ३५ ॥

यत्र कन्याव्रौ मिथो रहसि कामाभ्यागात्परस्परं सार्बर्ते मिथुनी भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । ५(अ)त्र संयोगादुत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

यथाशक्ति द्रव्यमणि दत्त्वा वहेरन्स आसुरः ॥ ३६ ॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा वहेरन्कन्यां स आसुरो विवाहः ।

‘ वित्तेनाऽऽनतिः [स्त्री] मना (ता) मासुरः ’ इति गौतमः । कन्यायै गृहसेनादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः ॥ ३६ ॥

दुहितृमतः प्रोथयित्वा बहेरन्त राक्षसः ॥ ३७ ॥

प्रमथ्य यत्र बहेरन्त राक्षसो विवाहः । ‘ हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ’ इत्याश्रयायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः । द्वौ चापरे विवाहौ शास्त्रान्तरेषूक्तौ । तत्राऽऽश्रयायनः—‘ सह धर्मं चरत इ (मि) ति प्राजापत्यः । सुष्ठानां सुष्ठा प्रमत्तानां (प्रमत्तां) वाऽऽहरेत्स पेशाचः ’ इति । ताविह पृथङ्नोक्तौ । ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावात् ॥ ३७ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः ॥ ३८ ॥

तेषां विवाहानां मध्य आद्यास्तयो ब्रह्मर्षदैवाः प्रशस्ताः । तत्रापि विशेषमाहाऽऽप-
स्तम्बः—पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३८ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ताः प्रजा भवन्ति ॥ ३९ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाताः प्रजाः प्रशस्ता भवन्ति । निन्दिते निन्दिताः । अत्र मनुः—

म (मा) स्त्रादिषु विवाहेषु चतुर्ध्वेषु पूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता घनवन्तो यशस्विनः ।

पर्यसिमोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवादिनः ।

तनया तुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मजुगुप्सिताः ॥ इति ।

प्राजापत्येन सह ब्राह्मणाद्याश्चत्वारः [ब्राह्मणस्य] । गान्धर्वराक्षसी क्षत्रियस्य ।
आसुरस्तु वैश्यशूद्रयोः । पेशाचो न कस्यचिदिति ॥ ३९ ॥

उत्पादयितुरपि फलमाह—

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणामृतं सुतेऽथ पुत्रस्य

पौत्रेण प्राप्नोति ब्रह्मस्य विष्टपं दौहित्रस्तत्प्रति

मुञ्चति यत्प्राप्तं महद्भयम् ॥ ४० ॥

लोकान्मूरादीन् । अमृतं महर्लोकः । ब्रह्मस्य विष्टपं जनलोकादि । सासारिकं
महद्भयं यत्तद्दुहितृपुत्रो नाशयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

ब्राह्मदेवास्त्वाधिकारिणः पाणिमूढं ब्राह्मणेन नाप्रोक्षि-
तमभितिष्ठते ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्य पाणि[ना स]मूढ,मुपलिप्तं समूढं वा प्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् ।
प्रोक्ष्यैवाभितिष्ठते(ष्ठेत्) ॥ ४१ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ४२ ॥

अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मध्ये न गच्छेत् ॥ ४२ ॥

अनुज्ञाप्य वाऽतिक्रामेत् ॥ ४३ ॥

स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणाश्च न ॥ ४४ ॥

अग्निमध्ये नातिक्रामेत् । अग्नेर्ब्राह्मणस्य मध्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अग्निमपश्य न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्निमुदकं च न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्नीनां संनिवापं च वर्जयेत् ॥ ४६ ॥

पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं न कुर्यात् । अग्नावग्निं न क्षिपेदि-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

अवचनात् ॥ ४७ ॥

विना वचनम् । वचने सति तु कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प्रतिमुखमग्निमाह्वयमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रद-
क्षिणी कुर्यात् ॥ ४८ ॥

यदास्व(ऽस्य) गच्छतः प्रतिमुखमग्निराह्वयते तदा न तं प्रदक्षिणी कुर्यात् ।
स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ प्रदक्षिणी कुर्यात् ॥ ४८ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ ४९ ॥

स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेत् । न भक्षीयात्स्वयम् ॥ ४९ ॥

सूर्याभ्युदितोऽहनि नाश्रीयाद्वाग्यतोऽह-
स्तिष्ठेत् ॥ ५० ॥

सूर्योदयकाले सुष्ठस्तत्र दिवा नाश्रीयात् । वाचंयमो दिवा च स्यात् । रात्रावेवा-
श्रीयादित्यर्थः ।

सुष्ठे यस्मिन्नस्तमेति सुष्ठे यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् । इत्यमरः ॥ ५० ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाश्वनाग्यत आसीत् श्वेभूत

उदकमुपस्पृश्य वाचं विमृजेत् ॥ ५१ ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाश्वन्, अभुजानस्तूर्णोभूतो रात्रिं सर्वामासीत् । अथापरेद्युः
प्रातः स्नात्वा वाचं विमृजेत् । अयमस्य निर्वेषः ॥ ५१ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ ५२ ॥

यावदङ्गाना ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत्प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं
कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्यप(क्त्यपे)क्षो विकल्पः । अत्र मनुः—

सव्याहृतिका समणवा गायत्री शिरसा सह ।

प्रिः पठेदायतप्राणः [प्राणायामः] स उच्यते ॥ इति ।

एवमावर्तयेद्यावद्ग्लानिः ॥ ५२ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

पापकः स्वप्नो दुःस्वप्नः । मर्कटास्कन्दादिः । तं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

अर्थं वा सिसाधयिष्यन् ॥ ५४ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तं दृष्टमदृष्टं च वा साधयितुमिच्छन् ॥ ५४ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ ५५ ॥

नियमानामुदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादीना व्यतिक्रमे चाऽऽ तमितोः प्राणमायच्छे-
दिति सर्वशेषः ॥ ५५ ॥

दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥

यस्मिन्कर्मणि कृते पक्षे दोषफलं संगृह्यते न तत्कुर्यात् । यथाऽसहाये देश एका-
किनो गमनमिति ॥ ५६ ॥

एवमध्यायानध्यायसंशये ॥ ५७ ॥

इत्युपसमस्तमप्यपेक्षते । अध्यायोऽनध्याय इति संशये न तत्कर्तव्यमिति । संधा-
वन(नु)स्तनितमित्याहुदाहरणम् । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ ५७ ॥

न सञ्शये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

संशये(यि)तमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवन्निश्चितवन्न ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

अभिनिम्नुक्ताभ्युदितकुनखी(खि)या(इया)वद्ग्र(ग्रे)दि-
धिपुदिधिपूपतिपर्याहितपरष्टिपरिवेत्तृपरिवित्तृ(त्ति)परि-
विविदानेषु चोत्तरोत्तरास्मिन्नशुचिकरनिर्वेपो गरी-
यान् ॥ ५९ ॥

आदितौ(तो) द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । इयाया दन्ता यस्य इयावदन् विवर्णदन्तः ।
'विभाषा इयावारोकाभ्याम्' इति द्वादेशः । तस्यान्तलोपश्चान्दसः । ज्येष्ठायाम-
रू(नू)दायां पूर्व [कर्नीय]स्या वोढा, अग्र(ग्रे)दिविपुः । पश्चादितरस्या वोढा दिविपू-
पतिः । ज्येष्ठेऽकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेऽकृतसो-
मयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः पर्यष्टा(ष्टा) । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः
कनिष्ठः परिवेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिवित्तिः । ज्येष्ठभार्यायामुपग(य)च्छमानः
परिवित्तरः । यस्मिन्नगृहीतभागे वा कनिष्ठे(ष्टे) भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविविद । न
चकारो विदानपर्याधातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिम्नुक्तादिपु योऽयमु(उ)त्तरस्तमि-
स्तस्मिन् द्वादशमासादिमास्यादि(सादिर)शुचिकरनिर्वेपो यः पूर्वमुक्तस्तत्र गरीयान्गरी-
यान्भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लयीयान् अभिनिम्नुक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि
विकल्पेन भवति ॥ ५९ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कौनख्यादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत्कौनख्यादिकं लिङ्गमुद्धरे-
दित्येके मन्यन्ते । अन्यत्र दाराशिम्य इति मृत्यन्तरम् ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पद्यतः पटलः ।

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके प(पु)रा वभूवुरथ
देवाः कर्मभिर्दिशं जंमुरहीयन्त मनुष्यास्तेषां
कर्माणि तथाऽऽरभन्ते सह देवैर्व्रक्षणा चामुष्मि-
ल्लोके भवन्त्यथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

तत्र श्राद्धविधित्तमानय परोचनार्थमयमर्थवादः—पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चामु-
ष्मिन्नेव लोके परा (सह) वभूवुः । अथ तत्(ते)सह सा(भा)[व]मसहमाना देवाः कर्मभिः
श्रौतैर्माँल्लोके स्मार्तैश्च यथावदनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्था अहीयन्त
हीना अभवन् । इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनु-
ष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथाऽऽरभन्ते(त) देवास्ते(ते) देवैर्व्रक्षणा च
सहामुष्मिँल्लोके भवन्ति । अथैवं हीनान्मनुष्यान् दृष्ट्वा मनुर्वैयस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्ध-
मिति शब्दज्ञात(व्युत्पन्नान)मेतत्कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

किमर्थम्—

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तादर्थ्य एषा चतुर्थी । प्रजाना निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेति च्छान्दसो यकारस्य
यकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजा निःश्रेयसा चास्य स्वकर्मणः
फलति ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे ॥ ३ ॥

तत्र श्राद्धशब्दे कर्मणि पितरः पितृ[पितृमहप्र]पितामहा देवताः । ब्राह्मणस्तु भुञ्जान
आहवनीयकृत्ये वेदितव्यः । ग्रीणि श्राद्धे करणानि । होमो ब्राह्मणमोदनं विण्डदानं
चेति । तत्र भोजने प्रधानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥ ३ ॥

मासि श्राद्धमपरपक्षस्योत्तमेऽहनि ॥ ४ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । अकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यम् । उत्तमेऽहन्यमावास्यायाम् ।
स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्ब—‘मासि मासि कार्यम्’ । तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् ।
वीप्तावचनायावज्जीवकोऽभ्यास इति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अपराह्णः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अपरपक्षस्येत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराह्णः प्रशस्तः ॥ ५ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्वहानि ॥ ६ ॥

तथे(स्यैव) पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश तेषां यथोत्तरं श्रेयस्त्वम् ॥ ६ ॥

सर्वेष्वहःसु कृष्णपक्षस्य क्रियमाणे पितृन्प्रीणाति
कर्तुंस्तु कालाभिनिर्णयमात्फलविशेषः ॥ ७ ॥

गृह्योऽपरपक्षस्य वाऽयुक्ष्वहस्त्व(स्त्व)ति विहितस्य नार्थवाद इति कृत्वाऽगुणानि
विपमानीति व्याचक्षते केचित् । नैतानि फलानि प्रयोगान्तरत्वात् ॥ ७ ॥

कोऽसावित्याह—

प्रथमेऽह्नि स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ८ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्रायं जायते ।
प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽस्तेनाः ॥ ९ ॥

अचोराः पुत्रा जायन्ते ॥ ९ ॥

तृतीये क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥

क्षुद्राः पशवोऽजादयस्तद्वान्कर्ता भवति ॥ १० ॥

चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ११ ॥

पुत्रा ब्रह्मवर्चसिनः । व्रताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् । आपस्तम्बस्तु विपरीतं फल-
माह—तृतीये ब्रह्मवर्चसिनश्चतुर्थे क्षुद्रपशुमानिति । उत्तरत्राप्येकवचनेषु कर्तुर्वा(दो)
द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो भव्यापत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

पुमांस एव भवन्ति बह्वपत्यः । भव्या रूपविद्या भवति । न चानपत्यः
प्रमीयते । जीवत्स्वेव पुत्रेषु स(संनि)हितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु नापि
देशान्तरगतेषु नापि स्वयं देशान्तरगत इति ॥ १२ ॥

षष्ठेऽध्वशीलोऽशशीलश्च ॥ १३ ॥

अध्वशीलः पान्थः । किततः(कितवः) अशशीलः ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्पे राद्धिः ॥ १४ ॥

कर्पः कृपिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

नवमे ॥ १६ ॥

नवमे परपुराः ॥ १६ ॥

अधादयः ॥ १७ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १७ ॥

व्यवहारो वाणिज्यं व्यवहारशास्त्रपरिज्ञानम् ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १८ ॥

कृष्णायसं कृष्णमयः । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदशे पुमांसो बह्वपत्यो[बहुमित्रो] दर्शनीया-
पत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ २० ॥

त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि । किंतु
ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव त्रियन्ते । अयुवमार(रि)ण इत्यन्ये । युक्तं
चेत्तत् ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुषे राद्धिः ॥ २१ ॥

संप्रामे जयः ॥ २१ ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाप(पा) व्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २३ ॥

तत्र श्राद्धे तिलादिद्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि तेषु फलविशेषे(षो) ब्राह्मणे
नाऽऽह—

एतानि मासः प्रीणन्ति पितृलोके चिन्तायते स्नेहवति
त्येवान्नो तीव्रतरा पितृणां तृप्तिर्द्राघीयाःसं च कालम् ।

यद्वा तद्वाऽन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपासितं(के) पितृणां तीव्रतरा
प्रीतिर्भवति । स(ता) च द्राघीयांसं कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥

तथा धर्माहूतेन द्रव्येण तीर्थं प्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥

धर्माजितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि पूर्वोक्ता प्रीतिः ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन मासेन प्रीतिः ॥ २५ ॥

गव्येन मासेन पितृणां संवत्सरं प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूयाःसमितो माहिषेण ॥ २६ ॥

माहिषेण मासेन, इतः संवत्सराद्भूयांसं बहुतरं कालं प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्याणां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

एतेन माहिषेण गन्धेन च मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिपिद्धानां ग्रहणं मा भूदिति ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ २८ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेना(प्वा)सनेषूपविष्टेभ्यो दत्तेन खड्गमांसेनानन्तं कालं पितृणां तृप्तिर्भवति । स्वार्थे ण्यञ् ॥ २८ ॥

तथा शतचलेर्धत्स्यस्य मांसेन ॥ २९ ॥

शतचलेर्बहुशकलो(स्को) रोहिताख्यः ॥ २९ ॥

तथा वार्ध्राणसस्य ॥ ३० ॥

व्याख्यातो वार्ध्राणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिः ॥ ३० ॥

एतेनाऽऽरण्यानां पशूनां (ख० ११) मेध्यं मांसं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

गतमेतत् ॥ ३१ ॥ (ख० ११) ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्वाक्पणान्ब्रह्म-
विदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान् ॥ ३२ ॥

प्रयतः स्नानादिना शुद्धः । प्रसन्नमना अव्याकुलचित्तः । सृष्ट उत्साहवान् । सृष्ट-
श्रेद्वाक्पणवधेऽहत्वा प्रीतिदर्शनात् । ' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ' इत्यत्र सर्ग उत्साहः ।
एवंभूतो ब्राह्मणभोजयेत् । कीदृशः । ब्रह्मविदो योन्यादिभिरसंबन्धान् । योनिर्बन्धा
मातुलादयः । गोत्रसंबन्धाः सगोत्रादयः । मन्त्रसंबन्धा ऋत्विग्याज्याध्वर्यादयो
द्विजन्मात्र्याश्च । अन्तेवास्य(सि)संबन्धाः शिष्याश्चाऽऽचार्याश्च ॥ ३२ ॥

नार्यापेक्षो भोजयेत् ॥ ३३ ॥

द्रव्याद्यपेक्षया न भोजनीयः ॥ ३३ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ३४ ॥

यदि परेऽगोत्रसंबन्धा वृत्तादिगुणहीना एवं लभ्यन्ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्युक्तः
सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमन्ये मातुलादय इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ३५ ॥

एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशाद्योन्यादिसंबन्धो(धा) व्याख्यात(ताः) ।
अन्येषामलाभे समुदेता भोजयितव्या इति । अत्र मनुः—

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १७ ॥

व्यवहारो वाणिज्यं व्यवहारशास्त्रपरिज्ञानम् ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १८ ॥

कृष्णायसं कृष्णमयः । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदशे पुमांसो बह्वपत्यो[बहुमित्रो] दर्शनीयाः

पत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ २० ॥

त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव त्रियन्ते । अयुवमार(रि)ण इत्यन्ये । शुक्लं चैतत् ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुधे राद्धिः ॥ २१ ॥

संप्रामे नयः ॥ २१ ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाप(पा) ब्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २३ ॥

तत्र श्राद्धे तिलादिद्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि तेषु फलविशेषे(षो) ब्राह्मणे नाऽऽह—

एतानि मास५ प्रीणन्ति पितृलोके विज्ञायते स्नेहवति

स्वेवान्ते तीव्रतरा पितॄणां तृप्तिर्द्राघीयाःसं च कालम् ।

यद्वा तद्वाऽन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपासित्तं(के) पितॄणां तीव्रतरा प्रीतिर्भवति । स(सा) च द्राघीयांसं कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥

तथा घर्माहृतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥

घर्माहितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि पूर्वोक्ता प्रीतिः ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन मासेन प्रीतिः ॥ २५ ॥

गव्येन मासेन पितॄणां संवत्सरं प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूयाःसमितो माहिषेण ॥ २६ ॥

माहिषेण मासेन, इतः संवत्सराद्भूयांसं बहुतरं कालं प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्याणां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

एतेन माहिषेण गव्येन च मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिपिद्धानां ग्रहणं मा भूदिति ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ २८ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेना(प्वा)सनेपूपविष्टेभ्यो दत्तेन खड्गमासेनानन्तं कालं पितृणां तृप्तिर्भवति । स्वार्थे ण्यञ् ॥ २८ ॥

तथा शतबलेर्मत्स्यस्य मांसेन ॥ २९ ॥

शतबलिर्बहुशकलो(ल्को) रोहिताख्यः ॥ २९ ॥

तथा वार्ध्राणसरय ॥ ३० ॥

व्याख्यातो वार्ध्राणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिः ॥ ३० ॥

एतेनाऽऽरण्यानां पशूनां (ख० ११) मेध्यं

मांसं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

गतमेतत् ॥ ३१ ॥ (ख० ११) ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान्ब्रह्म-

विदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान् ॥ ३२ ॥

प्रयतः स्नानादिना शुद्धः । प्रसन्नमना अव्याकुलचित्तः । सृष्ट उत्साहवान् । सृष्ट-
श्चेद्ब्राह्मणवधेऽहत्वा प्रीतिदर्शनात् । ' वृत्तिसर्गतापनेषु क्रमः ' इत्यत्र सर्ग उत्साहः ।
एवंभूतो ब्राह्मणान्भोजयेत् । कीदृशः । ब्रह्मविदो योन्यादिभिरसंबन्धान् । योनिसंबन्धा
मातुलादयः । गोत्रसंबन्धाः सगोत्रादयः । मन्त्रसंबन्धा ऋत्विग्याग्याध्वर्यादयो
द्विजन्मात्र्याश्च । अन्तेवास्य(सि)संबन्धाः शिष्याश्चाऽऽचार्याश्च ॥ ३२ ॥

नार्यापेक्षो भोजयेत् ॥ ३३ ॥

द्रव्याद्यपेक्षया न भोजनीयः ॥ ३३ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ३४ ॥

यदि परेऽगोत्रसंबन्धा वृत्तादिगुणहीना एवं लभ्यन्ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्विमुक्तः
सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमन्ये मातुलादय इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ३५ ॥

एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशाद्योन्यादिसंबन्धो(धा) व्याख्यात(ताः) ।
अन्येषामलभे समुदेता भोजयितव्या इति । अत्र मनुः—

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकल्पयोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुल्मम् ।

दौहित्रं विदपति बन्धुमृत्विग्भाज्यौ च भोजयेत् ॥ इति ॥ ३९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संवन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमुदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा मैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।

इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ३७ ॥

परस्परं भुज्जतेऽस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः पिशाचभि-
क्षायाः । सा न पितृन्गच्छति । नापि देवान्गच्छति । किंतु क्षीणपुण्या परलोकप्रयो-
जनरहिता सती, इहैव लोके चरति । मृतवत्सा गौर्गृहाम्यन्तर एव चरति न
बहिर्गच्छति ॥ ३७ ॥

तद्व्याचष्टे—

इहैव संभुज्जती दक्षिणा कुलाकुले(लं) विनश्यतीति ॥ ३८ ॥

संभुज्जती परस्परभोजनस्य निमित्तमूता दक्षिणा आश्रद्धदानक्रिया गृहाद्गहं गत्वेहैव
लोके नश्यतीत्यर्थे इति ॥ ३८ ॥

बहुषु तुल्यगुणेषु स्थितेषु कः परिग्राह्यः—

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेत्सन् ॥ ३९ ॥

यो वयोवृद्धः स तावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्यकृश ईप्सार्छिप्तमानश्च भवति स
ग्राह्यः । यद्वा वयोवृद्धो ग्राह्योऽद्रव्यकृशोऽपि द्रव्यकृशोऽप्यवृद्धोऽपीति । द्वयोस्तु
समवाये यथारूचीति ॥ ३९ ॥

पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ४० ॥

आश्रद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ग्राह्यगम्यो निवेदितव्यं श्वः आश्रद्धं भविता । तत्र भवताऽऽहवनी-
यार्थे प्रसादः कर्तव्य इति ॥ ४० ॥

अपरेद्युर्द्वितीयमामन्त्रणम् ॥ ४१ ॥

अपरेद्युः आश्रद्धदिने द्वितीयमामन्त्रणं निवेदनं कर्तव्यम् । यदा (अद्य) आश्रद्धमिति ।
ततस्तृतीयमामन्त्रणमिति गम्यते । अन्यभाऽपरेद्युरामन्त्रणमित्येव द्रूयात् । स्पष्टमाहे-
दमापस्तम्बः—‘अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम्’ इति । आमन्त्रणमाह्वानम् । भोज-
नकाले सिद्धमागम्यतामिति तृतीयं भवति ॥ ४१ ॥

त्रिः प्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ ४२ ॥

न केवलं निवेदनमेव विर्भवति । किं तर्हि । यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्सर्वं विरा-
वृत्तमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे भोजनानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराद्धे ॥ ४२ ॥

यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धमेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः शेषं समवदायाश्रीयात् ॥ ४४ ॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततः
समवदाय प्राश्रीयात् । सकृत्प्रयोगे तु श्राद्ध एकस्मिन्वृत्ते प्राश्रीयात् । अत्र प्रयोगः—
पूर्वेषु निवेदनम् । तद्वदपरेषुः प्रातर्भोजनकाल आमन्त्रणम् । ततो होमादिपिण्डनिधा-
नान्तमेकैकमपव्रज्य ततः समवदाय प्राशनेमिति ॥ ४४ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषु तिलमिश्रोद-

पात्रानयनं तिलानुप्रकिरणं च ॥ ४५ ॥

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यदा(था) ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥ इति । वैयाकरणाः ।

तस्याः शरावत्या उदकतीरवर्तिनः उदीच्यास्तेषां वृत्तिराचारः । आसनेषूपविष्टानां
ब्राह्मणानां हस्तेषुदपात्रानयनमुदपात्रादर्थपात्रादप आदायार्थदानमिति । अमुष्मे स्वधा
नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्थं दद्यात् । ततस्तिलाञ्चाश्राद्धभूमौ विकिरेत् । यद्यप्युदी-
च्यवृत्तिरित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥ ४५ ॥

उद्धरिष्याम्यग्नौ च करिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

होमकालेऽनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट

उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ ४७ ॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृजेयुः । तैश्चातिसृष्ट
उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्वादभ्यर्चनं कृत्वा तदन्यस्मिन्पात्रे पृथ-
क्करोति । पृथग्नकरणं ज्ञापितं सूत्रकारेणाष्टकाश्राद्धे ॥ ४७ ॥

अभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्प(द)र्शनं परिचक्षते ॥ ४८ ॥

अभिरिति बहुवचनाद्भामसूकरवराहादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अवपात्राः पतिता-

दयः प्रतिलोमाश्च । तैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रिते[न] कर्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

शिपिविष्टः परतरुगाम्यायुधी[य]त्रः श्वित्री कुष्ठी
वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृत्यः प्रज्ञातोत्पन्नो
ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदूषणा
भवन्ति ॥ ४९ ॥

शिपिविष्टः खलतिः । विगतरे(शेफ) इत्यन्ये । परतरुगामी परतरुं गत्वाऽकृत-
प्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधी(य)पुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुवेन जीवति
ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । श्वित्री चित्रकुष्ठी । कुष्ठी प्रसिद्धः । वृषली शूद्रकन्या,
अदत्ता रजस्वला वा । तस्याः पतिः । निषिद्धद्रव्यविक्रयी तिलकन्धलरसादिद्रव्यं न
विक्रेतव्यं तस्य सर्वस्य विक्रेता । राजभृत्यो . राज्ञः सकाशाद्भूतिं वेतनं गृह्णाति स
राजभृत्यः । ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नः सत्यस्यात्पादविसंदिधेः सततादुत्पन्न एवेति(?) ।
एते शिपिविष्टादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं दूषयन्ति । अतरते न भोज्या
इति ॥ ४९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । वेदाध्यायी पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णो
ज्येष्ठसामिको ब्राह्मदेयानुसंतानी पञ्चेते पङ्क्ति-
पावनाः ॥ ५० ॥

वेदस्याध्ययनपरो वेदाध्यायी । पञ्चगार्हपत्याद्यग्नयोऽस्येति पञ्चाग्निः । त्रिसुपर्णश्चतु-
ष्टुपदी इत्यादिकस्तृचः । अन्ये तु ति(तै)त्तिरीयके ब्रह्ममेव मामित्यादयस्त्रयोऽनुवाका
इत्याहुः । तत्र हि य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते पुरुषे वृत्तिः ।
ब्राह्मदेयानुसंतानी ब्राह्मो विवाहविशेषः 'ब्राह्मे विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता'
इत्युक्तस्तेद्वा या विद्वा तस्याः संतानं यस्य सः । आपस्तम्बस्तु 'त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिना-
(णा)चिकेतश्चतुर्मेघः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे
भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति' । मधुवाता इति त्रयं त्रिमधुः । त्रिना(णा)चिकेतोऽग्नि-
स्तैत्तिरीयककठवल्लीशतपथेषु पठ्यते । तत्रि[त]यगतब्राह्मणमन्त्रान्यो वेद सः । तथा चतुर्मे-
घोऽधमेघपुरुषमेघसर्वमेघ.(घ)पितृमेघान्वेद स तथा । गतमन्यत् । अनूचानपुत्रस्रैविद्य-
पुत्रः । श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं
दूषयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याप्यनन्तरं यशब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यवि-
मक्तिपाटो व्याख्यातः । इति पङ्क्तिपावनाः । तदविरोधाद्ब्राह्मणम् ॥ ५० ॥

न च नक्तः श्राद्धं कुर्वीत ॥ ५१ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यद्यादित्योऽस्तमियात्तदा श्राद्धशेषं न नक्तं कुर्वीत । अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीत ॥ ५१ ॥

आरब्धे चाभोजनमासपापनाद् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

पूर्वेद्युर्मिवेदनप्रभृत्यातिलाञ्जलिदानान्मन्त्रे कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः । श्राद्धशेषं परेद्युः समापयेत् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

तथा—

विलयनं मयितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

विलयनं नवनीतमलम् । यस्य दध्मो हस्तादिना मथनमाधो न जलेन मिश्रणं तन्मयितम् । तथा च नैषण्डिकाः—‘तर्कं हृदयिन्मयितं पादाम्बुवर्षाम्बु निर्जलम्’ इति ॥ यन्मेषीडितानां तिलानां कल्कः पिण्याकम् । मधुमासे प्रसिद्धे । मासमप्रतिषिद्धमपि । एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

कृष्णधान्यं शूद्रान्नं च ये चान्येऽनाश्यसंमताः ॥ ५४ ॥

कृष्णधान्यं कृष्णकुलत्पादि न कृष्णा ग्रहियः । शूद्रान्नं शूद्रदत्तमूलं एकमपकं च । ये चान्येऽनाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन संमतास्ताश्च वर्जयेत् ॥ ५४ ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् ॥ ५५ ॥

अहविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावादं(दः) । क्रोधः क्रोपः । येन च क्रुतेन क्रोप्येत्तद्वर्जयेत् ॥ ५५ ॥

स्मृतिमिच्छन्त्यश्च मेधाः स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि

वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

स्मृतिरविदितस्य स्मरणम् । यशः स्यातिः । मेधा प्रज्ञा । स्वर्गः पुष्टिः प्रसिद्धे । स्मृत्यादिकमिच्छन्पूर्वोक्तानि द्वादश वर्जयेत् । स्मृत्यादिकमिच्छन्वर्जयेदिति गुणार्थोऽनुवादः । स्मृत्यादिकं कलं विधातुं द्वादशैतानीति वचनं विलनारेरपि ग्रहणार्थम् । केवलमहविष्यादिकमेवानन्तरं वा भूदिति ॥ ५६ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्याच्छाय त्रिपरणमुद्रकमुप-
स्पृशन्ननक्षिपकटृत्तिरच्छयोपगतः स्थानासनिकाः
संवत्सरं व्रतं घरेदेतद्(द)ष्टाचत्वारिंशत्संमित-
मित्याचक्षत्रे ॥ ५७ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्येति व्याख्यातम् । त्रिषवणं त्रिषु कालेषु प्रातर्मध्यंदिने सायमिति । उदकमुपस्पृशन्स्नानं कुर्वन् । अनशिषकवृत्तिः, [वृत्तिः] शरीरयात्रा साऽग्नौ पकेन न कार्या । अग्निग्रहणात्कालपकस्याऽऽम्नादेरदोषः । अच्छायोपगतदद्यामनु-
पगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचि-
च्छयनम् । तत एतद्विलयनं मपितमित्यारम्भानन्तरमुक्तं व्रतं संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् ।
एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसामान्यं ब्रह्मचारिव्रतेन संमितं सदृशं यावत्तस्य फलं तावदस्यापी-
त्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति । अपर आह—विलयनं मपितं
पिण्याकमित्यादिकं अतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य । अधोनाभीत्यादिकं तु संमितं व्रतमिति ।
एतद्ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा च नौघायनः—‘अष्टाचत्वारिंशत्संमित-
मित्याचते । तस्य तस्य संक्षेपः संवत्सरः । तत्संवत्सरव्रतं व्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्म-
चारी स्यान्नियमेन प्रतिषेधेन । अथ यद्यब्रह्मचारी स्यात्केशशमश्रुओभनस्तानि वापयि-
त्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वा ’ इत्यादि ॥ ५७ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५८ ॥

अहरहः श्राद्धं वक्ष्यते तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ५८ ॥

बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ५९ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रामात्कर्तव्यम् । यस्यान्नसंस्कर्तारः शुचौ देशेऽन्नं संस्कुर्वन्ति ।
शुचय इति वचननाधिक्यार्थम् । ‘आर्याः प्रयताः ’ इति पूर्वमेव प्रायत्यस्य विहि-
तत्वात् ॥ ५९ ॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ६० ॥

॥ ६० ॥

कानि पुनस्तानि—

यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भोज्यते ॥ ६१ ॥

यैर्भाण्डैरन्नसंस्कारः क्रियते येषु च कास्यादिषु भोज्यते तानि नवान्तीति ॥ ६१ ॥

तानि च भुक्तवद्भक्ष्यो दद्यात् ॥ ६२ ॥

तानि भाण्डानि कास्यादीनि च भुक्तवद्भक्ष्यो दद्यात् । एवं प्रत्यहम् ॥ ६२ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ६३ ॥

समुदेतग्रहणं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ६३ ॥

न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ६४ ॥

माण्डेषु यद्भुक्तशिष्टं तद(दि)होच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवता ये गुणास्तद्वि-
हिताय न दद्यात् । तद्गुणायैव दद्यात् ॥ ६४ ॥

तदत्राभ आह—

तानि भुक्तवद्भयो ददाति ॥ ६५ ॥

उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तवद्भय एव दद्यात् ॥ ६५ ॥

एव संवत्सरम् ॥ ६६ ॥

एवमेतन्नित्यश्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ ६६ ॥

तेषामुत्तमं लौहेनाजेन कार्यम् ॥ ६७ ॥

तेषां संवत्सरस्याहामुत्तममहः समाधिदिनं लौहेन लोहितवर्णेनाजेन श्राद्धं कर्त-
व्यम् । दृश्यते चात्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः । 'लोहस्तूपरो भवति । अथ तूपरः कृष्ण-
सानं(रङ्ग)ो लोहितसारङ्गो वा ' इति । च[म]केषु चिद्भ(च म)वति—' इयामं च मे
लोहं च मे ' इति ॥ ६७ ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ ६८ ॥

मानं विष्ण्यं वेदिका । दृश्ये(श्यते) हि मिनोतेरयमस्मिन्नर्थे प्रयोगः—अग्नेणाग्निं
चतुरस्तां वेदिं विमितं विमिन्वन्ति । पुरस्तादुन्नतं पश्चाद्विन्नमिति । तस्यैवायमुपसर्ग-
रहितस्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छन्नं तद्भवति तिरस्करण्यादिना ।
इदमपि ग्रामाद्वहिरिव ॥ ६८ ॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ६९ ॥

तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ ६९ ॥

उभयान्पश्यति ब्राह्मणाश्च भुञ्जानान्माने च पितृ-
नित्युपदिशन्ति ॥ ७० ॥

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना, उभयान्पश्यति । वाश्च कांश्च ब्राह्मणांश्च
भुञ्जानान् तत्तस्मिन्नेव च माने पितृन्यथा ब्राह्मणान्भुञ्जानान्प्रत्यक्षेण पश्यते(ति) तथा
माने समागताः पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ७० ॥

कृत्वाकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ ७१ ॥

अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं कृत्वाकृतम् । क्रीयता वा मा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्य-
वाय इति ॥ ७१ ॥

श्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति पितरः ॥ ७२ ॥

हि यस्मादन्येऽहनि दर्शनमुपगच्छन्ति तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति ज्ञापयन्ति ।
तस्मात्कृताकृतमिति ॥ ७२ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगः । पुष्टिकाम इत्यादिसमुदेतांश्च भोज येदित्यन्त एकः—

पुष्टिकामस्तिप्येण गौरसर्षपाणां चूर्णानि कार-
यित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य कर्णौ मुखं प्राश्य
यद्वातो नातिवाति तदासनोऽजिनं वस्तस्य प्रथमः
कल्पो दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिप्येण 'नक्षत्रेण च (त्रे च)
लुप्याधिकारेण (पि ' इत्यधिकरणे) तृतीया । नक्षत्रेण गौराणां सर्षपाणां संबन्धानि चूर्णानि
कर्मकरैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ कर्णौ मुखं च प्रक्षा-
लयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्रास्येद् विकिरेत् । एतत्प्रतित्यप्यम् । विशेषकृत्यं प्रत्यहं
कर्तव्यम् । प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनः । अ(यद्)घो नातीत्य वाति तदासन-
स्तादृगासनः । भुञ्जीतिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अजिनं वस्तस्य प्रथमः कल्पः । तत्र
चमत्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ ७४ ॥

एवं मुखस्य भोजनं तस्य भोवत्तुर्या माता तस्या अनायुष्यं अनायुष्करमिति
धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृवता नैतद्भूतं कार्यमिति ॥ ७४ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभो भोजनीयं प्रशस्तः ॥ ७५ ॥

चमु अदने । चम्यते यन् [स] चमसः । भोजनीयं भोजनार्हं पात्रम् । स औदुम्बर-
स्ताम्रमयः । सुवर्णनाभः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतः प्रशस्तो भोजने ॥ ७५ ॥

न चान्येनाभिभोक्तव्यः ॥ ७६ ॥

अभि धातुर्भात् (तु)वादि । X भोक्तव्य इति पुंलिङ्गपाठेऽप्येव एवार्थः ॥ ७६ ॥

यावद्वासः संनयन्नस्कन्दयज्ञं (आ)भिजिहि (ही)ताभि-

जिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीत सहाद्गुष्टम् ॥ ७७ ॥

१ (पा० सू० २ । १ । ४५) । X 'अत्र उक्तादन्त्येन पात्रेण नाभिभोक्तव्यम्' इति ग्रन्थख-
टिनः । तथा च सूत्रे ' भोक्तव्यम् ' इति नपुंसकलिङ्गपाठेन भाव्यमिति भाति । अत एव
पुंलिङ्गपाठ इति साधु सम्यक् । २ क पुस्तके ' अस्फन्दयन् ' इत्यधिकं विद्यते ।

यावद्ग्रासं यावद्देवाशितुं शक्यं तावदेव संनयन्निष्ठीकुर्वन्तस्कन्दयन्भूमावन्नमपात-
यन्कृत्स्ने ग्रासे ग्रीतीतेत्यन्वयः । आस्ये ग्रासप्रवेशे यथाऽङ्गुष्ठोऽप्यनुभविशति तथा सर्वा-
नेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रीतीतेति । मध्ये क्रियान्तरविधिः । नामिनीहीत । भोजन-
पानं सध्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अभिजिहीत वा विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिदम् । यावता
न प्रकारान्तरं संभवति । सत्यम् । ' प्रक्रमातु नियम्यते ' इति न्यायेन [य] एव
प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तो(न्ता)ऽनुष्ठातव्य इति । एवमर्थमिदम् ॥ ७७ ॥

न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

भोजनदशां यावत् । इदमे(मि)भोत्तरम् ॥ ७८ ॥

पाणिं च नावधुनुयात् ॥ ७९ ॥

पाणिरत्र दक्षिणः ॥ ७९ ॥

आचम्योर्ध्वं पाणी धारयेदा मोदकीभावात् ॥ ८० ॥

भुक्त्वाऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वं धारयेत् । यावत्प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः ॥ ८० ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ८१ ॥

भुक्त्वा चाग्निरुपस्पृश्यः ॥ ८१ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ ८२ ॥

मूत्रानि कन्दाः । फलान्मास्रादीनि । एतेभ्योऽन्यदिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणं न
दोषः ॥ ८२ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परिवेषेष्टि, इत्यादौ न भुञ्जीत । अनुदेश्यानि पितृभ्यो
देवताभ्यश्च संकल्पितानि तानि [च] न भुञ्जीत ॥ ८३ ॥

नैयमिकं च श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ ८४ ॥ (ख० १३) ।

यत्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं तत् स्नेहयुक्तमेव दद्यात् शुष्कम् ॥ ८४ ॥
(ख० १३) ।

तत्र विशेषः —

सर्पिमाश्रमिति प्रथमः कल्पः ॥ ८५ ॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

अभावे तैलं शाकमिति ॥ ८६ ॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चाग्न्यदेवं युक्तम् ॥ ८६ ॥

मघासु चाधिकं श्राद्धेन कल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

मघासु च पूर्वक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

तिलानां द्रोणं येनोपायेन शवनुयात्तथा दद्यात् ॥ ८८ ॥

येनोपायेनोपयोजयितुं शवनुयात् । अम्यङ्ग उद्धर्तने मक्ष्ये मोउये चेति तेनोपायेन श्राद्धे तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदितानुपयोजयेत् ॥ ८८ ॥

समुदेवास्थ भोजयेत् ॥ ८९ ॥

व्याख्यातामिदम् ॥ ८९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य(स्यै) वापरः प्रयोगः—

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे तिष्येन(ण) स्थालीपाकं
श्रपयित्वा महाराजमिक्षा ब्राह्मणं भोजयित्वा
पुष्टिकामः सिद्धिं वाचयेत् ॥ ९० ॥

पुष्टिकामः पुरुष उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पूर्वपक्षसंरन्धिनि पुष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं श्रपयेत् । श्रपयित्वा महाराजं वैश्रवणं सजेत । अग्निमुखान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधानहोमः । ततः स्विष्टकृदादि । ततः स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजयित्वा सिद्धिं वाचयेत् । पुष्टिरसि(स्तिव)ति ॥ ९० ॥

एवमहरहरा परस्मात्तिष्यात् ॥ ९१ ॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादि सिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यम् । अपरस्मात्तिष्याद्या-
वदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ९१ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ९२ ॥

द्वितीयतिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमा तृतीयात् ॥ ९२ ॥

त्रीश्रतृतीये ॥ ९३ ॥

तृतीये पुष्ये त्रीन्भोजयेत् । आ चतुर्थात् ॥ ९३ ॥

एवमभ्युक्षयेन संवत्सरम् ॥ ९४ ॥

एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्येत तावत्कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनमभ्युचयेन भवति ।
चतुर्थे(र्थे)प्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥ ९४ ॥

एवं कृते फलमाह—

महान्ते पोषं पुष्यति ॥ ९५ ॥

महत्यायुष्ये युक्तो भवति ॥ ९६ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९६ ॥

उपवासस्त्वादित एव पुष्ये भवति न प्रतिपुष्यम् ॥ ९६ ॥

आत्तेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ ९७ ॥

आत्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ ९७ ॥

भस्मतुपाधिष्ठानं च ॥ ९८ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुपांश्च नाधितिष्ठेन्नाऽऽकामेत् ॥ ९८ ॥

पदा पादस्य क्षालनं वर्जयेदधिष्ठानं च ॥ ९९ ॥

एकेन पदा पादस्य क्षालनमधिष्ठानं [च] वर्जयेत् ॥ ९९ ॥

पादयोः प्रेङ्खोलनं च ॥ १०० ॥

प्रेङ्खोलनमान्दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १०० ॥

जानुनि वाऽत्याधानं च जङ्घायाः ॥ १०१ ॥

एकस्मिजानुनीतरस्य(स्या) जङ्घाया अत्याधानमत्रस्था[प]नं च वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

नखैश्च नखच्छेदनवादनस्फोटनानि धीवनान्य-

कारणात् ॥ १०२ ॥

पर्वङ्गुलीना स्फोटनानि वर्जयेदकारणात् । कारणं यातादि । वादनस्फोटनानीति
समाप्तपाठेऽप्येष एवार्थः । धीवनान्यपि च वर्जयेत् । अकारणादित्येव ॥ १०२ ॥

यश्चान्यत्परिचक्षते ॥ १०३ ॥

यश्चान्यदुक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि परिचक्षते गर्ह्यते तदपि वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपग्निग्रहेषु ॥ १०४ ॥

धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिमहास्तेषु योक्तोत्पादायिता स्यात् ॥ १०४ ॥

प्रतिपादयितां च तीर्थे यन्ता चातीर्थे यतोऽ

भयं स्यात् ॥ १०५ ॥

तीर्थेषु तीर्थे गुणवत्पात्रं यज(ज्ञो) वा । तत्र द्रव्यस्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् । यन्ता नियन्ताऽप्रदाता । अतीर्थे यन्ता च स्यात् । यतः पुरुषादप्रतिपादने न मये स्यात् । भयसंभवे तु विशुना दैव्यो देयम् ॥ १०५ ॥

संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ १०६ ॥

अर्थप्रदानमिववचनानुसारेण मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥ १०६ ॥

भोक्ता च धर्माचिप्रतिपिद्धान्भोगान् ॥ १०७ ॥

धर्माविप्रतिपिद्धा ये भोगाः सक्चन्दनस्यानभार्यासेवादयस्तेषां च भोगशीलः स्यात् ॥ १०७ ॥

एवंवर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

अथ पुष्टिक्रमोऽयम् । यत् उक्तप्रकारमनुवर्तमानौ लोकावभिजयति । योगेनेन लोकं

एव पुष्टिगुणान् आपूर्यमाणपक्षे विनियोज्यमाणान् ।
तीर्थे प्रतिपादनेन चांशुं लोकम् ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

सर्वाश्रमाणां समयप्रदानोत्पन्नं पुनस्ते क आश्रमा इत्याह—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-
प्रस्थमिति ॥ १०९ ॥

आश्रमाभ्यन्तरेषु (आश्रमभ्यन्तरेषु) पुरुषाः श्रेयोर्धन इत्यास(त्याश्र)माः । एषा सामान्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बभरण इति गृहस्थः । तस्य भावो गार्हस्थ्यः । स एक आश्रमः । आचार्यकुलम् । आचार्यकुले वासोऽप्येकः । मनु अवबोधने । मनुत इति मनुर्ज्ञानवरस्तस्य भावो मौने संन्यासः परः । वनं प्रतिष्ठित इति वा(व)नप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्रज्ञादिवात् । तस्य भावो वा नानप्रस्थम् । इतिशब्दः परित्याग्यर्थः । एतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णामेकोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनं, ए(ए)काश्रमत्वादाचार्यः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यं स्मृत्यन्तरीकं मा ग्राहीरिति ॥ १०९ ॥

तेषु [सर्वेषु] यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ ११० ॥

तेष्वाम्नेषु सर्वेषु यतुर्धनं यथोपदेशं व्यग्रमव्यग्रः समस्तितमना भूत्वा यो वर्तते स क्षेमपदं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविवेको(विवेकस्य) ग्राह्यो(उक्तो)वेदि-

तव्यः । निःश्रेयसार्थिनाऽन्यतरस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च गौतमः—‘तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते’ इति ॥ ११० ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले ब्रह्म-
चारिवासः ॥ १११ ॥

उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टाचत्वारिंशदादीनामन्यतमः सर्वेषामाश्रमाणां
समानः ॥ १११ ॥

कस्मादार्थायकुले वासः समान इति चेत्]—

बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत ॥ ११२ ॥

प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि तानि बुद्ध्वा गृहस्थस्यैवैतानि, एतेषाम[न]नुष्ठाने प्रत्य-
वायः फलं चेदम्, एषामेतानि शक्यान्यनुष्ठानं नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्कर्म फलं
वा कामयेत तदारभेत तमाश्रमं प्रतिप्रद्येतेति ॥ ११२ ॥

सर्वेषामनु(नू)त्सर्गो विद्यायाः ॥ ११३ ॥

विद्याया अनु(नू)त्सर्गः सर्वेषामाश्रमाणां समान एव । तत्र गृहस्थस्य तत्रैवमेव
प्रपञ्चिनत्वात् ॥ ११३ ॥

अध्ययनानन्तरं प्रविवासितस्याऽऽचार्यकुलस्य च रूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवाऽऽन्तमनुपयुञ्जा-

नस्य वाऽऽचार्यकुले शरीररन्यासः ॥ ११४ ॥

यथा विद्यार्थस्योपकुर्वाणकस्य ब्रह्मचारिणः ‘अथ ब्रह्मचर्यविधिः’ इत्यारम्भाग्री-
न्धमादिनियम उक्तोऽनेनैव निदमेनाऽऽन्तमा शरीरपातादनुपयुञ्जानस्योपासीनस्यो-
पसदनं कुर्वत आचार्यकुले शरीररन्यासो देहत्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्टि-
कस्य । तत्रैवाऽऽमरणादधितिष्ठेन्नाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाऽऽश्रममात्मनः क्षेमं
मन्यत इति । अत्र मनुः—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुश्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्बुद्धिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषा साधयेद्देहमात्मनः ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाऽऽजायते पुनः ॥ इति ॥ ११४ ॥

इति ब्रह्मचारिवासः ॥ ११५ ॥

एवं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो वास आश्रमः ॥ ११५ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ११६ ॥

अथानन्तरं परिव्राज(जो) धर्मा उच्यन्ते । दृष्टादृष्टार्थान्सर्वानेवाऽऽरम्भान्परित्यज्या-
मलाः (ऽऽत्मलाभाय) संन्यासाश्रमं परिव्रजतीति परिव्राट् संन्यासी ॥ ११६ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ ११७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां कुर्याद्यादि
तत्रैव पकङ्कपायो भवति । श्रूयते च ‘ ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद्धा वनाद्धा ’ इति ।
‘ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति च । अत एवेति वचनाद्वृद्धाश्रमं प्रविष्टस्य
तत्परित्यागेनाऽऽश्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याभिमतेष लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः—दारपरिग्रहे
सति ‘ यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात् ’ इति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति । तस्मा-
त्सत्यापि वैराग्ये काम(रग्य)स्य कामपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रतिषि-
द्धानि च वर्जयन्गृहस्थो मुच्यत इति । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

न्यायार्थैतत्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इति ।

अथ योऽनाहिताग्नेस्तस्य विरक्तस्याऽऽश्रमप्रव्रजने को विरोधः । तथाहि—

‘ जायमानो वै ब्रह्मपुत्रिर्भिर्भगवा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः ’ इति । मनुषि—

अग्न्याग्निं त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यथः ॥ इति ।

मोक्ष आश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अपवा तत्र ‘ यदहरेव
विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति श्रुत्युक्तं प्रव्रजनं गृहस्थस्यापि विरक्तस्य युक्तं भवि-
ष्यति । स्मर्यते च—

प्रानापस्यां निरुप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नींस्तमारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृह्णान् ॥ इति ।

तथा यो गृहस्थो मृतभार्यो वृद्धः पुनर्दाराकियायामसमर्पस्तस्याप युज्यते प्रव्रज्या-
यदहस्य विरजेदिति । एष एव काष्ठः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम् । एव-

कारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यत् गृहाद्वा वनाद्धेति । वाद्यौ च (ब्रुवाणैव) ध्रुतिः
ब्रह्मचर्यादेव प्रमज्जेदित्याह तथेति ॥ ११७ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ११८ ॥

तस्य परित्राजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ११८ ॥

अनग्रिरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वा-
ध्याय उत्तुज्यमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रति-
लभ्योपनिष्क्रम्यानीहोऽनमुत्रश्चरेत् ॥ ११९ ॥

ब्रह्मचारिणः समिदाधानमग्निकार्यम् । गृहस्थस्यौपासनमग्निहोत्रहोमः । वानप्रस्थस्य
'क्रमेणैकेनाग्निनाधाय' इत्यादिना विहितेऽग्नी होमादि । तस्य तु नैवविधं किञ्चिदग्निकार्यं
ताव[दस्ती]त्यनग्निः । निकेतो वासस्थानं स्वभूतं तदभावादनिकेतः । शर्म सुखं तदस्य
नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि शरणत्वेनाप्रयत्नो न वा वस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः ।
स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः । तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनः (नम्रतः) स्यात् ।
यावता प्राणा ध्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः । तावती भिक्षा ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य
ग्रामे प्रवेशः । अन्यदा बहिर्वासः । इ(ई)हाऽर्घ्य(र्षा) कृप्यादयः परलोकार्था गणहो-
मादयो यस्य न सन्ति सोऽर्नीहोऽनमुत्र इत्युक्तः । स एवंभूतश्चरेत् । एतस्मिन्स्थाने
द्वयहमात्रमपि न वसेत् । अत्र गौतमः — 'न द्विती । मुनी रात्रिं ग्रामे वसेत्' इति ।
'वर्षासु ग्रामवासशीलः' इति च ॥ ११९ ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ १२० ॥

यत्परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया [तत्] तस्य विहितमाच्छादनम् । तदसावाच्छादये-
न्नियच्छनीयात् ॥ १२० ॥

सर्वतः परिमोक्षमित्येके ॥ १२१ ॥

सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभूयान्नम्र
एव चरेदिति । अपर आह—सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके भुवत
इति न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२१ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति—

सत्पानृते सुखदुःखे प्रियामिये वेदानिमं लोफममुं
च परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १२२ ॥

सत्यमेव वक्तव्यमिति यो नियमस्तं परित्यज्य । तथाऽत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्या-
द्विशिष्यत इत्यादिके विषये नानृतं वक्तव्यमिति यो नियमस्तं न परित्यज्य । सुख-
मिष्टभोजनादिजन्यम् । दुःखं शीतवातादिजन्यम् । प्रियाप्रिये मित्रशत्रू । वेदान्स्वा-
ध्यायाध्ययनम् । इमं लोकमैहलौकिकं काम्यं कर्म । अमुं च लोकं पारलौकिकं च काम्यं
कर्म । सर्वमेतत्परित्यज्याऽऽत्मानमध्यात्मपटलोत्तमन्विच्छेदुपासीतेति । तदेवं ज्ञानन-
लाबलं विनाऽकृतविधिनिषेधा ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धास्तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥ १२२ ॥

अथैषां स्वैरचारिणां किं तत आह—

बुद्धे क्षेमप्रापणमिति ॥ १२२ ॥

आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमलं प्रक्षाल्य क्षेम प्रापयति । स्मर्यते च—

यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मत्, कुरुते तथा ॥ इति ॥ १२३ ॥

तदिदं नित्यं(रा)करोति—

तच्छास्त्रेर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १२४ ॥

यानि यत्तेरवश्यं(श्य)कर्तव्यकर्मप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तैरेतद्विप्रतिषिद्धम् ।

तत्र मनुः— कृष्यन्तं न प्रतिकृष्येवाकुष्टं कुशलं वदेत् ।

सद्यद्वावावकीर्णां च न बाधमकृ(तृ)तां वदेत् ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविधया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां भिक्षेत कर्हवित् । इति ॥

अतो नियम(यति)मेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि च
निषिद्धानि तानि वर्ज्यानि ॥ १२५ ॥

क्रुद्धैः(नुद्धे) क्षेमप्रापणं प्रकृत्य बाह्यिक्त्वात्तानि विहितानि(१) । बुद्धे क्षेमप्रापणमि-
त्येतच्च प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह—

बुद्धे चेतस्त्रेक्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १२५ ॥

आत्मनो बोधमात्रेण चेतु क्षेम प्राप्यते तदा, इहैव शरीरे दुःखं नोपलभ्य(मेत)ते ।
ज्ञानि(नी)ने (न) चेतदस्ति । नहि ज्ञानेषु प्रतिषिद्धेषु कथं नहि त्वग्ज्ञानमात्रेण दुःखं
नानुमुपत इत्यस्ति मनुः—अशरीरं नावसंमियाप्रिये न स्पृशत इति ॥ १२५ ॥

[तरति] शोकमात्मविदित्वादिश्रुतिभ्य इहैव विशोक्तत्वं श्रुतं विरुध्येतेति चेत्तत्राऽऽह—

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १२६ ॥

तत्त्वज्ञाने जातेऽपि दुःखिताया मावाद्दुःखक्षयो येन साधनेन भवति तदन्यत्परं
ज्ञानोत्पात्तसाधनमस्तीति व्याख्यातम् । तत्राध्यात्मपटले सूचितम् । मैत्र्यादि चाऽऽसना-
म्भासेन वासनानाशः । अष्टाङ्गयोगेन मनोनाश इति । तदनुष्ठेयं कटाक्षमनिसिपन् ।
अष्टाङ्गयोगानिरतो मुच्यत इति ॥ १२६ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १२७ ॥

अथानन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १२७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ १२८ ॥

प्रकर्षेण व्रजते (ति) । अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत । इति । तथा च गौतमः—
'ग्रामं च न श्रविशेत्' इति ॥ १२८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ १२९ ॥

गतमेतदुत्तरं च ॥ १२९ ॥

एकाग्रिरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वाध्याय
उत्सृज्यमानो वाचम् ॥ १३० ॥

[ए, कस्यैकोऽग्निः । न तावदौषसनाग्निः । ब्रह्मचर्यत्वात् । तस्य लौकिकेऽग्नौ यथापूर्वं
सायं प्रातः समिधमादध्यादित्येषोऽर्थो विवक्षितः । अपर आह—श्राम(व)णकेऽ(ना)ग्नि-
माघायेति । गौतमः—श्राम(व)णकं नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेणै एकोऽग्नि-
राधेयः । तस्मिन्सायं प्रातरग्निर्गर्ह्यमिति । अन्यद्वतम् ॥ १३० ॥

तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १३१ ॥

अरण्ये भवमारण्यमजिनवल्कलादि ॥ १३१ ॥

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयश्चरत् ॥ १३२ ॥

ततो मूलफलादिभिर्वर्तयन्वृत्तिः प्राणयात्रा तां कुर्वन्श्चरेच्चरणशीलः स्यात् ॥ १३२ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ १३३ ॥

मूलादिभिः स्वयं गृहीतैः किञ्चित्कालं वर्तयित्वाऽन्ततोऽन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव
पातितानि तान्यभिनिश्चित्य तैर्वर्तयेदिति ॥ १३३ ॥

आपो वायुराकाशः ॥ १३४ ॥

कियन्तं किञ्चित्कालमधस्ततो वायुमक्षस्तत आकाशं न किञ्चिद्वक्षयेदिति ॥ १३४ ॥

तेषामुच्चरोच्चरः संयोगः ॥ १३५ ॥ (ख० १५) ।

संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरेमुत्तरं द्रव्यं फलतो
विशिष्टमिति ॥ १३५ ॥ (ल० १५) ।

अथ वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्वमेकं उपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके स्वाचार्यास्तस्यैव
वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व(व्यं) कर्माण्युपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्नीनाधाय कर्माण्या-

रभेत सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ १३७ ॥

ब्रह्मचर्यस्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थो भूत्वाऽग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । वानि ।
सोमावराध्यानि । अवराधयेत्स्वोर्ध्वं (अवरार्धं पश्चादर्थं तत्र भवोऽवराधये) सोमोऽवरा र्धा-
(ध्यां) येषां तानि सोमावराध्यानि । हविर्यज्ञाख्यानि चातुर्मास्यादीनि । हविर्यज्ञान्सोमं
वेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते यानि श्रुतानि विहितानि ॥ १३७ ॥

गृहान्कृत्वा सप्तजः सदारः सहाग्निभिर्विहर्षा-

माद्वसेत् ॥ १३८ ॥

ग्रामाद्बहिररण्ये गृहान्कृत्वा सकुटुम्बैः सहैव चाग्निभिर्विभेत् । अस्मि-
न्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतज्जास्ति ॥ १३८ ॥

एको वा ॥ १३९ ॥

अथवा पुत्रेषु भार्या निसिप्य स्वयमेक एव वने वसेत् । अस्मिन्पक्षे 'प्राजापत्या
निरू(रु)प्येष्टिम्' इति परिमाण उक्तेन न्यायेन श्रौताग्नीनात्मनि समारोप्य श्राव-
(व)णकेनाग्निमाषायैकाग्निर्येत् ॥ १३९ ॥

शिलोञ्छेन वर्तयेत् ॥ १४० ॥

व्याख्यातः शिलोञ्छः । (ते)न वर्तयेत्प्राणयात्रा कुर्यात् । इदं सकुटुम्ब-
स्यैकाग्नेय साधारणम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १४० ॥

संवत्सरावराध्यं न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४१ ॥

यदा शिलोञ्छगृप्तिगतोऽत ऊर्ध्वं न किंचिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४१ ॥

अभिपिक्तश्च जुहुयात् ॥ १४२ ॥

यदा जुहुयात्तदाऽभिपिक्तः स्नातो जुहुयात् । अनुभवेऽयं स्नाने विशेषं विधा-
यम् ॥ १४२ ॥

शनैरपोऽभ्यवेद्यादभिघ्नन्निभिमुख आदित्यमुदक-
मुपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

शनैरवेगेन जलाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चभिघ्नन्हस्तेनोदकं ताडयेत् । उदकमुप-
स्पृशेत्स्नायात् ॥ १४३ ॥

सर्वत्रैवोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४४ ॥

क्षारलवणं(ण)मधुमांसानि च वर्जयेत् ॥ १४५ ॥

गतमेतत् ॥ १४५ ॥

तस्य द्वंद्वं पात्राणामेक उपदिशन्ति पाकार्थ-

भोजनार्थं वाससी परशुदात्रकाञ्जानाम् ॥ १४६ ॥

यानि पाकार्थं तान्नमाण्डादीनि यानि च भोजनार्थानि कास्यादीनि तेषां सर्वेषां वा
कास्यादीनां चतुर्णामेकैकस्य विधाय द्वे द्वे द्रव्ये उत्पाद्य(ये) एकमु(क उ)पदि-
शन्ति । काञ्जमपि वास्यादिति, उपकरणविशेषो क्लृप्तमयः ॥ १४६ ॥

एकैकमादायेतराणि दत्त्वाऽरण्यमवतिष्ठेत् ॥ १४७ ॥

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि च भार्यायै दत्त्वाऽ-
रण्यमवतिष्ठेतोपतिष्ठेत्समाश्रयेदिति ॥ १४७ ॥

तस्यारण्येनैव होमा(मो) वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छा-

दनं विहितम् ॥ १४८ ॥

तस्य वानप्रस्थस्यारण्यप्रदे(त्वे)शादूर्ध्वमारण्येनैव निवासा(नीवारा)दिना होमो
वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम् । [वृत्तिः] प्राणयात्रा । प्रतीक्षाऽतिथिपूजा । आच्छा-
दनं वस्त्रं वस्त्रादिना ॥ १४८ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः ॥ १४९ ॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तेजस्य तत्स्थाने चरवः
कार्या न पशुनन्धादि(दौ) ॥ १४९ ॥

सर्वं चोप. श्चु सह स्वाध्यायेन ॥ १५० ॥

सर्वत्र कर्मकाण्डे साक्षं प्रधानमुपाशु भवति । पारायणक्षयज्ञोऽध्ययनेन सह तदप्यु-
पाशु कर्तव्यम् ॥ १५० ॥

नारण्यमभ्यासावयेत् ॥ १५१ ॥

उपांशुवचनादेव सिद्धे वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा नाभिमु-
रूपेन श्रुणुयुस्ताषदुपाध्विति ॥ १५१ ॥

अग्न्यर्थश्च शरणम् ॥ १५२ ॥

शरणं गृहम् । तदग्न्यर्थमेव कर्तव्यम् ॥ १५२ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ १५३ ॥

स्वयमाकाश एव विशेषे(वसे)त् ॥ १५३ ॥

अनुपस्तीर्णे शय्यासने ॥ १५४ ॥

शयनमासनं चानुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् । न तु(तु) किञ्चिदुपस्तीर्ष्य ॥ १५४ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ १५५ ॥

नवे धान्ये प्रप्ते श्यामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसंचितं सस्यमनुजानी-
यात्परित्यजेत् । अथ मनुः—

त्यजेदाश्वयुजे मासि उत्पन्नं(मुन्यन्नं) पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलाणि च ॥ इति ॥ १५६ ॥

भूयाश्चमिच्छन्मत्स्यहमेव पात्रेण सायं प्रातरर्थमा-

हरेत् ॥ १५६ ॥

इदमेकाकिनो वनप्रस्थस्य । भूयामं नियममिच्छन्न सस्यं संचिनुयात् । किं तर्हि ।
प्रत्यहमन्वहमेव पात्रेण येन केनचित्सायं प्रातरर्थमदनीयमाहरेद्वनस्थेभ्य एव ॥ १५६ ॥

एवं कियन्तेचित्कालं वर्जयित्वा—

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयश्चेरदन्ततः

प्रवृत्तान्यापोषायुराकाश इत्युत्तर उत्तरः संयोगः

फलनो विशिष्टः ॥ १५७ ॥ (ख० १६) ।

सर्वं गतम् । निरूपिता आश्रमाः ॥ १५७ ॥ (ख० १६) ।

अभेदानां तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरन्ति । अष्टाशीतिसह-

स्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयो दक्षिणेनार्थमग्नः

पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ १५८ ॥

प्रजामीषिरे प्रजानामिष्टान्यम्यनन्दन् । अर्यग्नो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणेन
मार्गस्तं प्राप्य छन्दो(छान्दोग्यो)क्तेन धिष्या(धूमा)दिमार्गेण गत्वा पुनराभि(वि) संभूय

१ पटलः महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् । २०९

इमशानानि भेजिरे मरणं प्रापुः । जायस्व त्रियस्वेत्याजयं(जीवं)नयीताचमाशे-
दिह(?)इति गृहस्थानां निन्दा ॥ १५८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेपिर ऋषय उत्त-
रेणार्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वमहि भेजिरे ॥ १५९ ॥

ये तु प्रजान्नुं नाम्न्यनन्दत(न)उत्तरेण मार्गं प्राप्य शि(ष्यार्थि)रामार्गेण गत्वाऽमृतत्वं
विमाक्तिव्यत्ययः, अमृतत्वं हि भेजिरे । वचनव्यत्ययः । समर्थाः संपद्यन्ते ॥ १५९ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रश्नसाऽथापि संकल्पसिद्धयो
भवन्ति ॥ १६० ॥

अपि च संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ १६० ॥

तेषामूर्ध्वरेतसा तत्रोदाहरणम्—

यथा वर्षं प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवता यच्चा-
न्यदेवं युक्तम् ॥ १६१ ॥

यदि महत्यामनावृष्टौ वर्षं देव इति ते कामयेरन्, कामवर्षी पर्जन्यो भवति ।
यदि वा कंचिदपुत्रमनुगृह्णीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति पुत्रवानेव भवति । यदि वा
तेष्ववस्थितास्ते तथैव हिमवन्तं दिदृक्षेरस्तथैव तद्भवति । मनसो जवो येषां ते
मनोजवाः । तेषां मावो मनोजवता । तः यदि कामयेरन् । नियत्यामेव का(लक)लाया
प्राप्नुयामेति ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति ।
यच्चान्यदेवं युक्तं रोगिणामारोग्यादि तदपि संकल्पादेव तथा भवति ॥ १६१ ॥

यस्मादेवं—

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानेतानाश्र-
मानेके ब्रुवते ॥ १६२ ॥

श्रुतिवः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रमनेन्' इत्यादिश्रुत्याऽनुमतत्वादुक्तेन प्रकारेण
प्रत्यक्षफलत्वाच्चेतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान्विशिष्टान्गार्हस्पदादुत्कृष्टानेके ब्रुवत इति ॥ १६२ ॥

तदिदं गार्हस्पत्योत्कर्षप्रतिपादनेन नियोगं(रा) करोति—

त्रैविद्यबुद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा
तत्र यानि श्रूयन्ते त्रीहियत्रपञ्चाज्यपुषः

कपालपत्नीसंघन्धान्मुच्यन्तेचैः कार्यमिति प्रसि-

द्धाचारो न प्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १६३ ॥

अथयथा विद्या विविद्या त्रयो वेदाः । ज्ञानेन च(तां ये) पाठनश्चार्थतश्च व(वि)द-
न्ति । ते त्रैविद्याः तेषु पक्कज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदा एव प्रमाणमतीन्द्रियार्था (येऽर्थे)
इति निष्ठा निर्णय इति । यथाऽऽह भगवान्जैमिनिः—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति ।
‘प्रत्यक्षमनिमित्तम्’ इति च । ततश्च तत्र वेदेषु यानि कर्माणि श्रूयन्ते । किं-
लक्षणानि । ब्रह्मादिभिः संवन्धा(द्धा)नि उचैर्ऋचा कियते । उपांशु यनुपेत्स्येवमादि(दीनि)
तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु
शाखास्वसिद्धोन्नादीनि विश्वसृजामयन पर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्येण विधीयन्ते । अतो
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्तद्विरुद्धा [नैव] समाश्रयणीया, यदि वेदाः
प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—‘ए[ते]काश्रम्यं त्वाचार्यैः [र्षाः] प्रत्यक्षविधानाङ्गार्ह-
स्वस्येति ॥ १६३ ॥

एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्य ते श्मशानानि भोजिरु इति निन्दां परिहरति—

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेवोऽन्ते पुरुष-

संस्कारो विधीयते ॥ १६४ ॥

यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामन्ते पितृमेवाख्यः पुरुषस्त-
स्कारो विधीयते । ननु(त) पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव भवत(न्त) इति ॥ १६५ ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यफलमपरिमित(तं) स्वर्गश्चन्द्र-

श्रूयते ॥ १६५ ॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरमनन्त(न्त्यं) अपरिमित(तं) स्वर्गश्चन्द्रवाच्यं फलं
श्रूयते स एष यज्ञायुधो यजमानोऽज्ज्ञा स्वर्ग्यं लोकं प्राप्नोति । अनन्तस्वर्ग्यमिति द-
कारश्छान्दसः । उपसर्जनः । अपपाठो वा ॥ १६५ ॥

पुनरेवं गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह प्रजामनुम-

जायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १६६ ॥

अथापि चास्य गृहस्थस्य प्रजातिं प्रजासंतानममृतममरणमाम्नायो वेद आह । हे
मर्त्य मरणधर्मग्रन्था जायमानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे तदेव ते म-
रणधर्मणोऽमृतममरणमिति । न त्वं जियसे त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १६६ ॥

उपपन्नं चैतदित्याह—

अथापि च स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते दृश्यवे चापि सारूप्यं देहत्वमेवा-
न्यत् ॥ १६७ ॥

अपि च स एवायं पृथक्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधा भूत इति
लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोर्देहमात्रं तु भिन्नदेहत्वमिति । सा(स्वा)धिकस्त्व ॥ १६७ ॥

यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावदेव नेत्याह—

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण
कीर्तिः(र्ति) स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६८ ॥

ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां सांपरायेण
परलोकेन संबन्धा(द्वा)नां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एव कर्माऽस्यायं पौत्र
इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥ १६८ ॥

एवमपरोऽपरः परेषाम् ॥ १६९ ॥

एवमनेन प्रकारेण । कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६९ ॥

आ भूतसंप्लवाच्चे स्वर्गजितः ॥ १७० ॥

भूतसंप्लवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणः स्वर्गजितो भवन्ति ॥ १७० ॥

पुनः सर्वे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ १७१ ॥

प्रलयानन्तरं सर्गः । तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे
श्रूयते ॥ १७१ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति गार्हस्थ्य[मेव वरिष्ठ]मिति ॥ १७२ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं च श्रद्धां तपो, यज्ञ-
मनुमदानं य एतानि कुर्यवे तैरु(रि)ःसह स्मो
रजो भूत्वा ध्वं सतेऽन्यत्प्रशंसन्ति ॥ १७३ ॥

त्रयीं विद्यानां(विद्यां) त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदित्यादिकम् ।
प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिसोमयागा-
स्तम् । अनुप्रदानमन्तर्वेदि नहिर्वेदि प्रदानम् । य एतानि कर्माणि कुर्यते तैरु(रिते)रेव
सह बयं स्मः । त एवास्माकं सहायाः । अन्यदूर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्गुरुषो रजः

कपालपत्नीसंयन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति प्रसि-
द्धाचारो न प्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १६३ ॥

अथ यथा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । ज्ञानेन च (ता ये) पाठनश्चार्थतश्च व(वि)द-
न्ति । ते त्रिविद्या तेषु एकज्ञानाख्यविद्यवृद्धा । तेषां वेदा एव प्रमाणमतीन्द्रियार्था (येऽर्ग-
इति निष्ठा निर्णय इति । यथाऽऽह भगवाञ्जैमिनि —‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति ।
‘प्रत्यक्षमनिमित्तम्’ इति च । ततश्च तत्र वेदेषु यानि कर्माणि श्रूयन्ते । कि-
लक्षणानि । ब्रह्मादिभिः सचन्धा(द्धा)नि उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपाशु यजुषेस्तेवमादि(दीनि)
तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु
शास्त्रास्वसिंहोत्रादीनि विद्युस्तजामयन पर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्येण विधीयन्ते । अतो
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसो त्वाश्रमास्तद्विरुद्धा [नैव] समाश्रयणीया यदि वेदा
प्रमाणमिति । तथा च गौतम —‘ए[ऐ]वाश्रम्य त्वात्रायै [र्यो] प्रत्यक्षविधानाद्गार्ह-
स्थ्यस्येति ॥ १६३ ॥

एव गार्हस्थ्यं प्रशस्य ते श्मशानानि भेजिरे इति निन्दा परिहरति—

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामिषोऽन्ते पुरुष-
संस्कारो विधीयते ॥ १६४ ॥

यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामन्ते पितृमेधाख्यः पुरुषसं-
स्कारो विधीयते । ननु(तु) पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव सेवत(न्त) इति ॥ १६५ ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनस्त्यफलमपरिमित(त) स्वर्गशब्द-
श्रूयते ॥ १६५ ॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरमनन्त(न्त्य) अपरिमित(त) स्वर्गशब्दवाच्यं फलं
श्रूयते स एष यज्ञापुत्रो यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोके प्राप्नोति । अनन्तस्वर्गमिति द-
कारश्छान्दसः । उपसर्जन । अपपाठो वा ॥ १६६ ॥

पुनरेव गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह प्रजामनुप्र-
जायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १६६ ॥

अथापि चास्य गृहस्थस्य प्रजातिं प्रजास्तानममृतममरणमाम्नायो वेद आह । हे
मर्त्य मरणकर्मन्त्रजा जायमानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे तदेव ते म-
रणधर्मोऽमृतममरणमिति । न त्वं त्रियमे त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १६७ ॥

उपपन्नं चैतदित्याह—

अथापि च स एवायं विरुद्धः पृथक्प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते दृश्यवे चापि सारूप्यं देहत्वमेवा-
न्यत् ॥ १६७ ॥

अपि च स एवायं पृथग्विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधा भूत इति
लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोर्देहमात्रं तु भिन्नदेहत्वमिति । सा(स्वा)धिकस्त्व ॥ १६७ ॥

यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावदेव नेत्याह—

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण
कीर्तिः(र्ति) स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६८ ॥

ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां सांपरायेण
परलोकेन संबन्धा(द्धा)नां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवंकर्माऽस्यायं पौत्र
इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥ १६८ ॥

एवमपरोऽपरः परेषाम् ॥ १६९ ॥

एवमनेन प्रकारेण । कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६९ ॥

आ भूतसंगुचात्ते स्वर्गजितः ॥ १७० ॥

भूतसंगुचो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणः स्वर्गजितो भवन्ति ॥ १७० ॥

पुनः सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ १७१ ॥

प्रलयानन्तरं सर्गः । तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे
श्रूयते ॥ १७१ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति गार्हस्थ्यं मेव वरिष्ठमिति ॥ १७२ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो, यज्ञ-
मनुप्रदानं य एतानि कुर्वते तैरु(रि)त्सह स्मो
रजो भूत्वा ध्वंस्मतेऽन्यत्प्रशंसन्तीति ॥ १७३ ॥

त्रयीं विद्यानां(विद्यां) त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदित्यादिकम् ।
प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तित्ययम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिसोमयागा-
न्तम् । अनुप्रदानमन्तर्वेदि नहिर्वेदि प्रदानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वते तैरुत्ते(रित्ते)रेव
सह वयं स्मः । त एवास्माकं, सहायाः । अन्यदूर्ध्वरेतसामाध्रमादिकं प्रशंसन्तुर्यो रजः

पांसुला(भूत्वा) ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः ॥ १७१ ॥

यद्येवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां सुकीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । य(त)था प्रतिपिद्वेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्धयेयुस्तत्राऽऽह—

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं
वनस्पतेर्न परान्दिश्यन्ति ॥ १७४ ॥

तत्र प्रजासंताने ये पापस्य कर्नोरस्त एव ध्वंसन्ति । ध्वंसनेऽपि न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति कीटादिदूषितं तदेव पतति न वनस्पतिं शाखां वा पातयति तद्वत् ॥ १७४ ॥

नास्यास्मिद्धोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा
परस्मिन्कर्मफलैः ॥ १७५ ॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्यास्मिन्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तो यथा—पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः वर्तता नास्ति तथा परस्मिद्धोके कर्मफलैरपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १७५ ॥

अथापि प्रजापतेर्ऋषीणामित्यर्थं सर्गः ॥ १७६ ॥

प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च गरीच्यादीनामयं सर्गो देवो हि नि(वि)सर्गान्तः (देवादिस्तिर्यगन्तः) । न (ते) चाध्वस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पाप-
कृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वंस(स)सेयुस्तदेतन्नोपपद्यते । पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति ॥ १७६ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १७७ ॥

तत्र सर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयः प्रकृतयः शरीराणि परा उत्कृष्टा ज्वलन्त्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सधर्मिषण्डलम् । श्रूयते च—‘मुक्तां वा एतानि ज्योतीर्भूवि यन्नसन्नाणि’ इति । इदमपि प्रमाणं पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषामपि न ध्वंस इति ॥ १७७ ॥

स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वाक्यित्सशरीरोऽन्त-
वन्तं लोकं जयेद् “दर्श्वर्गं लोकं जयेद्” भिस्वर्गं
लोकं जयतीति संकल्पसिद्धिः स्यान्न तत्रो जयेद्या
(जयेद्यमा)श्रमाणाम् ॥ १७८ ॥ [ख० १७] ।

कर्मावयवेन तपसा पूर्वाङ्गितानां कर्मणा भुक्तशेषैकदेशेन तपसा वा तत्रिण कश्चि-
दूर्ध्वरेता सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयेदभिस्वर्गं लोकं जयतीति यत्तस्यासं-
वेऽपि यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यका-
रणमिति । ' तदेवमे(मै)काश्रम्यं त्वाचार्य ' इत्येव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—
सर्व आश्रमा दूषिता अदूषिताश्च भवन्ति । ततश्च तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः
क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥ १७८ . (सं० १७) ।

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका
धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥ १७९ ॥

उक्तवत्प्र(क्ष्य)माणसंकीर्तनं श्रोत्र(तृ)बुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्तेषादयः
सर्ववर्णानां साधारणा धर्माः । अध्ययनादयस्त्रयाणाम् । अध्यय(ध्याप)नादयो ब्राह्म-
णस्य । युद्धादयः क्षत्रियस्य । कृत्यादयो वैश्यस्य । शूद्राणां शूद्रस्य । राजाऽभिपिच्छो
विवक्षितः । तस्यैव हि वक्ष्यमाणं धर्मजातं संभवति ॥ १७९ ॥

दक्षिणाद्वारं वेदम पुरं च मापयेत् ॥ १८० ॥

वेदम गृहम् । पुरं नगरम् । तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् । अ(स्थ)पत्यादिभिः
कारयेत् । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तथोक्तम् ॥ १८० ॥

अन्तरस्यां पुरि वेदम ॥ १८१ ॥

सर्वेषामेव पुराणां मध्ये या पूतस्यामन्तरस्था पुरि वेदम मापयेदात्मनः ॥ १८१ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ १८२ ॥

तस्य वेदमनः पुरस्ताद्वसथः कारयितव्य । एतस्य वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । आस्था-
नमण्डपः । तस्याऽऽमन्त्रणसंज्ञा ॥ १८२ ॥

दक्षिणेन पुरं दक्षिणोदम्वारं सभा कार्या यथोभयं
संदृश्येत बहिरन्तरं च ॥ १८३ ॥

दक्षिणेनेत्येवन्तम् । पुरमिति 'एनया द्वितीया' इति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोऽ-
दूरे सभा कार्या । तथा दक्षिणोदम्वारं दक्षिणग्यामुत्तरस्यां दिशि द्वारे यस्याः सा
तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्, संदृष्टवृत्तं यच्चाभ्यन्तरवृत्तं तदुभयमपि यथा
संदृश्येतेति । किमर्थमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्रैवाजसा अग्रयः स्युः ॥ १८४ ॥

वेश्मन्यावसथे समायामित्येतेषु सर्वेष्वेवावस्थानेषु लौकिकाग्नयोऽजस्ताम्रयः स्युः
रविच्छेदेन धार्याः ॥ १८४ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ १८५ ॥

तेष्वेवाग्निषु नित्यमाग्निपूजा कार्या । यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः ।
मन्त्रान(व)पि ताने(वे)व द्रव्यमपि तदेव ॥ १८५ ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानितीन्वासयेत् ॥ १८६ ॥

आवसथाह्ये स्थानेऽतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्यानिनि । अवर-
पर्यायोऽवराध्यशब्दः । यदि सर्वांन्वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्वासये-
दिति ॥ १८६ ॥

तेषां पूजा श्रेयस्यात्मनः कार्या ॥ १८७ ॥

आत्मनो यत्क्रियते ततोऽपि श्रेष्ठा पूजा कार्याऽतिथीनाम् । तेभ्यो या पूजा
साऽऽत्मकार्यादपि श्रेष्ठाऽऽवश्यकी ॥ १८७ ॥

तेभ्यो यथागुणमावसथमन्नपानं च विदेयम् ॥ १८८ ॥

तेषामतिथीना यथागुणं विद्यावृत्ताद्यनुगुणमावसथादि विदेयं विशेषेण देयम् ।
आवसथं पाकार्यं (अपव)करकादय(दि) । अन्नमोदनादि । पानं तक्रादि ॥ १८८ ॥

सर्वाणीतथ स्याद्गुरुनमात्पाश्च नातिजीवेत् ॥ १८९ ॥

गुरुः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवेत् । भक्षभोज्याच्छेदनादिषु
तान्नातिशयीत ॥ १८९ ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमात्पाभ्यां

वाऽन्नसीदेदभावात्कथित् ॥ १९० ॥

अस्य राज्ञो विषये क्षुधाऽऽहारमावेन बुभुक्षया । रोगेण व्याधिना । हिमेन नीहारेण ।
वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । भातप आदित्यरादिमातपः । एतैः प्रकारैरमावादानुद्धिपूर्व
वा नरारिर्न कश्चिद्(द्वा)क्षणोऽवसीदेवसन्नो न स्यात् । राज्ञोऽप्ययमपराधो यथाऽऽ-
हाराद्यमावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । आपस्तम्बे विशेषः— ‘ बुद्धिपूर्व वा कश्चित् ’ ।
तस्यार्थः— बुद्धिपूर्व वेत्यत्रोदाहरणम् । यदा कश्चित्करणं मृगं वा दाप्यो भवति
तदा नासौ हिमात्पायोरुपवेशयितव्यः । भोजनादिवि(द्वा नि)रोधय(द्वा यः) ।
तथा कुर्वाणो(नं) राजा दण्डयेदिति ॥ १९० ॥

सभायां मध्येऽधिदेवनमुद्धत्पावोरुयासांनिवप

(पे) यथार्थान्पुग्मान्वैभीतकान् ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्तायां सभार्या मध्येऽधिदेवनं यस्योपरि कित्वा असौर्दीव्यन्ति तत्स्या-
नमधिदेवनम् । तत्पूर्वं काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धृत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्यु-
ग्मसंख्यान्विभूतवृक्षस्य विकारभूतान्यथार्थान्यावद्भिर्द्युतं निर्वर्तते तावतो निवपति । यः
व[कः, य]स्तत्र नियुक्तः । स हि तन्नामा ॥ १९१ ॥

आर्या विशुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ॥ १९२ ॥

आर्या द्विजांतयः । विशुचयोऽर्धशुद्धाः सत्यशीलाः सत्यवादिनः । एवंभूता एव
पुरुषास्तत्र दीवितारो देवितारः स्युः । [ते] एवं तत्र देवितुं लभत (न्ते) इत्यर्थः ।
तत्र- (ते च) तत्र देवित्रा (त्वा) यथापहिता (भाषितं) विहितपणं सनि (मि) काय
दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे वमायमहरहः प्रतिभासं प्रतिज्ञं वसं सरं दद्यात् । स एव
स्थानान्तरे दीव्यता (तो) दण्डयेत् । सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

१९१ गच्छंल्लिख (गच्छे शक्तिक) वृद्धेस्तु सद्भिः क [भिकः] श्रद्धकं शतम् ।

गृहीत्याद्धूर्तकित्वादितराद्दशकं शतम् ॥

स सम्यक्पालितो दद्याद्वाइ (ज्ञे) भागं यथाकृतम् ।

सि (नि) तमुद्गा (द्मा) हयेजैत्रं (ज्ञे) दद्यात्स्रल (त्यं) वदा (चः)

क्षयी (भी) ॥ १९२ ॥

सर्वधर्माणां सर्वधर्मानुष्ठानानि नियमेषु च युक्तः

स्पात् ॥ १९३ ॥

सर्वेषां धर्माणां स्वधर्मानुष्ठानानि नियमेषु च स्वधर्मानुष्ठानं प्रजापालनादि तत्र ये
अनि (ये नि) यमाः (मा नी) अनीतवस्तेषु च युक्तः सावधानः स्याद्भवेत् । अनीतयो
न कार्या इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

आयुधग्रहणं नृत्त्यगीत्वादित्राणि राजाधीनभ्योऽन्यत्र

न विद्येरन् ॥ १९४ ॥

आयुधग्रहणादीनि राजाधीनभ्यो राजवत्ता ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्
भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवत्याचारः ॥ १९४ ॥

क्षेमकृद्राजा न चास्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा

तस्करभयं विद्यते ॥ १९५ ॥

अस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं न भवति । स एव राजा क्षेमकृत् क्षेम-
करो न त्वन्यः शतं तुभ्यामिति ददातोऽपि ॥ १९५ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाहणेभ्यो
यथार्हमनन्ताह्निकामभिजयति ॥ १९६ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथार्हं
विद्यावृत्ताद्यनुगुणं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । दददमन्ताह्निकामभिजयति ॥ १९६ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिहीर्षमाणो राजा यो हन्यते
तथाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ १९७ ॥ (ख० १८) ।

ब्राह्मणत्त्वानि चोरादिभिरपहृतान्यपनिहीर्षमाणो(णो ब्राह्मणे)भ्य आदा(दाना)
यापजित्य ग्रहीदुमिच्छन्नसौ राजा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ
इत्याहुर्धर्मज्ञाः । संप्राप्ते युद्धयज्ञे तस्याऽऽत्मा नृपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाह ।
अन्तरा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुः । आत्मा तु पशु-
स्थानीयः । प्रत्यानिर्नीपितं द्रव्यं दक्षिणा । भूमे तं यज्ञमित्याहुरिति ॥ १९७ ॥ (ख० १८) ।

एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमन्ता-
स्तनुत्यजः ॥ १९८ ॥

अन्ये राजव्यतिरिक्ता अपि यदि शूराः सन्तो ब्राह्मणस्वपहाराभिर्युध्यमानाश्चोरैर्हता-
स्तेषामपि तथैव दक्षकृता फलं पूर्वोक्तं भवति । प्रयोजनग्रहणमन्यस्यापि धर्मस्य कार्य-
स्योपलक्षणम् । तदेवमपि युध्यमानास्तथैव फलं लभन्ते ॥ १९८ ॥

ग्रामेषु निगमेषु चाऽऽर्याङ्गुचीन्सत्यशीलान्ध-
र्मार्थिकुशलान्प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ १९९ ॥

ग्रामादिषु प्रजासंरक्षणार्थमेतादृशान्पुरुषास्त्रैर्वर्गिकान्स्थापयेद्वर्षकारिणः शुचिर्निर्म-
लान्तःकरणान्सत्यवादिनो धर्मज्ञानवर्द्धास्त्रैर्वपि कुशलान् ॥ १९९ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

तेषां निष्कानां ये पुरुषास्तेऽपि तथागुणा आर्यादिषुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षम् ॥ २०१ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् ॥ २०१ ॥

कोशो ग्रामेभ्यः ॥ २०२ ॥

ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु कोशो रक्ष्यः । ग्रामेभ्यः ' यतश्चाध्वकालपरिमाणं तत्र
पञ्चमी पक्ष्या ' इति पश्यन् ॥ २०२ ॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तैरतिदाप्यम् ॥ २०३ ॥

६ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्यासमेतम् । २१७

तत्र योजनमन्त्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते न(नि)युक्तास्तत्रातिद्यूः ।
राजा तैस्तत्प्रतिदापयेदिति ॥ २०३ ॥

धर्म्यं शुल्कमवहारयेत् ॥ २०४ ॥

ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः—मूलफलपुष्पौषधमकरमिति ॥ २०४ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ २०५ ॥

श्रोत्रियाद्राज्ञा करो न ग्राह्यः ॥ २०५ ॥

सर्ववर्णानां स्त्रियः ॥ २०६ ॥

अकरा इति परिणामः ॥ २०६ ॥

कुमाराश्च माख्यञ्जनेभ्यः ॥ २०७ ॥

व्यञ्जनानि श्मश्र्वादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ २०७ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ २०८ ॥

विद्यामुद्दिश्य गुरुषु ये वसन्ति तेऽसमाप्तविद्या अन्यकराः ॥ २०८ ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ २०९ ॥

धर्मपरा इति किम् । येऽभिचारकमन्त्रासिद्धये तपस्तप्यन्ते तेऽकरा मा भूजन्ति
॥ २०९ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ २१० ॥

त्रैवर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिर्यः स शूद्रोऽप्यकरः ॥ २१० ॥

अन्धमूकवाधिररोगाविष्टाश्च ॥ २११ ॥

अन्धादयोऽप्यकराः ॥ २११ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहेः ॥ २१२ ॥

ये परित्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहैर्वर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः
प्रतिषिद्धस्तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननप्यः प्रभानिनो
बालवृद्धतरुणप्रजा(शा)ता(न्ता) इति ॥ २१२ ॥

अनुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन्कुमारीं

वा वाचा वाध्यः ॥ २१३ ॥

यत्र परदारा आवस(आस)ते कुमारी(री) वा पतिवरा तत्र युवाऽलंकृतोऽनुद्धिपूर्व-
मज्ञानादनुप्रविशन्वाचा वाध्य 'अन्ना(त्रे)पमास्ते मा(मा) प्रतीक्षत(विशः)'
इति ॥ २१३ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ २१४ ॥

यस्तु जानन्नेव प्रलोभनार्थं दुष्टभावः प्रविशति स दण्ड्यः । द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥ २१४ ॥

संनिपाते वृत्ते शिक्षच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २१५ ॥

संनिपातो मैथुनम् । तस्मिन्वृत्ते शिक्षच्छेदनदण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिक्षस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिक्षस्य च्छेदनमिति ॥ २१५ ॥

कुमार्थी तु स्वान्यादाय वास्यः ॥ २१६ ॥

कुमार्थी तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः ॥ २१६ ॥

अथ राज्ञा भृत्ये ॥ २१७ ॥

अथ संनिपातात्प्रभृति परदारकुमार्थी राज्ञा मृत्योः प्राप्ताच्छादनेन मर्त्ये ॥ २१७ ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २१८ ॥

अतः प्रथमात्संनिपातादूर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये । यथा पुनर्मैथुनं न चरतस्तथा कार्ये ॥ २१८ ॥

चरितनिर्वेपं स्वामिम्योऽवसृजेत् ॥ २१९ ॥

एवं ते यदि निरुद्धे निर्वेषमुपगच्छतस्तदा स्वामिम्यस्ते अवसृजेत् । परदारान्मर्त्ये श्वशुराय वा कुमारीं विधे आश्रये वा । अनम्युपगमे तु तस्य प्रायश्चित्तं यावज्जीवं निरोधः । २१९ ॥

चरिते यथापुरं धर्मसंबन्धः ॥ २२० ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मेण संबन्धो भवति, यस्मादेवं तस्मादपश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् । यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥ २२० ॥

परदारमसङ्गादिदमुच्यते—

न सगोत्रस्थानीयां परेभ्यः समाचक्षीत ॥ २२१ ॥

योऽनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन्मार्थं परत्र नियुक्ते मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा सगोत्रस्थानीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती मर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः सा भर्तृपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । मर्ता तु त्रास्यन्तगोत्रां तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः (म्योऽ)नगोत्रेभ्यः समाचक्षीत । इयमनपत्याऽस्यामपत्यमुत्पाद्य[ता]मिति । सगोत्राथैव तु समाचक्षीतेति ॥ २२१ ॥

किंच—

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ २२२ ॥

कुलाय स्त्री कन्या कचिद्देशेषु दीयते । गोत्रे यैः कैश्च(श्चि)दप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना—

अमर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं नातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्धेषु दृश्यते ॥ इति ॥ २२२ ॥

तामिमं नियोगं दूषयति—

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ २२३ ॥

केषुचिद्देशेषु यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथाऽपि तदद्यत्वे विप्रतिपिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याजेनापि मर्त्यव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गापत्तिः ॥ २२३ ॥

सगोत्रा(त्र)विषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीत्याह—

अविशिष्टं परत्वं हि पाणेः ॥ २२४ ॥

येन पाणिना पूर्वमाग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः तस्याः कन्यायाः पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेव पाणेः परत्वमाविशिष्टं समान तस्मादविशेष इति । अवशिष्टमित्यवपाठः ॥ २२४ ॥

पाणिरन्यो भवति को दोषः—

तद्व्यतिक्रमे पुनरुभयोर्नरकः ॥ २२५ ॥

तस्य पाणैर्व्यतिक्रमे पुनरुभयोर्दम्पत्योर्नरको भवति । पुनरिति प्रसिद्धद्योतको निपातः ॥ २२५ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भ-
णादपत्यात् ॥ २२६ ॥

योऽयं दम्पत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयः स एव वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रकारेण यदपत्यमारभते तस्मादेवमारम्भ-
माणादपत्याद्वर्षीयानिति । अपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥ २२६ ॥

वाश्य आर्यः शूद्रायाम् ॥ २२७ ॥

आर्यैर्वर्णिकः शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्राद्वाश्यो निर्वास्यः ॥ २२७ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ २२८ ॥

शूद्रस्त्वार्यायां त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो बध्यः । आर्यात्रैवर्णिकाः । शूद्रायां परमा-
र्यायां प्रसक्ता एतत्र(च)यन.(योऽन्तः)पुराधि(दि)ध्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयमेव
गच्छति तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं शिश्रच्छेदनं द्रष्टव्यम् । तथा च
शूद्राधिकारे गौतमः—‘आर्यरूपधिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहारश्च गोप्ता चेद्बधोऽधिकः’
इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोम्ये(न) गमनमात्रे बध उक्तः । यथाऽन्त्यजात(ः) ।

स्वजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये बधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम् ॥ इति ।

सोऽनुबध्याभ्यां सा(बन्धाभ्यासाद्य)पेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘वाङ्मय आर्यः शूद्रायाम्’
इत्याचार्यवचनमनुबध्याभ्यां सापेक्षः(क्षमः) । ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे वा शूद्रा
तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

दारं चास्य कर्षयेत् ॥ २२९ ॥

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन मुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्षयेत् । तच्च नियमो
पवासैर्यां प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

ब्राह्मणस्तत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।

अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्ते भवेत्तु या(न नेत्रराः ॥ इति ॥ २२९ ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाः सकृत्संनिपाते पादः पतति ॥ २३० ॥

अन्यः पूर्वः पतिरस्या अन्यपूर्वा । परमार्था । तस्याः सवर्णायाः सकृद्गमने पादः
पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुरीयोऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं
ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च क्षत्रि(श्रोत्रि)यभार्यायामृतकण्ठे कामतः प्रथमदूष-
कस्य ब्राह्मणस्य । तत्र गौतमः—‘द्वे परदारौ श्रोत्रि श्रोत्रियस्य’ इति ॥ २३० ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ २३१ ॥

एवमभ्यासे प्रत्याभ्यासे पादः पादः पतति ॥ २३१ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ २३२ ॥

चतुर्थे संनिपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णं द्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् । तृतीये नव
वर्षाणि । द्वितीये षट् वर्षाणि । एतच्च प्रतिप्रयोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदूषकस्य । एकस्यामेव
त्वभ्यासे कल्प(ह्य्य)म् । तत्र ‘यत्पुंसः परदारेषु तथैतां चो(चा)रथेद्मृतम्’
इति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतिप्रयोगं पादः पतति । तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ २३२ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्याऽऽर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ २३३ ॥

५ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

२२१

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यमाक्रोशति निन्दति विगर्हते तदा
तस्य जिह्वा च्छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाऽऽह—

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

गौतमस्तु—‘ शूद्रो द्विजातीनाभिः सं] घायान्हित्य च वाग्दण्डपरुष्याम्यामङ्ग-
मोच्यो येनोपहन्यात् ’ इति ॥ २३३ ॥

वाचि पथि शय्यायामासने वेत्ति समीभवतो
दण्डताडनम् ॥ २३४ ॥

यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यैः समी भवति न तु तदर्धभूतं तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं
स दण्डेन ताडयितव्य इति वाच्यम् । अयमस्य दण्डः ॥ २३४ ॥

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय
वधा(ष्यः) ॥ २३५ ॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः । पुरुषवधादिषु निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं
कृत्वा पश्चाद्वधो मारयितव्यः ॥ २३५ ॥

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ २३६ ॥

एतेषु निमित्तेषु ब्राह्मणस्य चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः । पृष्ठबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये
यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।
‘ अक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ’ इत्यादिस्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति कश्चित्पाठे रेफलोप-
श्रान्तः ॥ २३६ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहसि बोधयेदा समा-
पत्तेः) ॥ २३७ ॥

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तानि(क्षि)यमानतिक्र(का)मति तं नियमातिक्रामिणमन्यं वा
प्रतिषेधा(पिद्धा)नां कर्तारं रहसि बोधयेत् । तं निगदि(डि)तं निरुध्या(न्ध्या)त् ।
आ समापत्तेः यावदसौ नियमान्प्रतिपत्त्येत ‘प्रतिपिद्धेभ्यो निर्वर्तिष्ये’ इति ब्रूयात् ॥ २३७ ॥

असमापत्तौ वाड्यः ॥ २३८ ॥

यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापयेत ततो वाड्यो निर्वार्यः ॥ २३८ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातकस्तु श्व[कः श्व]शुरो राजेति

त्राण५ स्मुरभ्यत्र वध्यात् ॥ २३९ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने

पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्ते राजानं, आचार्यो ब्रूयात् 'अहमेनमतः पा[वा]रनि[यि].
प्यामि मुच्यताम[य]मिति' ततोऽहदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डः । अर्धदण्डे प्राप्ते ताडनम् ।
ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विमृजेत् । एवमृत्विगिति । आतको विद्या-
नताम्याम् । राजा, अनन्तरादिः सर्वः । एते राज्ञः संमान्याः । अतस्ते दण्डस्य घ्राणं
स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र बध्यात् ।
यस्य वधानुगुणोऽपराधो न तस्याऽऽचार्यादयोऽपि घ्राणम् । हस्तव्य एव स इति
॥ २३९ ॥ (ख० १९) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेववर्दीक्षितविरचिताया-

मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

क्षेत्रं परिगृह्णात्थानाभावात्फलाभावे यः समृद्धः
स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैश्यवृत्तिः परक्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्ण यदुत्थानं पतितं कृषिविषयं न कुर्यात्तदभावा-
त्स्वफलं न स्यात्तस्मिन्निमित्ते स कर्षकः समृद्धेरेव तस्मिन्भोगे यद्भावि फलं तदपहार्योऽ-
पहारयितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दातव्यः ॥ १ ॥

अवशिन्नः क्रीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

क्रीनाशः कर्षकः । तस्यावशिनोऽस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे स चेत्कृषिकर्म न्य-
सेद्विच्छिन्नात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावाद्
(ला)र्धदण्डः । अपर आह—अवशी, अवश्योऽविधेयो यदि क्षेत्रं परिगृह्णावशि (शिनः)
क्रीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् स्वयं कुर्यात्तदा स परिगृह्णो दण्डेन ताडयितव्य इति ।
यदि आऽवशिन्न इति बहुव्रीहिः यस्य क्रीनाशस्या(स्य) वशी, स्वतन्त्रः क्षेत्रवाज्जास्ति स
यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेत् कुर्यात्तस्य स्यादण्डताडनं दण्ड इति
राजपुरुषस्य ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पशुपो गोपालः । तस्यापि कर्मन्यासे पालनस्याकरणेऽस्य दण्डेन ताडनं दण्डः
॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

ये चास्य(स्मै) पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावरोधनमपहरणं कर्तव्यम् । अन्यस्मै गोपाय समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हिंत्वा व्रजम(मा)शिनः कर्षयेत्पशून्नातिवापे-
यात् ॥ ५ ॥

ये पशून्ये(पातयेत्) पशवो गोलंनियंधो.(तुः)तं व्रजं हिंत्वाऽस्याऽऽविर्भावयितारो भवन्ति तास्तूपकर्षयेद्बलादिना कृशान्कुर्यात् । किञ्चक्षितं तदा राजपुत्रादयो वान-
तिवाष्टपेतं नातिवापवं कुर्यान्न ताडयेत् ॥ ५ ॥

अवरुध्य पशूनां हरणे नाशने वा स्वामिभ्योऽ-
वसृजेत् ॥ ६ ॥

यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भयस्थानेषु विस्त्रज्योपेक्षया मारये-
न्नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिमिरपहरणम् । तस्मिन्नाति स स्वामिभ्यः पशूनवसृजे-
त्प्रत्यर्पयेत् । पश्वभावे मूल्यम् ॥ ६ ॥

प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृष्टान् ग्राममानीय स्वामि-
भ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥

क । यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ७ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्यत् ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८ ॥

तत ऊर्ध्वं न सूक्षेत् ॥ ९ ॥

ततो द्वितीयात्प्रमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सूक्षेत् । न तस्मिन्नि-
पय उपेक्षेत ॥ ९ ॥

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले फले
पुण्ये गन्धे ग्रासे शाक इति वा[चा]
वाध्यः ॥ १० ॥

एधोदकं वैधोदकम् । ग्रासो गवाक्षयो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यद्व-
ति(य. परपरि)ग्रहोऽयमित्यविद्वानजानन्नेवो(धो)दकमादत्ते गृह्णानि स तस्मिन्विषये नि-
युक्तेन राजपुरुषेण प्लुतया वाचा बाध्यो निवार्यः ॥ १० ॥

कुटुम्बिनौ दम्पती घनस्य परिग्रहे विनियोगे च वै(ईशा)ते । ययप्येवं तथाऽपि
मर्तुरनुज्ञया विना सा(स्त्री) न वियोज्यमर्हति । मर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं न
हि मर्तुः प्रवासे नैमित्तिके संदाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ १६ ॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ १७ ॥

तयोर्दम्पत्योरनुमतेऽ(नु)मतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयस्तद्धि तयोरैहिणामुष्मिकेषु
वर्तेरन् । दिव्यविनियोगेनापि ॥ १७ ॥

विवादे विद्याभिज्जमसंपन्ना मेधाविनो धर्मेष्व-
विनिपातिनः ॥ १८ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्भिप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र वृद्धाः परिणतवयसो मेधाविन
ऊहापोक्कुशला धर्मेषु वर्णाश्रमयुक्तेषु वेद्याऽविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादस्त-
द्रहिताः ॥ १८ ॥

संदेहे लिङ्गतो देवेनेति विचिन्त्य ॥ १९ ॥

ते वा निर्णयन्तः संदेहस्थेषु लिङ्गतोऽनुमानेन देवेन तत्प्रमाणादिना । इतिशब्दः
प्रकारे । यच्चान्यदेवं युक्तवचनव्यापादितेन विचिन्त्यार्थिस्थितिमन्विष्य निर्णेतारः स्युरि-
त्याहुतेन वाच्यसमाप्तिः ॥ १९ ॥

अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे प्रातरग्राविद्धेऽवामन्ते राजवत्पुभतः समाख्या-
न्सर्वानुमते मुख्यः सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ २० ॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् । प्रातर्मध्यदिनादिषु प्रापयोद्वेष्टावृत्तिभिर्द्ध्वा तत्स-
मीपेऽवामन्त उदकुम्भमपि विधाय तत्समीप ईक्ष्य वा जपति । राजाधिष्ठिते सद्गति,
उभयत उभयोरपि पक्षयोः सत्यवचनेन साक्षिणो यद्वा वि फलं तत्सत्यं ब्रूयात् । अनृतं
त्यक्त्वा स्वर्गमेष्यति । उक्त्वा ततो महाघोरं नरकं प्रतिपद्यते । इत्यादिना प्रकारेण
समाख्या(न्) प्राङ्निवाकादिति पृष्ट इति शेषः । अर्थिप्रत्यर्थिनोः सभ्यान्
चानुमतौ सत्या साक्षिणि उ(गुणैरु)तेतो दोषैश्च वर्जितः साक्षी प्रशस्तं स्पष्टमर्थसत्यं
यथाऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥ २० ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ २१ ॥

साक्षिणाऽनृतमुक्तमिति प्रतिपन्ने राजा दण्डं प्रणयेत् । अत्र मनुः—

यस्य दृश्येत सप्ताहात्कूटवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दायाव(प्यो दमश्च) सः ॥ इति ॥ २१ ॥

न केवलमसत्यवचने राज्ञा दण्ड्यः किं तर्हि—

नरकश्चात्राधिकः सांपराये ॥ २२ ॥

सांपरायः परलोकः । तत्र नरको भवति । तेन—

राज्ञा निधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

अस्याऽऽपद्विषयकत्वम् ॥ २२ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतप्रशंसा च ॥ २३ ॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येनं प्रशंसन्ति । अपि देवाः ॥ २३ ॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ २४ ॥

स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । न तस्यामप्यधिगताया कर्म परितिष्ठित इति ॥ २४ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ २५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्यापाढाहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति । अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेषोऽयं या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चोपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ २५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्यापाढाहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-

मुञ्जवलाया वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सप्तविंश. प्रश्न. समाप्तः ।

=====

इति कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

—•—•—•—

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(पितृमेधापरपर्यायमष्टाविंशैकोनविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवशास्त्रिकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

अथाष्टाविंशप्रश्नारम्भ ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

वदनकुञ्जरमध्रदलद्युतिं त्रिनयनं च चतुर्भुजवामनम् ।
कनकरत्नसुशोभितशेखरं गर्णवर्ति*प्रथमं प्रणमाम्यहम् ॥
कुमुदकुन्दसिताम्बरधारिणी विमलमौक्तिकहारसुशोभिताम् ।
सकलसिद्धगणैरपि सेवितां परिणमामि मजामि च शारदाम् ॥
सत्यापाढमृषिं वन्दे यत्प्रसादादमी वयम् ।
स्वर्गादिमोक्षपर्यन्तां वैदिकीं सिद्धिमाप्नुमः ॥
ग्रन्थानालोच्य माष्पादीन्महादेवेन धीमता ।
भरद्वाजैर्निबद्धस्तु पितृमेधोऽनुवर्ष्यते ॥

इह तावत्सूत्रकारेण भगवता व्याख्यातानि वैतानिकानि गार्होणि च कर्माणि ।
अथेदानीं पितृमेधारूपः पुरुषसंस्कारो व्याख्यायते—

अथातः पितृमेधिकम् ॥ १ ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । पूर्वोक्तानि कर्माणि जीवितां पुरुषाणां जातकर्मप्रभृतीनि
नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तानि जातकर्माद्युपनयनान्तान्यभयं साधयन्तीति । पुरुष-
संस्कारश्च नित्यानि ब्रह्मचर्यं च नित्यं अरुणापाकरणत्वसंस्कृतेस्तथा सोमान्तानि च
प्रजोत्पत्तिश्च । प्रायश्चित्तं च द्विविधं पुरुषावराधे कर्मावराधे च ते सर्वे
जीविताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं मृतस्य कर्मोच्यते—

पुरुषाहुतिर्द्विस्य प्रियतमेति विज्ञायते ॥ २ ॥

पुरुषस्य मृतस्याऽऽहुतिर्देहनम् । तस्योभयं प्रयोजनं पारलौकिकफलानुभवयोग्यतापत्तिः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्तिश्चेति वदिष्यत्याचार्यः । पठितानि च सूत्रकारेण यच्छ्रमशानमुच्यते, नानाकर्मणामेषामन्ते पुरुषसंस्कारो विधीयते । अतः परमनन्तफलं स्वर्गशब्दं श्रूयत इति तत्रैवं विवेको द्रष्टव्यः ।

स्ननं दहनं त्याग इति या त्रिविधोच्यते ।

शरीरसंस्क्रिया ह्यस्य परलोकजनयावहा ॥

विधिः श्मशानसंयुक्तो योऽन्यःसंचयनादिकः ।

कर्मोपयुक्तदेहस्य प्रतिपत्त्यर्थं एव सः ॥ इति ।

एवमवस्थाविशेषसंयुक्तो मरणसमनन्तरानुष्ठेयः संस्कारो विधीयते । स्ननं दहनं त्याग इति तावन्मृतस्य परलोकार्थं इष्यते । तेन हि पारलौकिकसुखानुभवयोग्यता भवति । स एष यज्ञायुधी यजमानो ह वै सुवर्गं लोकमेति, इति श्रुतेः । 'मृतस्यापि संस्कारः श्रौत इष्यते । प्रत्येकं पुरुषस्य पायनः, इति च स्मृतिः । अतः परमनन्तफलः स्वर्गशब्दः श्रूयत इति सूत्रकारवचनामृतसंस्कारेणामुं लोकम्' (बौ० पि० ३-१-४) इति बोधायनवचनाच्च । तत्र संस्कारतारतम्यात्पारलौकिकसुखानुभवतारतम्यमनुसंधेयम् । अत एव ब्रह्ममेधे—कतूनामुत्तमः कतुः (भ० पि० २-१) इति वक्ष्यति । ततश्च ब्रह्ममेधे स्वनुष्ठेने कृत्स्नसुकृतानुभवयोग्यताऽन्यत्र तत्तदनुगुणानुष्ठानानां हासः । न चैवं सतीतरसुकृतवैषम्यम् । जन्मान्तरेषु तत्फलानुभवसंभवात् ।

ननु मृतसंस्कारेणामुं लोकमित्यत्र मृतसंस्कारशब्दः स्ननादिरूपसमनन्तरसंस्कारमात्रवचनो न पुनः सर्वपैतृमेधिककर्मवचन इति कुतोऽवसीयते । संचयनादेः पैतृमेधिकस्य कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थतावगमात् । तानि कर्माणि तत्तद्वर्माग्वितानामेव विधीयन्ते न पुनः शास्त्राधिकाररहितानामपि । शानुपेतानां कन्यानां वा पैतृमेधः । दहनकल्पे न कल्पे(लप्ये)रन्ननुपेतान्कन्याश्चेति शास्त्राधिकाररहितानामन्ते निषेधात् । अथैतेषां कुम्भान्नमिति चानुष्ठितकर्मतारतम्यानुसारेणानुसंचयनादिसंस्कारतारतम्यविधानाच्च । तस्मात्स्नननादेः समनन्तरसंस्कारस्य परलोकजनयार्थताऽतः परस्य संचयनादेः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थतेति विवेक उपपन्नः ॥ २ ॥

आहिताग्नेर्मरणसंशये प्राचीनाविती दहनदेशं

जोषयते ॥ ३ ॥

आहिताग्नेर्दोषा रोगादिभिर्हेतुभिर्मरणसंशयः मरणं संभवेत्तदा[तस्य] तद्देशं दहनार्थं भवकाशं जोषयते सेवतेऽध्वर्युः ॥ ३ ॥

दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणमनिरिणमसुपिरमनूपरमभङ्ग-
रमनूपहवमविस्रग्यार्थमनूपच्छन्नं प्रवणम् ॥ ४ ॥

कीदृग्गुणविशिष्टं—दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणं दक्षिणापरस्यां दिशि निम्नजातिशययुक्तम् । अनिरिणं यत्र तृणानि नोत्पद्यन्ते तदिरिणम् । ततोऽन्यदनिरिणम् । यत्र मूषककुली-
राखुकीटादिकृतसुपिरं न विद्यते तदसुपिरम् । ऊपा(सारमृत्तिका) । नानाकीटकमृद्धि-
शेषास्ते यत्र न विद्यन्ते तदनूपरम् । यत्र शैथिल्यं न विद्यते न च नदीप्रवाहादिर्भवि-
ष्यतीति संभाव्यते तदभङ्गुरम् । यत्पुरुषान्तरदहनचण्डालनिवासादिभिरुपहतं न भवति
तदनूपहतम् । यत्र विविधं दारणं प्रदरादिकं न विद्यते विदारणं तदविस्रग्यार्थम् । एवं-
लक्षणं देशं दहनाय परिगृह्णीयात् । कः पु(नर)त्र परिग्रहीता । यो दहनादिसंस्कार-
कर्ता श्रूयते स इत्यनुसंधेयः । तत्राऽऽह बौधायनः—अथावशिष्टप्रयोगे मरणसंशये
ब्रह्म सत्समृत्य दश दानानि कृत्वोत्क्रान्तिगां दद्यात् ।

अत्युत्क्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्तिविमुक्तये ।

तुभ्यं संप्रददाम्येनां गायत्र्योत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥ इति ॥

अथ पुत्रः पौत्रो दत्तको वा पत्नी दौहित्रो भ्राता तत्पुत्रः पिता स्वस्त्रीयः सपिण्डो
जामाता वा यथाक्रमं संस्कर्ता पितृमेधेन वा होतृमेधेन वा ब्रह्ममेधेन वा यथाप्राप्तं
संस्कुर्यात् (बौ० शं० पि० १-३) इति । एतेन माध्यादीनां पुत्रादयः पुत्रसंबन्धिनः
संस्कर्तार इति सिद्धं भवति ॥ ४ ॥

यस्मादक्षिणाप्रतीच्या अपो निःसृत्योदीच्य एत्य

महानदीमुपेत्य प्राच्यः संपद्यन्ते ॥ ५ ॥

एतच्छरणं पूर्वोक्तेन समुचीयते । यस्माद्देशादापो दक्षिणाप्रतीच्यो निःसरन्ति, दाक्षि-
णाप्रत्यक्षप्रवणत्वाद्देशस्य । तास्तथा निःसृत्योदग्गतत्वात्महानदीमनुप्रविश्य तदुदकेन सह
प्राणामिन्या(न्यो) भवन्ति, तथाभूतं जोषयते देशम् । महानदीग्रहणं प्राचीनप्रवाहतीर-
प्रदर्शनार्थम् । तथा बौधायनः—ताः प्रदक्षिणमभिपर्शोवृत्य महानदीमुपेत्य प्राच्यः
संपद्येरन्निति ॥ ५ ॥

समं वा स(सु)भूमिं बहुलौपार्धिं वनस्यावनं क्षेत्र-

स्य(स्या) क्षेत्रीमीरणस्यानिरिणमित्येके ॥ ६ ॥

‘समं वा देशं जोषयते’ इति ‘दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणम्’ इत्यनेन विकल्प्यते ।
शोभना भूमिर्यस्य सुभूमिः । एतेन पूर्वोक्तानिरिणत्वादिनाऽप्ये(पी)ह समुच्चय उच्यते ।

अत्र यस्माद्दक्षिणाप्रतीक्ष्य आपो निःसृत्यौदीक्ष्य एत्येत्यशितमयं(यमं)शोऽसंभव(वाद्)।
व्युदस्तः । शेषस्तु संभवात्समुच्चैतव्यः । प्रदक्षिणोदकमिति कल्पान्तरे दर्शनात् । एकदेश-
विरोधःचेतरस्यापि न समुच्चय इत्यपरम् । समं वेति पक्षे बहुलौपधिकमित्यपरं लक्षणम-
धिकम् । बहुलौ(ला ओ)पधयो यस्मात्स बहुलौपधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

यस्मादासत्क्षीरिणो वृक्षाः कण्टकिनश्च ॥ ७ ॥

य(या) औषध्य एष(एतल्ल)क्षणं पूर्वस्मिन्नपि पक्षे समुच्चयते । आरादिति दूगर्थे
त्वच्ययम् । यतो देशाद्दूरे क्षीरिणो वटोदुम्बरादयः । कण्टकिनः खदिरादयः । चशब्दा-
त्पलाशादयो गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदौपधिः (धयः) ॥ ८ ॥

तदौपधयश्च क्षीरण्यः कण्टकिन(न्य)श्चेति शेषः । यस्माद्दा(दा)रात्तथामृतं दहन-
देशं जोषयते । एवंभूता ओषधिवनस्पतयः समीपे न सन्ति तं परिगृह्णीयादिति ।
आश्वलायनस्तु तद्विहितदेशालामे तेषां समूलोद्धारेण दहनदेशवत्त्वष्टिमाह—‘कण्टकि-
क्षीरिणस्त्विति यथोक्तं पुरस्तात्’ (आश्व० सू० ४-१-१३) इति ॥ ८ ॥

तस्मिन्स्त्रियोद्धिख्योद्धृ(द्ध)स्यावोक्ष्य गार्हपत्यं

माधित्वाऽऽहवनीयं ज्वलन्मुद्गरुति ॥ ९ ॥

तस्मिन्स्त्रियोद्धिख्य स्फवादिना । यद्वा—अत्र यजमानस्य च मरणसंभावनायां
सत्यां श्मशाने ग्रामे वा तर्वाग्नीनामज्ञधारणं वक्ष्यते । तत्र यदि श्मशाने तत्किं-
यते तदा दहनदेशमग्निस्थापनपर्याप्तमुद्धृत्यावोक्ष्य तत्राग्नयस्तावत्स्थापनीयाः । तत्र
गार्हपत्यं माधित्वेति धार्याणां श्रौताग्नीनामरणासमारोपणप्रदर्शनम् । तत्र
यजमानात्समारोपणवत्प्राप्तं भवति । व्यवस्थितमेव तत्र गार्हपत्यस्य तद्वरण्योः
समारोपणमुक्तवद्वेदितव्यम् । तथा दक्षिणाग्नेर्मयित्वाऽऽहितस्याऽऽहार्यत्वे त्याहरणमेव ।
आहवनीयो यो गतधियः समारोप्यो नेतरस्य । सम्यावसथ्ययोर्नाऽऽहार्यत्व
आरोहणं माधित्वाऽऽहितयोस्त्वरणीयाग्रनयनं न समारोपणम् । अ-
धार्यत्वात् । औपासनस्य तु समारोप्य न प्रत्यसन्नयनमेव । औपासनानेकत्वे सर्वेषा-
मौपासनानामेवं हरणम् । यस्य त्वौपासनो न विद्यते सम्यावसथ्यो वा, प्रयोऽप्येते
वौपासनस्य तदनुपयोगस्यार्थसिद्धत्वात्तत्कर्माभावोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ततो दहनदेशं गत्वा गार्हपत्यं तावदुपावरोहणम् । तेन मन्थनविधिना मन्येत् ।
अहवनीयं ज्वलन्मुद्गरुतीति वचनमसिद्धरूपाणामग्नीनामाधानक्रमेण मन्यनाद्मुद्गर-

णाद्वा स्वरूपनिष्पादनप्रदर्शनार्थम् । ततश्च मथिते गार्हपत्ये दक्षिणाग्न्याहवनीययोः
समारूढयोर्मथनोपावरोहणौ भवतः । आहवनीयस्य तूद्धार्यत्वे नि(न)दक्षिणाग्निनिष्प
त्यनन्तरं गार्हपत्यादुद्धरणम् । ततः सभ्यावसथयोररणी(णि)मतोर्मथनम् । उद्धा-
र्ययोराहवनीयादुद्धरणमिति ॥ ९ ॥

एवं सर्वाग्निषु सिद्धरूपेषु सत्सु तत्स्थापनार्थं वेदिनियमं क्रमनियमं चाऽऽह—

अन्तरा दारुचितेरवकाशः शिष्ट्वाऽग्निस्तुपवपति
पुरस्तादाहवनीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वा-
हार्यपचनं पुरस्तात्सभ्यावसथ्याचौपासनं च ॥ १० ॥

अन्तरा मध्ये किमपेक्षं(ह्यं) मध्यमग्न्यपेक्षमिति ध्रूमः । केषामग्निना मध्यो त्रेताऽ-
ग्नीनाम् । कुतः । तथैवोत्तरत्रावगमात् । दारुचितिर्दहनार्थकाष्टसंघातः । तस्यावकाशमवशि-
ष्याऽग्नीनिवपेत् । तद्यथा—दारुचित्यवकाशस्य पुरस्तादाहवनीयं स्थापयित्वा तस्य
पश्चाद्गार्हपत्यम् । एवं दारुचित्यवकाशस्यैवाऽञ्जसा दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनमुपव-
पति । तदा चैषा त्रयाणामग्नीनां मध्यतश्चितेरवकाशः शेष्यत इति गम्यते । पुरस्ता-
त्सभ्यावसथ्याविति पूर्वोक्तानां सर्वेषां पुरस्तादिति वेदितव्यं । न तु दारुचित्यवका-
शस्य मात्रस्य । कुतः । तेष्वनलेषु जुह्वद्वपति, इत्यस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठान-
वचनात्तदनुष्ठानस्याग्न्याधेयकविहारमात्रगोचरत्वात्तत्राग्नेनाऽऽहवनीयम् । तं पूर्वोक्तादि-
शनियमादेतेन गार्हपत्याहवनीययोर्गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योश्च तन्म्यायेनैवान्नराजकल्लसिरिति
व्याख्यातम् । ततश्चाऽऽहवनीयस्य पुरस्तात्सभ्यः । ततः पुरस्तादावसथ्यः । ततः पुर-
स्तादौपास्यः । सभाण्ड इति सिद्धं भवति । एतेषु देशेष्वनेनैवोपदेशक्रमेणाग्नीनां
स्थापनमिष्यते न तु नित्येन क्रमेण । तथा सत्येतत्क्रमवैयर्थ्यप्रसङ्गादाहवनीयं ज्वल,
न्तमुद्धरतीत्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । दारुचितेरवकाशः शिष्ट्वेत्यनेन मरणपक्ष एव
स्थापिता एवाग्नयो दहनार्था भविष्यन्तीति ज्ञायते । ततश्चैते मृतेऽस्मिन् प्रत्याहृत्य
पुनः सह नेतव्या इति सिद्धं भवति ॥ १० ॥

तेष्वजस्रेषु जुह्वद्वपति ॥ ११ ॥

अजस्रवचनं धार्याणामधार्यानिवृत्तिनिष्पत्त्यर्थम् । जुह्वदित्यसिसंधानं(साध्या)नां सर्वेषां
नित्यनैमित्तिककाम्यानां दर्निहोमेष्टिपशूनां प्रदर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

प्राणा वा एतदाहिताग्नेर्यदग्नयस्त एनं सुसमिद्धाः .

पालयन्त्यगदो ह भवतीति विज्ञायते ॥ १२ ॥

एते प्राणसंस्तुता अग्नयः समिद्धा अजस्रतया धार्यमाणा एनमाहिताग्निं रोगात्पा-
(ल) यन्तु, उत्थापयन्तु । ततश्चाग्ने नो (नी) रोगी (गो) भवतीति श्रूयते ।
तस्मादेतदारोग्यार्थं कृतमजस्रधारणं प्रचलरोगप्रतिघाता (र्थम्) । मृतेऽस्मिन्प्रसङ्गाद्-
हनार्थमपि भविष्यन्तीत्यनुसंधेयम् । आश्वशयनस्त्वग्नीनां ग्रामाद्वहिः स्थापनमहो-
रोग्यार्थमित्याह—ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्त्याशंसन्त एनं ग्राममाजिगमिषन्तोऽगदं
कुर्युरिति ह विज्ञायते (आश्व० गृ० ४-१-२।३) इति । ततश्चैवं दहनदेशेऽजस्र-
धारणाद्गुणाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

तस्यैतदग्निहोत्रोच्छेपणं निदधाति ॥ १३ ॥

तस्य यजमानस्य कृत इत्यर्थः । एतदिति संनिहितसंप्रत्ययादनन्तरपूर्वकालिकपारि-
ग्रहः । परिगृहीतस्य जीवनपक्षे मरणपक्षे चोपयोगो वक्ष्यते । तत्र यदा द्वितीयमग्नि-
होत्रोच्छेपणमुत्पद्यते तदा पूर्वस्य त्यागोऽर्थसिद्धः । अनन्तरकालिकस्यैवोपयोज्य-
त्वात् ॥ १३ ॥

ग्रामे वाऽस्यैतेन कल्पेन जुहुयात् ॥ १४ ॥

ग्राममिति पूर्वस्थानाभिधेयम् । एतेन कल्पेनेत्यध्यायाणां यथापूर्वमुत्पत्तिरजस्रधार-
णम् । औपासनस्याप्यध्यागारे पुरस्तान्निवेशोऽनन्तरकालिकाग्निहोत्रोच्छेपणं च कथ्यते ।
अत्रापि जुहुयादिति सर्वानित्यनैमित्तिककाम्यप्रदर्शनम् । अस्मिन्पक्षे नेदानीं दहनदेश-
स्थोद्धननादि क्रियते । प्रयोजनाभावात् । न च मरणपक्षे मृतेन सह श्मशानं नेष्यमा-
णानामग्नीनां प्रतिष्ठापनार्थम् । इदानीं तत्कार्यं श्मशाननयनोत्तरकालमेव । तदर्थं वक्ष्य-
माणत्वात् । तत्र सूत्रकारस्तु दिवानयनं पूर्वपक्षानयनं च वक्ष्यते—‘यदि पूर्वपक्षरात्रौ
मरणं शङ्केत सायमाहुतिं हुत्वा तदैव प्रातराहुतिं जुहुयात् । यद्यपरपक्षे सायंप्रातराहुतिं
भिरनं पूर्वपक्षं नयेत् । दर्शं च कुर्यात् ’ (५०।१०२-९) इति । तत्रापरपक्षशेषे भाविनीः
सायमाहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्वश्चतुरुत्तयनमावर्तयन्सायमाग्निहोत्रकल्पेन ताः
सायमाहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । एवं भाविनीः प्रातराहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्व-
श्चतुरुत्तयनमावर्तयन्प्रातरग्निहोत्रकल्पेन ताः प्रातराहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । ततो दर्शं
कुर्यात् । तदिति भवेत्तत्प्रधानदेवताभ्यः पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तथा चोक्तं औपा-
यनेन—अथैतदग्निहोत्रं सायमुपक्रमं प्रातरपक्षगेनित्याचार्या ब्रुवते । तत्रोदाहरन्ति—स
यदि सायं हुतेऽग्निहोत्रे प्रेष्यात्प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । अथ यदि प्रातरग्निहोत्रे
हुते कुशलम् । अथेव दर्शपूर्णमासौ पौर्णमास्युपक्रमवमावास्यासंस्थावित्याचार्या ब्रुवते ।
तत्रोदाहरन्ति—स यदि पौर्णमास्या वृताया प्रेष्यात्प्रतिकृष्यामावास्या यजेत । अथ

यद्यमावास्यायां वृत्तायां कुशलम्' (बौ० पि० १-१-९) इति । तत्र प्रेयादिति संभावनायां लिङ् प्रत्ययः । तेन मरणशङ्का स्यादित्यर्थो प्रत्येतव्यः । कुत एवेति चेत्तेनैव स्थलान्तरे—यथैतदाहिताग्नेरनुगच्छन्तः प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । प्रतिकृष्यामावस्यां यजेतेति । तथैते कर्मणी अभिसंस्वरेद्यथा जीवकृते स्यातामिति । तमर्थमनुभाष्य व्याख्यानात्तथाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च प्रवृत्तप्रयोगसमाप्तेः प्रयोगान्तरस्य चावृत्तत्वाद्देकस्याभावलक्षणं कुशलमनुसंधेयम् । न चात्र प्रवृत्तप्रयोगसमापन-
त्रादात्स्थलान्तरोक्तस्य पूर्वपक्षनयनस्य वैकल्पिकत्वं शङ्कनीयम् । अस्य विधेः प्रवृत्तप्र-
योगसमापनव्यावृत्त्यर्थतया तन्निवृत्तपरत्वाभावेन विरोधाभावादेवमेव चातुर्मास्यमध्ये मर-
णशङ्कायां कर्मशेषस्य तत्तत्प्रधानाहुतिमात्रस्य वा प्राङ्मरणादनुष्ठानेन प्रवृत्तप्रयोगसमा-
पनीयं वेदितव्यम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—स चेदहुते प्रातरग्निहोत्रे निष्ठायाममावास्यायां प्रेयात्तदानीमेवास्य तूष्णीं प्रातरग्निहोत्रं यादृक्कीदृक्च होतव्यम् । तदानीमेवास्य तूष्णीं-
ममावास्यां यादृशी कीदृशी च यजेत, इति । मरणादूर्ध्वमपि प्रवृत्तप्रयोगशेषभूत(योः) प्रातरग्निहोत्रहोमामावास्याद्येष्टचोरेनुष्ठेपत्वम् । तदस्माभिरग्राह्यम् । कुतः । यदि पूर्वस्यामा-
हुत्यां हुताया यजमानो म्रियेत । यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो म्रियेत, इति विप्र-
क्रान्तस्यापि तन्त्रस्य यथाकथंचित्समानवचनेनाप्रक्रान्तत्वादनुष्ठानस्य कैमुतिकन्यायेन निरस्तत्वात्तथा मरणान्तः यज्ञा भवन्तीति सूत्रकारेण सर्वयज्ञानां मरणान्ततावचनाच्च । तेन व्यवस्थितमेतत्प्रवृत्तशेषदर्शेष्टिप्रातर्होमादिमावियत्पूर्वपक्षनयनं चैते प्रागेव मरणान्तता इति न्यायात् ॥ १४ ॥

यदि जीवेत्पिबेदग्निहोत्रोच्छेपणम् ॥ १५ ॥

यद्येवं कृते यजमानस्य जीवनं सुनिश्चितं स्याद् व्य(ज्ञा)यमनेन रोगेण मरिष्यतीति तदा यजमान एवेतदनन्तरपूर्वकालिकमग्निहोत्रोच्छेपणं पिबेत् । अत्र पिबेदिति पयोहोमा-
मिश्रायं द्रव्यान्तरमपि तत्तत्प्राश्ननप्रदर्शनार्थम् । तथा इमंशानविहरणपक्षेऽपि (तत्र) तेष्व-
ग्निषु धार्याणां समारोपणमित्यादिना पूर्वोक्तविधिना प्रत्यानयनमन्यत्सर्गाः प्रतिकृष्य-
कृतानां भाविकर्मणा स्वे स्वे काले पुनरनुष्ठानमिति । गृहविहारपक्षेऽप्यन्यत्सर्गादि-
समानतन्त्रप्रतिकृष्टानां पुनरनुष्ठानमाह बौधायनः—य उ चेत्पुनरागतस्य पुनरेवास्य प्रात-
रग्निहोत्रं कार्त्तव्यं व्यापन्नं होतव्यम् । पुनरेवामावास्या कार्त्तव्यामव्यापन्नां यजेतेति । एतेन पूर्वपक्षनयनाय(ना) प्रतिकृष्टानां सायंप्रातराहुतीनां चातुर्मास्यादिशेषाणां च स्वे स्वे काले पुनः पुनः करणं व्याख्यातम् ।

अत्र च सूत्रकारस्त्वग्रे वक्ष्यते—असंशयेऽन्यत्सर्वविस्वाग्नेय आयुष्यते पुरोडाशमष्टाः

कपालं निर्वपेच्छतकृष्णलां पञ्च हविषां वा । यो ज्योगामयावत्युक्तम् (५० पि० २-९)
इति ॥ १५ ॥

अथ मरणपक्षे कर्तव्यमाह—

यदि मरणसंशये ब्रह्माविदामोति परं भृगुर्वै-
वाहणिरित्येतावनुवाकौ ब्रह्माविदो दक्षिणे कर्णे
जपति ॥ इतरस्या आयुषः प्राणश्च संतन्विति ॥ १६ ॥
यदि मेति मेतेऽमात्याः प्राचीनावीतिनो केशान्
प्रकीर्य पांसूनावपन्ते ॥ १७ ॥

अत्र मातरि पितर्याचार्य इत्येक इत्यापस्तम्बः । मेते मृते सत्याहिताग्नौ तस्यामात्या
ज्ञातयः प्राचीनावीतिनः प्राचीनावीततथा विन्यस्तोत्तरीयाः केशान्प्रकीर्य विमुक्तबन्धा-
न्कृत्वा प्रसार्य पांसूनावपेरन् । अस्याग्निदस्य (स्यात्) सपिण्डत्वेऽप्येतत्कर्मणा समुच्चयः ।
अग्निदव्यतिरिक्तेषु तु सपिण्डेषु, अप्राप्तं प्राचीनावीतिनं (त्वं) विधीयते । तथा साम-
याचारिकेष्वामृतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन्नित्यादिनाऽन्वहं स्नानात्पूर्वं केशप्रसारणादि विधी-
यते । इह तु मरणप्रभृति प्राक्स्नानसमयात्तदप्राप्तं विधीयत इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदम-
नुसंधेयम्—

मृताग्निहोत्रं स्याद्यद्य(चैव)त्रोपोषणात्पुरा

तस्याभिवान्यमत्ताया इति होमविधिः समः ॥

यदि मरणोपोषणयोर्मध्येऽग्निहोत्रकाल आगच्छेत्तदा जने प्रमीतस्यैव गृहे
प्रमीतस्याऽपि तस्या अन्यवत्सायै पयसाऽग्निहोत्रमित्यादिविधिनाऽग्निहोत्रहोमः कार्यः ।
तुल्यन्यायत्वात् । यस्य तु प्रागुत्तरादाग्निहोत्रकालादुपोषणं भवति । न तस्ये-
दानीमग्निहोत्रमस्ति । ननु— तस्यापि संस्थानार्थं कर्तव्यमेवैतत् । तथा हि— अग्निहो-
त्रस्थास्या तृणमङ्त्वाऽनुप्रहरति । सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिरित्युक्तम् । न चैतत्तृणा-
नुप्रहरणं प्रति (प्र)योगं कार्यम् । न बर्हिर्नुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो
यदग्निहोत्रम् । अपि प्रेङ्गिरिति स्थास्या तृणमङ्त्वाऽऽहवनीयेऽनुप्रहरति नवा (स०
श्रौ० ३-७-१९) इत्युन्त्वात् । तस्मात्तस्याऽऽहिताग्नेर्यच्चरमाग्निहोत्रं तत्रैवेदं
तृणप्रहरणेन सह संस्थानं युज्यते कर्तुम् । ततो मरणात्पूर्वस्याग्निहोत्रप्रयोगस्य
चरमत्वाच्चिश्चयान्मरणोत्तरकालं च जने प्रमीतस्याग्निहोत्रस्यानुज्ञानात् । गृहे प्रमी-
तस्य कालेऽप्यनेनैव विधिना तृणानुप्रहरणसंयुक्तमाग्निहोत्रमनुष्ठेयमेवेति केचित् ।

तदेतदाकाशलताप्रदानबुद्धं तृणानुग्रहरणस्य विहितप्रतिपिद्धतया षोडशीग्रहणा-
ग्रहणन्यायेन प्रतिप्रयोगविकल्पधरमप्रयोगचरमत्वे प्रमाणामावाह । न च संस्थिति-
वचनमेव तत्र प्रमाणम् । प्रतियोगं संस्थासद्भावेनाग्न्यभोपपत्तेः । विपर्यये दार्शपूर्णमासि-
कस्यापि कपालोद्घासनस्य तथात्वप्रसङ्गादिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

तं जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणाशिरसं दर्भेषु संवेश-

यन्ति सर्वस्य प्रतिशीवरीति ॥ १८ ॥

तं प्रेवमाहिताग्निं गार्हपत्यस्य पश्चाद्दर्भेषु 'सर्वस्य प्रतिशीवरी० सप्रधाः' इत्ये-
तदर्चा दक्षिणाशिरसं शाययति । स्थोनास्या इति मन्त्र उहः स्त्रिया इत्युपदेशः ।
दर्माश्च दक्षिणाग्राः स्तीर्यन्ते । अत्रेदमनुसंधेयम् । पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा (म० पि०
१-१-२) इति श्रवणात्प्रेतस्य दहनं होमसंस्तुतम् । ततो हविरात्मकस्य पुरुषस्या-
परेण गार्हपत्यसंवेशनं निर्वापणीयस्थानीय अन्तराऽग्निनिपातनं च हविरासादनस्थान-
नीयमिति । तदाऽऽह बौधायनः-अथैनमादायान्तरेण वेशुत्करो प्रपा(सा)द्य जघनेन
गार्हपत्यमुपसादयन्त्यत्र हविर्निरूप्यत इति । अथैनमादायान्तर्वेदि प्राक्शिरसमासादयन्त्यत्र
हविरासद्यते (बौ० पि० १-१४) इति ॥ १८ ॥

सर्वेषु संवेशनेषु दक्षिणाशिराः ॥ १९ ॥

यत्र यत्रास्य संवेशनं च व्याचक्षते तत्र तत्रायं दक्षिणाशिराः शाययितव्यः ।
नान्यतश्चान्ततश्च । दक्षिणाशिरस्त्वमात्रातिदेशात्तेष्वयं मन्त्रो भवति ॥ १९ ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्यान्तराऽग्नेः(शी) निपात्यान्वारब्धे
मृत आहवनीये सुवाहुतिं जुहोति परे सुवा२५-
मित्येवं गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने सम्भ्यावसध्ययो-
रौपासने च ॥ २० ॥

होमार्थं गार्हपत्यागारस्य पूर्वया द्वारा निर्हृत्यान्तराऽग्नी निपात्य शाययित्वा दक्षि-
णाशिरसं, अध्वर्युरन्वारब्धे मृत आहवनीये सुवाहुतिं जुहोति परे सुवा२५मित्येतया दुव-
स्यते(त इ)त्यन्तः । अविकारेण पत्न्या अपि शवपरत्वान्मन्त्रस्य शब्दान्तरमिति
नामधेयम् । औत्पत्तिकत्वात्तदेव सुब्रह्मण्यवत् । एवं गार्हपत्ये संवेशनादि होमान्तम् ।
तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा (बौ० पि० १-२-२) इति । होमाभाववचनान्न
सम्भ्यावसध्ययोरौपासने च केचित्कुर्वन्तीति । अपरे त्वन्वाहार्यपचनादिग्रहणात्सेमन्त्र-
कहोम औपासनान्तेष्विति व्याचक्षते ॥ २० ॥

कपालं निर्वपेच्छतकृष्णलां पञ्च हविषां वा । यो ज्योगामयावीत्युक्तम् (म०पि०२-९)
इति ॥ १५ ॥

अथ मरणपक्षे कर्तव्यमाह—

यदि मरणसंशये ब्रह्मविदाम्प्रोति परं भृगुर्भ-
वारुणिरित्येतावन्नुवाकौ ब्रह्मविदो दक्षिणे कर्णं
जपति ॥ इतरस्या आयुषः प्राणश्च संतन्विति ॥ १६ ॥
यदि प्रोति प्रेतेऽप्रात्याः प्राचीनावीतिनो केशान्
प्रकीर्य पाञ्चसूनावपन्ते ॥ १७ ॥

अत्र मातरि पितर्याचार्य इत्येक इत्यापस्तम्बः । प्रेते मृते सत्याहितामौ तस्यामात्या
ज्ञातयः प्राचीनावीतिनः प्राचीनावीततथा विन्यस्तोत्तरीयाः केशान्प्रकीर्य विमुक्तबन्धा-
नकृत्वा प्रसार्य पाञ्चसूनावपेरन् । अस्याग्निदस्य (स्यात्) सपिण्डत्वेऽप्येतत्कर्षणा समुच्चयः ।
अग्निदव्यतिरिक्तेषु तु सपिण्डेषु, अप्राप्तं प्राचीनावीतिनं (त्वं) विधीयते । तथा साम-
याचारिकेष्वातुरव्यजनानि कुर्वीरक्षित्यादिनाऽन्वहं स्नानात्पूर्वं केशप्रसारणादि विधी-
यते । इह तु मरणप्रभृति प्राक्सनानसमयात्तदप्राप्तं विधीयत इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदम-
नुसंधेयम्—

मृताग्निहोत्रं स्याद्यद्ये(चेद्)त्रोषोषणात्पुरा
तस्याभिवान्यवत्ताया इति होमविधिः समः ॥

यदि मरणोपपणयोर्मध्येऽग्निहोत्रकाल आगच्छेत्तदा जने प्रमीतस्यैव मृदे
प्रमीतस्याऽपि तस्या अन्यवत्समै पयसाऽग्निहोत्रमित्यादिविधिनाऽग्निहोत्रहोमः कार्यः ।
तुल्यन्यायत्वात् । यस्य तु प्रागुत्तरादग्निहोत्रकालादुपपणं भवति । न तस्ये-
दानीमग्निहोत्रमस्ति । ननु— तस्यापि संस्थानार्थं कर्तव्यमेवैतत् । तथा हि— अग्निहो-
त्रस्याह्वां तृणमद्ध्वाऽनुप्रहरति । सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिरित्युक्तम् । न चैतत्तृणा-
नुप्रहरणं प्रति (प्र)योगं कार्यम् । न बर्हिर्नुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो
यदग्निहोत्रम् । अपि प्रेङ्गिरिति स्फारयां तृणमद्ध्वाऽऽहवनीयेऽनुप्रहरति न वा (स०
श्री० २-७-१९) इत्युक्तत्वात् । तस्मात्तस्याऽऽहिताग्नेर्यच्चरमाग्निहोत्रं तत्रैवेदं
तृणप्रहरणेन सह संस्थानं युज्यते कर्तव्यम् । ततो मरणात्पूर्वस्याग्निहोत्रप्रयोगस्य
चरमत्वाग्निश्चयान्मरणोत्तरकालं च जने प्रमीतस्याग्निहोत्रस्यानुज्ञानात् । मृदे प्रमी-
तस्य कालेऽप्यनेनैव विधिना तृणानुप्रहरणसंयुक्तमग्निहोत्रमनुष्ठेयमेवेति केचित् ।

तदेतदाकाशरुताप्रदानतुल्यं तृणानुप्रहरणस्य विहितप्रतिपिद्धतया षोडशीग्रहणा-
ग्रहणन्यायेन प्रतिप्रयोगविकल्पश्चरमप्रयोगचरमत्ये प्रमाणाभावाच्च । न च संस्थिति-
वचनमेव तत्र प्रमाणम् । प्रतियोगं संस्थासद्भावेनाग्न्यभोपपत्तेः । विपर्यये दार्शपूर्णिमासि-
कस्यापि कपालोद्भासनस्य तथात्वप्रसङ्गादिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

तं जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणाशिरसं दर्भेषु संवेश-

यन्ति सर्वस्य प्रतिशीवरीति ॥ १८ ॥

तं प्रेनमाहिताग्निं गार्हपत्यस्य पश्चाद्दर्भेषु 'सर्वस्य प्रतिशीवरी० सप्रथाः' इत्ये-
तयर्चा दक्षिणाशिरसं शाययति । स्थोनास्या इति मन्त्र ऊहः स्त्रिया इत्युपदेशः ।
दर्भाश्च दक्षिणाग्राः स्तीर्यन्ते । अत्रेदमनुसंधेयम् । पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा (म० पि०
१-१-२) इति श्रवणात्प्रेतस्य दहनं होमसंस्तुतम् । ततो हविरात्मकस्य पुरुषस्या-
परेण गार्हपत्यसंवेशनं निर्वापणीयस्थानीय अन्तराऽग्निनिपातनं च हविरासादनस्थान-
नीयमिति । तदाऽऽह बौधायनः-अथैनमादायान्तरेण वेद्युत्करौ प्रपा(सा)द्य जघनेन
गार्हपत्यमुपसादयन्त्यत्र हविर्निरुप्यत इति । अथैनमादायान्तर्वेदि प्राक्शिरसमासादयन्त्यत्र
हविरासद्यते (बौ० पि० १-१४) इति ॥ १८ ॥

सर्वेषु संवेशनेषु दक्षिणाशिराः ॥ १९ ॥

यत्र यथास्य संवेशनं च व्याचक्षते तत्र तत्रायं दक्षिणाशिराः शाययितव्यः ।
नान्यतश्चान्ततश्च । दक्षिणाशिरस्त्वमात्रातिदेशात्तेष्वयं मन्त्रो भवति ॥ १९ ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्यान्तराऽग्ने(ग्री) निपात्यान्वारब्धे
मृत आहवनीये सुवाहुतिं जुहोति परे युवा२५५
मित्येवं गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने सम्भावसध्ययो-
रौपासने च ॥ २० ॥

होमार्थं गार्हपत्यागारस्य पूर्वया द्वारा निर्हृत्यान्तराऽग्नी निपात्य शाययित्वा दक्षि-
णाशिरसं, अध्वर्युरन्वारब्धे मृत आहवनीये सुवाहुतिं जुहोति परेयुवा२५५मित्येतया दुव-
स्यते(त इ)त्यन्तः । अविकारेण पत्न्या अपि शवपरत्वान्मन्त्रस्य शब्दान्तरमिति
नामधेयम् । औत्पत्तिकत्वात्तदेव सुब्रह्मण्यवत् । एवं गार्हपत्ये संवेशनादि होमान्तम् ।
तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा (बौ० पि० १-२-२) इति । होमाभाववचनात्त्र
सम्भावसध्ययोरौपासने च केचित्कुर्वन्तीति । अपरे त्वन्वाहार्यपचनादिग्रहणात्सर्मन्त्र-
कहोम औपासनान्तेष्विति व्याचक्षते ॥ २० ॥

अथास्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते प्रेतस्य
केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा स्नापयित्वा
ग्राम्येणालंकृत्य शुक्लसूत्रेणाहुष्ठौ बद्ध्वा नलदमा-
लामाबध्य ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

अथ होमानन्तरमस्य मृतस्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते कटादिभिः परिवृत्ते शुचौ
देशे दैवेन मानुषेण वा वपनकल्पेन केशादि वापयित्वा न वपनादि कार्यम् । अत्राऽऽप-
स्तम्बस्तु—आच्छाद्येति । तत्राप्याच्छादनमर्थसिद्धं भवत्येव । नलदो नाम तृणविशेषः ।
नलान्यतीति व्युत्पत्तिः । परं यो विशेषस्तथा शिरस्तो नलदमालं प्रतिमुच्य (बौ०
पि० १-२-८) इति बौधायनः ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

औदुम्बर्यामासन्ध्यां कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधर-
लोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेवमुत्तानं निपात्य पक्षो-
दशेनाहतेन वाससा प्रोर्णोतीदं त्वा बद्ध-
मिति ॥ २२ ॥

औदुम्बरीमुदुम्बरदारुमया(यी) आसन्दी, आसनार्था खट्वा । तस्या अशेषाण्यनू-
च्मानि फलकानि । पावाश्चौदुम्बरमया इत्यर्थः । सा तु रज्जुमिर्युता भवति । न
फलकास्तीर्णा । रज्जुरपकृष्येत्युत्तरत्रानुवादात् । मौञ्जीमिरेव रज्जुभिरित्यन्ये । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । सा त्वनसा बाहनपक्षेऽपि भवत्येवानस्याधापनेयत्वात् । कृष्णाजिन-
मन्यत्रानैष्टिर(म)मिप्रेतमैषिकस्यावभातादानुपयोग्यत्वात् । तस्मिन्नेन प्रेतं दक्षिणाशिर-
समुत्तानं शाययेत् । पक्षः पादप्रदेशे दशावसनसमष्टिदेशो यस्य वाससः तत्पादतो(त्पक्षो)-
दशम् । अहतमपीडितम् । पीडा तु नि(वि)वसनेन कार्(यै)रुक्रमणा वा भवति । तदुभयं यस्य
नास्ति तदहतम् । इदं त्वा बद्धं प्रथमं न्वाग्नित्येतावानिह प्रोर्ण(व)मन्त्रः । उत्तर-
स्यादिनैतिन्यायात् । अत्राऽऽह बौधायनः—औदुम्बरं तत्त्वं समारोप्याहुष्ठबन्धनं
करोति (बौ० पि० १-४-९) इति ॥ २२ ॥

अथास्यै(स्ये)तरदपादत्तेऽपैतदूहेति ॥ २३ ॥

अस्य मृतस्येतरत्पूर्वाच्छादितं वस्त्रमध्ययुरपैतदूह यदिहेत्यादिना विबन्धुष्वि-
त्यन्तः ॥ २३ ॥

तत्पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः ॥ २४ ॥

तदपात्तं वासः प्रेतस्य पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा वाहाण इति । पूर्वाभावे परः पर
इति न्यायो प्रत्येतव्यः ॥ २४ ॥

प्रतीतः परिधायाजरसोवसीताथाप उपस्पृश्य ॥ २५ ॥

स तु प्रतीतः सन्नदूरेणामिगम्य परिदधीत । यदा जीर्णतत्परिधानयोग्यं स्यादा तस्माकालाद्वसतिव । न ततः पुरा निरसने न च तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अपरेणाऽऽहवनीयं प्रतीचीस्तिष्ठ उलपराजी (जी)-

स्तीर्त्वा परापूयावहनानां त्रीहीणामन्वाहार्यपचने

तूष्णीमुपचरितं चरुं श्रपयति ॥ २६ ॥

आहवनीयात्प्रक्रम्य संततास्तिष्ठ उलपराजीरा गार्हपत्यात् स्तूणीयात् । उलप-
शब्देन परिणता शुष्का दर्मा उच्यन्ते । दर्शपूर्णमासवन्मध्यमा प्रथमं स्तीर्यते । तत
उत्तरा । ततो दक्षिणेति तु विशेषः । दक्षिणापवर्गवचनात्परापावपरापूयपराहेति वचनं
विवेचननिवृत्त्यर्थम् । तस्मादवघातसौकर्यार्थं तुपापनयनमेवमुपचरितेन तुपवितुपविवेक
एवावघातस्तावत् । ऐष्टिके कृष्णाजिन उल्लूखं स्थाप्य विवुषी क्रियते तूष्णीम् ।
दर्शपूर्णमासवदित्ये (ति) वचनात्तथा तूष्णीमुपचरितं चरुं श्रपयतीति चरुस्थाप्युप-
ध्यात् । अथ श्रपणधर्मोदेन तूष्णीका विधीयन्ते । अतो नास्य पात्रे संसूदनादि
क्रियते ॥ २६ ॥

गार्हपत्ये च मैत्रावरुणामामिक्षाम् ॥ २७ ॥

आमिक्षायाश्च तूष्णीमेव श्रपणधर्मः । न च शाखाहरणादि । तत्र तूष्णीं शाखो-
पवेधादि कृत्वा तूष्णीं निष्टपनादिविधिना पयःश्रपणं कृत्वा लौकिकेन धर्मे [ण], आ-
मिक्षाकर्म स्यात्तस्य मित्रावरुणदेवत्वत्वं तु संकल्पमात्राद्वेदितव्यम् । अत्राप्यामिक्षार्थं
एवोपवेपश्च चरुश्रपणेऽप्युपयुज्यते ॥ २७ ॥

यदि सोमयाजी भवति ॥ २८ ॥

गार्हपत्य आमिक्षां श्रपयति यदि बहुयाजी स्यात् (बौ० पि० १-३-१)
इति । बौधायनीयेऽप्यसंनयतां त्वामिक्षानिवृत्तिर्द्ध्यते ॥ २८ ॥

पालाशं काष्ठमन्वागारतृणैर्गार्हपत्य आदीप्य

तेनोल्बुकेन प्रथमा गच्छन्त्यजमनुनयन्ति ॥ २९ ॥

गच्छन्तीति बहुवचनादमात्यकृत्यमेवेतद्वेदितव्यम् । उरुमुकमेतदन्वनुस्तरणीमांसप-
चनार्थमेव । अतस्तदुत्सर्गपक्षे तूष्णुक्निवृत्तिर्द्ध्यते । न च रक्षोहानार्थमुष्णुकं नेतव्यम् ।

अग्निभिरेव तन्निद्वेः । न च 'मशानविहरणपक्षे त्वग्निनयनाभाषादुल्मुकात्तत्र गार्ह
पत्याभावेनोल्मुकनिवृत्त्यनुपपत्तेः । श्मशानविहृतैरेवाग्निभिः (भीः) रक्षोहननसिद्धेश्च
॥ २९ ॥

राजगवीऽसव्ये यदि बद्धामग्नीमग्निभाण्डमग्नि-
होत्रोच्छेषणमिति ॥ ३० ॥

अजमनुनयति राजगवीम् । सव्ये यदि बद्धामग्नीमग्नी वाऽग्निभाण्डमिति । राजगवी
गोश्रेष्ठा मांसलत्वादिगुणयुक्ता गौरित्यर्थः । तस्य(स्या) जरत्वाजरत्वादिलक्षणं चान्तरं
च वक्ष्यते । सव्ये यदीति पूर्वपादयोः सव्योऽभिप्रेतः । अग्नीमिति वैतानिकास्तपः
पञ्च वा । अग्निभाण्डमित्यौपासनभाण्डः(ण्डम्) । अनुनयन्त्यत्रापि बहुवचनात्सपिण्डा-
दिकृत्यमेतत् ॥ ३० ॥

येन चान्येनार्थी भवति* ॥ ३१ ॥

अर्था उपयोगवान् मवत्यग्निदस्तदन्यं सर्वमनुनयति । तच्चरुमाभिक्षापात्राणीत्येव-
माद्युपयोगि द्रव्यजातम् ॥ ३१ ॥

न हीनमन्वाहरेयुः ॥ ३२ ॥

तत्र यदि विस्मरणादिना नाशाद्विर्हरणात्पूर्वमनन्तरं द्रव्यं तदिहाहीनमुच्यते ।
तच्च शवनिर्हरणात्परं नाऽऽहरेयुः श्मशानं न प्रापयेयुः । प्रतिपात्रादिद्रव्यविषयमे-
तदिच्छन्ति । इतरेषा चर्वादीनामन्वाहरणमेव कार्यम् । अन्यथा तदर्धलोप-
प्रसङ्गात् ॥ ३२ ॥

अथैतमाददते ॥ ३३ ॥

एतं प्रेतमासन्धा स्थितं ज्ञातय आददीरन् । अत्राऽऽह बौधायनः—अथैनमेत-
याऽऽसन्धा तल्पेन कटेन वा संवेष्ट्य दासाः प्रवयसो वा बहेयुः, (बौ० पि०
१-४-९) इति ॥ ३३ ॥

अनसा वहन्तीत्येके ॥ ३४ ॥

अनः शुकटं तेन वहन्ति वहन्तः प्रेरणादि कुर्वन्तः ॥ ३४ ॥

* ख. पुस्तके ' येन चान्येनार्थी भवन्ति ' इति नास्ति । ख. ग. पुस्तयोश्च ' इत्येतान्य-
ग्रहन्ति ' इत्यधिकम् ।

तत्रानया सहाऽऽप्तन्या शकटमारोप्य तत्र शास्त्रान्तरीयं विधिविशेषमाह —

कृष्णगवः स्यादिति शाटचायनकम् ॥ ३५ ॥

तदनः कृष्णगवं कृष्णाम्याममङ्कुदम्या वाहामिति शाटचायनिवाहणं भवति ।
अतो विकस्यो वर्णनीय इति । पूर्वः कल्पः ॥ ३५ ॥

पुमरप्यनुवहनपक्षे विशेषमाह—

इमौ युनज्मीत्येव योजन आम्नातः ॥ ३६ ॥

गच्छतादिति मन्त्रान्तः । इमौ युनज्मीत्यनुष्टुभात्मक एष मन्त्रो वाहनयोजनकर-
णतयाऽऽम्नातः । तेन सङ्कुदकेन युगपदुभौ बाहौ युग[मु]पश्लेष्य यथायोगं(यं) युज-
तीत्यर्थः । अत्राऽऽह बौधापनः—अनश्चेद्युजा(ञ्ज्या)न् (बौ० पि० १-४-७) इति ।
अतः पुरुषवाहत्वेऽस्यानुपयोगः ॥ ३६ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूषा त्वेत्श्चावयात्विति ॥ ३७ ॥

सुविदग्नेभ्य इत्यन्तः । आदीयमानवचनमनसा वहनस्याप्रदर्शनम् । ततश्च पुरुषैरादी-
यमानमनसा वा प्रोक्षमाणम्—पूषा त्वेत्श्चा(इत्या)वयत्वेतयर्थाऽग्निदोऽनुमन्त्रयते । तत्रा-
ग्निदस्य सपिण्डत्वेऽप्यनुमन्त्रयितृत्वमेव न त्वन्यनेतृत्वमपीति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

तुरीयमध्वगो गत्वा निधाय दक्षिणतो लोष्ठानव-
रुच्य तेषु चरं प्रतिष्ठाप्यैरुवाससो दक्षिणान्के-
शपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्विस्त्रस्य दक्षिणानूरुनाघ्नाना
स्तिग्भिभवधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं परियन्त्यप नः शो-
शुचदयमिति ॥ ३८ ॥

सकुल्याना कृत्यमेतत् । तुरीयमध्वन इत्यतिप्र(गृ)हादिश्मशानपर्यन्तस्याध्वनश्चतुर्थांश
उच्यते । शकटपक्षे तस्मिन् स्थापनं द्रष्टव्यम् । छोट्टा मृत्कण्डाः । अवरुज्योत्ताय ।
एकवासस इति । अपवेष्टिताख्यस्य कटिधार्यस्य द्वितीयवाससः प्रोहणमुच्यते । नोत्त-
रीयस्यापि । तस्य नित्यधार्यत्वानियमात् । सव्यामेतस्येति सिद्धमभाषणं प्रथम-
निवृत्तिप्राक्कार्यम् । आघ्नाना दक्षिणैः पाणिभिस्ताव(ड)यमानाः सिद्धाः परिधानी-
यमानाः प्रेतमभिधून्वन्तास्त्रिः प्रसव्यं प्रेतं परियन्ति । सपिण्डा अपनः शोशुचदयमित्यनु-
कारिभूताया महणमहोमार्पत्वाद्वात्यन्तप्रदेशतया वक्ष्यमाणः कनिष्ठप्रथमा अनुपूर्वा इतरे
स्त्रियोऽय इति नियमः प्रतिज्ञेवातव्यम्(व्यः) ॥ ३८ ॥

सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्विस्त्रस्य सव्यानूरुनाघ्नाना

अनभिधून्वन्तास्त्रिः मतिपर्यन्त्यप नः शोशुचदध-
मिति ॥ ३९ ॥

सन्धानुद्ग्रथ्य दक्षिणानिति पूर्ववत्केशपक्षविशेषणं सन्धैः पाणिभिः बाहनमधून्वना-
मावात्तु नात्र कनिष्ठप्रथमत्वादिनियमः । प्रतिपर्यन्ति प्रदक्षिणम् । पारियन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मेक्षणोऽनलोष्टेषु चरोस्त्रिः प्रयौति ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

चरोरिति पञ्चमी षष्ठी वा । तत्रापि पुरोडाशस्य चावद्यतीतिवदेकदेशापकर्षः
प्रत्येतव्यः । प्रयौति प्रयुज्य पातयतीत्यर्थः । लोष्टेष्विति वचनसामर्थ्यात् । अग्निदकृत्यं
स्वेतदेकवचनात् ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

परीत्य परीत्य प्रयौतीत्येके ॥ ४१ ॥

एकैकस्मिन्पारिगमनेऽमात्यैः कृतोऽग्निद एव सकृत्सकृत्प्रयौति । तत्र प्रसव्यपारिगम-
नस्यैवायं वादः । प्रतिपरीत्येति समानकर्तृकत्वमविवक्षितम् । पूर्वस्मिन्कल्पे भिन्नकर्तृ-
कस्य स्पष्टत्वात्तस्मिन्नंशे वैयर्थ्याभावाच्च । अथवा सपिण्डा भूतापरतया समानकर्तृक-
त्वोत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ४१ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूषे मा आशा इति ॥ ४२ ॥

स्रष्टमेतत् ॥ ४२ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वाऽऽदीय-
मानमनुमन्त्रयत आयुर्विंशायुरिति ॥ ४३ ॥

पूर्ववदिति दक्षिणतो लोष्ठानवरुक्ष्यमात्रकृत्यं प्रयाणात्मकमग्निदंकृत्यं च यथापूर्व-
कृत्वा (५५) ततोऽग्निदमादीयमानमेतयोर्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वा तृतीयेन
सह चरुं प्रक्षुण्णयात् ॥ ४४ ॥

तृतीयेन प्रयवणेन सह तृतीयप्रयवणे चरुस्थालीमवाचीनबिलां प्रास्थानिर्भिन्ध्यात् ।
चरुस्थालीमासनेनैव तृतीयं चरुप्रयवणं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथास्य कपालानि सुसंभिन्नानि संभिनत्ति यथै
पूदकं न तिष्ठेत् ॥ ४५ ॥

अस्य चरोश्चरुस्थाल्या इत्यर्थः । यथैपूदकं न तिष्ठेत्तथा कपालानि सुसंभिन्नानि
संभिनत्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय गत्वा जघनेन दहनदेशं
निधायोदञ्चः समुत्क्रामन्तीत्येषा वै देवमनु-
ष्याणां शान्ता दिक्तामैवैनाननूत्क्रामयन्तीति
विज्ञायते ॥ ४६ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय जघनेन दहनदेशं गत्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः । परिक्रमणाभावः
माकट्यार्थमग्निदसहिताः सर्वेऽमात्याः परिक्रामन्ति युगपदुत्तरतो गच्छन्ति । एषा वा
इत्यर्थवादः प्रशंसार्थः ॥ ४६ ॥

प्रत्येत्य हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया
वां श्मशानायतनं समाष्टर्षेत् कीर्तेति ॥ ४७ ॥

अस्मा इति मन्त्रान्तः । प्रत्येत्य पुनरेत्याग्निदः समाष्टि । हरिणीं अशुष्का । अपेत
कीर्तेति पितृमेघपाठतः । श्मशानायतनं दारुचिन्तिपर्याप्तो दहनदेशः । तत्र श्मशान-
विहरणपक्षे दारुचित्यवकाशस्थल एवायं समार्ग इति द्रष्टव्यम् । यथानुक्रमतस्तु
प्रयोग इह विहरणान्वयी । अतः पक्षान्तरे विशेषान्त्रूमः—तत्र निर्वाणदेश आसाद-
नदेशे च प्रेतस्य संवेशनम् । सुबाहुतिषु तदन्वारम्भश्चासंभवाच्चिन्तते । उलपराजिका-
लेऽध्वर्युः श्मशानायतनं गत्वोत्पराज्याद्यामिक्षान्तं कृत्वा चहं प्रत्याहरेत् । ततोऽप्युत्सु-
कवर्जितं सर्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

दक्षिणतः शाखामुदसिः*त्वाऽप उपस्पृश्योदृत्या-
वोक्ष्य मध्ये हरिण्यशकलं निधाय तस्मिन्दक्षि-
णाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु दक्षिणाग्रेर्पाङ्गिकैः
काष्ठैर्दारुचिर्त्ति चित्वाऽग्नीनुपवपति पुरस्तादाहव-
नीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनं पुर-
स्तात्सभ्यावसथ्पावोपासनं च दक्षिणामाग्रेर्द-
र्भैर्भिक्षि दारुचिर्त्ति च परिस्तीर्य दक्षिणतः पश्चाद्वा
दर्भान्संस्तीर्य चित्तेर्दक्षिणतो दक्षिणामाञ्च्ये-
कैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ ४८ ॥

शाखामुदस्याप उपस्पृश्योदृत्यावोक्ष्येति ग्रहविहरणपक्षार्थवचनम् । इतरत्र भागेन कृत-

× अत्राऽऽग्रेत्यवभावः ।

१ ग. "दक्षो निष्का" । २ क वा घवाय" । ३ घ. "रामेन्नेतं दा" । ४ घ. ग "गं राद-
चिते. प" । ५ घ. "यं तेप्रेरेक्य पा" । ग "ये तेषु दक्षिणाया" ।

त्वात् । मध्य इति दक्षिणाग्निस्थानस्योत्तरत इत्यभिप्रायः । यज्ञिभानि यज्ञियवृक्षावयव-
भूतानि शुष्कदारुणि । तैर्दहनपर्याया चितिं चित्वा पूर्ववदग्निस्थापयति । दक्षिणाग्राम-
ग्रेष्वप्रसव्यं परितृणीयात् । सर्वानग्नीन्परिस्तीर्य दारुचितिं परितृणाति दक्षिणतो
विहारस्य पश्चाद्वा दर्भेषु दक्षिणाग्रेषु पात्राण्येकैकशो न्यञ्चि प्रयुञ्ज्यात् । अत्र विधि-
निर्दिष्टानामेष पात्राणां प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

रज्जूरपकृष्याऽऽसन्दीमपविध्यन्ति ॥ ४९ ॥

रज्जूरित्यासन्दीमन्वनार्था रज्जव उच्यन्ते । ता अपकृष्य फट्कसमीपे व्यव-
च्छिद्याऽऽसन्दीमपविध्यन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रज्जुषु चैव कृष्णाजिने चोत्तानः शेते ॥ ५० ॥

इह रज्जुना भूतलसंयोग एव विशेष इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपवित्रेण प्रोक्षणीः सञ्स्कृत्य मृतं पात्राणि
दारुचितिं च प्रोक्ष्याथोऽऽज्यानि गृह्णाति दर्श-
पूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५१ ॥

एकपवित्रा (त्रं) पुरस्तात्कृत (तं) तदभाव इदानीं (पुनः) कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्कृत्य पात्राणि पर्यावृत्य सकृत्प्रोक्ष्याथाऽऽज्यग्रहणं दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिति वच-
नाच्चतुरवत्तिनः पश्चादवत्तिनस्तेषां ग्रहणानेयमोऽप्यति ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषणमन्येन दद्यात् सञ्शुष्यं पात्राणि
पूरयति यान्यासेचनवन्त्यभ्युक्षतीतिराण्यारिक्तता
इति विज्ञायते ॥ ५२ ॥ (ख० ३) ॥

इति सत्यापादविरच्यकेशिश्रौतसूत्रे (पितृभेषापरपर्याये)ऽष्टाविंशप्रश्ने
मथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषणं विहितं पात्रपूर्णा[र्थम्] । अभ्युक्ष्यमपर्यासेन दद्यात् संशुष्य तेनाऽऽग्ने-
चनवान्ति बिलवन्ति च पात्राणि पूरयति । अपेतराणि बिलरहिताभ्यमुक्षति । तदु-
पममारिक्तताऽर्थवादः । अतएव छिन्नात्तिष्ठणामरिक्तानां न दद्यात् पूर्णाभ्युक्षणे कार्ये ।

तां ज्ञातयोऽन्वारभन्ते ॥ ५ ॥

ज्ञातयः सकुल्यास्तामनुस्तरणीमन्वारभन्ते ॥ ५ ॥

अथास्मिस्तामन्वारम्भणे नियमविशेषं वदन्नन्यत्रापि तस्यानुवृत्तिमाह—

अथात्यन्तप्रदेशोधून्वनेऽन्वारम्भणे संग्राहने स०

सर्वेण उदकोपस्पर्शन आरोहण इति सर्वत्र कनि०

प्रथमा अनुपूर्वा इतरे स्त्रियोऽग्रे ॥ ६ ॥

अत्यन्तो यः प्रदेशो विधिरन्त्यन्तप्रदेशः । नास्ति धून्वनमात्रविषयमनन्तरोक्ते विषयेऽन्यत्रापि भवतीत्यर्थः । अन्वारम्भणविषये त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायः प्रवर्तते । धून्वनादि राजगव्यनदुहसंग्राहनकर्षणां संसर्पिणां शिखाद्वयमध्ये नोदकोपस्पर्शनम् । घाता पुनात्विति वक्ष्यमाणत्वात्तेषु कर्मसु कनिष्ठप्रथमाः स्युः । कनिष्ठः सर्वेभ्योऽपरवयसः प्रथमोः येषां ते तथोक्ता इतरे तस्मादग्नयेन कुर्यादनुपूर्वस्तदाऽऽनुपूर्व्यवन्तः स्युः । प्रथमापेक्षया वृद्धः वृद्धतरवृद्धतमा आनुपूर्व्येण स्युरित्यर्थः । त(त्र)या संग्राहनमधिकृत्योक्तं बौधायनेन—वीयान्ययीयान्पूर्वः संघा(गा)हत इति स्त्रियोऽग्र इति मृतस्य च कुर्यानां च भार्या दहन्ते । तासामपि यथाक्तं कनिष्ठप्रथम्यं वेदितव्यम् । बौधायनस्त्वाह—अतोऽस्य भार्याः कनिष्ठप्रथमा इति ॥ ६ ॥

ता मन्त्रमुत्सृजन्ति वा ॥ ७ ॥

राजगवीं संज्ञयन्ति सकुल्या उत्सृजन्ति वा । अयं विकल्पः पशुनन्वयानिविषयः । अन्यत्रोत्सर्गनियमस्य तु वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥

तत्रोत्सर्गे कर्तव्ये विशेषमाह—

यद्युत्सृजन्त्यपश्याम युवतिमाचरन्ती[मि]त्येता-

भिस्तिष्ठभिस्त्रिः^१ प्रसव्यं राजगवीमग्निं दारुचितिं

च परिणीय ये जीवा इत्यभिमन्त्र्य माता रुद्रा-

णामिति द्वाभ्यामुत्सृजन्ति ॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

अमात्या इति शेषः । दारुचितिं चेति विस्पष्टार्थम् । प्रमादपतितो वा । अत्राऽऽह बौधायन—उत्तरतः प्रतिष्ठमानामनुमन्त्रयते ये जीवा ये मृता इति । माता रुद्राणामित्यूचोत्तरेणोत्सृजन्ति चेतेन यजुषा चेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्सृजेयुः ॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

यदि घ्नन्ति तत्संश्लेष्यत्यपिधाय मुखं दक्षिणापेर्दां
प्रत्यवशिरसीं घ्नन्तीति ॥ ९ ॥

संज्ञपनपक्षेऽग्निद एवामात्यात्सं [न्तं] प्रेष्यति । ते तथा कुर्युः । तत्र प्रत्यविश्व-
रसीमिति च्छान्दस ईकारः । नान्यत्रैव शास्त्रात् ॥ ९ ॥

निहन्यमानायाः सव्यानि जानून्यनुनिघ्नन्तः पाश्च-
सूनवमृजन्ति पुरुषस्य सयावरीति ॥ १० ॥

तस्याः संज्ञप (मा) नाया अमात्याः स्वकीयानि सव्यानि नानूनि भूम्यामनुनिघ्नन्तः
पांसूनवमृजन्ति । पूर्वपक्षा पाणिमिरपध्वंसयेरन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

अथाऽऽह विस्रस्य (ते) ति ॥ ११ ॥

अथाग्निदो विस्रंसयते (ति) अमात्यान्संश्लेष्यति । विस्रंसनमिह प्राणविशेषोऽ-
(योगो)भिप्रेतः । तदभिमन्त्रणे प्राणमसि स्रसमिति लिङ्गात् ॥ ११ ॥

विस्रंस्यमानामनुमन्त्रयते पुरुषस्य सयावरी वि ते
प्राणमसि स्रसमिति ॥ १२ ॥

विस्रंस्यमानां प्राणैर्वियुज्यमानामित्यर्थः । अत्र वि ते प्राणमिति पादस्य पादो
विस्र (स्र) ष्यार्थः । प्रामादिको वा । अत्रैके आयतनवचानुमन्त्रणं द्वाभ्यामित्यतिवचना-
द्वौघायनीये तथा दर्शनाच्च । द्वाभ्यामृभ्यामित्यपरमुत्तरस्माद्दिनेति न्यायात्तादृक्त्वा-
द्योमयोर्द्वौघायनीयप्रकारेणैवमित्यस्याश्चात्रोपयोगात् ॥ १२ ॥

[ततः] संश्लेष्यत्यङ्गादङ्गादनस्थिकानि पिशिता-
न्युत्तिष्ठेद्याप्रकाययन्तोऽप्रच्यावयन्त उल्लुक्कैः श्रप-
यतात्प्रज्ञातहृदयं निधत्तात्प्रज्ञातो वृक्षया (वयो)
प्रज्ञातमेव प्रज्ञातां वपां प्रज्ञातश्च सपादवालशीर्ष-
चमेति ॥ १३ ॥

अमात्यान्प्रति संश्लेष्यतेवं विशसनार्थम् । तत्र पादश्च्छशिरोव्यतिरिक्तानि सर्वाण्य-
ङ्गाण्युद्घ्रियन्ते । पादादीनां चर्मानुपह्वनियम उल्लुक्पु चाङ्गेषु अवस्थितमांसांश्चमु-
त्तिष्ठत्य श्रपयितव्यः । अर्ह्यं तस्याज्यम् । हृदयादीनि पञ्च प्रज्ञातानि श्रप्यन्ते । इत-
राणि मासास्तत्प्रमृतीनि न प्रज्ञातानि स्युः । चर्म तु न श्रपणम् । तत्संयोगान्मांसादी-
नामपि न श्रपणम् । वपाहृदयोः पशुबन्धवच्छ्रपणमिति केचित् ॥ १३ ॥

अत्र पत्नीमुपनिपातयतीयं नारीति ॥ १४ ॥

वेहीत्यन्तः । एतस्मिन्कार्त्तुऽग्निद इयं नारी पतिलोकमित्यूचा तस्य पत्नी (त्नी) तत्समीपे शाययेत् । तत्र तस्यै प्रजामिति जन्मान्तरे प्रजासंपत्त्याशासनम् । अतो नास्मिन्नन्मनि पुत्राय देवरादिभ्यो पुत्रोत्पादनार्थमिति कल्पनावकाशः । न च जायामुपनिपातनानिवृत्तिः । न चायं पूर्वसिद्धप्रजान्वयवादः । अत्रायमपुत्रायामपि भवति । पत्न्यभावे तूपवेशनादि, सहस्रवरदानान्तं प्रतिषिद्धः (द्रुम्) ॥ १४ ॥

तामविद्ध एकधनेनोत्थापयत्यन्यो वा ब्राह्मण उदीर्ष्व नारीति ॥ १५ ॥

तामुपसंविष्टां पत्नीमविद्धः पत्नीसहावसीत तज्जाता, एकधनेन हेतुनाऽपि कथितं गृहीत्वा—उदीर्ष्व नारीत्युचोत्थापयेत् । संबभूवेति मन्त्रातः । ता प्रतिहितः सव्ये (चौ० पि० १-८-२) इति बौधायनः । तदलामेऽन्यो वा ब्राह्मण एतेन कल्पेनोत्थापयेत् ॥ १५ ॥

अत्र पत्नी सहस्रं वरं ददाति ॥ १६ ॥

अत्रोत्थापनानन्तरं सहस्रमूच्यं पदं ददाति । सहस्राशकौ शक्यपरिमाणं वरं दद्यात् । गौर्वै वर इत्युक्तम् । न तु तल्लोपः । अध्वर्यवे दद्यादित्यनेन सूचितं भवति । पत्न्यनेकत्वे ज्येष्ठक्रमेण सर्वास्तामुपनिपातनादि क्रमेण क्रियते ॥ १६ ॥

* प्रेतस्य हस्तौ संपर्षि ॥ १७ ॥

प्रेतस्य पाण्य (णी अ) ध्वर्युः संमृज्याद्वक्ष्यमाणकर्मार्षम् ॥ १७ ॥

सुवर्णेन ब्राह्मणस्य सुवर्णं हस्तादिति ॥ १८ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । सच्छ्रदेव मन्त्रः । अत्रैव त्वमिति मृताभिधानात् । हस्तादित्येकवचनान्तं नात्याख्यायाम् ॥ १८ ॥

धनुषा राजन्यस्य धनुर्हस्तादिति ॥ १९ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । स्पष्टमेतत् ॥ १९ ॥

माणिना वैश्यस्य मणिः हस्तादिति ॥ २० ॥

मौक्तिकादिसुषिरं सूक्ष्मभूषणं मणिस्तियुच्यते ॥ २० ॥

अथैनं चितानुपर्यध्यूहति ॥ २१ ॥

एनं मृतममात्मा दारुचितौ रज्ज्वादिरहितमधिनिदधुः । तत्राऽऽह बौधायनः—

अथैनमेतयाऽऽसन्ध्या सह चितायामवदधाति । अपकृष्य रज्जुमासन्दीमपावध्यान्त
(बौ० वि० १-८-८) इति । चितायामवदधातीति वचनादत्रापि दक्षिणाशिरस्त्वं
प्रत्येत्यम् ॥ २१ ॥

अत्र वा पत्न्या संवेशनमिदं क्रियते ॥ २२ ॥

अत्रास्मिन्काले वरदानान्तं क्रियते तथा सति संप्रधानन्तरं हस्तसंमार्जनादि
क्रियते ॥ २२ ॥

अथास्य प्राणायतनेषु हिरण्यशस्कान्प्रत्यस्यति ॥ २३ ॥

अत्रापि पुरुषशीर्षमुपधानवदयं विधिः । शस्काः शक्यस्तान् । अत्रापि तदेवाऽऽ-
स्येऽस्त(सि)कृष्योः कर्णनाशि(सि)कयोरिति सत्यहिरण्यशक्यः ॥ २३ ॥

आज्यविन्दून्वा ॥ २४ ॥

प्रत्यस्यनीत्यनुकर्षः । तदभाव आज्यविन्दूनवनयेदिति पैतानसः ॥ २४ ॥

पात्राणि चिनोति ॥ २५ ॥

पात्राणि हविर्घृक्षेपूषयुक्तानि स्फ्यकपालादीनि यजमानस्योपरि चिनुयात् । तेषां
प्रत्यवयवेषु सादननियमोऽस्ति । अतो बात्र नष्टदुष्टादेरुत्पादनमिष्यते ॥ २५ ॥

सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जम् ॥ २६ ॥

ध्रुवाव्यतिरिक्तानि सर्वाणि पात्राण्यनुलोमान्युदगप्राणि चिनुयात् । ध्रुवाया दक्षिणा-
ग्रमित्यर्थः । एतच्च मूलाग्रविभागरहितेष्वन्तर्भवान्न प्रवर्तते ॥ २६ ॥

तस्य दक्षिणहस्ते स्फ्यं जुहुं(हुं) च निदधाति ॥ २७ ॥

जुहुसमाख्या(ख्यानाद्) वसाहोमहवण्यत्रैव विधेया ॥ २७ ॥

सव्यमुपभृतम् ॥ २८ ॥

निदधतीत्यनुवर्तते । सव्यहस्त उपभृतं निदधाति । पृषदाज्यघान्प्रत्यकनिधेया ।
उपभृतत्वात् ॥ २८ ॥

उरसि ध्रुवामरणी च ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

तत्रारण्योरुदगमत्वं ध्रुवाया दक्षिणाग्रत्वं च वेदितव्यम् ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ३० ॥

तत्र पुनर्वहनं करिष्यन्त(त्त)दर्धमाग्निहोत्रहवण्य(णीं) चिनुयादिति गम्यते ॥ ३० ॥

नासिकयोः सुवो ॥ ३१ ॥

सुवावैष्टिकाग्निहोत्रिवो । यदि (पत्नीसखहनार्थमानावपि) सुवो बल्लघो भवतस्तदा
तयोरप्यत्रैव निदधातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अत्र पत्नीमुपनिषातयतीयं नारीति ॥ १४ ॥

धेहीत्यन्तः । एतस्मिन्कालेऽग्निद इयं नारी पतिलोकमित्यूचा तस्य पत्नी (स्त्री) तत्समीपे शाययेत् । तत्र तस्यै प्रजामिति जन्मान्तरे प्रजासंपत्त्याशासनम् । अतो नास्मिञ्जन्मनि पुत्राय देवरादिभ्यो पुत्रोत्पादनार्थमिति कल्पनावकाशः । न च जायामुपनिषातननिवृत्तिः । न चायं पूर्वसिद्धप्रमान्वयवादः । अत्रायमपुत्रायामपि भवति । पत्न्यभावे तूपवेशनादि सहस्रवरदानम् प्रतिषिद्धः (द्वम्) ॥ १४ ॥

तामविद्ध एकधनेनोत्थापयत्यन्यो वा ब्राह्मण उदीर्ष्व नारीति ॥ १५ ॥

तामुपसंविष्टां पत्नीमविद्धः पत्नीसहावसीत तद्भाता, एकधनेन हेतुनाऽपि कथितं गृहीत्वा—उदीर्ष्व नारीत्युचोत्थापयेत् । संवभूवेति मन्त्रातः । तां प्रतिहितः सव्ये (बौ० वि० १-८-२) इति बौधायनः । तदलामेऽन्यो वा ब्राह्मण एतेन कल्पेनोत्थापयेत् ॥ १५ ॥

अत्र पत्नी सहस्रं वरं ददाति ॥ १६ ॥

अत्रोत्थापनानन्तरं सहस्रमूल्यं पदं ददाति । सहस्राशक्तौ श्रव्यपरिमाणं वरं दद्यात् । गौर्वै वर इत्युक्तम् । न तु तल्लोपः । अध्वर्यवे दद्यादित्यनेन सूचितं भवति । पत्न्यनेकत्वे ज्येष्ठक्रमेण सर्वासामुपनिषातनादि क्रमेण क्रियते ॥ १६ ॥

* भेतस्य हस्तौ संमार्ष्टि ॥ १७ ॥

भेतस्य पाण्य(णी अ)ध्वंसुः संमृज्याद्वक्ष्यमाणकर्मार्षम् ॥ १७ ॥

सुवर्णेन ब्राह्मणस्य सुवर्णं हस्तादिति ॥ १८ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । सङ्कदेव मन्त्रः । अत्रैव त्वमिति सूताभिधानात् । हस्तादि-त्येकवचनान्तं जात्याख्यायाम् ॥ १८ ॥

धनुषा राजन्यस्य धनुर्हस्तादिति ॥ १९ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । स्पष्टमेतत् ॥ १९ ॥

मणिना वैश्यस्य मणिं हस्तादिति ॥ २० ॥

मौक्तिकादिमुषिरं सूक्ष्मभूषणं मणिरित्युच्यते ॥ २० ॥

अथैनं चित्तायुपर्यध्यूहति ॥ २१ ॥

एनं मृतममात्मा दारुचितौ रज्ज्वादिरहितमधिनिदधुः । तत्राऽऽह बौधायनः—

अथैनमेतयाऽऽस्तन्या सह चितायामवदधाति । अपकृष्य रज्जुमासन्दीमषावध्यान्त
(बौ० पि० १-८-८) इति । चितायामवदधातीति वचनादत्रापि दाक्षिणाशिरस्त्वं
प्रत्येतक्यम् ॥ २१ ॥

अत्र वा पत्न्या संवेशनमिदं क्रियते ॥ २२ ॥

अत्रास्मिन्काले वरदानान्तं क्रियते तत्रा सति संप्रैषानन्तरं हस्तसंमार्जनादि
क्रियते ॥ २२ ॥

अथारूप प्राणायतनेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्याति ॥ २३ ॥

अत्रापि पुरुषशीर्षमुपधानवदयं विधिः । शल्काः शकल्यस्तान् । अत्रापि तदेवाऽऽ-
स्येऽक्ष(क्षि)कृष्ट्योः कर्णनाशि(सि)कयोरिति सत्यहिरण्यशकल्यः ॥ २३ ॥

आज्यविन्दून्वा ॥ २४ ॥

प्रत्यस्यतीत्यनुकर्षः । तदमाव आज्यमिन्दूनवनयेदिति यैवानसः ॥ २४ ॥

पात्राणि चिनोति ॥ २५ ॥

पात्राणि हविर्यज्ञेषूपयुक्तानि स्फ्यकपालादीनि यजमानस्योपरि चिनुयात् । तेषां
प्रत्यवयवेषु सादननियमोऽस्ति । अतो बात्र नष्टदुष्टादेरुत्पादनमिष्यते ॥ २५ ॥

सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जम् ॥ २६ ॥

ध्रुवाव्यतिरिक्तानि सर्वाणि पात्राण्यनुलोमान्युदगप्राणि चिनुयात् । ध्रुवाया दाक्षिणा-
ग्रमित्यर्थः । एतच्च मूलाग्रविभागरहितेष्वतस्तंवात्र प्रवर्तते ॥ २६ ॥

तस्य दाक्षिणहस्ते स्फ्यं जुहुं(हुं) च निदधाति ॥ २७ ॥

जुहुसमाख्या(ख्यामाद्) वसाहोमहवण्यत्रैव विधेया ॥ २७ ॥

सव्यमुपभृतम् ॥ २८ ॥

निदधतीत्यनुवर्तते । सव्यहस्त उपभृतं निदधाति । पृषदाज्यधाम्न्यप्यकनिधेया ।
उपभृतत्वात् ॥ २८ ॥

उरसि ध्रुवामरणी च ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

तत्रारण्योरुदगप्रत्वं ध्रुवाया दाक्षिणाग्रत्वं च वेदितव्यम् ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

मुख्येऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ३० ॥

तत्र पुनर्वहनं करिष्यन्त(त्त)दर्धमाग्निहोत्रहवण्य(णीं) चिनुयादिति गम्यते ॥ ३० ॥

नासिकयोः सुवौ ॥ ३१ ॥

सुवावेष्टिकाग्निहोत्रिकौ । यदि (पत्नीससहनार्थमानावपि) सुवौ द्यूतौ भवतस्तदा
तयोर्द्वयत्रैव निदधातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अङ्गणोर्हिरण्यशकलावाज्यस्थालीं पृषदा—

ज्यस्थालीं सुवी वा कर्णयोः प्राशिन्नहरणे भित्त्वा ॥ ३२ ॥

प्राशिन्नहरणस्यैकत्वाद्भित्त्वा निधानमुच्यते । बोधायनस्यैवमेव पाठः । तस्मादत्र प्राशिन्नहरणे [इति] द्विवचनपाठः प्रामादिकः ॥ ३२ ॥

हन्वोरुत्तुखलमुसले ॥ ३३ ॥

हनो(न्) मुखस्योपान्तदेशे । तयोर्दक्षिणस्यामुल्लङ्घनं निदधाति । सन्ध्यायामुसलम् । तदने-
कत्वेऽप्यत्रैव निधानम् ॥ ३३ ॥

दत्सु ग्राव्णः ॥ ३४ ॥

दत्सु दन्तेषु ग्राव्णः ॥ ३४ ॥

यदि ग्राव्णो भवन्ति ॥ ३५ ॥

अग्निहोत्रहोमार्थं सोमाभिषवार्थं तथा वल्लभं निदधाति । तदभावे न ग्राववचनम् ।
उपयुक्तपदार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

शिरसि कपालानि ॥ ३६ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३६ ॥

ललाट एककपालम् ॥ ३७ ॥

एकं च तत्कपालं चैककपालम् । यदेकमेकाश्रयणादौ द्वावाश्रयिव्यधिश्रयणार्थं तं
नि(तनि)दधाति ॥ ३७ ॥

॥ उदरे पिष्टसंयमनीं पात्रीम् ॥ ३८ ॥

उदरे नाभिदेशे निदधातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नाभ्यामाज्यस्थालीं पृषदाज्यस्थालीं च ॥ ३९ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३९ ॥

पार्श्वयोः शूर्पे छित्त्वा वैकम् ॥ ४० ॥

शूर्पे इति द्विवचनात्प्रकृतित्थं चातुर्मास्यादिष्वैधीकस्थं च गृह्यते ॥ ४० ॥

अङ्गण(वङ्क्षण)योः सानात्पकुम्भ्यौ ॥ ४१ ॥

व्यक्तार्थमेतत् ॥ ४१ ॥

अण्डयोर्द्विपदुपले ॥ ४२ ॥

अण्डयोर्मुष्कयोर्द्विपदुपले निदधातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शिश्रेऽश्मान् शम्पा च ॥ ४३ ॥

अश्मानः (श्मा स) समाहननार्थो गम्यते ॥ ४३ ॥

पष्ट[प्रतिष्ठयोः] अग्निहोत्रस्थालीपन्वाहार्यस्थाली च ॥ ४४ ॥

प्रतिष्ठे पादतले । अग्निहोत्रस्थाली दक्षिणतः ॥ ४४ ॥

पत्त उपावहरणीयं कूर्चं वेदम् ॥ ४५ ॥

उपावहरणीयं हियमाणस्याग्निहोत्रस्योपयमनार्थम् ॥ ४५ ॥

शिखायां शिरस्त उपसादनीयम् ॥ ४६ ॥

कूर्चं वेदं निदधातीति शेषः । यत्राग्निहोत्रस्योपसादनमुक्तम्—‘अपरेणाऽऽहवर्मायं
दर्भेषु सादयति’ इति संगृह्यते ॥ ४६ ॥

इडापात्रं च ॥ ४७ ॥

शिरसि निदधातीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

इममग्रे चमसमिति मध्ये चमसम् ॥ ४८ ॥

मादयन्तामित्यन्तः । चमसोऽत्र प्रणीताप्रणयनं मध्य एतयर्चा निदधातीत्यर्थः ।
शिरस्तः प्रणीताप्रणयनं चमसं निदधाति (बौ० पि० १-८-११) इति बौधायनः ।
कंसादिभिः प्रणयनेऽप्यत्रैव निधानं तत्तूष्णीं निधानवचनात् । मन्त्रस्तु निवर्तते चमस-
लिङ्गाच्च ॥ ४८ ॥

अवशिष्टान्यन्तरा सन्धीनि ॥ ४९ ॥

अवशिष्टानि पात्राणि सक्थ्यो(क्थनो)र्मध्ये निदध्यात् ॥ ४९ ॥

एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेतेति
विज्ञायते ॥ ५० ॥

यज्ञायुधानि यज्ञपात्राणि तद्वान् । एवं चितयत्पात्रनिचयोऽञ्जसा ऋनुना पथा च ।
सेयं पात्रचयनप्रशंसा तदादरार्था न तु फलोपबन्धः । ततश्च निधानकाले न विस्मर्तव्या,
नीतिभावः ॥ ५० ॥

उरुमुकैर्बुध्नुष्टान्य(के विभूष्काण्य)वदानानि श्रपयि-
त्वा हृदयेऽस्य हृदयं निदधाति ॥ ५१ ॥

उक्तानां मांसानामुल्मुल्के श्रपणम् । तस्येदानीं विशेषज्ञापनार्थोऽयं वा । पादमयपशु-
रसः । तद्वहितानि विभूष्काण्यरूप(व)दानान्यपमृ(ष्ट)तमांसानि । अवदानग्रहणं पादादिसहि-

तस्य चर्मध्रपणानिवृत्त्यर्थं वियूक्तध्रपणं पशुरसशोषणान्तमुच्यते । हृदये प्रेतस्य हृदय-
देशे निदधातीति भावः ॥ ५१ ॥

दक्षिणहस्ते दक्षिणं वृत्तयं सव्ये सव्यं श्यामञ्च-
वलाभ्यां द्विति ॥ ५२ ॥

निदधातीत्यन्वयः । तत्र सकृदुक्तेन मन्त्रेणोभौ वृत्तयौ हस्ताभ्यां युगपन्निदधाति ।
प्रेताभिधानात् । वृत्तयाभिधानादावृत्तिरित्यपरम् ॥ ५२ ॥

हस्तयोरेव मैत्रावरुणीमाभिसां मित्रावरुणाभ्यां
त्वेति ॥ ५३ ॥

अत्राभिधानात्पूर्ववत्प्रति आवृत्तिर्वाऽऽभिसाभिधानात् ॥ ५३ ॥

वपयाऽस्य मुखं प्रोर्णोति मेदसा शिरसं प्रोर्णोति
(पुण्व) मेदसा पीवसा चेति (ख० ६) । अथैन-
सपादवालाधीर्षचर्मणोत्तरलोम्ना प्रोर्णोत्यर्धेर्वर्धति
॥ ५४ ॥

व्यक्तम् । मेदसा शिरः—संप्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा चेति प्रोर्णोतीति शेषः ।
मन्त्रस्त्वेतावानेवात्र भवति । लिङ्गात् । ततः कृत्स्नवर्चा प्रोर्णोति । तथा बोधायन-
पाठात् । तत्र शिरसा शिरःप्रोर्णयनं पूर्वपादाभ्यां हस्तयोरपरपादाभ्यां पादयोरिति
द्रष्टव्यम् । दधद्विवक्ष्यन्पर्यङ्क्यपातैरिति मन्त्रान्तः ॥ ५४ ॥ (ख० ६) ।

अथैनमुपोषति मेनमग्ने विदह इति पुरस्तादाहव-
नीयेन ॥ ५५ ॥

प्रहिणुतात्पितृभ्य इति मन्त्रान्तः । उपोषणं दहनम् । दारुचिन्नेरेवात्र साक्षादग्नि-
संयोगः कार्यः ॥ ५५ ॥

शृतं यदेति पश्चाद्गार्हपत्येन ॥ ५६ ॥

उपोषतीति शेषः । वशिनीर्भवातीति मन्त्रान्तः ॥ ५६ ॥

तूर्णीं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनेन ॥ ५७ ॥

उपोषतीत्यनुकर्षः ॥ ५७ ॥

पुरस्तात्सभ्यावसथभ्यामौपासनेन च ॥ ५८ ॥

यत्र पावनीयः प्रक्षिप्तस्ततो दक्षिणतः क्रमेणैषां प्रक्षेपः ॥ ५८ ॥

अथैनमुपतिष्ठते सूर्य ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैरित्यन्तः । कमप्राप्ताया ऋच एव ग्रहणम् ॥ ५९ ॥

विज्ञानमुपैति यद्यूर्ध्वं धूम उदा(दि)याद्युल्लोको
भवतीति विज्ञायते । यद्यन्तारिक्षमन्तरिक्षलोकः ।
यादि पृथिवी पृथिवीलोकः ॥ ६० ॥

विज्ञानं परीक्षणं तदुपैति, अनुतिष्ठेत् । धूमगतिवशात्तत्र यद्यन्तारिक्षमिति तिर्य-
गातिर्धूमस्योद्भाव्यते ॥ ६० ॥

जघनेन चित्तिमजमबलेन शुल्बेन संवध्नाति ॥ ६१ ॥

यत्कर्षणमात्राच्छिद्यते तदिह बलमेकसरा रज्जुः ॥ ६१ ॥

अजोभागमित्युद्र(द्र)वन्तमनुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

यत्र लोका इति मन्त्रान्तः । उद्र(द्र)वन्तं दाहमयाशु(च्छु)स्त्वं विच्छिद्य
पलायमानमजम्—अजो भाग इत्यनुवाकशेषेणानुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

अत्रैव तद्धविश्रमसेन जुहोति—अग्नये रयिमते
स्याहोति ॥ ६३ ॥

तत्र श्वाशौ तद्धविराजगव्यवाशिष्टमासं च जातं चमसेन सकृदेवानेन मन्त्रेण जुहु-
यात् । चमसोऽधैवान्यमु(उ)त्पाद्यत इति भावः ॥ ६३ ॥

नव च सुवाहुतीर्य एतस्य पथो गोप्तार इति, ॥ ६४ ॥

यमत्र नाधीमस्तस्मै स्वाहेत्यन्तः । पर्णमयेन स्तुवेण (बी० पि० १-११-१)
इति बोधायनः । तेन स्वाहान्तैर्यजुर्भिर्जुहुयात् ॥ ६४ ॥

अत्रोभयं प्रहरति । येन जुहोति ॥ ६५ ॥

येन होमकृतश्चमसेन स्तुवेण (जुहोति) तदुभयं चात्राशौ प्रहरेत् ॥ ६५ ॥

अपरेणाग्निं माद्विमुख उपविश्याथैनं याम्येन सूक्तेन
नवर्चं पराचाऽनुशंसति प्रकेतुनेति ॥ ६६ ॥

पराचेति वचनात्प्रथमोत्तमयोर्नाम्यासः । अनुशंसनवचनादर्धर्चसंतानेऽप्येकधृत्यामि-
त्यादिधर्मसिद्धिः । महत्तांश्चिदेवापि गच्छतादित्यन्तः ॥ ६६ ॥

जघनेन दहनदेशमुदीचीस्तिस्रः कर्पूः खात्वाऽ-
श्मभिः सिकताभिश्चावकीर्यायुग्मिरुदुकुम्भैरपः
परिष्ठाप्य तासु ज्ञातयः संग्राहन्तेऽश्मन्वतीरेवती-
रिति ॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

वाजानुत्तरेमेति मन्त्रान्तः । उर्वीचीरुदगायताः । कर्पुं (पू) शब्दो दीर्घगर्तवाची ।
तासां पूर्वलेखिन्य (खा) न्ते ततो मध्यमा ततः पश्चिमादि (इ) ति क्रमः । सर्वास्ता
दक्षिणापवर्गजघन्यन्ते पिड्यत्वात् । तथा चाऽऽह बौधायनः—जघनेन दहनं तिस्रो
दक्षिणाप्राचीः कर्पूः कुर्वन्ति (बौ० पि० १-११-१२) इति । परिष्ठापनमु-
दकनिनयनेन सूत(द)कीकरणम् । तासु ज्ञातयः कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमात्
॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

जघनेन कर्पूः पलाशशाखे शमीशाखे वा निघ्नन्ति ॥ ६८ ॥

दक्षिणोत्तरयोः स्थापयन्ति । तोरणवत्तस्योरुत्तरा प्रथमं स्थाप्यते ॥ ६८ ॥

अथैनं(ने) दर्भमयेन शुल्बेन संबध्यन्ते(ते)ऽन्तुरेण
प्रसर्पन्ति यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रमिति ॥ ६९ ॥

सर्वतनुं पुनामीत्यन्तः । अत्रापि कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमः प्रत्येतव्यः ॥ ६९ ॥

जघन्यः शाखे व्युदस्यति या राष्ट्रारपन्नादिति ॥ ७० ॥

संमृजथेत्यन्तः । जघन्यः सर्व(वैषां) पश्चाद्गन्ता । वृद्धामा(त्या) अनयर्चा शाखे
उत्तिष्ठद्यापास्यन्ति ॥ ७० ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थापानवेक्षमाणा
आ(अ) पोऽवगाहन्ते—धाता पुनातु सविता
पुनात्विति ॥ ७१ ॥

आदित्योपस्थानं(नादिकं) सर्वे कुर्वन्ति । न केवलं जघन्यः । अनवेक्षमाणाः
पृष्ठतोऽवीक्षमाणा अवगाहन्ते इति । सशिरोवमज्जानात्मकं स्नानमुच्यते न जलप्रवेश-
मात्रम् । समानमास्नानादित्युत्तरत्वानुवादात् । धाता पुनातु सविता पुनात्वित्यनुवाक-
शेषः । सूर्यस्य वर्षसेत्यन्तः ॥ ७१ ॥

केशाम्प्रकीर्य पाशून्तोष्यैकवाससो दक्षिणामुखाः
सकृदुन्मज्ज्योचीर्यं सध्यं जान्वाच्य वासः पीड-

यित्वापविशन्त्येवं त्रिस्तम्भस्यह(य)५ गो+त्रना-
मधेयं तिलमिधमुदकं त्रिकृत्सिन्ध्याहरहरञ्जलिने-
कोत्तरवृद्धिरैकादशाहात् । अथतीक्षा ग्राममेत्य
यस्मिन् आहुस्वरकुर्वन्ति ॥ ७२ ॥

अत्र शास्त्रान्तरोक्तविधिः—यस्मिन्दिने म्रियते तत्रैव दहनं कार्यम् । तत्राऽऽह
नृहसतिः—प्राप्ते सद्यस्तु पञ्चत्वे हविर्दयं हुताशन इति । यस्य तु रात्रौ मरणं तस्य
शोभते दहनं कार्यम् । रात्रौ न कुर्यात्तमो(द्रवृ)वृत्तोऽपीति निषेधात् । अत एव दाहा-
दाहितवह्निरेषु मरणा[व]प्यन्येष्विस्माद्विधिविशेषाः प्रवर्तन्ते । यत्र तु दिवा देहान्तं कर्म
समापयितुमशक्यं स्यात्तत्र दिवा कर्माश्रमं कृत्वा रात्रौ समापयेत् । यदि स्याद्विवाऽऽर-
म्भः शेषं संपादयेत्तिथिः इति वचनात् । तद्विषयमेव कात्यायनवचनम्—

रात्रौ दग्त्वा तु विण्ढान्तं कुर्याद्वपनवर्जितम् ।
शोभते वपनं तत्र केशमात्रे निर्धायते ॥ इति ।

दिवा दहने तु दहनस्नानान्ते तदङ्गभूतं वेशश्मश्रुमात्रवपनमशिशो भवति । तत्राऽ.
शिशुः कर्ता दाहाङ्गभूते वपने कालान्तराणि च स्मर्यते(न्ते)—

द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं कुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पक्षमे वाऽपि सप्तमे वाऽप्रमादतः । इति भरद्वाजोक्तः ।

अथ(त्रा)प्रमादत इत्यनेनाग्निदाननिमित्तत्वमुच्यते । एवमुक्तेषु पञ्चसु कालेषु पूर्वपूर्वस्य
भद्राग्निपादनक्षत्रादियोगदुष्टश्च उत्तरोत्तरकाऽऽः परिमाणाः । न त्वदुष्टे पूर्वमित्तैव ।
अत्रापवादः—

स्त्रीपुत्रानुजशिष्याणां संस्कर्ता नैव वापयेत् ॥ इति ।

स्त्रीशब्देनात्र मार्यैव गृह्यते । ज्ञातीनां त्वपरवयसामेव वपनमित्यते । अनुमाविना
च परिवापनमिति वचनात् । तेषां तु शान्तिकर्मान्त एव वपनम् । इह सूत्रक्रमेणानुषदे-
शात् । एवमिह वपनं द्विविधम् । दहनान्तं शुद्ध्यर्थं चेति । तत्र दहनाङ्गमग्निदस्य वेशे-
षिकम् । तस्यैव वाहकानां शुद्ध्यर्थं तु सर्वसाधारणस्नानाच्छान्तिकर्मान्त एव शुद्ध्यर्थं वपनं
कार्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः । ततः उदके विण्ढं च दत्त्वा नम्रप्रच्छादनं विधेयम् ।
तदाह नारदः—

+ 'नोत्रनामधेयम्' इति शब्दः अ. ग. इत्युच्यतेति ।

स्नात्वा दत्त्वा पुनः स्नात्वा तोयं दद्याद्यभोचितम् ।

न प्रप्रच्छादनं दद्याद्भोजनेन सह द्विजः ॥ इति ।

तत्र तोयदानार्थं ग्रामाद्वहिरुदकान्ते कुण्डे पापाणस्थापनं कार्यम् । उपकषात्रं, द्विवि-
धम् । यद्यन्ते वासोदकं तिलोदकं चेति । तद्दानप्रकारो वक्ष्यते—केशान्प्रकीर्येत्यादि ।
उपवेशनान्तं त्रिः कृत्वा तत्प्रत्ययमुदकमुत्सेवनीयं तत्प्रत्ययमिति । मृतस्य गोत्रनामनिर्देश-
जन्यं प्राकट्यमुच्यते । तथा गोत्रनाम गृहीत्वा इत्याद्यलक्षणः । तद्यथा—वात्स्यायनाय
विष्णुरातप इति । ३. त्र परिधानीयस्यान्तं त्रिगुणं (संभुज्य) प्रसव्यमुपवेष्टोदये विप्रर्थे-
न तदुदकं त्रिरुत्तिष्ठति । अमुष्यायणायामुष्मे प्रथमेऽहनि तद्वासोदकं ददातीति
सकृत् गोत्रनामनिर्देशः । अथ(त्र) तिलमिध्रान् ब्रीनुदकाज्जलीन् ददाति । अमुष्या-
यणायामुष्मे प्रथमेऽहन्येततिलोदकं ददाति । ज्ञातीनां तु विधिवत्सामयाचारिकेषु च
वक्ष्यते ॥ ७२ ॥

अश्नानध्ययनाद्यः शय्योदकोपस्पर्शनान्यकालम-

नूचीनेषु द्वयहं उपह५ षडहं द्वादशार्हं वा गुरुष्वश-

नवर्ज५संवत्सरं मातरि पितर्याचार्य इत्येके

॥ ७३ ॥ अनश्नानध्ययनवर्जं यावर्ज्जावं प्रेतव-

त्कृतो(पत्न्यु)देकापस्पर्शनमेके ॥ ७४ ॥ भुक्त-

मधः शय्या ग्रह्यचर्यं सारलवणमधुमा५सवर्जनं

च ॥ ७५ ॥ (स्त्र० ८) ॥

इति सत्यापादहिरण्यकोशिश्रौत्रसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविं-

शमश्रे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ(त्र) भार्याणां परमगुरुषु च मृतेषु तत्प्रति(सं)बन्धिनामकालमे जनमित्यादि-
विधिर्मवति । तत्र परमशुरव आचार्यः । आचार्यः पिता । तदग्रजः पितामहः । तज्जाता
प्रपितामहस्तज्जाता । तेषां भार्याश्च विज्ञेयाः । तन्मरणकालात्प्रमृति पश्चिष्ठाटिकाकाल-
पर्यन्तमनश्नमासुरव्यञ्जनानि गन्धपुष्पताम्बूलवर्जनानि । ततोऽन्वहं तु केशान्प्रकीर्ये-
त्यादिविधिना वासोदकस्य तिलोदकस्य च । ततोऽपतीक्षा ग्राममेत्य यत्त्रिय आहुस्त-
त्कुर्वन्ति (य० पि० १-२-७२) इत्येतत्तेषामग्निदस्य च समानम् । इतरे(र्षा)ः
चैतदेवैक उपदेशस्तस्मिन्पक्षेऽग्न्येषामपि सपिण्डानां मरणेऽयं विधिर्मवति । पक्षान्तरेष्व-
न्वहं स्नानमेव । तथा समानोद्वेष्वपि पक्षद्वयं यावता हि संव्यो ज्ञायत इति तेषा-
मप्युपादानात् । तेषां तु वाग्रहणसामर्थ्यादुदकोपस्पर्शनमपि पक्षे न भवतीत्यपरम् । असं-

स्कृतेषु बालेषु मृतेषु तन्मातापितृणां चैवोदकस्पर्शनं भवति । ज्ञातीनां चात्र मरण-
निमित्त(क)मुदकोपस्पर्शनं न विद्यते । किंत्वाशौचनिवृत्त्यर्थमेव तद्वदति ।
अथाग्निदस्य (देन) वासोदकं तिलोदकं चान्वहमेकोत्तरवृद्धिः कार्या । तावद्वृद्धिश्च
कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यत इति स्मरणात् । दहनदिवसं तु गृहप्रवेशसमये कर्तव्य-
माह बौधायनः—अथाप्रतीक्षाः कनिष्ठप्रथमा ग्राममायान्ति । गृहद्वारे निम्बपत्रं प्राश्याप
आचम्य गोशकृत्सुवर्णापोऽग्निगौरसर्पपान्तःस्पर्श्याश्मनि तिष्ठन्तीत्येके । यत्र च प्रेतस्य
प्राणा उत्क्रान्ता भवन्ति तत्रोदकमिश्राश्चित्तलतण्डुलान्संप्रकिरन्ति—स्वस्त्यस्तु वो
गृहाणामशेषे शिवं वास्त्वास्ताम् । इति उच्यते । पृष्ठत्वाऽगारं प्रविशन्ति । एकरात्रमु-
पोष्य तेषामक्षारलवणभोजनमधःशयनं ब्रह्मचर्यं चाऽऽदशरात्रं (प्रातः) सायंप्रातः
स्तूपणीमुपलेषु पिण्डं निष्पृणयात् । सायंप्रातः सकृदुदकक्रिया । अपेया पत्नी नाशी-
यात्पक्षाक्षस्य । दशमेऽहनि त्रिरुदकमुत्सिञ्चन्ति सर्वेऽमात्याः । अपेकादश्यामेकोद्दिष्टं
कुर्वन्ति (बौ० पि० ३-४—१९ । २४) इति ।

अथातो मृतबलिं व्याख्यास्यामः—प्राग्दक्षिणायतनं चतुरश्रं गोमयेनोपलिप्य
प्राचीनावधीती दक्षिणामुखः सव्यं जानुं निपात्य सकृद्वृद्ध्याद्विरम्यक्ष्य दक्षिणामान्दर्भा-
न्तःस्तीर्याद्भिर्मानयित्वापोस्तरणामिधिरितं सकृत्सिलमिश्रं चरुमवधति मुष्टिप्रमाणं कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा हस्तेन—‘अमुकगोत्रायैतत्ते ओदनः स्वधा नमः इति । अथाङ्गुष्ठे-
नामिमृश्यापाञ्चनाम्यजने मधु वासो दशोर्णा वा गन्धपुष्पधूपदीपैर्हस्ताद्विपरीतात्सायं-
प्रातर्दशरात्रं कृत्वा स्वस्ति (कामं) ग्रामं भोजयित्वा दशम्यां विकृताहारं सायं
बलिं दत्त्वाऽपेकादश्यामेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ।

‘न जातु श्येनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिपेधयेत् ।

तद्रूपास्तस्य पितरः समायान्तीति वैदिकाः ॥

इति विज्ञायते (बौ० गृ० श्रौ० सू० ४-३-१ । ३) इति ।

अथ नमःप्रच्छादनम् । तत्र वैखानसः—

वासोऽङ्गुं च जलं कुम्भे प्रदीपं कांस्यभाजनम् ।

नमःप्रच्छादने धाद्रे ब्राह्मणाव निवेदयेत् ॥ इति ।

भृगुः—तिलोदकं तथा पिंडान्नप्रच्छादनादिकम् ।

रात्रौ न कुर्यात्संध्यायां यदि कुर्यादभिरर्पकम् ॥ इति ।

नारदोऽपि—नमःप्रच्छादनं कार्यं भोजनेन सह द्विजः ॥ इति ।

नृहस्पतिश्चाऽऽह—सुवर्णं च सक्तांसं च सहस्रं नेदपारगे ।

तथेन देयं तद्विप्राय द्वितीयेऽहि वा कारयेत् ॥

अत्र दिवैव पिण्डदानान्तं कृत्वा नशप्रच्छादनमपि कर्तुं शक्यते । तत्र तथेन देयम् । यत्र तु रात्रौ दहनं पिण्डान्ते वा सूर्यास्तमयस्तत्र द्वितीयेऽहन्येतदेयमिति [वि]वेकः । न च 'नक्तं श्राद्धं कुर्यात्' इत्यादिनिषेधात् । एवमेकोत्तरवृद्धिनवश्राद्धयोरपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन—

रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कुर्याद्वपनवर्जितम् ॥ इति ।

अथेकोत्तरवृद्धिश्राद्धमुच्यते । तत्र नारदः—

श्राद्धमेकोत्तरं वृद्ध्या कर्तव्यं तु दिने दिने ।

अवसानाद्धलीनां तु द्विगुणं प्रत्यहं परम् ॥ इति ।

बृहस्पतिश्चाऽऽह—

एकोत्तरं यथाशक्ति भुक्तिं दद्याद्द्विजन्मने ।

दशकं वा शतं वाऽपि सहस्रं वा सहेमकम् ॥

देयं वित्तं च तस्मिन्स्तेर्यथा तुङ्गं यथा सुखम् ॥ इति ।

अथ नवश्राद्धमुच्यते । तत्र बौधायनः—'मरणाद्विपमेषु दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यादा नवमात् । यदि नवमं विच्छिद्येतैकादशे तत्कुर्यात्' इति । तथा च प्रथमे तृतीये पञ्चमे सप्तमे नवमे चेति पञ्चेतानि नवश्राद्धानि भवन्ति । ततश्च नवं च तच्छ्राद्धं च नवश्राद्धमिति प्रत्यग्रपरो नवशब्दः । प्रत्यग्रता तु शावाशौचे वर्तमान एव क्रियमाणत्वात् । यद्यपि नशप्रच्छादनादेरप्यस्ति प्रत्यग्रता तथाऽपि पङ्कजशब्दवचो- गरूढ्या नवश्राद्धशब्दोऽपि कचिदेव वर्तते इति द्रष्टव्यम् । यथा यथैकादशेऽहनि कर्तव्यं प्रथममासिकश्राद्धं तस्यापि नवश्राद्धसमाख्यं भवति । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

सप्तमेऽहनि तृतीये च प्रथमे न मे तथा ।

एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि पट् तथा ॥ इति ।

अन्वेकादशेऽहनि क्रियमाणस्य प्रथममासिकश्राद्धस्याऽऽशीचापमोत्तरकालिकत्वा- स्फुल्लं नवश्राद्धत्वम् । अत्रोच्यते । सत्यं दशाहपर्यन्तमाशौचं सामान्यतः । श्राद्धकर्ता(र्तुः) तु प्रथममासिकश्राद्धसमाप्तिपर्यन्तमाशौचमस्त्येव ।

एकादशेऽहनि संप्राप्त ए-भेद्विष्टं कृते यदि ।

पिण्डमेकं प्रदातव्यमाशौचं त्वा प्रदातः ॥ इति स्मृत्यैः ।

तस्मात्तस्वाप्यशुचिना क्रियमाणत्वाद्युक्तं नवश्राद्धत्वम् ।

अथ यत्र दशाहमध्ये दर्शागमः स्यात्तत्र दर्शं पिण्डोदकदानं समापनीयम् । उत्तर-
दिनदेयमप्युदकपिण्डदानमपकृष्य देयमिति यावत् । तदाह वसिष्ठः—

अमावास्यामतिक्रम्य मर्यादा तत्र चेद्भवेत् ।

द्विचन्द्रदर्शने दोषो महानित्यवधार्यताम् ॥ इति ।

मविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान्द्रानमात्रं समाचरेत् ॥ इति ।

ऋष्यशृङ्गः—आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।

समाधिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥ इति ।

पैठीनासिः—आद्येन्द्रावेव कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते ॥ इति ।

मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः—अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डाञ्जलाञ्जलीन् ॥ इति ।

इदमपि ग्रहमध्ये दर्शपाते । तद्धर्षं दर्शं तु पित्रोरपि तन्त्रं समाप्यमेव ।

पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् ग्रहात्परम् ॥ इति गालवोक्तेः ।

अन्येषां तु ग्रहमध्येऽपि समाप्तिरिति ग्रन्थान्तरोक्तम् । बौधायनेऽपि—

दर्शो दशाहमध्ये स्याद्धर्षं तन्त्रं समापयेत् ।

त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृताविति निनिश्चयः ॥ इति ।

मदनपारिजाते तु गालवीयमापदनौरसपुत्रादिविषयम् । ग्रहोर्ध्वमपि पित्रोर्न तन्त्र-
समाप्तिरित्युक्तम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ (स० ८) ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्याया महादेवशास्त्रिकृताया

प्रयोगवैजयन्त्यां वृत्तावष्टाविंशप्रश्ने द्वितीय पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाः पटलः ।

अथ संवयनकालो निरूप्यते—

अपरेष्टुस्तृतीयस्यां पञ्चम्याः सप्तम्यां वाऽस्यां

नि संचिन्वन्ति ॥ १ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रः

सुबाहुतीर्जुहोत्यवसृजेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणमाविशेत्यन्तः । अत एव शवाग्नेरङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य निष्कृप्य तस्मिन्-
वसृजेति तिसृभिः प्रतिमन्त्रं सुबाहुतीर्जुहोति चोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानमिति न्यायः ।
सुवस्त्वत्र यज्ञियदारुणा कार्यः । तत्र सोमयाजिनस्तु निवपनान्ते पक्षेऽत ऊर्ध्वं शयाग्निं
निधाय भाव्युपयोगात् ॥ ३ ॥

अयुग्मिरुदकुम्भैरवोक्षितमवोक्ष्यायुजः स्त्रियः संचिन्वन्ति ॥४॥

स्त्रियोऽत्र पञ्चाभिप्रेताः । तथोत्तरत्र वचनात् । तत्रायुज इति का(काः) पुनस्ताः ।
यजमानस्य भार्ये(र्या इति) वैखानसः । ता यदि पञ्च न विद्यन्ते तत्रान्या योजयि-
तव्याः । स्ववोक्षितमर्षी(स्त्री)न्यवोक्ष्य चिन्वन्त्याद्यायाऽऽदाय वक्ष्यमाणविधिना संनि-
वपेरन्निति ॥ ४ ॥

यस्याः पुनः प्रजननं न स्यात्सा, सव्ये हस्ते
नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां वृहतीफल-
मावध्य सव्येन पदाऽऽश्रयानमास्थाय सव्येन
पाणिना प्रथमानन्वीक्षमाणाऽस्थीन्यादत्त उत्ति-
ष्ठत इति दद्भ्यः शिरसो वा ॥ ५ ॥

प्रजननं प्रसूतिः । तत ऊर्ध्वं यस्यां न संभाव्यते या न गर्भिणीति न्याव(या)त् ।
नन्वेवं सति या न गर्भिण्येव ब्रूयात् । यदि मृतस्यैव स्त्रियो(स्त्री) इष्यन्ते(ने) न
त्वन्या [इति] नियमोऽस्ति संभाव्यते चान्यासु । तत्रायुग इति बौधायनोक्तं 'याऽस्य
स्त्रीणा मुख्या (बौ० पि० १-१४-६) इति च संख्यानिवृत्त्यर्थं न तु त्रित्वादिसं-
ख्यानुज्ञानार्थम् । पतिपत्ति(स्त्री)षु पश्चादपि गर्भाधानं तस्मात्तदर्थवादेन वा यज्ञः ।
अन्वीक्षमाण उत्तिष्ठत० देवः सविता दधास्त्विति मन्त्रान्तः । इत्यत्राऽऽदधीत दद्भ्य-
शिरसो वेति विकल्पः ॥ ५ ॥

तद्वाससि कुम्भे वा निदधाति ॥ ६ ॥

तदास्थि सेव निदध्यात् ॥ ६ ॥

इदं त एकमिति द्वितर्या(तीयाऽ)स्ताभ्यां बाहुभ्यां वा ॥ ७ ॥

द्वितीयेष्वपि यस्याः पुनरित्यादि समानम् । मन्त्रस्त्विदं त एरमित्येतावान् । द्विती-

याया अत्रांसाभ्यां बाहुभ्यां वेति प्रवेश(प्रदान)प्रदर्शनम् । तेन कान्तश्च द्वितीयायाः प्रवेशो पेदितव्यः ॥ ७ ॥

पर उ त एकमिति तृतीया पार्श्वाभ्यां
श्रोणीभ्यां वा ॥ ८ ॥

पर उ त एकमित्येतावान्मन्त्रः । कटिकण्ठयोर्मध्यमस्य प्रदेश इति ॥ ८ ॥

तृतीयेन ज्योतिषेति चतुर्थ्यूर्ध्वा जङ्घाभ्यां
वा ॥ ९ ॥

तृतीयेन ज्योतिषा संविशाम्येत्यावान्मन्त्रः । कटिगुरुफयोर्मध्यदेशः ॥ ९ ॥

संवेशन इति पञ्चमी पद्भ्याम् ॥ १० ॥

संवेशन इत्यर्धर्चग्रहणम् । पद्भ्या चरणाभ्याम् ॥ १० ॥

एनमेवायुनाकारं सुसंचितं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

एनमेवैतेनैव कल्पेन स्वेन स्वेन मन्त्रेण स्वस्वप्रदेशान् । अयुनाकारं त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिरित्येवमयुगपराया [आ]वृत्त्या सुसंचितं निरवशेषं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

भस्माभिसमूर्ध्वं संहृत्य शरीराकृतिं कृत्वा शरी-
राण्यादायोत्तिष्ठमेहीति ॥ १२ ॥

नाकमधिरौहेममित्यन्तः । भस्माभिसमूर्ध्वं (मु) ह्य संकलनं कृत्वा सकलमेकीकर-
णमिति यावत् । अथ तत्संहृत्य संश्लिष्टं कृत्वा (ततो) दक्षिणाशिरसं शरीराकृतिं
कृत्वेति । तत्राऽऽह बोधायनः—अथैनं सुसंचितं संचित्य भस्मपिण्डं करोति । तं
तथा करोति । यथाऽस्य कपोतश्छायायां नोपविशेदिति । अथैनमपरिमितैः क्षुद्र-
मिथै रश्मिभिः परिचिनोति न तेन परिचिनुयात् । यथाऽस्य कपोतश्छायायामुपवि-
शेदिति । अथैतान्यस्थीन्याङ्गिः प्रक्षार्य कुम्भे वा सते वा कृत्वाऽऽदायोपोत्तिष्ठति
(नी० वि० १-१४-९) इति । निधानदेशं गच्छेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

शम्पां पलाशमूले वा कुम्भं निधाय जघनेन
कुम्भं कर्पादि समानमा स्नानात् ॥ १३ ॥

शमीवृक्षमूले पलाशवृक्षमूले वा तूर्णीं कुम्भं निधायेत्यग्निदः । ततोऽमात्याः
कुम्भस्य पश्चात्कर्षणलनादि तदवगाहनद्वयानन्तं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

मृदा स्नातीत्येके ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

मृदा गात्राण्यभिलिप्य स्नातव्यमित्येके शास्त्रिनः समामनन्ति । अत्रापि विधिः
समानः ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

अथातो हविर्याजिनो(यज्ञियं)निवपनम् । यं काम-
येतानन्तलोकः स्यादिति ॥ १५ ॥

यं मृतं मनसाऽपेक्षितं(तो) लोकः स्यादित्यग्निदः कामयेत तस्येदानीं हविर्यज्ञियनि-
वपनमुच्यते इति शेषः । यथा हविर्यज्ञेषु संस्कृतशूर्पादौ यो ह(यद्ध)विनिरुप्यते,
एवं संस्कृतदेशेऽस्थीनि न्युप्यन्त इति हविर्यज्ञियवादः ॥ १५ ॥

समस्या उद्धतेऽवोक्षिते सिकतोपोक्षे परिश्रिते
वाग्यतोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थीनि निवपति-
पृथिव्यास्त्वा अक्षित्या अपामोषधीनां रसेन
स्वर्गे लोके निवपाम्यसाविति ॥ १६ ॥

समस्या इति च्छान्दसः सुहागमः । समाया भूसंबन्धिनि प्रदेश उद्धतेऽवोक्षत
इत्यादीनि तद्विशेषणं(गानि) । तत्र दक्षिणाग्रान्दर्भान्सम्यक्परिस्तीर्य वाग्यतोऽन-
न्वीक्षमाणोऽग्निदोऽनेन मन्त्रेणास्थि निवपेत् । मन्त्रान्ते संबुध्या मृतस्य नाम गृह्णाति ।
तत्क्रियमाणं कुम्भनिधानं कर्षूखनयोर्मध्ये क्रियते । निवपनदेशमपरेण तु कर्षादि-
कुम्भं निधाय । अथातो हविर्यज्ञियनिवपनम् (आप० पि० १-३-१०) इत्याप-
स्तम्बीये तथैवानुक्रान्तत्वात् ॥ १६ ॥

अनन्तलोको ह भवतीति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिसत्रन्यायेन(न्यायान्ता)र्षवादफलमिह प्रकृतमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अथ यदि पुनर्धक्ष्यन्तः स्युः (हृदयं निदधाति) ।

अग्निहोत्रहवर्षां कृष्णाजिनं शम्भां दृपदुपले च
नानुमहरेयुः ॥ १८ ॥

नन्वत्र यद्युपबन्धः किमर्थमथैकेषां कुम्भान्तं निधानमिति परमते पुनर्दहनस्य सोम-
याजिमात्रविषयतया काचित्कृत्वादयं कुतो विधीयत इति न तु कस्मैचित्प्रयोननायेति
केचित् । तदसारम् । परमतविषयत्वायोगात् । स्वमतमेव ह्यनुक्रम्यते । तत्र यद्यनुक-
र्म्यमाणमपि परमते(मात्रविषयं) स्यात् । न तु स्वमतोपदेशमध्ये कस्यचित्परमतमात्र-
विषयमुच्यते । अपि चात्र परमते निवपनलोपचित्योरपि काचित्कृत्वा तत्रापि

यद्यनुबन्धः कर्तव्यः स्यात् । न च दृश्यते तस्मादनुकम्यते । तस्मादनुकम्यमाणे स्वमते
 एवास्य वक्तव्योपपत्तिः । अत्र ब्रूमः— इयं तावत्पुनर्दहनलोष्टचयने कामनिमित्तरहिते
 वक्ष्यते । अतो न तयोः कामनिमित्ताव(च) पृथक् संभवतीति न समुच्चयः प्राप्तः । तत्र
 लोष्टचिते तूर्ध्वं पुनर्दहननिमित्ते चैवं समुच्चयो न घटते । अशक्यत्वादिएकाभिरभ्युप-
 हितानामस्थनामुद्धरणायोगाच्च । न तु पुनर्दहनादूर्ध्वं शक्यते लोष्टचितिः । अस्थिस्थाने
 कर्पचिद्भस्मोपयोगामावादस्थिनिवपनमात्रलोपाच्च । सत्यं शक्यते । प्रतिषिध्यते त्वय-
 मर्थः । न चात ऊर्ध्वं श्मशानं कर्तुमाद्रियते (इति) । तस्मान्नोभयता(धाऽ)पि समुच्चयः ।
 अतः प्रतिषेधन्यायप्राप्तः पुनर्दहनलोष्टचित्योः स्वमते मिथो विकल्पः । तस्य सूच-
 नार्थोऽयं यद्युपबन्धः सति ह्यस्मिन् यद्युपबन्धे स्वमते न तथा मिथो विकल्पः स्पष्टो
 भवति । तस्मात्सर्वाहिताग्नीनां सूत्रकारमते विधिः पुनर्दहनान्त एव स्यात् । लोष्टचि-
 त्यन्त एव वा । तेनायमर्थः । यदि पुनर्दहनं करिष्यन्तः स्युर्न तु लोष्टचितिं तदा
 पात्रचयनकालेऽग्निहोत्रहवण्यादीनि पञ्च पात्राणि न चिनुयुः । तत्र पात्रचयनेऽनुप्रहरण-
 व्यपदेश उपयुक्तसंप्रत्ययार्थो भवति (इति) हि पात्रचयनं कर्मसूत्रयुक्तानां पात्राणामनु-
 प्रहरणानुक्रान्तेरेव पुनर्दहनस्य कार्यत्वादिति भावः । अत एवाग्निहोत्रहवण्यादिभिरेव
 पुनर्दहनम् । अत एवानाहिताग्नेः पुनर्दहनमापोऽप्यनुसंधेयः ॥ १८ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रो रात्री-
 रिद्ध्वा दहनवदवकाशं जोषयित्वाऽग्निमुपसमा-
 धाय संपरिस्तीर्यापरेणाग्निं दक्षिणाग्रान्दर्भान्स-
 स्तीर्य तेषु कृष्णाजिने शम्यार्थां दृपदुपल्लाभ्यां
 मवाञ्जनं शरीराणि सुसंविष्टानि पेपयित्वाऽऽ-
 ज्यकुम्भे समुदायित्वाऽग्निहोत्रहवण्या जुहोत्य-
 , स्यात्त्वमधि जातोऽसीति ॥ १९ ॥

अत एव शवाग्नेरेव महान्तमङ्गारं दक्षिणतो निष्कृष्य तत्रैवैनं तिस्रो रात्री-
 र्हीनहोराश्रम(जान)जस्तं प्रज्वालयेत् । निर्वर्तते त्वस्मिन्त्वाग्निरनुगमयितव्यः । एवमत्र
 त्रिरात्रमिन्धनपूर्वकत्वनियमाद्दशमैऽहनि शान्तिकर्मनियमाच्च । अष्टमैऽहनि संचयनम्-
 संभवेऽप्युपस्तम्भयति । तस्मात्पुनर्दहनविषये द्वितीयचतुर्थपष्टाष्टमानामेतामन्यतम्-
 स्मिन्नहनि संचयनं कृत्वा तत्रैव पुनर्दहनप्रयोगारम्भः कार्यः । पुनर्दहनमावे त्वष्टमैऽहनि

संचयनमवकल्प्यते । दहनवद्दहनस्यैव तल्लक्षणमतमवकाशं परिगृह्येत्यर्थः । अत्रापि यावदर्धमुद्धननावोत्तणे द्रष्टव्ये । तत्र निर्मथिताग्निं प्रतिष्ठाप्योपसमिद्धञ्च परिस्तीर्य दर्भ-संस्तरणादि कुर्यात् । दक्षिणाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवंमधरलो-माऽऽस्तीर्य तस्मिन्प्राचीना कुम्भाः शम्भ्या निधाय तस्या (दृपदुपलमत्याधाय) दृपदम-त्याधाय तस्यामुपलमत्यादधाति । अथोक्तान्यस्थीनि पिनष्टि । अवाञ्जनमवाच्यावाच्य-पेपणानुगुणमाज्येन पुनः पुनः पेपयतीत्यर्थः । एवं सुसंपिष्टानि पिष्ट्वाऽऽज्यकुम्भेऽवधाय समुदायुत्य द्रवीकृत्य तस्मादाज्यादाग्निहोत्रहवर्णीं पूरयित्वा मन्त्रक्रमप्राप्तयाऽस्मात्त्वमधि० सुवर्गाय लोकाय स्वाहा, इत्येतयर्चा जुहुयात् । एतमेवान्तं न केवलमेता-वदेव क्रियते, किंतु यावत्कुम्भ आज्यमिध्रमस्थि नास्तीति ज्ञायते तावत्पुनः पुनः पूरयित्वा, एतयर्चा पुनः पुनरभ्यस्यमानया जुहुयात् ॥ १२ ॥

एतयैवान्तमग्निहोत्रहवर्णीं कृष्णाजिनं शम्भ्यां
दृपदुपले चानुमहरेयुः ॥ २० ॥

अत्रैव पुनर्दहनाग्नावेव ॥ २० ॥

न चात ऊर्ध्वं शमशानकर्म कर्तुमाद्रियेत ॥ २१ ॥

पुनर्दहनात्परं लोष्टचित्तिर्न कर्तव्या । यद्यपि सा कर्तव्या निमित्तरहिता । न चात ऊर्ध्वमित्येवं क्रियमाणा लोष्टचिदग्निचितोऽपि प्रतिषिध्यते । सा च लोष्टचिते इति विषयाभावः । पुनर्दहनस्य पाशकत्वम् । अथ यदि पुनर्ध्वंस्यन्त यद्युपबन्धते (न्यात्) । न च पुनर्दहनात्परं लोष्टचितेरेसंभव इति प्रतिषेधनार्थस्या(क्या) दस्मिन्स्थाने । तद्भस्मोपयोगेनास्थिनिवपनमात्रलोपेन वा तस्याः शक्यत्वादित्युक्तम् ॥ २१ ॥ एवं पुनर्दहनादूर्ध्वं लोष्टचितिं प्रतिषिध्यत एव तावत्तु कर्तव्यमित्यत आह—

कृति(ती)र्वाऽस्य दहने वपेच्छर्कराभिर्वा परिचि-
नुयात् ॥ २२ ॥

* अस्य पुनर्दहनस्य सम्बन्धिनो दहने कृते कृष्णमृत्तिका निवपेत् । शर्कराभिर्वा परि-मण्डलमत्र चिनुयात् । उभयोरन्यतरतश्चेतव्यमित्यर्थः । यावदग्न्यायतनं प्रच्छाद्यते-तावत्कार्यम् । तत्र शर्कराचयनपक्षे मध्यत आरभ्य प्रसव्यं परिचयनं वेदितव्यमिति । इहोत्तरतः कर्मानुपदेशात् ॥ २२ ॥

अथ पटलशेषेण पुनर्दहनप्रशंसोच्यते—

तमभ्येवाऽऽदित्यस्तपाति तमाभि नातो वाति तमाप-
स्पृशन्ते ॥

एवं श्रुतिरनुक्रान्ता ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

अथैतां श्रुतिं व्याचष्टे—

स नैवाऽऽदित्यस्य सकाशान्विद्यते न वायोर्नापाश्-
सत्सर्जनात् ॥ २४ ॥

स इति पुनर्दहनसंस्कृतः सशरीरो यजमान आदित्यस्य वायोश्च सकाशात् चिच्छे-
द्यते । वातेन च वृतात्मिकानामपां संसर्जनाद्दूरे भवतीति यावत् ॥ २४ ॥

अथास्मिन्विषये ब्राह्मणोक्तं पुरावरूपमनुवर्तते—

एव१ हि कौपीतांकिर्विदांचकार त२ हैवं चकिरे ।

एवमुहाहैवमाश्मरध्यं चक्रुः ॥ २५ ॥

एवं कौपीतिकिर्विदित्वा स्वशिष्येभ्यः पुनर्दहनं प्रोवाच । तमेतेन कल्पेन चक्रुः ।
पुनराहुः—आश्मर०यं चैव चक्रुः । इति । संस्कारश्च पूर्वैर्भिन्ननुष्ठितत्वात्प्रशस्तमेत-
त्पुनर्दहनम् ॥ २५ ॥

तस्यो हैवै[ते] (अ) दीना(हायना व्युच्छन्ती)
व्युच्छन्त्यस्मै वस्यसी वस्यसी व्युच्छति प्रजा
हास्य श्रेयसी भवति यमेव निदधातीति विद्वा-
यते ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्यापाढविरच्यकेशिश्रौतसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविं-

शपथे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

व्युच्छन्तीति पुनः पुनः प्रभावा भवन्तीति । रात्रिरित्यहोरात्रलक्षणा । सर्वेऽहोरात्रा
इत्यर्थः । वस्यसी श्रेयसीत्यत्रापि अहोरात्रश्रेयस्करा लक्षणा भवन्ति । प्रजा हास्य
श्रेयसी भवतीति प्रशंसा ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्यापाढविरच्यकेशिपितृमेघव्याख्याया महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यां वृत्तावशाविंशपथे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

=====

अथेदानीं प्रेतस्यामास्यानां तत्संस्कारादिकर्मान्वयानिमित्ताशौचादिनिवृत्त्यर्थं शान्ति-
कर्मोच्यते—

नवम्यां व्युष्टायां यज्ञोपवीत्यन्तरा ग्रामं स्मशानं
चाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्षापरिणामिं लोहितं
चर्माऽऽनडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तदे-
तसमालिनो ज्ञातीनारोपयत्यारोहतेति ॥ १ ॥

नवम्यामित्यादिना यद्यभेत(१) तदनुष्ठानक्रमादत्र समाप्नानक्रमाच्च लोष्टचितेः
पश्चाद्वक्तव्यं भवति । तथोपरिलोष्टचितेः पाक्षिरुत्वात्परमते काचित्कत्वाच्च तदभावविप-
याभिप्रायः प्रागुक्तः । अत्र शान्तिकर्मोच्यते । तस्मान्नैतावता शान्तिकर्मोत्तरकालमेव
लोष्टचितिः कल्पयितव्या पाठक्रमस्यानुष्ठानक्रमव्यभिचरितत्वात् । नवम्या राज्यां गताया
प्रभाते दशमेऽह्नयेतत्कर्म । तत्र संभारानुपकरणयते—वारणं सुक्लुवं च वारणान्परिधीन्
कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिधं लोहितं चर्माऽऽनडुहं नयं च सर्पिराज्जनं चाश्मानं चान-
ड्वाहं च शमीशाखा च कुशतरुणकानि च दर्भस्तम्बं चाज्जनं च यवाश्चेति । (बौ०
पि० १-२१-१) यज्ञोपवीतवचनमस्य कर्मणः प्रेतार्थत्वाभावरूपापनार्थम् । तेनेदम-
मात्यसंस्कारार्थं प्रतिवेदितव्यम् । ततश्चाग्निमुपसमाधयेति न शावाग्नेर्वा न त्वौपास-
नादेः । न चानन्यसाधारणतया सर्वामात्यसाधारणकर्मण्यनुपयोच्यत्वात्तस्मादौक्तिक
एवात्राग्निः । तदाऽऽह बौधायनः—अथान्तरेण ग्रामं च दशानं च तद्वृथाग्निमुपस-
माधाय कुशमयं बर्हिस्तीर्त्वा वारणान्परिधीन्परिधाय पर्णमयमिधममयज्य स्वाहाकारे-
णाम्यावायाप्येतद्रोहितं चर्माऽऽनडुहं जघनेनाग्निं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ।
तदारोहन्ति यावन्तोऽस्य ज्ञान्यो भवन्ति—आरोहताऽऽयुर्जरसं गृणाना० जीवसे व
इत्यन्तः । अथर्वरित्यनुवादसामर्थ्यात् त्वग्निदस्तस्याप्यशुचित्वेन शोधनीयत्वावि-
शेषात् ॥ १ ॥

अथैताननुपूर्वान् [प्र] कल्पयति—यथाहानिति ॥ २ ॥

कल्पयैषामित्यन्तः । एताज्ज्ञातीनानुपूर्वत्वेनानुपूर्वमाणः, कुर्यान्मन्त्रवर्णान् यथाऽ-
ह्नित्येतयाऽमात्याना बद्धक्रमेण मरणं याचमानस्तन्मुखेनैताननुपूर्वमारिणः कल्पयेदि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिलोमकृताया वारुण्या सुचा द्वे चतुर्गृहीतेन
जुहोति—न हि ते अग्ने इति ॥ ३ ॥

वारुणी वरुणवृक्षोत्पन्ना । तथा प्रतिलोमकृता मूलतोबिजोऽयतोऽण्डेऽनेन कृता ।

तथा चतुर्गृहीताभ्यामेता आहुतीर्जुहुयात् । सुवग्रहणं सुवश्च वारुणः प्रतिष्ठोमकृत
इष्यते । न हि ते अग्ने० गौरिव स्वाहा अप नः शोशुचदधं० मृत्यवे स्वाहा इति द्वे
आहुती जुहोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दश च सुवाहुनीरप नः शोशुचदधमिति ॥ ४ ॥

अत्र प्रतिष्ठोमकृतपेत्युभयं लिङ्गं वि] पारिणामेन योजयितव्यम् । तेन सुवग्रहण-
मुक्तं भवति । अपनः शोशुचदधमि (तै० आ० ४-१०) त्वनुवाकोऽपि ग्रहणम् (ग्राह्यः) ।
द्वादश सुवाहुतीः (बौ० पि० १-२१-६) इति बोधायनः ॥ ४ ॥

हुत्वा हुत्वा पात्र्यां संपातमचनयति ॥ ५ ॥

संपातशब्देन हुतद्रव्यशेष उच्यते । स त्विह सर्वास्वाहुतिषु ग्राह्यः ॥ ५ ॥

तत्रोभयं प्रहरति येन जुहोति ॥ ६ ॥

उभयं सुबं चेत्यर्थः । तदुभयमग्राशौ प्रहरेत् ॥ ६ ॥

उत्तरेणार्धं लोहितोऽनङ्गान्प्राङ्मुखोऽवस्थितो
भवति ॥ ७ ॥

नवः स्थापनीय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं ज्ञातयोऽन्वारभन्तेऽनङ्गाहमन्वारभामह इति ॥ ८ ॥

संपारणो भवेत्यन्तः । नात्र क्रमनियमोऽपि न च धून्वेनेऽन्वारम्भण इति नियमोऽत्र
प्रवर्तते । तस्य राजगव्यन्वारम्भणमात्रविषयत्वाच्च धून्वादिस्मभिग्राह्यारसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

प्राञ्चो गच्छन्तीमे जीवा इति ॥ ९ ॥

प्रतरा दधाना इति मन्त्रान्तः । ज्ञातय इति विशेषः । अत्रापि न क्रमनियमः ।

जघन्यो वेत्तसशाखया चावकाभिश्च पद्मानि सं-
लोभयचेति मृत्योः पदमिति ॥ १० ॥

यज्ञियास इति मन्त्रान्तः । जघन्यः सर्व(वेषा)पश्चाद्गतोऽमात्यः । मृत्योः पद्मो-
पयन्त(ः) इत्यनया स्वस्य परेषा च जघ[ाना]नि संलोभयन्तमूहननवरासना(ना)रो-
हयन्मच्छेत् ॥ १० ॥

अथैभ्योऽध्वर्युर्दक्षिणतोऽदमानं परिधिं दधातीमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामीति ॥ ११ ॥

पर्वतेनेति मन्त्रान्तः । एभ्योऽमात्येभ्यः एषा जीवनार्थं दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठित-
मश्मानं परिधितया निदध्यात् । व्यवधानतया स्थापयेत् । स तु मृत्युमात्रनिरोधार्थं
त्वात्परिधिर्भवति ॥ ११ ॥

स्त्रीणामञ्जलिषु संपातानवनयतीमा नारीरिति ॥ १२ ॥

योनिमग्न इति मन्त्रान्तः । स्त्रीणामित्यत्रामात्याना भार्या गृह्यन्ते । प्रतिपत्न्यः, न
तु विधवा । मन्त्रलिङ्गात् ॥ १२ ॥

तैर्गृह्यानि चिमृज्यन्ते ॥ १३ ॥

ता नार्य इति शेषः ॥ १३ ॥

यदाञ्जनं त्रैककुदमिति त्रैककुदेनाञ्जनेनाञ्जते ॥ १४ ॥

त्रिककुत्रिंशत्पर्वतस्तत्र मवमाञ्जनं त्रैककुदं तेन सर्वेऽमात्याः स्वे स्वे चक्षुषी
भञ्जीरन् ॥ १४ ॥

यादि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेना-
ञ्जीरन् (ख० ११) ॥ १५ ॥

नाधिगच्छेन्न लभेरन्नि(ते)त्यर्थः (ख० ११) ॥ १५ ॥

पृथिव्यामोषधीस्तम्बं प्रतिष्ठापयति यथा त्वमिति ॥ १६ ॥

द्वेषाःसीत्यन्तः । स ओषधिस्तम्ब उत्सृजति प्रतिलोमो य वर्धते, अवधार्यते
तमेतयर्चा वर्धनानुगुणं प्रतिरोपयेदित्यर्थः । अध्यर्प्युक्त्य भैतदेकवचननिर्देशादेवमिम
उद्भिन्दन्तु (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १६ ॥

* प्रत्येत्य ब्रह्मानुत्तरपूर्वदेशेऽगार-याग्निगुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्यानुलोमकृतया वारु (र) ण्या
सुचा द्वे चतुर्गृहीते जुहोत्यानन्दाय प्रमोदा-
येति ॥ १७ ॥

द्वादशाऽऽहुतीरिति वैखानसः । अत्रापि लौकिक एवाग्निः पूर्ववत् । सुवध्यानुलोम-
कृतो वारुण इष्यते । ग्रहणार्थमत्रोपयं प्रहरणमाह—

* यथात्वमित्यस्याग्रे च प्रत्येत्येत्यस्य प्राक् 'उदभिनत्सोपपे' इति प्रथः परस्मैकयो
पुस्तकयोर्वर्तते ।

अग्नोमयं प्रहरति येन जुहोति ॥ १८ ॥

अग्नोमयं प्रहरतीति । येन जुहोति ह्रुवस्यापि परम्परया होमसाधनत्वाद्येन जुहोतीति करणतोपपत्तिः ॥ १८ ॥

अजमेतदहः पचति यवोदनं च ॥ १९ ॥

एतदहः शान्तिकर्मदिवसे मांसभोजनार्थं ततश्चाप्तात्यानां प्रातराशार्थमेव । कलौ मांसाशनप्रतिषेधाद्यवोदनमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अजोऽसीतित्यजस्य प्राश्नन्ति ॥ २० ॥

द्वेषाऽसीत्यन्तः ॥ २० ॥

यवोऽसीति यवोदनं च ॥ २१ ॥

प्राश्नन्तीति शेषः । द्वेषाऽसीत्यन्तः । यवोदनस्य दानेन प्रातराशनियम उच्यते । किं तु प्रातराशार्थमेव प्रपञ्चितः सूत्रकारेण ॥ २१ ॥

अत्राऽऽसन्दीस्तल्पानित्यधिरोहयन्ति ॥ २२ ॥

अत्रैतदस्मिन्काले दशाहकर्मसमाप्तमित्यर्थः । आसन्दी, आसनार्था सट्टा । तल्पाः शयनार्था एतेनातुरव्यञ्जानानां सर्वेषां निवृत्तिः प्रदर्शिता ॥ २२ ॥

नापितकर्माणि च कारयन्ते ॥ २३ ॥

नापितकर्माणीति बहुवचनं केशश्मश्रुलोमनखात्मकविषयात्मकबहुत्वकर्मत्वाद्बोध्यम् । यथाऽऽह बोधायनः—

दशमेऽहीनं संप्राप्ते दानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् ।

तत्र त्यज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनस्तानि च इति ॥ २२ ॥

एष प्रथमोऽलंकारः ॥ २३ ॥

एषोऽनन्तरोक्तोऽस्रनादिवपनान्तोऽलंकारः प्रेतकार्यविनिमुक्त्युत्तरकालिकानां मण्डनानां प्रथमो वेदितव्यः । ततश्चास्मिन्नहनि कर्तव्यं केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्येत्यादि कर्म प्रागेव शान्तिकर्मणः कार्यम् । न तूर्ध्वमिति ख्यापितो भवति ॥ २३ ॥

सोऽयमेवं विहितमे(ए) वानाहिताग्नेः पात्रचये-

एकाचर्ज्यम् ॥ २४ ॥

सोऽयं पितृमेष एवं विहित एव भवति । अनाहिताग्नेर्नान्यथा । किंतु पात्रचय इष्टकाशानाहिताग्नेर्न भवति । न तु गुह्यादिपात्राभावादेव पात्रचयोऽस्य भवति । न च पात्राणामेतदर्थमुत्पत्तिः । प्रसक्तित्वात्प्रतिषेधो निवार्यत इत्यर्थवान्भवति । प्रतिषेधो-

पयुक्तसंस्कारत्वात् । पात्रचयनस्य न चानाहिताग्निविषयेऽनुपयुक्तानां जुह्वादिनामस्तीति प्रातिपत्तिः, तस्माज्जुह्वादस्थानीयद्रव्यान्तस्थापने सति चयनप्रसक्तं निवर्तयितुमयं पात्रचयनप्रतिषेध उच्यते(इति) द्रष्टव्यम् । तथाऽग्निहोत्रहवण्याद्यभावात्पुनर्दहनाभाव इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

औपासनेनानाहितार्घिं दहन्ति ॥ २५ ॥

इह

लुप्तानां कर्मणां कुर्यात्प्रायश्चित्तमृते पुरा ।
भाविप्रवृत्तशेषं च पूर्वपक्षनयं तथा ॥
कर्ममध्ये मृते तस्मिन्दर्विहोमादि लुप्त्यो ।
ग्रामान्तरमृतौ तत्र समारोप्य मृतो यदि ॥
विच्छिन्नाग्नेश्च विधुराग्नेश्चोत्पाद्य स्वयोनितः ।
अप्रजाते दहेत्कक्षं पुरुषाकृतिमेव वा ॥ इति ।

प्रेतोमात्येत्यादि समानम् । गार्हपत्यादीनां सर्वेषामग्नीन(नां)सद्भावः प्रवक्ष्यते विधिः विधुराग्निपिप्लवाद्येति तमङ्गाराह्वाहिर्निधाय तस्मै पश्चात्प्रेतमन्त्रेण संवेद्य पुनस्तत्रैव तूष्णीं संवेद्य सकृदेव परेयुवाक्समिति सुवाहुतिं जुहोति अन्यनेकामावात् । यस्य त्वनेकमार्थतयौपासनानेकत्वं तस्य प्रत्यग्नि भवत्येव होमः । तत्र मुरुयाग्नौ मन्त्रवतो सुवाहुतीरन्यत्र तूष्णीमिति विवेकः । दक्षिणतोऽग्नेः परिश्रिते केशश्मश्रुवपनादिसमानताऽऔपासनवताम् ॥ २५ ॥

निर्मन्थे(न्ध्ये)न पत्नीम् ॥ २६ ॥

निर्मन्थिते[ना]ग्नि[ना] दहन्तीति विशेषः । स तु लौकिककारणीभ्या निर्मन्थ्यते । पत्नी पाणिग्रहणसंस्कृता स्त्री कथ्यते । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति श्रुतेः । पाणिग्रहणसंस्कारानन्तरं पत्न्यावहन्तीति व्यपदेशाच्च । तेनायं विधिराहिताग्नेरनाहिताग्नेरपि मार्ग्याः समानः । तत्र जीवत्यौ(न्त्यो) विशेषो वक्ष्यते । यथा पत्सुरश्वक्ये(१) विवाह आहवनीयादिभिर्दहनमनाहिताग्निपत्न्यास्वौपासनेन विवाहासंभवे निर्मन्थ्येनेति । ग्रामान्तरे मृतायाः पत्न्याः प्रायशो न हि संभवेत् । यत्राग्नयस्ततोऽन्यस्मिन्ग्रामे तस्याः, इति निर्मन्थ्येन दाहः प्रत्येतत्प्यः ॥ २६ ॥

उत्तपनेनेतरान् ॥ २७ ॥

दहतीति शेषः । उत्तपनो नामाद्यस्तात्समिध्यमानाग्नेरर्पिणा नितप्यमाने पात्रे तुषादि-प्रसेपाद्योऽग्निः । इतरशब्देनात्र कन्या[म्] अनुपनीतानां प्रेतवद्दहनं स्मर्यते-उत्तपनीय-मेके समामनन्ति (२-४-११) इति ॥ २७ ॥

यथा शास्त्रान्तरोक्तां कर्मतारतम्यानुस्थां पैतृमेधिककर्मतारतम्यव्यवस्थामाह—

अथैकेषां कुम्भान्तं निधानमनाहिताग्नेस्त्रिषाश्च
निवपनान्तं हविर्याजिनः पुनर्दहनान्तं सोमया-
जिनश्चपनान्तमग्निचितं इति ॥ २८ ॥

अथैकेषामिति वानसनेयिब्राह्मणमतानुयायप्रदर्शनार्थः । अनाहिताग्नेर्गृहमेधिनस्ता-
वत्कुम्भान्तनिधानमेव पैतृमेधिकं भवति । अस्थिकुम्भनिधानान्तमिति यावत् । एवम-
नाहिताग्नेराहिताग्नेश्च पत्नीभूतायाश्च स्त्रियाश्च । न तु तस्या विकारमेव निवपनं कार्य-
मिति, निवपनकार्यादित्यर्थः । निवपनान्तं हविर्यज्ञयाजिन इति । सोमयाज्याहिताग्ने-
र्गृह्यते तस्य निवपनान्तं कार्यमिति कर्माभावेऽपि निवपनान्तं नियम्यते पुनर्दहनलो-
पचयने च निवर्तते । न तु सर्वेषामाहिताग्नीनामविशेषेण । पुनर्दहनान्तं लोपचित्यन्तं वा
पैतृमेधिकं भवति । तत्र निवपनान्तं सति कामे नमुच्यते, अस्ति च न भवतीति
दर्शितः । सोमयाजिन इति चानग्निचिद्वृक्षते । अविशेषात्तस्य लोपचित्यन्तमिति पक्षा-
न्तरव्यावृत्त्यर्थः । वचनं तत्र निवपनस्य काममावाभावानुविधायानुभवौ अग्निचिच्छब्देन
महाग्निचयनं काष्ठकचयनं वा गृह्यतेऽविशेषात् । तस्य लोपचित्यन्तमेव भवति । न तु
पुनर्दहनान्तमिति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थमेवेदं गृह्यते । अत्र वचनमपि निवपनान्तमनियतं
कामानुसारात् ॥ २८ ॥

अपान्यान्विशेषानाह—

नासंनयतामामिक्षाम् ॥ २९ ॥

यागार्थं सानाय्यमुत्पादयन्धनमानो यदि सोमयाजी संनयत इति । तद्व्यतिरि-
क्तोऽसंनयतः । नहुवचनमनाहिताग्न्यादीनामुपसंग्रहार्थम् । इतरथाऽऽहिताग्निमात्रवा-
च्यतामावाचनश्च संनय्य(य)द्यमानव्यतिरिक्तानां पैतृमेधमाजा यथोक्ता मैत्रा-
वरुण्यामिक्षोत्पाद्यत एवासंनयतामिक्षा न विद्यते तस्य संनयद्व्यपदेशायोग्यत्वाद्यजमा-
नस्यैव हि संनयव्यपदेशो दृश्यते । न तु पत्न्या अपि ॥ २९ ॥

उत्सर्गो राजगव्या अपशुबन्धयाजिनः ॥ ३० ॥

पशुबन्धेन येन केनचिदिष्टवान्स पशुबन्धयाजी तद्व्यतिरिक्तोऽपशुबन्धयाजि(जी)
[तस्य] । अत्रापि पशुबन्धेज्यारहिततया नाहिताग्नीनामप्युपसंग्रहः । तेषां राज-
गव्या उत्सर्गपक्ष एव कार्यः । न तु संज्ञपनपक्ष इति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थं वच-
नमत्र ॥ ३० ॥

स्त्रियाश्च ॥ ३१ ॥

केचित्स्त्रियाश्चापीति पठन्ति । तत्तु विस्पष्टार्थमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

दहनकल्पेन कल्पेरन्ननुपेतान्कन्याश्च ॥ ३२ ॥

दहमकल्पः प्रेतोऽमात्याद्युक्तः पितृमेधिकः कल्पेराश्रित्यन्तर्भावितपर्ययः । अनुकृतो-
पनयनसंस्काराः पुमांसः । कन्यास्त्वकृतपाणिग्रहणाः, तानुभयान् पितृमेधेन विधि-
नाऽनुकृत्येयुः । तं जघनेन गार्हपत्यामित्यादि हविर्यज्ञनिवपनान्तं पितृमेधिकं कर्म न
भवति । न तु तच्छरीरमपि जातकर्मादिपूषमुक्तमतस्तत्रापि निवपनान्तं कार्यम् ।
नैतदेवम् । न हि जातकर्मादिषु शरीरस्योपयोगः । शरीरस्य कर्माङ्गत्वाभावात् ।
कथं तर्हि शरीरे जातकर्मादीनामुपयोगः । शरीरसंस्कारत्वात्तेषां शरीराङ्ग-
त्वमेव ।

नेन्वेवं विवाहोपनयनयोरपि शरीरसंस्कारत्वात्कथं तत ऊर्ध्वं पितृमेधिकप्रवृत्तिरिति
चेत्—सत्यम् । प्रवेशहोमसावित्र्यनुवचनादेस्तु न शरीरसंस्कारता । अतस्तत्र शरी-
रस्य कर्माङ्गताऽस्त्येव । अत एव विवाहोपनयनादिकर्मणा स्वाधिशरता । जातकर्मा-
दीनां तु पराधिकारतेति वल्लोचिः । तस्मादुक्तमनुपेतानां कन्यानां च न पितृमेध
इति ॥ ३२ ॥

अन्वयमनुपेतानां कन्यानां च न भवतीति कः पुनरनुपेतानां कन्यानां च कर्तव्य-
विधिरित्यत आह—

पुनर्दहनमन्त्रेणैव दहेयुः ॥ ३३ ॥

तत्रास्मात्त्वमधिजातोऽस्ययं० सुवर्गाय लोकाय स्वाहा (तै० आ० ४-४)
इत्यनेन पुनर्दहनमन्त्रेण दहनमात्रं कार्यमित्यर्थः । तत्र चाऽऽह बौधायनः—यथो-
क्तं प्राक्चोलात्प्रभीतानां दहनं विद्यते नानुपनीतानां कन्यानां वा पितृमेध इत्युक्तम् ।
कथमु खल्वेषामुक्तः संस्कारो विद्यत इति । जप्तमासशरीराणां गर्भाणां स्रवणमित्येके ।
गर्भस्रवणे—इयं वा अग्निर्वैश्वानरोऽस्यामेवेनं जुहोति, इति ब्राह्मणम् । भूमौ निहत्य
सचैलोऽवगाहेत सद्यः शौचम् । अदन्तजातानां निखननं प्रणवेन वा दन्तजातानां
व्याहृतिविधानेन वा । तस्य कः कर्मण उपक्रमो भवति । निर्मेयं कुर्यान्निर्मेय्येन
स्त्रीकुमाराणां दहेयुरित्युक्तत्वात् । अथ प्राग्घ्येणालंकारेणालंकृत्य स्मृदानं निर्हृत्य प्रेतं
तत्रैव निधादारुण्यं चितायामुपकल्पनम् । अपरेण चितामग्निमुपसमाधाय संपरिस्ती-
र्णाऽऽज्यं विलाप्योत्पूय सुसुखं निष्टप्य संमृज्य पर्णमयेन सुवेण मध्येन पलाशपर्णेन
वा ' तत्सविगुर्वरेण्यम् ' इत्यनुष्टुप्छेदादशकृत्यो गृह्णाति—' प्रजापतये स्वाहा ' इति

प्रथमामाहुतिं जुहोति 'प्रेतायाऽमुष्मे यमाय वैवस्वताय स्वाहा' इति द्वितीयाम् । 'दश
वे पशोः प्राणा आत्मकादशो यावानेव पशुस्तत्सर्वं जुहोति' इति ब्राह्मणम् । पशुमय-
क्षुवं प्रेतस्योपरिष्टान्निधाय भूरिति मनसा ध्यायन्नुपोयेत् । मुव इत्युपस्थानं सुवरित्यवगा-
ह्याप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याऽऽचम्यैकमुदकाञ्जलिं ददाति । न चास्यात ऊर्ध्वस्मशानं
कर्तुमादिष्येत नोदकक्रिया वा अयुग्मदिवसे त्रीन् पद्य सप्त ब्राह्मणान्भोजयेदेकमपि वा ।
भवत्यामैर्वा मूलफलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रं सर्वेषु होतृपरेषु स्वभास्थानेषु
कुर्यात्—अमुष्मा उपतिष्ठ त्विति (बी० पि० ३-९-९) इति ॥ ३३ ॥

स्त्रियाश्चैवम् ॥ ३४ ॥

स्त्रिया इति पितृमेवयोग्या गृहमेविनी(भी)या गृह्यते । एवमिति संनिहितोऽग्निकल्प
इहातिदिश्यते । तस्यास्तु केशवपनं नेष्यते । अग्न्याधेयादावपि प्रतिषेधात् । आह
चात्र बोधायनः—'न स्त्रीणां केशवपनं विद्यते' इति । तथा पत्युपनिपतनादिवरासनान्तम-
संभवव्युदस्तम् । समानमन्यत् । जीवपत्या अपि मरणे लुवाहुत्यर्थं सुवधोऽपाद्य ।
आहवनीयादग्निमिर्दास्यासंवेशनादिसुचाऽऽ(॥) हुत्यादिभिश्च स्युस्तृपराजीश्च भवन्त्येव
चरुश्रवणं दक्षिणाग्नौ । आहिताग्निवत्तथा दाशचिति वत्पनमुपोषणं चाहिताग्निवदन्यत्सर्व-
मनाहिताग्निवदिति द्रष्टव्यम् ।

यस्वौपासनेन दह्यते निर्मथ्येन वा न तत्र केशवपनपत्युपतापनिपतनादिवर्जितं सर्व-
मनाहिताग्निवत् ॥ ३४ ॥

पुंलिङ्गमपनवर्जमित्येक इत्येके ॥ १२ ॥ ३५ ॥

श्रौतं सत्यापादहिरण्यकेशि श्रौतसूत्रं (पतृमंधापरपर्याये)

ऽष्टाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मन्यन्ते । तत्र पुंलिङ्गमन्त्राः—सुवर्णं हस्तादित्यादयः पद्य । अजो माग इति पडा-
द्येऽनुवाके । तृतीये छ, इदं त एकं यौ तेऽश्वानौ इति मन्त्रौ । चतुर्थे यत्ते कृष्णः शकुन
इति संवेशनस्तनुव उत्तिष्ठ प्रेहीति त्रयो मन्त्राः । पष्ठ अपेत वीतिस्मशानमार्जनमन्त्रः ।
इत्येते द्वावशमन्त्रा वर्जनीयाः । अनुक्रान्तास्त्वेते बोधायनेन तन्मन्त्रसंपुक्तास्तु क्रिया-
स्तूष्णीं क्रियन्ते । अस्मिन्सूत्रे शवाभिवानात्पुंलिङ्गोपपत्तिरिति भावः ।

वपनवर्जनवचनाहोमनसरापनमप्यस्मिन्प्रश्ने न भवति । अत्रैक इत्यभ्यासः प्रश्न-
समाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥ ३५ ॥

इति सत्यापादाहिरण्यकेशिधर्ममूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामष्टाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽष्टाविंशः प्रश्नः ॥

अथैकोनत्रिंशः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अथ लोष्टचितिरुच्यते । सा तु स्वमते पुनर्दहनेन विकल्प्यते सर्वेष्वाहिताग्निषु ।
परमते त्वग्निचित्सु व्यवतिष्ठेतेत्युक्तम् । तत्र विधिमाह—

दिष्टगमनादयुक्ष्वहःस्वहोरात्रार्धमास[मास]र्तुषु सं-

वत्सरे वा निदधाति ॥ १ ॥

दिष्टशब्देन परलोक उच्यते । तं गच्छत्यस्मिन्निति दिष्टगमनं मरणदिवसः ।
एतच्च दहनदिवसाभिप्रायम् । प्रायशो मरणदिवस एव दहनस्य निवृ(वृ)त्तेरेवं निर्देशः ।
यस्य तु मरणदिवसादन्यस्मिन्दिवसे दहनं तस्य दहनदिवसादारभ्य दिवससंख्यानमित्यर्थः ।
अन्ये तु दशममहो दिष्टगमनमित्याचक्षते । तन्मन्दम् । वृद्धव्यवहारे तद्वाचित्वप्रसि-
द्धभावात् । यथोक्तार्थे प्रसिद्धत्वाच्च । न चाऽऽशीषानुवृत्तावज्ञादि वा न विरोधः(ः) ।
दातुर्दोषाभावात् । प्रतिग्रहीतुस्तु सर्वत्र(दा) दोषात् । न प्रच्छादननवश्चाद्वादिवदुपपत्तेश्च ।
तस्माद्दहनदिवस एवात्रापूर्वो विधिः । तस्मादयुक्ष्वहःस्त्विति तृतीयादिनवमान्तानां
चतुर्णामयुगमदिवसानामन्यतमेऽहनीत्यर्थः । अर्धमासादिकल्पेषु तु न दशमेऽहनि शान्ति-
कर्म किंतु लोष्टचित्यन्त एवेत्युक्तम् । निदधातीत्यस्थिसंचयनस्थले निधानमुच्यते ।
तत्र निवपनाभावपक्षे यस्मिन्नहन्युपक्रमस्ततोऽपरेष्टुरस्थिनिधानपूर्विका लोष्टचितिः ।
समाप्तिः । दहनसद्भावे तु यस्मिन्नहनि दहनसमाप्तिस्तत्तृतीयेऽहनि चयनसमाप्तिरिति
विवेकः । एवं चयनात्तद्वितीयेऽहनि संचयनं धवनाभावश्च । तत्र पञ्चमेऽह्नि निधानम् ।
सप्तमदिवसादिषु तु कालेषु धवनसद्भावेऽपि संभवत्यस्यां निधानमित्यनुसंधेयम् ॥ १ ॥

अप्रज्ञाते यायाकामी या माघ्याः पौर्णमास्याः

फाल्गुन्याश्चैत्र्या वैशाख्या नैदाघ्या चोपरिष्ठाद-

मावास्या तस्याम् ॥ २ ॥

तस्यां निदधातीत्यन्वयः । अप्रज्ञाते दिष्टगमने माघादीनां षण्मासानामन्यतमस्यान्तर्द-
शाहं संचयनोक्तकालिकं स्यात्तत्रास्यां निधानं, न तु दहनदिवसादयुक्ष्वहःस्त्वित्यादिका-
लेषु । तत्र नैदाघ्या इति ग्रीष्मर्तुभवयोज्येष्टापाच्योः पौर्णमास्योः सामान्यनिर्देशः । तेन

तयोरुभयोरत्र परिग्रहः । याऽमावा या तस्यां निदधातीत्यनेन तत्तद्मावास्यासंबन्धि
यजनयिमहर्विवाक्षितम् । यथोपोषिताम्नां पर्वसु कार्यं द्वि तथा चयनदिः सात्पूर्वेषुः कर्तव्यं
संभारनिधानं प्रति परि(हरि)ष्यत्याचार्यः—तदहरमावास्यायां निदधाति [इति]
बोधायनः । चयनदिवसात्पूर्वेषुः कर्तव्या इमशानयात्रां प्रत्याह—ते तथा प्रययुर्यदहः
पुरस्तात् पश्चाच्चन्द्रमसं पश्येर्याति । तस्मादप्रज्ञातमरणदिवसस्य यथोक्तानां
पण्णातमावास्यानामन्यतमस्यां यजनीऽहन्वस्थानां निधानं चयनं चेति सिद्धम् । तत
ऊर्ध्वं शान्तिकर्मेति च ॥ २ ॥

अयुजो युजो वाऽऽतीरादायोत्तरतो लोष्टानवच्छ्रय

दक्षिणा निर्हरन्ति धलार्थानिष्टकार्थान्वा ॥३॥

अग्निशब्दे दारुमयलनिजवाची उत्तरतो दहनदेशस्याग्निभिर्लोष्टानुत्सायामात्या
जननदेशात् । दक्षिणा निर्हरन्ति । किं प्रयोजनमेवा लोष्टानामित्यत्राऽऽह—स्थला-
र्थानिति । स्थलार्थं दहनस्थलस्य च यानुगुणमात्रा[प्र]क्षिप्तार्थम् । यथा वक्ष्यति—
इमशानस्य मात्रा व्यङ्गुलं व्यङ्गुलमित्यादि । ते तदेतल्लोष्टखननादि कर्म चयनमेव स्थलं
पक्ष उपयोगः । तत्रेष्टकार्थं लोष्टान्तरं परिग्राह्यम् । इष्टकार्थपक्षे तु धलार्थं लोष्टान्तर-
परिग्रहः । पक्षद्वयेऽपि सननदेशस्य । मध्येऽपि लोष्टा स्थाप्येव सा पूर्वेष्वेव क्रियते ।
तत्र धवनपक्षे तस्मात्सिस्तत्परस्मिन्निति, इति वेदितव्यम् । अपि[ये]दितोऽनुक्रमणं
तु धवनाभावपक्षमिष्टायम् । एतदुक्तं न प्रदर्शयिष्यामः ॥ ३ ॥

पुरस्तादेव इमशाना यतनादोपधीच्छदारयन्ति पाठा-

पृश्निपर्णीकर्णिकारराजवृत्तकण्टकतिखकविभीत-

कार्कशरन्ध्रदंष्ट्राध्यपडा अन्याश्च क्षीरिणीरनुत्त्व-

याः ॥ ४ ॥

पुरस्तादेव लोष्टखननात्पूर्वमेव दहनदेशात् पाठायोपवीरुद्धारेत्तस्मात्याः । ओष-
धिशब्दस्य च्छत्रिण्यायेन लक्षणावृत्तिर्द्रष्टव्या । आदितश्च बहुकारण्यवधानाद्दहनदेशे
पाठादिप्ररोहणे सति तदुद्धरणं वेदितव्यम् । आसन्नकालिके तु चयने पाठादिप्ररोहणा-
भावेऽर्थलोपान्न क्रियते ॥ ४ ॥

अपराह्णे इमशाना यतनं [वि] विभीते पञ्च पञ्च

प्रक्रमान्सर्वतः ॥ ५ ॥

परितो विमिमीते । तथा च पञ्चप्रक्रमसंमितं समचतुरश्रं लोष्टचिन्तरायतनं भवति ।

प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वेत्युक्तं शुल्बेषु । तद्वृत्तासंख्यासु च तारतम्यं वक्ष्यते ।
तत्र-यथार्हं संबन्धः प्रत्येतव्यः ॥ १ ॥

पद पुरस्तादित्येके ॥ ६ ॥

पुरस्ताद्विस्तार इत्यन्ये समामनन्ति । अरिान्पक्षे पञ्च प्रक्रमाः पश्चाद्विस्तरः ।
षार्धमार्जं चाऽऽर्ज्येन तावदेवाक्षयार्थात्तिलोदकं सञ्चते ॥ ६ ॥

माने परीतान इष्टकोपधान इति द्विसंयोगः ॥ ७ ॥

मानं मानं तदोक्तम् । परीतानो रज्ज्वा परिवेष्टनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
परिश्रयणादिरप्येतदेव परिवृणोति ॥ ७ ॥

सर्वत्र पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः (भ० पि० परि० ५-१) इति । सर्वत्र मानादिषु दिक्-
संयोग एतेषु कर्मणु पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः । त्रिवृत्ता मौञ्ज्या । बाल-
व्या वा रज्ज्वा प्रसव्यावृत्त्या त्रिः प्रसव्यं
परितत्यायुग्मिरुदकुम्भैः स्वोऽक्षितमवोक्षेद्यथा
प्राणादुत्सर्पेत् ॥ ९ ॥

मौञ्जीवचनमुपरिविकल्पार्थानुवादः । तत्र दक्षिणमावेष्ट्य प्रसव्यं समस्येत्तदा
त्रिवृत्ता व्या बालपञ्चा वा भवति । तथा दक्षिणपूर्वस्या दिक्षारम्य त्रिः प्रसव्यं
परिचिनोति । ततो यथा तत्र त्याजं ततः सर्वेऽपसर्पेयुः । एवमयुग्मिरुदकुम्भैः स्वो-
क्षितमवोक्षेत्तदह-देशम् ॥ ९ ॥

अथ जन्तूत्तरणं हरजिपेधात्तद्विधिमाह—

न प्राणान(द)धि निवपेद्यदि प्राणान(द)धि निवपे-
ज्जीवतां ह तत्प्राणानधि नि-पेत् ॥ १० ॥

न कस्यचित्प्रणिन उपर्युपनिवपनादिकुर्याज्जि वन्तोऽपि मृतस्य पुत्रादयो ज्ञियेरन् ।
तस्मात्सर्वेषामेव जन्तूनामुत्तरणं कार्यम् ॥ १० ॥

रायार्थं तल्ले वा संभारानोप्य ॥ ११ ॥ (ख० १) ।

खाति(री) धान्यमानार्था । आवा परिशेषः । तल्ले वेत्रादिमयम् । समाराधरूपभू-
ति(ती)न्युपयोक्ष्यमाणद्रव्याणि यानि श्मशानेषु त कर्तव्यानि स्वरूपेणोपयोज्यानि
च ॥ ११ ॥ (ख० १) ।

प्राभूते पशुना तदर्थमन्नं सांस्कृत्य तदमावा-
स्यायां निदधाति ॥ १२ ॥

तथा श्वोभूते करिष्यमाणब्राह्मणमौननायैतस्मिन्नहनि पशुना सहान्नं संस्कर्तव्यम् । पशोर्विशसनादिकं ग्रीहीणामवघातादिकं वाऽऽद्यं कर्तव्यम् । पाकस्तृत्तरेद्युरेव । इतरथाऽप्युषितं प्रसङ्गात्तदहरिति वचनम् । श्वोभूत इति । श्वध्वयनेदिवसप्रतिपादकत्वप्रकटनार्थम् । अमावास्यायामित्यप्रज्ञातविषयविहितकालानुवाद इति पूर्वोक्तसर्वकालानपेक्षयाऽनन्तरपूर्वदिनप्रदर्शनार्थम् । एवममावास्यायां संभारनिधानाद्यननीयेऽहनि चयनं निवेदितव्यम् । न च विपर्ययः शक्यकल्पनः । संभारनिधानपूर्वकत्वानियमाच्चयनस्य । एतदश्विदेनापराह्णे क्रियते । अमात्यास्त्वेतस्मिन्काले वक्ष्यमाणमन्त्रानुसारेण चयनस्थल इष्टकाश्च कल्पयेयुः ॥ १२ ॥

एवं धवनामावपक्षे प्रयोग उक्तः । अथ धवनपक्षे प्रयोगमाह—

अथ यदि पुनर्ध्विष्यन्तः स्युस्तदङ्गारं तल्पं वा
मिन्वन्ति ॥ १३ ॥

यद्युपवन्धाद्वैकल्पिकं धवनं तत्रैतस्मिन्पक्षेऽङ्गारात्तल्पं वा ग्राभाद्बहिः कल्पयन्त्यमात्याः । तल्पशब्देनात्र [न] शयनादिक्रिया किं तु घिष्णिय उच्यते । अधान्तरेण ग्रामं च इमशानं चागारं वा विनिर्मितं कारितं भवति (बौ० पि० १-१७-३) इति बोधायनः । ततश्च धवनपक्षे प्रारम्भदिवस एतदादीनि कर्माणि कृत्वा समाप्ते पवनेऽपरेद्युः पूर्वोक्तानि कर्माणि कार्याणि । प्रारम्भदिवसश्च धवनदिनसंख्यानुसारेण चयनदिवसादर्वाक्कल्पः (इष्यः) । यथैकाहधवनपक्षे नयनदिवसादर्वाक्चित्तेः पञ्चमेऽह्न्युपक्रमस्तस्मात्परतस्तृतीयेऽहनि धवनसमाप्तिः । ततः परे लोष्टखननादि । ततः परे चयनमिति व्यक्तानुक्रान्त एव कर्मक्रमो बोधायनेनेत्यनुसंधेयम् ॥ १३ ॥

तस्य पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा पाळार्शी मेथी
निघ्नन्ति त्रिविषूकाम् ॥ १४ ॥

मेथी गवादिबन्धनार्था स्थूणा । त्रिविषूका त्रिशृङ्गा । तां निष्ठातमूलां स्थापयन्त्यमात्याः ॥ १४ ॥

पुरस्तादेव शूद्रोत्पन्नो ब्रह्मबन्धुर्वा संवादितो-
पविशति ॥ १५ ॥

शूद्रोत्पन्न इत्युत्पन्नग्रहणं जात्यन्तरोपसंग्रहणार्थम् । ततश्चाशूद्रोत्पन्नस्य ग्रहणं भवति । ब्रह्मबन्धुर्ये (दि) विद्वान्स्त्रैवर्णिक उच्यते । तयोरन्यतरो धवनारम्भात्पूर्वमेव संवादितस्तमिहोपविशेत् । वक्ष्यमाणकर्मसंवादात्मकमवचोदित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

या स्त्री मुख्यतया तामाह वसतिं मया सह पृच्छति ॥ १६ ॥

या मृतस्त्रीणां मुख्या महिषीं सुरूपा वा तामनन्तरोक्तां पुरुष एवं ब्रूयात् । वसतिं मया सह पृच्छति । [पृच्छतिः] तत्राऽऽदरार्थः । यथा नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमित्यादौ ॥ १६ ॥

न ददामीतीतरा प्रत्याह ॥ १७ ॥

इतरा सा स्त्री । न ददामीति तं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

एवं द्वितीये करोति ॥ १८ ॥

द्वितीय इत्युपक्रमदिवसापेक्षया । द्वितीयत्वमित्यभिप्रेतम् । तत्राप्येते प्रयुज्येति वचने कार्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकरात्राय ददामीति तृतीये ॥ १९ ॥

तृतीयेऽहनि तथैव तेन पृष्टैकरात्राय ददामीति प्रतिब्रूयात् । एतच्च वचनमात्रम् । न तु तेन सह वासः कार्य एवमेतेनाऽऽह ॥ १९ ॥

धवनपक्षे प्रतिवचनमुक्तम् । अनेकाधवनपक्षेऽप्याह—

यावद्रात्रं वा धविष्यन्तः स्युः ॥ २० ॥

यावदन्त्याहनि वा धवने चिकीर्षयन्ति ता वा संख्यामिह ब्रूयात् । त्रिरात्राय पञ्चरात्रायेति । ताश्च संख्या वक्ष्यन्ते । अपि वा तिलो रात्रीरित्यादिना ॥ २० ॥

एतस्यां वाचि मेध्यामूले शरीराणि निदधाति ॥ २१ ॥

एतस्यां प्रतिवचनात्मिकाया वाचि प्रयुज्यमानायामध्वर्युर्मेध्यामूलदेशे तस्यास्थीनि तूष्णीं निदधाति ॥ २१ ॥

शतातृष्णं च कुम्भं त्रिविपूके ॥ २२ ॥

शतातृष्णमघोषागे शतच्छिद्रं कुम्भं त्रिविपूके शृङ्गत्रयान्तु (न्तरा) ले निदधाति ॥ २२ ॥

वस्य विलं चर्मणा कुशैः परिणद्धं भवति ॥ २३ ॥

तस्य [विलं] कुम्भस्य चर्मणा कुशैश्च परिणद्धितं भवति । न तु संनिहितं भवति ॥ २३ ॥

तस्मिन्दाधि वाजिनमिश्रमानयति वैश्वानरे हवि-

रिदं जुहोमीति ॥ २४ ॥

तस्मिन्कुम्भे वाजिनं नाम दधिसेसमृष्टस्योप्यस्य पयसो द्रवांशः । तस्मिन् दधि तद-
स्त्यामुपरि सेच्यते । विभरत्पिन्वमान इति मन्त्रान्तः ॥ २४ ॥

विश्वरन्तमभिमन्त्रयते—द्रप्सध[स्क]न्देप९ समुद्र-
मिति द्वाभ्याम् ॥ २५ ॥

व्योमञ्चिति द्वितीयमन्त्रान्तः । छिद्वैरस्तिपु वाजिनमिश्रं दधि विश्वरन्तकुम्भ-
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

चत्वारो ब्रह्मचारिणोऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्रयता
दक्षिणान्केशपक्षानुद्धृत्य सव्यान्मस्रस्य दक्षिणा-
नूरुनाब्जानाश्चर्मोऽऽघ्नन्तः सिग्भिरभिधून्वन्तस्त्रिः
प्रसव्यं परियन्त्यजिनैर्मेध्यजिनमे[ध्यजिनमे]धीति
॥ २६ ॥

ब्रह्मचारिणोऽसमावृत्ता व्रतिनः । अन्ये वा ब्राह्मणाः । ब्राह्मणपुत्रा अन्ये वा ।
नित्यब्रह्मचारिण इत्यर्थः । पितृमन्तोऽनुत्पादितपुत्रा विवक्षिताः । चर्मोऽऽघ्नन्तः इति कुम्भो-
परिवेष्टतं चर्मं गृह्णाते । मेधिं परियन्ति । अजिनमेधीत्यस्य त्रिः पाठस्त्रिपयोगार्थः ।
तत्र प्रथमे परिगमनपर्यायमन्त्रः ॥ २६ ॥

एवमपात्याः स्त्रियथ ॥ २७ ॥

त्रिः प्रसव्यं परियन्तीत्यन्वयः । अत्रापि कनिष्ठप्रथमा उपेष्टजघन्या इत्यादिनियमः
प्रत्येतव्यः ॥ २७ ॥

उत्तराभिः सिग्भिर्मन्त्रवर्जं पूर्ववत्परिक्रमणम् ॥ २८ ॥

सव्यानुद्धृत्येत्यादिपूर्ववत्सकचर्मवर्जमिति धून्वनश्चर्माहननं वर्नयित्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

संप्रवदन्ति वीणाः शृङ्गाञ्जालीकान्तू(कांस्तु)णा-

पणवाश्चृत्यगीतवादित्राणीति ॥ २९ ॥

वीणादयस्तद्विज्ञिर्वाद्यमानाः संप्रवदयुः । धनवकाले युगपच्छब्दायेरन् । नृत्यन्ति च
नर्तक्य इति शेषः । तदनु नर्तक्यश्चानुनृत्येयुः (वौ० पि० १-१७-७) इति
बोधायनः ॥ २९ ॥

मातृर्ध्वंदिनेऽपराह्णे [इत्येवं रात्रेस्त्रिरपरपक्षस्य]

तिस्रो रात्रीः [ध्रुवन्ति] ॥ ३० ॥

चत्वारो ब्रह्मचारिण इत्याद्युक्तोऽयं विधिर्नवधा विभक्तः स्याद(क्तस्या)हनः
प्रथममध्यमोत्तमेषु मागेषु क्रियत इत्यर्थः । एवं तिस्रो रात्री(त्रय)स्त्रिरात्रावः

१ य. घ. 'गा द' । २ क. 'णामुखान्के' । ३ ख. ग. 'नमोप्यजिनमोप्यजिनमोयोति ।

४ ख. ग. शृङ्गा नाडीतृणा ।

(त्रय)प्येवं प्रथममध्यमोत्तमेषु नवमांशेषु क्रियते । तथा चैकस्मिन्नहनि षट्कृत्वः क्रियते । अपि वा तिस्रो रात्रीः संप्रवदन्ति (ध्रुवन्ति) ॥ ३० ॥

पञ्च सप्त नवैकादश वाऽर्धमासं मासं वत्स-

रमु द्वैके ध्रुवन्त्यन्नं च यथाशक्ति देयं तथा

द्रव्याणि ॥ ३१ ॥

तिस्रो रात्रीरित्यहोरात्रलक्षणा । एवं पञ्चसप्तनवैकादशाः । अर्धमासमिति पञ्चदशा-
होरात्राः । मासमिति त्रिंशतीः (१५) । तिस्रो रात्रीरित्ययं विकल्पो द्विष्टगमनादयुक्त्वहः
स्वित्पत्यैव द्रष्टव्यः । पञ्चसप्तेत्याद्यस्त्वर्धमासादिविकल्पविषयाः प्रत्येतव्याः । अत्र
कल्पः सामर्थ्यात् संवत्सरनिधानपक्षे द्रष्टव्यः । अप्रज्ञातविषयत्वं संवत्सरध्वनकल्पो
न भवति । असंभवव्युद्भूतत्वात् । अन्नं च यथाशक्ति देयम् । चकाराद्यवनपक्ष एवायं
विधिः । ध्वनदिवसेषु यथाशक्त्यन्नं देयं ब्राह्मणेभ्यः । तथा द्रव्याणि । तथा दृष्ट-
द्रव्याणीत्यापस्तम्बः । तथा दृष्टं हिरण्यादीनि च द्रव्याणि ध्वनदिवसेषु देयानि
शक्त्यनुसारेण ॥ ३१ ॥

उत्तमेऽहनि द्रव्यत्याग इत्येके ॥ ३२ ॥

उत्तमे ध्वनदिवस एव द्रव्यत्यागो ध्वनदिवसेष्वित्यन्ये समापनन्ति । ध्वनाभाव-
पक्षे तूत्तम एवाहन्यन्नमेव देयमिति प्रदर्शितम् । एवं ध्वनपक्षे प्रयोगारम्भ-
उक्तः ॥ ३२ ॥

अत ऊर्ध्वं पक्षद्वयसाधारणप्रयोग उच्यते—

एतस्मिन्नेवाग्रां तूष्णीमुपचरितान्पञ्च चरुं भप-
यन्ति ॥ ३३ ॥

एतस्मिन्ष्टवाग्नावेव ॥ ३४ ॥

तेषामभिघारणानि घृतं शीरं दधि मध्व-
त्यपूषाभिघाता भवन्ति ॥ ३४ ॥

पञ्चचरुणा यथाक्रममेतानि द्रव्याप्यभिघारितानि भवन्तीत्यापस्तम्बः । अतः पक्षं
पयः शूतं शीरमेतेषामेकेन यथाक्रमं ततश्चरुमभिघारयेदित्यर्थः । अपूषाभिघाता
भवन्ति सर्वेऽप्येते चरव एकेकेनापूषेन विहिताश्च भवन्ति ॥ ३४ ॥

अपररात्रे गच्छन्त्यग्निः प्रथमोऽर्धो(धो)दकुम्भोऽ-
नद्वाञ्छरीराणि संभारा इति येन चान्येनार्थो
भवति ॥ ३५ ॥

अपरेद्युर्ध्वर्युरमात्यादयश्च दहनदेशं गच्छन्ति । तत्र शवाग्निः, श्मशानात् । ग्राम-
मर्यादां प्रत्याह—तारततः परमध्वानमग्रतो नीयते । तदनूदकुम्भो यद्वतेनोदकेनोदकार्थः
करिष्यन्ते । अनद्वाहः कर्षणार्थः । शरीराण्यस्थीनि । तान्यस्थीनि कुम्भेऽवधायानिधी-
यन्ते । संभाराश्चर्वादयः खर्पा(पंश)द्वौ निक्षिप्य नीयन्ते येन चान्येनेति तिललाङ्गुलानि
गृह्णन्ते ॥ ३५ ॥

न हीनमन्वाहरेयुरन्तरा ग्रामं श्मशानं चैतमग्नि-
मिन्धान आस्ते ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

ते सर्वे ग्रामश्मशानयोर्मध्यदेशं गत्वा तत्रैव न हीनमन्वाहरेयुर्निवसेयुः । तत्रा-
ध्वर्युरेतमग्निं प्रज्वालयन्तासीत ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

व्युष्टायां हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया
वा श्मशानायतनं संमाष्टर्षेत् वीतेति ॥ ३७ ॥

ददात्स्ववसानमस्मा इत्यन्तः । व्युष्टायां प्रमाताया रात्रौ सर्वेऽग्निवर्जं श्मशानं ततोऽ-
ध्वर्युरेवं संमाष्टर्षेत् वीतेति । क्रमप्राप्तोऽयं मन्त्रः ॥ ३७ ॥

दक्षिणतः शाखामुदसित्वाऽप उपस्पृश्योद्धृत्या-
वोक्ष्य सवितैतानि शरीराणीनि सीरं युनाक्ति
षड्गवं द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥ ३८ ॥

तेभिर्युज्यन्तामग्निः इति मन्त्रान्तः । सीरं लाङ्गलादिकर्षणद्रव्यसमुदायः । तत्र
द्विपदमक्रमपक्षे षड्गवं द्वादशगवं सीरं भवति । त्रिपदमक्रमपक्षे तु चतुर्विंशतिगवमिति
यथार्हं विनिवेशो द्रष्टव्यः ॥ ३८ ॥

यावद्गवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानां माना[नि]
भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

यावद्गवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानां गोसंख्यावच्छतशतसंख्या भवन्ति ।
तद्यथा—षड्गवे षट्शतानीष्टकानाम् । द्वादशगवे द्विशताधिकं सहस्रम् । चतुर्विंशति-
गवे तु चतुःशताधिकं सहस्रद्वयम् । आमा भवन्तीति श्रवणात्ता अप्यग्निपाको न कार्यः ।
अत एव लोष्टचित्तिरित्यारूपा ॥ ३९ ॥

तस्याश्चतुर्विंशेन भागेनेष्टकाः करोति पादेष्ट-

काश्च ॥ ४० ॥

तस्याः श्मशानभूमेः पञ्चप्रमाणायाश्चतुर्विंशतिशेन न पादपङ्क्त्युलेन मुख्या इष्टकाः करोति । तदर्धप्रमाणेन तु साष्ट्यंशपङ्क्त्युलेन तासां पादेष्टकाश्च । तत्र पादेष्टकाः संख्यापूर्णाः सन्त्याश्चतुर्विंशतिशेनेति । पङ्क्त्युलद्व्यंशगवक्त्वयोरेकायं विधिः । चतुर्विंशतिगवक्से त्रयगवक्त्वो व्युत्तः । ततश्च षट्त्रिंशेन भागेन मुख्या इष्टकाः कार्याः । तदर्धप्रमाणेन च पादेष्टका इति द्रष्टव्यम् । एवं समचतुरश्रपक्ष इष्टकावल्गुः । षट् पुरस्तादित्येक इति पक्षे वक्त्रा अपि कतिचिदिष्टका इति विविधा इष्टका वेदितव्याः । तत्र संग्रहः—

मुख्यानां करणं कार्यं पादापरिपङ्क्त्युलम् ।

तदर्धमानं पाद्यानां चतुरश्रं ऋजा तु (नृत्तु) सः ॥ इति ।

एवं समचतुरश्रक्षेत्रकरणद्वयमेव भवति । इष्टकासंख्या तु पङ्क्त्युलः स्यात् ।

पञ्चविंशतिसंख्यानामष्टपञ्च्युक् तथा ।

तासां तु द्वादशगवे साष्ट्यंशे शतत्रयम् ॥

स्याच्चतुर्विंशतिगवेऽष्टाविंशतिगवश्च ।

पक्षद्वयेऽपि पाद्याभिः तत्तत्संख्या तु पूर्यते ॥ इति ।

तत्र पङ्क्त्युले द्वात्रिंशत्पादेष्टकाः । द्वादशगवे द्वात्रिंशदुत्तरान्वयं शतानि । चतुर्विंशतिगवे तु द्विसप्तत्युत्तरचतुःशताभिरधिकं सहस्रमिति । तत्तत्संख्याविशेषसंमिताः पादेष्टका वेदितव्याः ।

अथ षट् पुरस्तादित्येक इति वक्त्रक्षेत्रविषये ब्रूमः ।

वक्त्रक्षेत्रे त्रिकोणं तु तृतीयं करणं भवेत् ।

तद्भावाः पार्श्वयोः पश्चात्प्रक्रममिदं योर्मेताः ॥

वक्त्रक्षेत्रपक्षे दीर्घत्रिकोणात्मकं तृतीयं करणम् । पूर्ववन्मुख्यानां पादेष्टकानां तृतीयकरणजन्या वक्त्रा इष्टकाः पार्श्वयोरेवोपधेयाः । तत्र मध्यतः पञ्चप्रक्रमसंमिते समचतुरश्रे विच्छिन्ने सति पार्थित्ये यस्मिन्क्षेत्रेऽवशिष्यते, तयोर्वक्त्राभिः प्रच्छादनामित्यर्थः ।

अथ वक्रेष्टकाप्रमाणमुच्यते । व्यासः पञ्चाङ्गुलो व्यायामः पञ्चदशाङ्गुलदीर्घस्या-
क्षण्या भेदात्तृतीयं करणं भवेत् ।

तदिष्टकानां नवनव(मं) वक्रक्षेत्रस्य पार्श्वयोः ।

पङ्गवे द्वादशगवेऽप्येवं स्यात्पार्श्वतश्च यः ॥

यस्य दीर्घचतुरश्रस्य विस्तारः पञ्चाङ्गुलो भवत्यायामस्तु पञ्चदशाङ्गुलस्तस्या-
क्षण्या भेदसिद्धधर्ममात्रवक्रस्य तृतीयकरणस्य प्रमाणम् । तदुपान्ता नवनवेष्टका एकैक-
स्मिन्पार्श्वे उपवेयाः । तत्र पार्श्वोदारम्यैका तिस्रः पञ्चेति क्रमेण न्यासः । एषा वल्लिः
पङ्गवे द्वादशगवे च द्रष्टव्या । व्यासः पादः । तयोर्मुख्यानां पाद्यानां च संख्याविवेक
उच्यते—

मुख्यानां स्यात्पञ्चशती चतुःसप्ततिसंयुता ।

अष्टपादेष्टकाश्चेति पङ्गवे त्वेष निर्णयः ॥

त्रिशती द्वादशगवे चतुःसप्ततिसंयुता ।

मुख्यानामथ पाद्यानामष्टशस्यष्टभिर्युता ॥

अथ वक्रक्षेत्रविषये चतुर्विंशतिनवपक्षे विधिरुच्यते ।

(चतुर्विंशो यस्य तस्याक्षण्या भेदात्तृतीयं भवेत् ।

तदिष्टकास्तु षट्त्रिंशषट्शत्पार्श्वयोर्मता ॥

पञ्चाशन्नवतीमुख्यानामिह स्पष्टदर्शिता ।

पाद्या सहस्रं षट्सप्तस्युत्तरत्रिशताधिकम् ॥

स्याच्चतुर्विंशति हि नवपक्षेऽप्येष निर्णयः ॥ इति) ।

अथ वक्रेष्टकाः पञ्चादारम्यैका तिस्रः पञ्च सप्तनवैकादशे(षु) तु प्रतिपार्श्वं क्रमे-
णोपवेयाः । सुगममन्यत् । सर्वा अश्वेतगुणा इष्टकाः पूर्वद्युरेव कार्या इत्युक्तम् ।
केचित्तस्याश्चतुर्विंशनेत्यादिसूत्रं न पठन्ति ॥ ४० ॥

वारणं काष्ठमयम् ॥ ४१ ॥

लोप्यचिती यत्काष्ठमयं लाङ्गलादि तद्वारणं भवति ॥ ४१ ॥

मौञ्जं रज्जुमयम् ॥ ४२ ॥

भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ ४३ ॥

वचनात्वेतदुभयं मपोच्यते । उदुम्बरशाखयाऽवोक्षति शाखवज्या वेत्यादिभिः ॥ ४३ ॥

शुनं बाहा इति द्वाभ्यां प्रसव्यावृत्ताः पद् पराचीः
सीताः कृषति ॥ ४४ ॥

तेनेमामुपसिद्धतमिति मन्त्रान्तः । अत्र दक्षिणापवर्गार्थं सर्वाः सीताः प्रसव्या-
वृत्ताः षट् पराची इत्यारभ्य कर्षणीयाः । तत्र शुनं बाहा इति द्वे ऋचौ सठ्ठुवत्त्वा
षडावृत्ताः कृषति । एकैकस्यां कृष्टायां प्रसव्यं बलीवर्दानावर्तयति । न च प्रत्यावृत्ति-
समये कर्षणम् । पराचीरित्यनावृत्तिवचनात् ॥ ४४ ॥

उद्यम्य लाङ्गलं सीते वन्दामह इति सीताः
प्रत्यवेक्षते ॥ ४५ ॥

मुकला ससीत्यन्तः । षष्ठा(सुस्फा)ठितायां कृष्टायां न पुनरावर्तयेत् । माविकर्ष-
णाभावात् । तेन वदन्ते(न्ति) लाङ्गलमुद्यम्य सीते वन्दामह इत्यनयाऽऽवर्त्यमानया
सीताः क्रमेण प्रत्यवेक्षते । सीत इत्येकवचनात् तु युगपत्प्रत्यवेक्षणम् ॥ ४५ ॥

सवितैवानि शरीराणीति मध्ये कृष्टस्यास्थिकुम्भं
निदधाति ॥ ४६ ॥

शं भवेत्यन्तः । सवितैतानीति क्रमप्राप्तया कृष्टस्य क्षेत्र(स्य) मध्येऽस्थिकुम्भं निद-
ध्यात् । तत्र हविर्यदि निवपनं कृतं तदा पुनरस्थीनि कुम्भेऽवस्थाप्यतिवर्त-
व्यानि ॥ ४६ ॥

विमुच्यध्वमग्निया देवयाना इति दक्षिणेऽंशे
बलीवर्दान्विमुच्य तान्दक्षिणेनोत्सृज्याध्वर्यवे ददोति ॥ ४७ ॥

सुवरगन्मेत्यन्तः । विमोचनेऽध्वर्युणा कृते तस्य तत्र पुत्रादिस्तान्दक्षिणेनोत्सृज्य
ततः प्रचाख्याध्वर्यवे दद्यात् । यत्र तु पुत्रादिरेव कर्ता भवति तत्र दानम् ॥ ४७ ॥

उदपात्रेणोदुम्बरशाखयाऽवोक्षति प्र वाता वा-
न्तीति ॥ ४८ ॥

रेतसाऽवतीति मन्त्रान्तः । उदपात्रस्यमुदकमुदुम्बरमुखेण स्थावयति । सर्वेश्वरं प्र
वाता वान्तीति मन्त्रेणावोक्षति ॥ ४८ ॥

पात्र्यां सर्वोपधीः संयुत्य वपति यथा यमा-
येति ॥ ४९ ॥

सर्वोपधीः ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्च तिलमाषाद्याः संयुज्य वपेत् । न तु शृणु । भूरव
इति मन्त्रान्तः ॥ ४९ ॥

चितः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः
परिश्रित्याऽऽप्यायस्व समेतु त इति सिकता
व्यूहति ॥ ५० ॥

चितः स्थ परिचित इति सिकता व्यूहति । चितः स्थ परिचित० तया देवतया (तै०
आ० ४-६) इति क्रमप्राप्तोऽयं मन्त्रः । तत्र तया देवतयेत्यग्निकाण्डस्याऽऽज्ञातस्य
तया देवतया सह साकाङ्क्षत्वात् ' अद्विरस्वद्ध्रुवा सीद ' इति सर्वत्रानुपजतीति पूर्व-
मुक्तत्वाच्चापेक्षते बहुवचनेन बोहः । ध्रुवा सीदतेति बोधायनीये (१-१८-
११) तथैव पाठालोकं पृष्ठास्वग्निकाण्डाज्ञाततया देवतान्वयान्मुपगमाच्च । अत्रापि
तिव्यस्तित्वा संहिता मन्त्रावृत्त्या स्थाप्याः । प्रसव्यं त्विह परिश्रयणम् । ततस्तूष्णीं
सिकता न्युप्य, आप्यायस्व समेतु त इति प्राज्ञाणस्य मृतस्य सिकता व्यूहति ॥ ५० ॥

उत्तरया त्रिष्टुभा राजन्यस्य ॥ ५१ ॥

स ते पयाः क्षीर्येतया ॥ ५१ ॥

जगत्या वैश्यस्य ॥ ५२ ॥

असावि सोम इत्येतया ॥ ५२ ॥

विधृतिलोष्टान्मतिदिशर्मन्वीक्षमाण उपदधात्युत्ते
तन्नोमीत्येतैः प्रतिमन्त्रं तिलमित्राभिर्धानाभिस्त्रिः
प्रदक्षिणं परिकिरत्येणीर्धाना इति ॥ ५३ ॥

सन्त्वनपः पुरतीरित्यन्तः । अत्रापि पूर्वस्या दिश्वारम्भः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

अभिवाच्यायै दुग्धस्यार्धशरावे' सक्तूँस्त्रिः प्रसव्य-
मनारभ्योपमयितमामपात्रस्थं दक्षिणत उपदधा-
त्येषा ते यमसादन इति ॥ ५४ ॥

असावित्यन्तः । अभिवाच्या धेनुविशेषः । या मृतवत्साऽन्यस्या वत्सेन दुग्धं
पिबति सा । तस्या दुग्धस्य क्षीरस्य संवन्धिनि शरावार्धपरिमिते दुग्ध इत्यर्थः ।
तस्मिंस्त्रिः प्रसव्यं मन्थः कार्यः । तस्मिन्तसशलाकया रज्जुबद्धितया त्रिः प्रसव्य-
मस्पृशन्नुपमयेदित्यर्थः । तदा पात्रस्थं वृत्त्वैषा ते इत्यनया दक्षिणे क्षेत्रपार्श्व उप-
दधाति । तत्र नामासाविति संनुद्ध्या मृतस्य नाम गृह्णीयात् ॥ ५४ ॥

समूलं वर्हिर्दक्षिणाग्रं स्तृणातीदं पितृभ्यः प्रभरे
मेति ॥ ५५ ॥

संविदान इत्यन्तः । दक्षिणाग्रं स्तृणाति । तत्स्वमारोहासो, इत्यत्र संबुद्ध्या मृतस्य
नाम गृह्णीयात् । मध्ये क्षेत्रस्य स्तरणः ॥ ५५ ॥

पालाशान्परिधीन्परिदधाति मा त्वा वृक्षाविति
पूर्वापरानुत्तरया दक्षिणोत्तरौ ॥ ५६ ॥

ते तु यजमानमात्रा अपि तच्छरीरपरिधानार्थत्वात् । ततश्च दर्मानभितः पारिधेयाः ।
मा त्वा वृक्षाविति पूर्वापरौ परिधी युगपद्दक्षिणाग्रौ निदध्यात् । उत्तरया दक्षिणोत्तरौ
मा त्वा वृक्षावित्युत्तरयर्चा युगपद्दक्षिणोत्तरौ प्रागग्रौ निदध्यात् ॥ ५६ ॥

मध्ये नलेषि (पी) कां निदधाति नलं पुन-
मिति ॥ ५७ ॥

प्रतरोत्तरेत्यन्तः । सा च दक्षिणा दर्भेषु निदध्यात् ॥ ५७ ॥

पुराणेन सर्पिषा शरीराणि सुसंतृप्तानि संतृप्तो-
त्तरत आसीनोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थीनि निव-
पति सवितैतानि शरीराणीति ॥ ५८ ॥

शं भवेत्यन्तः । अनन्वीक्षमाणोऽनभिवीक्षमाणः । सवितैतानीति क्रमप्राप्तोऽयं
मन्त्रः ॥ ५८ ॥

यथाऽङ्गमङ्गानि संनिधायैनमुपतिष्ठते पद्भोता
सूर्य ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैरित्यन्तः । यथाऽङ्गं यथाशरीरम् । अङ्गान्यस्थीनि संनिधानानि । यथा
दक्षिणाशरीर उत्तानः स्यात् । पद्भोतेति ' सूर्य ते चक्षुः । वातं प्राणः ' (ते० आ०
३-४) इत्यस्य निर्देशः । इयानेव भेदः । ते तव स्वभूत चक्षुरिन्द्रियं सूर्य साक्षा-
द्वक्षत्वात्समान रथाद्यृचि दर्शनाच्च गच्छत्विति गम्यते । एव वात प्राण इत्यादावपि
द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

भुक्तभोगेन वाससाऽस्थिकुम्भं निमृज्योपर्युपरि
शिरो दक्षिणा व्युदस्यति परं मृत्यो अनु परेहि
पन्थामिति ॥ ६० ॥

मुक्तभोगं पारहितजीर्णम् । तेन कुम्भस्याग्न्यन्तरं संमृज्य तस्य शिरस उपरि
दक्षिणाऽपास्यति । मोत वीरानिति मन्त्रान्तः ॥ ६० ॥

अथास्य कपालानि सुसंभिन्नानि संभिन्नसि यथे-
षूदकं न तिष्ठेत् ॥ ६१ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ६१ ॥

भुक्तभोगेन वाससा शरीराणि प्रच्छाद्योदपात्रे-

णोदुम्बरश्चाखयाऽवोक्षति शं वात इति ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

दिशः शम्भा इति मन्त्रान्तः । येन कुम्भो निमृष्टस्तेनैव प्रच्छादनम् । शं वात
इति । क्रमप्राप्तोऽयं मन्त्रः ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

इष्टकाः प्रतिदिशम् (न) न्वीक्षमाणा उपध्याति
पृथिव्यास्त्वा लोके सादयामीत्येतैः प्रतिमन्त्रं
मध्ये पञ्चमीं तां दक्षिणेन पठ्ठीम् ॥ ६३ ॥

इष्टकाः पाद्विह विवक्षिताः । एतैः प्रतिमन्त्रमिति षण्मन्त्रसंयोगात् । अमुष्येत्यत्र
षष्ठ्या विभक्त्या मृतस्य नाम ग्राह्यम् । अङ्गिरस्वदध्नुवा सीदेति मन्त्रान्तः । पृथि-
व्यास्त्वा इत्यादिषु लोके सादयामीत्यादि पूर्ववत् । नाकस्य त्वा पृष्ठ इत्यत्र तु साद-
यामीति । न तु लोकशब्दोऽ(व्द आ) धारान्विततया तदपेक्षाविरहात् । एतेन मध्ये
पञ्चमीमुपधाय तां दक्षिणेन बध्नस्य त्वा विष्टप इति पठ्ठीमुपध्यादक्षिणे । चतुर्थे पञ्चमे
च सादयामीत्याद्येवानुपजयते ॥ ६३ ॥

एवं चरुनूपवान्धृतवानिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६४ ॥

अपूपवान्धृतवानित्यत्र तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्नुवा सीदेति प्रथमेन मन्त्रेण पुर-
स्तात्प्रथमं चरुमुपध्याति । अपूपवान्धृतवानिति द्वितीयेनोत्तरतः । तत्र द्वितीये मृत-
वान्धृतमागाः शताक्षरा इति विकारः । तृतीयेन पञ्चाक्षरीवान् क्षीरमागाः सहस्राक्षरा-
श्चतुर्थेन दक्षिणतः । दधिवान्दधिमागा अयुताक्षरा इति । अथ मध्ये पञ्चमे मधुवान्मधु-
मागा च्युताक्षरा इति । सर्वत्रासाविति संनुद्ध्या मृतस्य नाम गृह्यते ॥ ६४ ॥

अतिलाभिर्धानाभिस्त्रिः प्रसव्यं परिकिरत्येतास्ते

स्वन्धा अमृताः करोमीति ॥ ६५ ॥

करोत्वित्यन्तः । अतिश्याभिरिति वचनं पूर्वसुरेव सतिलानामतिलानां धानानां पृथ-
गुपकल्पनार्थम् ॥ ६५ ॥ ॥

ओषधीस्तम्बान्प्रतिदिशमनन्वीक्षमाणा(ण) उप-
दधाति त्वामर्जुनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६६ ॥

ओषधिस्तम्बं च मान्त्रवर्णिकाः । ते चरुणा दिक्षूपहितानामुपर्युपर्युषधीयन्ते ।
चरुम्योऽपिधातवे (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ६६ ॥

तेषां मन्त्रलिङ्गैर्द्रव्यनियमः ॥ ६७ ॥

तेषामोषधीनामपि मन्त्रलिङ्गैर्नियमोऽवगन्तव्यः । यथा—त्वामर्जुनेति श्वेतदूर्वा-
स्तम्बम् । दूर्वाणामिति दूर्वास्तम्बः । काशानामित्यश्ववालस्तम्बः । दर्माणामिति
कुशस्तम्बः ॥ ६७ ॥

लोकं पृणेति लोकंपृणा उपदधाति ॥ ६८ ॥

असीपदन् इत्यन्तो मन्त्रः । लोकं पृणेत्येकैवर्चा तया देवतयान्तः ।
तयाऽऽवर्त्यमानयाऽवशिष्टा इष्टकाः । सर्वा इष्टका एकैकश उपदध्यात् । तासामपि
पुरस्तादुपक्रमः । प्रसर्वं दक्षिणतोऽपवर्ग इति सूत्रात् ॥ ६८ ॥

उत्तरया पुरीषेणानु[वि]किराति ॥ ६९ ॥

उत्तरया ता अस्य सूददोऽहसः० दिव इत्यन्तः । सर्वा चितिं विकिरेत् ॥ ६९ ॥

श्मशानस्य मात्रा द्रव्यकुलं व्यङ्कुलं चतुरङ्कुलं
प्रादेशो वितस्तिर्जानुदघ्नमूर्द्धघ्नं [स्किग्दघ्नं] वैषो-
त्तमा मात्रा श्मशानस्य ॥ ७० ॥

दहनशब्दः प्रमाणवाची । वेति विस्वरूपप्रदर्शनार्थम् । श्मशानशब्देनात्र लोपचितेः
स्थानमुच्यते । तस्याऽऽमायामविस्तरौ प्रागेवोक्तौ । इदानीमूर्ध्वप्रमाणमुच्यते ।
तत्र द्व्यङ्कुलादीनामष्टानामन्यतममूर्ध्वप्रमाणं स्थलस्य तम्योपरीष्टकाश्चेतद्व्याः । प्रादेशो
द्वादशाङ्कुलः । वितस्तिस्तूर्ध्वबाहोः । पुरपस्योर्ध्वप्रमाणदशमाशो वचनान्तरात् । क्वचि-
द्वैषम्यसंभवात्पृथग्वचनम् । स्किग्दशब्दो नवनवाची ॥ ७० ॥

उत्तमां मात्रां मा(नाध्या)प्नुयात् ॥ ७१ ॥

स्किग्दशब्दोऽप्युत्प्रेषः स्थलस्य न कार्यः ॥ ७१ ॥

यावत्पु(र्वी पु)रस्त्रात्ततोऽनन्तरं पथात् ॥ ७२ ॥

* ओषधिसम्बन्धस्तु एतदेकारान्तो दीपन्तर्धेति कोश उभयधाऽपि संदृश्यते ।

ततोऽनन्तरां मात्रां पूर्वान्ते इमशानस्येच्छति । ततोऽनन्तरामुत्तरां मात्रा परान्ते कुर्यात् । यथा रिग्दध्ने पुरस्ताच्चेदूरुदध्ने पश्चाद्यदि मादेशो वितस्तिः पुरस्तात्तदा चतुरङ्गुलं पश्चादिति ॥ ७२ ॥

अपि वा द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं पश्चादित्येके ॥ ७३ ॥

अत एवावगम्यते । चित्वाधारस्थलं द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं भूमेः पश्चादिति । न तु चित्सहितस्य स्थलम्येति । विकल्पोऽयं विधिः शास्त्रान्तरोक्तः ॥ ७३ ॥

उदपात्रेणोदुम्बराशाल्यां वाऽवोक्षति शं वात इति ॥ ७४ ॥

दिशः सर्वा इति मन्त्रान्तः । ऋगप्राघेन मन्त्रेण चितिमवोक्षति ॥ ७४ ॥

आरोहणं जपति ॥ ७५ ॥

प्रत्यवरोहणं जपत्येषा ॥ ७५ ॥

उपस्थानेनोपतिष्ठत इदमेवेति ॥ ७६ ॥

वरुणेन चेत्यन्तः । चितिमग्निमुपतिष्ठते ॥ ७६ ॥

चारणशालां पुरस्तान्निदधाति वरणं इति ॥ ७७ ॥

वनस्पतिरित्यन्तः । वरणो वृक्षविशेषः ॥ ७७ ॥

विधृतिलोष्टमुत्तरतो विधृतिरसीति ॥ ७८ ॥

द्वेषास्तीत्यन्तः । लोष्टमुत्तरतो निदधातीत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ ७८ ॥

शमीशालां पश्चाच्छमि श्रमयेति यत्नं दक्षिणतो यजेति ॥ ७९ ॥

गतमेतत् ॥ ७९ ॥

अथैनमुपतिष्ठते पृथिवीं गच्छान्तरिवक्षं गच्छेति ॥ ८० ॥

शरीरैरित्यन्तः । अथैनं चितमग्निमुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ ८० ॥

जघनेन चितं कर्षादि समानमाग्नानामृदा

स्नातीत्येके ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रं (पितृमेधापरपर्याये) एकोनत्रिंश-

प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

जघनेन चितं कर्षादि समानमाग्नानामृदा । अदमन्वतीरित्यादयः पञ्च मन्त्रा गताः । ततः पूर्वोपकल्पेन पायसादिना सद्यःकालेन शतं दश वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । समाप्ता लोष्टचितिः ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

१ ख. ग. 'याऽवे' । २ घ. ग. 'ति मेतोपरामाति' सारामकायवेति वा । ३ ख. ग. 'जो पारयाविति वि' । ४ ज. ग. वन जघनेत्ये' । ५ घ ग. 'न चिति क' ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

=====

अत्र मन्त्रकाण्डे क्रमप्राप्तोऽयं यमयज्ञो वक्ष्यते—

यमयज्ञं स्वयं प्रोक्तं प्रवक्ष्ये विधिमुत्तमम् ।
मासि मासि तु कर्तव्यो ह्यन्तर्काय बलिस्तथा ॥
मेधाकामोऽर्थकामो वा पुत्रकामस्तु वै द्विजः ।
याम्येऽहनि सनक्षत्रे सर्वाङ्कामाम्समश्नुते ॥
संवत्सरस्य कार्तिक्यां बलिं कुर्वीत यत्नतः ।
अकुर्वन्त्यस्तु कार्तिक्यां नरके तु निमज्जति ॥
तस्मात्कुर्वीत कार्तिक्यां सर्वकामस्तु वै द्विजः ।
तिलप्रस्थस्य कर्तव्यं गुडमिश्रं तथा हविः ।
एकेन न तु कर्तव्यः कर्तव्यो बहुभिः सह ॥ १ ॥

अस्ति यमयज्ञो नाम बलिः । स च मासि मासि कर्तव्यः । कार्तिक्यां यमद्विती-
यायां नित्यनैमित्तिकाभ्येषु च दर्शनाद्यध्याकामी यमयज्ञः कार्यः (ज्ञं कुर्यात्) ॥ १ ॥

हविरुद्वांस्याभिमन्त्र्य हविरादाय नमो ब्रह्मणे
प्रजापतये देवेभ्यः (ऋषिभ्यः) पितृभ्यो यमाये-
त्युक्त्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कृ-
भ्यानिरिणववेशे नदीतीरे समे वाऽन्यस्मिञ्छुची
देशे तस्य (तस्मिन्) दिक्सक्तिं वेदिं करोति ॥२॥

निरिणो बिलस्तदभावोऽनिरिणः । सक्तिः कोणः । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

तस्यां [उत्तर] विद्यां पञ्चोच्चरघेयां (घो) दिक्स-
क्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥

मृन्मयीं सिकताभिर्वा (बी० गृ० शे० १-१९-५) इति मौषायनः ॥ ३ ॥

दक्षिणेन करकूपं स्वात्त्वोत्तरेणामिं प्रतिष्ठाप्य दधैः
सोत्तरवेदिं संप्रच्छादयति ॥ ४ ॥

करेण कूपः करकूपस्तम् । दधैरुत्तरवेदिप्रच्छादनं वेदिसंस्कारार्थमिति ॥ ४ ॥

मागर्ध्रैर्दधैर्विष्टरं निधाय प्रस्तरं चाऽऽयातु देवः
सुमनाभिरुतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता ।
आसीदतां सुप्रयते ह बर्हिभ्यूर्जाय जात्यै मम
शत्रुहस्त्योमिति यममावाह्य यमे इव यतमाने
यदेतं म वां भरन्निति च ॥ ५ ॥

मवतमिन्दवे न इति मन्थान्तः । आवाहयतीत्यनुवर्तते । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

इमं यम प्रस्तरमिति तिसृषिः प्रस्तरमभिमन्त्र्य सप्त-
वित्रपाण्यर्घ्यं (स्नान) पाद्याचमनीयोदकानि दत्त्वा
सार्वसुरभि गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यं च यथोपलब्धं
ददाति ॥ ६ ॥

इमं यम प्रस्तरम् (तै० सं० २-६-१२) इति तिसृभिर्मममावाहितप्रस्तरम् ॥ ६ ॥

कृष्णाः प्रतिसराः कृष्णसूत्रं च मध्यमेनान्त-
(न्तिः)मेन वा पलाशपर्णेन जुहोति यमाय
स्वाहा । अन्तर्काय स्वाहा । धर्माय स्वाहा ।
अधर्माय स्वाहा । अन्ताय स्वाहा । अनन्ताय
स्वाहा । वैवस्वताय स्वाहा । मृत्यवे स्वाहा ।
विष्णवे स्वाहा । भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । सुवः
स्वाहा । भूर्भुवः सुवः स्वाहेति व्याहृतिपर्यन्तं
हविर्जुहोति ॥ ७ ॥ (ख० १) ।

कृष्णप्रतिसरः घासः सूत्रं वा । जुहोमो मा मूर्त्पर्णग्रहणं होमस्य ॥ ७ ॥ (ख० १)

* सायधिर (४।१।२३) मिति पाणिनेत्यस्येन 'अन्ताय' इति शक्तिश्च द्विमभि
निहिते द्विमिति, अन्तिममिति । अन्तमेवेति, अथाधुरेवेति धामादिः ।

१ क. '१ च प्रस्तरे च आया' । २ ख. ग. 'देवमिति' । ३ ख. ग. 'रमा हि सोदेति' ।
५ घ. ग. 'ति विनिः' । ५ घ. ग. 'यमानं च' । ६ ख. 'ह शत्रुहस्त्ये स्वाहा मू. १' ।

अथार्कपर्णान्यौदुम्बरपर्णानि वा निधाय मध्य-
मायामुत्तरवेद्यां यमाय हविर्निवेदयन्ते यमाय
सोमः सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमः ह
यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतोमिति ॥ ८ ॥

मध्यमायामुत्तरवेद्यां बलिनिवेदनस्थानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रतीच्यामुत्तरवेद्यां यमाय घृतवद्भविर्जुहोत प्र च
तिष्ठत । स नो देवेष्वा यमदीर्घमायुः प्रजीवसो-
मिति । प्राच्यामुत्तरवेद्यां यमाय मधुमत्तमः राज्ञे
हव्यं जुहोत न इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः
(पूर्वैभ्यः) पथिकृद्भ्योमिति । दक्षिणस्यामुत्तर-
वेद्याः श्वभ्यां हविर्निवेदयन्ते यौ ते श्वानौ
यमरक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसा
ताभ्यामेनं परिदेहि राजन् स्वाति चास्मा अ-
नमीवं च घेक्षोमिति । उत्तरस्यामुत्तरवेद्यां
यमदूताभ्यां हविर्निवेदयन्त उरुणसावसु-
तृपाबुलञ्ज्वलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाः
अनु । तावस्मभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दत्ता-
मसुमद्येह भद्रोमिति ॥ ९ ॥

सर्वत्र हविर्निवेदयन्त इत्यन्वयः । इमे मन्त्रा एकस्वरेण पठनीयाः । सामिधेन्यादि-
वदन्त ओंकारः । यथा शस्त्रवदित्यर्थः ॥ ९ ॥

योऽस्य कौष्ठ्येति तिसृभिर्यमगाथाभिस्त्रिः
प्रदक्षिणं परिगायन्ति ॥ १० ॥

राजाऽभि तिष्ठतीति मन्त्रान्तः ॥ १० ॥

दक्षिणेन करकूपं गत्वा प्राचीनावीतं कृत्वा सव्यं
जान्वाच्य हविरादार्यं इषमिषं स्वधा पितृभ्य इति
ब्रीनुदकाञ्जलीनुपनिनीयं यस्य प्राणान्तसप्तभिर्व्या-
हृतिभिः सप्त पदानि प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ११ ॥

१ छ. ग. ताभ्यां राजन्वे । २ छ. ग. 'देक्षेनस्व' । ३ छ. ग. 'तो वद्यान् अ' । ४ छ. ग.
'य मिपन्मिषद्भ्यः स्वधा नम इति पिष्ठान्ददाति श्री' । ५ छ. 'नीयाऽऽतम्य प्रा' ।

दक्षिणेन करकूपं खात्वा (म० पि० २-२-४) इति सूत्रे स्तनविधानात् कर-
कूपं गत्वा यमाय पिण्डोदकदानाय । प्राश्नो गच्छन्ति विष्णुक्रमन्यायवदित्यर्थः । सप्त-
मिर्व्याहृतिभिः सप्त षदानि ॥ ११ ॥

श्रीं हि स्वर्गलोकानां ह्य भवन्तीति विज्ञा-
यते ॥ १२ ॥

पैङ्गवब्राह्मणे समाम्नानादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति पुनः प्राणानाप्याख्य ॥ १३ ॥

आप्यायनमुदकस्तेष्वनम् ॥ १३ ॥

अथैनं (यथेतं) मत्पेत्यं नमस्कारः कूपेभ्यो नम-
स्कारः [कूपेभ्यो नमस्कारः] कूपेभ्य इति करकूप-
मुपस्थाय यस्मै कामाय यम[म]भिवादयन्ते यमो
दाधारेत्यनुवाकशेषेण हविरुद्धरन्ति ॥ १४ ॥

अनुवेनतीति मन्त्रान्तः । त एते सप्तापि मन्त्रा यममाहात्म्यप्रतिपादकाः ॥ १४ ॥

नाके सुपर्णमिति प्रवाहयन्ति ॥ १५ ॥

प्रवाहयन्ति उत्पापयन्ति । प्रवाहर्ण स्नानार्थमवतरणमित्येके व्याचक्षते ॥ १५ ॥

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार इत्यथोऽवगाहन्ते ॥ १६ ॥

अमात्यसहिताः सर्वे । उरु५ हि राजा इत्यनुवाकेन (बौ० सू० १-२१-१७) इति नौपायनः ॥ १६ ॥

आपो हि ह्य इति तिस्रभिर्मर्जयन्ते ॥ १७ ॥

य न इत्यन्तः । शुद्धार्थं मार्जनम् ॥ १७ ॥

अवक्ताऽवभृथे कलिकलुषमुक्त्वाऽरोमशरीरा
भवन्तीति विज्ञायते ॥ १८ ॥

पापनिर्मुक्तो भवतीति श्रुतो विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

यमेन दत्तं भित् यन्मिति चतस्रभिरादित्यमुर्धति-
ष्टते ॥ १९ ॥

* प्रवस्तेषामन्य पित्रावय इत्यन्तो प्रत्यः घ. य. पुस्तकयोर्नोस्ति ।

१ क. प्रबोधि स्वर्गं लोका इति अत लोका भवन्तीति अ० । २ क. 'त्य नमो न ।
३ घ. य. 'कोत्सवगुवादेनापोऽनपाहयन्ति । ४ घ. हि अष्टाभिर्मर्ज' ५ घ. य. 'न मायुर्नमिति ।
६ घ. 'पत्पाम ।

यजमानस्येदमुपस्थानमेकवचनान्तमात्थानाम् ॥ १९ ॥

+ उद्वयं तमसस्परीति प्रतिसरमावधीत ॥ २० ॥

रक्षार्थम् ॥ २० ॥

हविषा सर्वप्रायश्चित्तानि हुत्वाऽत्र हविःशेषान्भक्ष-
यन्ति भक्षोऽस्यमृतभक्ष इति ॥ २१ ॥

भक्षयामीति मन्त्रवर्णाद्यजमानस्यैव ॥ २१ ॥

भक्षस्य शेषं निनयन्ति पुत्राय प्रियाय प्रियवा-
दिने पुत्रभार्यायै पुत्रवान्भवति पुत्रवती भवतीति
वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥

मुत्तशेषमन्यत्र निनयति । पुत्रार्थिन्यै भार्यायै दद्यादिति वैखानसः ॥ २२ ॥

यमो यष्टारमितः प्रयातमङ्गे समाधाय पितेव
पुत्रम् । सुहृदिति गमयति तत्र लोकान्निवर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानं निवर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानमिति ॥ २३ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिश्रौतसूत्र (पितृमेधापरपर्याये) एकोन-
त्रिंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

यमगाथां परिगायति । यमो वैवस्वतः । यष्टारं यमयज्ञकर्तारमितो मृत्युलोकात्प्रयातं
यजमानमित्यर्थः । यथा पितेव जनक इव पुत्रमात्मनमङ्गे समाधाय विराजत इत्यर्थः ।
न चास्य भिन्नं पन्थानं गच्छेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥ (ख० २)

इति सत्यापादहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्याया महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनत्रिंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

=====

एवं तावदेकः पितृमेधिको व्याख्यातः प्रयोगः । अपेक्षानीं तन्त्रानुक्रान्तयोर्दहनपु-
नर्दहनयोः स्थाने प्रकारान्तरमुत्तरेण ग्रन्थेनोच्यते अथात इत्यादिना—

अथात उत्तरपितृमेधिकं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

+ उद्वये तमसस्परीति ग्रन्थो न यत्तु क, ख, पुस्तकयोः ।

तत्राऽऽदौ ब्रह्ममेधाख्यो दहनसंस्कार उच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

यं ब्रह्ममेध इत्याचक्षते ॥ २ ॥

अथ सहेतुकोऽधिकारः । यस्माद्ब्रह्मसंयुक्तो मेव इति विग्रहः । यज्ञवाचिना मेधशब्देन व्यपदेशसंस्तुतिः । चतुर्होतृसंयुक्तो दहनकल्प इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ पूर्वोक्तेन दहनकल्पो ब्रह्ममेधस्तुल्यो नेत्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विजातीनामपवर्गोद्ध(अर्थ)तस्तत्त्वदक्षिभिः ।

ऋषिभिस्तपसो योगाद्वेष्टितं पुरुषोत्तमैः(मम्) ॥

होतृश्च पितृमेधं च संसृज्य विधिरुत्तरः

विहितस्तु समासेन क्रतूनामुत्तमः क्रतुरिति ॥

प्रकृतिविकृति(ती) यथा पुरस्तात् ॥ ३ ॥

पूर्वाचार्या इमौ श्लोकावुदाहरन्ति । उत्तरो विधिब्रह्ममेधाख्यः । होतृन् दशहोत्रादीन् । चित्तिः स्तुक् (तै० आ० ३-१) इत्यारभ्य चित् संतानेन (तै० आ० ३-२१) इत्यन्ताननुवाकान् पितृमेधं च संसृज्य समासेन विहितः समुच्चयेन चोदितः । तत्रा- पूर्वमन्त्रः स्यादिति न्यायेन होतृपितृमेधसमासे होतृकाण्डोऽन्ततो भवतीति वेदि- त्व्यम् । स एष विधिः क्रतूना मध्य उत्तमः श्रेष्ठः क्रतुरिति गौणनिर्देशः । अश्वमेधा- दिवद्गुरिष्ठपावनलौकिकफलसाधन इत्यर्थः । स तु मृतस्य फलसाधनो न । कर्तुः संस्का- रातिशयजनकत्वात् । संस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायान्नायं फलोपबन्ध इति वाच्यम् । तत्र कर्तृगामिन एव फलस्यार्थवादत्ववर्णनात् । संसार्यगा- मिनश्चातिशयस्येष्टत्वात् । तद्व्यानेन कर्मणाऽपि तत्र विशिष्टपारलौकिकफलप्राप्त्योग्यता भवतीति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

तस्य सग्रहैर्होतृभिर्होमः ॥ ४ ॥

तस्य ब्रह्ममेधस्य । सग्रहैरिति विस्पष्टार्थम् । आहवनीये सग्रहं जुहोतीति । तदयमर्थः आहवनीये परे युवाऽसमिति हुत्वा दशहोत्रादिभिः (पञ्चहोत्रात्रादिभिः) पञ्चभिर्हो- तृभिः पञ्च स्तुवाहुतयो होतव्या इति । तदा गार्हपत्ये वाग्योता (तै० आ० ३-१) इति तत्र नेष्यते । अथैष ऋतुमुखीय इति तस्यर्तुमुखमात्रविषयत्ववचनात् । अत एव चातुर्होत्रे(त्रे)ऽप्यस्यानुपयोगः न च दाक्षिणाग्नादिषु होम इष्यते । तत्पितृमेधमन्त्र-

संयुक्तहोमामावात् । हृदयादीनां तु वचनसामर्थ्यात्पितृमेधमन्त्रराहितकर्मान्वय इत्यनु-
संधेयम् ॥ ४ ॥

भर्तृसूक्तेन भरणम् ॥ ५ ॥

भर्तृसूक्तम्—भर्ता सन्ध्रियमाणः (तै० आ० ३-१४) इत्यनुवाकः । तेन
प्रेतो(तम)मात्स्या विभूयुः । यद्यप्ययमनुवाको होतृकाण्डे न तथाऽपीह तत्संनियोगेन
विधिनोपयुज्येत । एवं नारायणादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र द्वितीययोरपि भरणपर्याया भर्तृ-
सूक्तस्याऽऽवृत्तिः । धूननव्यवायात् । चतुर्थे भरणे न भवति । तूष्णीं चतुर्थमादायेति
तस्य तूष्णीकस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

पत्नीभिरुपसंवेशनम् ॥ ६ ॥

पत्नीति सेनेन्द्रस्य (तै० आ० ३-९) इत्यनुवाकस्थाने यजूंश्चि कथ्यन्ते ।
पत्नीर्व्याचष्ट इत्यादौ(तत्र) व्यपदेशात् । उपनिवेशनं पत्न्या उपनिपातनम् ।
इयं नारी पतिलोकमित्यनयर्चा सेनेन्द्रस्येत्योदेरनुवाकस्य समुच्चयः । अपत्नीकस्य तु
मायमप्यनुवाको युक्त उपयुज्यते ॥ ६ ॥

दक्षिणामतिग्रहेर्निर्मागः ॥ ७ ॥

निर्मागदक्षिणाशब्देन हिरण्यदानादयो यज्ञे दक्षिणा इह गृह्यन्ते तैर्मन्त्रैः । प्रतिगृह्यन्त
इति प्रतिग्रहाः । ते च देवस्य त्वा० (तै० आ० ३-१०) इत्यनुवाके समाम्नाताः ।
समाप्रमृति समानोदर्काः सप्तदश मन्त्राः । अग्नये हिरण्यमित्यस्य स्थाने सोमाय वास
इत्यादयो द्रष्टव्यदेवतानिर्देशाः प्रयुज्यन्ते । कल्पान्तरे विशेष उक्तः । वाससी ग्रास्त्वा-
कृन्तन्नित्यादि युक्तं दैवतं यस्य पुरस्तादनुपज्यते । देनि दक्षिणा(णे)ग्रास्तेति रथे
राजा त्वेत्यस्य पुरस्ताद्वैश्वानरः प्रत्ययेति । एतेषां सुवर्णं हस्ता० धनुर्हस्ता०
मणिः हस्ता० इत्यादीनां तिसृणामन्यतमयर्चा समुच्चयः । निर्मागो हस्तसंमार्गः ॥ ७ ॥

हृदयैर्हिरण्यशकलान् ॥ ८ ॥

सुवर्णं धर्मम् (तै० आ० ३-११) इत्यादिमन्त्रपञ्चमम् । सुवर्णं धर्ममिति दश-
होतुर्हृदयम् । ब्रह्मेन्द्र चतुर्होतुः । शतं नियुत इति पञ्चहोतुः । सुवर्णं कोशमिति पद्महोतुः ।
इन्द्रो राजा जगत इत्यनुवाकशेषः सप्तहोतुः । तत्र पञ्चानामेषां सप्तसूपयोज्यत्वात् ।
अल्पीयांसो मन्त्रा इति न्यायेन त्रयोत्तमयोरवृत्तिः । यथाऽष्टोर्वायमपोऽष्टीस्तोममागयोः ।
तदयं विभागः । अथमास्ये द्वितीयं च तृतीयं च द्वे नेत्रयोः कर्णयोर्मध्यमोपान्ते पञ्चमं द्वे
नासिकयोः—यद्वा—हृदयं यजूंश्चि (तै० ब्रा० २-१-२) इत्यादौ यदुक्तं

हृदयमिति तदिदानीमुच्यते—सुवर्णं धर्ममिति । अयमनुवाको होतृहृदयाख्यः ।
होतृणां पारमार्थ्यकथनात् । सर्वत्र दशहोत्रादिविभूतिमिन्नपरमात्मरूपेणैकः स्तूयन्ते ।
अध्यात्मपक्षे तु परमात्मैव ॥ ८ ॥

संभारयजुर्भिः पात्रचयनम् ॥ ९ ॥

अग्निर्यजुर्भिः (तै० आ० ३-८) इत्यादीन्येकविंशतिसंभारयजुर्भिः । तेषां प्रति-
पात्रं विमज्ज्योपयोगः । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात्तस्यात्र प्रकृतिसंभवात् । अत एवास्य
विधेः पितृमेधमन्त्रसंयुक्तचमसमात्रविषयत्वं नेष्यते । विमज्ज्य विनियोगाभावे हि स
(तं) न्यायमपि नियोज्यस्य तु सर्वान्वयात् । तद्विरोधे सति पय(यो)विषयत्वं न
युज्यते । अत्रेडाप्राशिप्रहरणादेः संभेद्यभागयोर्यजुर्भेदो विधानभेदात् । समाधे त्वनु-
वाके पुनरभ्यासः । यथा गोचित्या—अग्ने गोभिरित्यादेशः । चमसे त्विममग्नेश्चम-
समित्यनेन क्रमप्राप्तस्य यमुपः समुचयः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्मतीभिरुपोषणम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्मत्याख्यानामिष्टकानामुपधानमन्त्रा ज्योतिष्मत्यः । ज्योतिष्मती त्वा
सादयामि (तै० आ० ३-१९) इत्याद्यग्निकाण्डानुवाकः । तस्य मेनमग्ने विदह श्रुतं
यदेत्याभ्यां समुचयः ॥ १० ॥

नारायणाभ्यामुपस्थानम् ॥ ११ ॥

नारायणौ पुरुषमेधप्रश्नस्योत्तरानुवाकौ । सहस्रशीर्षा पुरुषः । अद्भ्यः संपूतः
(तै० आ० ३-१२ । १३) इत्येतावनुवाकौ । तयोः सूर्यं ते चक्षुरित्यनया समु-
चयः ॥ ११ ॥

ग्राहण एकहोतेति चानुमन्त्रणम् ॥ १२ ॥

अनो मागस्तपसेत्येतर्चाऽस्यानुवाकस्य समुचयः ॥ १२ ॥

चिच५ संतानेनेति हविराहुतिः ॥ १३ ॥

हविराहुत्य (इत्य) र्षः । राजगवीमासानि दशधा विमज्ज्याग्नये रयिमत इत्ये-
कमागं हुत्वा चिच५ संतानेनेत्यनुवाकस्य नवभिः शरीरहोमो यजुर्भिः प्रतिमन्त्रमित-
राभ्यामाहुतुयात् ॥ १३ ॥

प्रयासाय स्वाहेति मुवाहुतीः ॥ १४ ॥

३ पटलः] महादेवशास्त्रिकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

२९७

सपैतृमेधिकीर्नव सुवाहुतीर्हुत्वा प्रयासाय स्वाहेत्यादिभिर्दिवाकीर्त्यारूपैर्द्वादशभिः
शरीरहोमयजुर्भिः प्रतिमन्त्रं सुवाहुतयो होतव्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मृत्युसूक्तेनानुशंसनम् ॥ १५ ॥

मृत्युसूक्तं हरिहरन्तं (तै० आ० ३-१५) इत्यादि सूक्तं पठुञ्चं प्रकृतुनेत्य-
स्यान्ते सहानुशंसेत् ॥ १५ ॥

सौम्यं(म्या) संग्राहनम् ॥ १६ ॥

सौमी सोमदेवत्या ऋगत्रानुवाकसाहचर्यादनुवाकसौमी प्रत्येतव्या । सा त्वाप्या-
यस्व मदिन्तम (तै० आ० ३-१७) इत्यादिकाण्डे समाम्नाता । तस्या अश्मन्वती
रेवतीत्येतयर्चा समुच्यः ॥ १६ ॥

सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानम् ॥ १७ ॥

सूर्यदेवत्यः । अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । ततश्चोद्वयं तमसस्परीत्येतया तरणि-
र्विश्वदर्शतः (तै० आ० १-३-१६) इत्यस्य ग्रहकाण्डानुवाकस्य समु-
च्यः ॥ १७ ॥

ईयुष्ट इत्यवगाहनम् ॥ १८ ॥

अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । ईयुष्टे य (तै० आ० ३-१८) इत्यनुवाकात्मि-
को य ईयुष्टिस्तस्य धाता पुनात्वित्यनया समुच्यः । अत्र दहनकक्षरस्यैव विधेमनि-
त्वात्तदङ्गभूय एव संग्राहनादौ सौम्यादीना समुच्य इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकमा यवोदनप्राशान्तान् ॥ १९ ॥

समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म । अतः प्रथमादवगाहनन्ताद्यवोदनप्राशान्तान्वि-
धीनिति भावः । समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्मत्वापस्तम्बः ॥ १९ ॥

तान्परं ब्रह्मोत्पाचक्षते ॥ २० ॥

तौश्चक्षुर्होतृन् । परब्रह्मशब्दः सारभूतमन्त्रवाची । ब्रह्म वै चतुर्होतारः (तै० ब्रा०
३-१२-६) इति । श्रुतिसारभूतमन्त्रा इत्याचक्षते त्रैविद्यपृष्ठाः । एतद्वै देवानां परमं
गुह्यं ब्रह्म यच्चक्षुर्होतार इति च श्रुतेः ॥ २० ॥

तानसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ॥ २१ ॥

परमं गुह्यमित्यादिना श्रुतश्चतुर्होतृब्रह्मशब्दो नैऋतुलसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ।
किञ्च प्रेतकालस्यासाधारण एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

नानाचार्यायै नाश्रोत्रियाय ॥ २२ ॥

१ छ. एताम् । २ छ. 'व द्वि' ।

आचार्याद्व्यस्यै प्रेताय न प्रयुज्जीत । अथवा श्रोत्रियेभ्यः सर्वेभ्यो वेदाविद्विद्यः
प्रयुज्जीत न तु कदाचिदश्रोत्रियाय ॥ २२ ॥

द्विजातीनामेवं संतिष्ठते ब्रह्ममेवः ॥ २३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रं (पितृमेधापरपर्याये) एकोनत्रिंश-
पञ्चे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

परिसमाप्यते ब्रह्ममेवः ॥ २३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकोशिश्रौतमेधव्याख्याया महादेवशास्त्रिकृताया प्रयोगवैनयन्या
मेकोनत्रिंशपञ्चे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथ मरणसंशये विधिमाह—

अथाजस्त्राणां द्वयहं त्रयहं पञ्चहं द्वादशाहं वा

धारयेद्याचर्त्वा मरणसंशयं मन्येत ॥ १ ॥

यावन्मरणसंशयं मन्यते यजमानोऽध्वर्युर्वा । प्रातरुद्धरेदिति प्रतिकर्मोद्धरणविधाना-
द्धार्यो गताश्रिय आहवनीय इत्यनेन गतश्रौरुन्नितयस्यैवानुत्तमाहवनीयधारणविधाना-
त्तादितरस्य नाऽऽहवनीयधारणमुक्तम् । अथेदानीमाद्वादशाहमन्त्राणामग्नीनां धारये-
त्कर्माभिर्म् ॥ १ ॥

असंशयेऽनसं विरम्यामय आयुष्मते पुरोडाश-

मष्टाकपालं निर्वपेच्छतकृष्णलां पञ्चद्विषां(षं) वा

यो ज्योगामयावीत्युक्तम् ॥ २ ॥

१. येन मरणाद्विमुक्तः सज्जनसं विरम्यामय आयुष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेच्छतं कृष्णलं
(छानि) तुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला । तां प्रजापतिदेव-
तायां निरुपपत्त (तै० सं० २-३-२) इत्यादिगता ॥ २ ॥

पुरस्तादायुष्मत्या पाथिकृत्वा वा यजेत ॥ ३ ॥

पुरस्ताद्दधोरत्येका ॥ १ ॥

*ग्रामेऽप्येके पाथिकृत्वा समापनन्ति यद्विष्टो बान-
मस्यो पाऽरुपमवतिष्ठेत ग्रामं वा प्रविशेद्वाज्ञाऽ-

* वदुल्लङ्घ्यो ग्रन्थः ख ग. पुस्तकस्थः ।

१ ख. ग. त्यति ४* । २ ख. "द्वा ४" । ३ ख. ग. "जस्यै" ।

नुमतो ब्राह्मणैश्च सह वनधान्येनापि वा नाज-
स्तान्कुर्वीत प्रागिष्टगमनाद्विहारः साधयेत्) ।
मेतेऽपि विहरणमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥

अयं कल्पान्तरोक्तविधिः ॥ ४ ॥

- + (तदनर्धुकं प्रयाजा इति विज्ञायते । उदगयने
प्रमीताः सौर्येण पथा देवलोकं यान्ति दक्षिणा-
यने सौम्येन पितृलोकमिति विज्ञायते) । उदग-
यनापूर्वमाणपक्षे दिवा क्रत्वन्ते श्रेयो मरणाभि-
त्युपदिशन्ति ॥ ५ ॥

अथाप्युहरन्ति—शरीरदायादा ह वाऽऽस्यो भवन्तीति । मरणे श्रेयोवाप्तिः । य एवं
विद्वानुदगयने प्रमीयते सौर्येण पथा स्वर्गं लोकमेति । अथ यो दक्षिणे प्रमीयते
चान्द्रमसेन पथा पितृलोकमेतीति विज्ञायते (बौ० पि० २-७-१९) इति
बौधायनः । मरणे श्रेयोवाप्तिः । यस्मिन्मरणे मकरं गच्छति सूर्यस्ततः प्रभृति षण्मासा
उदगयनं, तस्मिन् । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मासस्य
च पक्षस्य च कर्ता । अथवाऽऽपूर्वमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्वमाणपक्षः । स हि चन्द्र-
रादिमभिरापूर्यते शुक्लपक्ष इति ॥ ५ ॥

यदि पूर्वपक्षरात्रौ मरणं शङ्केत सायमाहुतिः
हुत्वा तदेव प्रातराहुतिं जुहुयात् ॥ ६ ॥

तस्यामेव रात्रावित्यर्थः ॥ ६ ॥

यद्यपरपक्षे सायंप्रातराहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं नयेत् ॥ ७ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । मरणं शङ्केतेति शेषः । एनं कालम् ॥ ७ ॥

दर्शोष्टिं च कुर्यात् ॥ ८ ॥

यदि संनयतश्चेत्तस्य एव हविरुत्पादनं न यवाग्वाऽग्निहोत्रम् । तस्य कालमावात् ।
यदा मरणं शङ्केत तदा दर्शोष्टिं यजेत्तेत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ ८ ॥

यदीष्ट्यभावे प्रधानदेवताभ्यश्चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनै-
कैकस्यै देवतायै पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया
जुहुयात् । (एवं सर्वास्वापत्सु) ॥ ९ ॥

दर्शेष्टिस्थाने पूर्णाहुतिः । देवताभ्य इति बहुवचनमादरार्थम् ॥ ९ ॥

* यदीष्टिमध्येऽवशिष्टेष्टिमिधानदेवताभ्यश्चतुर्गृ-
हीतेनाऽऽज्येनैककस्यै देवतायै पुरोनुवाक्यामनूच्य
याज्यया जुहुयात् ॥ १० ॥ (ख० १) ।

यदीष्टिमध्ये मरणं शङ्केतेति शेषः ॥ १० ॥ (ख० १) ।

[अथ] यदि चातुर्मास्यमध्ये पूर्ववदेव सायंप्रा-
तराहुतिभिर्दर्शपूर्णमासाभ्यां चेष्ट्वाऽवशिष्टानि
पर्वाण्यानीय सैःस्थापयेत् ॥ ११ ॥

यदि चातुर्मास्यमध्ये मरणं शङ्केत तदा पूर्ववत्सायं प्रातरग्निहोत्रेण दर्शपूर्णमासाभ्यां
चशब्देनाऽऽमयणादिभिरिष्ट्वाऽवशिष्टानि वरुणप्रधासप्रभृतीनि पर्वाण्यादाय समापये-
त्पूर्णाहुतिना ॥ ११ ॥

पश्वविभवे वदेवतं पुरोडाशमामिक्षां पूर्णाहुतिं
[वा] कुर्यात् ॥ १२ ॥

अथ पशुबन्धमध्ये मृतस्याप्नेवमेव द्रष्टव्यम् । कपर्दिस्वामिना तु विशेषः—संकल्पादौ
पशुपाकरणात्कर्मत्यागः । उपाकृते त्वासंज्ञपनात् पर्यग्निकरणात्पूर्वतः पशीरुतसर्गः ।
तत्र श्लोकः—

पशुबन्धे विशेषोऽयं संकल्पादौ पशुग्रहात् ।

कर्मत्यागः पशुर्नावन्पर्यग्निकृत्य चोत्सृजेत् ॥ इति ।

अथ बौधायनीये विशेषः—अथ यद्याग्रयणेष्टिपशुचातुर्मास्याध्वराणामसमाप्तानां
मृतान्तराखे प्रमीयेत यद्यस्य पुत्रोऽन्ते वासी वा शेषाश्चेकतन्त्रेण समाप्नुयात् । पश्वधमे
तत्तदेवत्यं पुरोडाशमामिक्षां वा यजेत (बौ० पि० २-७-१७) इति ॥ १२ ॥

अग्रयमाणस्यैवं न यज्ञछोपो ह भवतीति विद्वा-
यते ॥ १३ ॥

प्रमाणमन्यत् ॥ १३ ॥

उक्तं दीक्षितप्रमीतप्रायश्चित्तम् ॥ १४ ॥

व्याख्यातं प्रायश्चित्तप्रश्ने । प्राक्सोमाभिपवात्सोमे यगमानो अग्नयेत चेत्तत्यागः ।
पितृमेघं च कृते वाऽवभृथे (तथा) यदि त्वेभिषवे सोमे प्रागुक्तं चमसगणप्रचारा-

न्म्रियेत तदाऽऽह—यजेत शान्तं शक्ये यष्टुमित्यनेन(क)प्रकारेण । हुत्वा पितृमेधः कार्यं इति केचित् । अत्रापि कर्मोत्सर्ग इत्यन्ये । मरणान्ता यज्ञा भवन्तीति भरद्वाज-
वचनात् । अथ यदि सर्वैश्वर्यसंगणैः प्रचरन्ति प्रागवभृथान्म्रियते तत्रापि कर्मोत्सर्ग
एव । भरद्वाजस्त्वाह—यदि म्रियेत प्रागवभृथादभ्यवभृथं कुर्वीरन्नवभृथाद्धीरता गम-
यित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य त्वेतैरग्निभिर्दहयेयुरिति । तत्राऽऽद्यावभृथधर्मेण देवयजनाद्ब-
हिर्गत्वा पितृमेधः कार्यं इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यायावरा इ वै नाम पुरा ऋषय आसंस्तेऽध्वन्य-
श्राम्यन्तेऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं [न] जुहुवुस्त-
स्माद्यायावर्धमेणाऽऽमयाव्यार्तो वा जननमरण-
योर्ध्वन्यापत्सु वाऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं
जुहुपात् ॥ १५ ॥

यायावरो यानशीलः । पुरा यायावरा नाम ब्रह्मविद् आसन् । तेऽप्यध्वन्यश्रा-
म्यन् । न च तेऽहरहः सायंपातरग्निहोत्रं जुहुवुः । किंतु पर्वणि पर्वण्यग्निहोत्रहोमं
चक्रुरित्यर्थः । अतः कर्तुमशक्तोऽयं यजमानो रोगाभिग्रस्तो यायावरधर्मेण वर्तते ।
तत्र च कारणं विना पक्षहोमकरणे पक्षत्रयातीति पुनराधानं वक्ष्यते सूत्रकारः । यदि
पक्षहोमस्तु कदा कर्तव्यस्तत्र निर्णयं वितनोति—जननमरणयोराशौचसमागमे ।
अध्वानि पथिस्थे शरीरर्पाडाद्यापत्सु वा । अन्यथा पक्षहोमकरणे प्रायश्चित्तसंभवात् ।
अथेदानीं पक्षहोममधिकृत्याऽऽह—

एकपक्षगतो यावान्होमसंघोऽतिपद्यते ।
पक्षहोमविधानातं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥
स्वकालोत्कर्षितः कश्चिद्गौणकालो निरूपितः ।
अपकर्षादधान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥
आमयाव्यार्तिमानापदगतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।
राम्भ्रंशे धनाभावे गुरुगेहे वसत्रपि ॥
अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमिचेष्वागतेषु च ।
समाप्तमग्निहोत्राणा यथासंभवमाचरेत् ॥ इति ॥ १६ ॥

तत्र वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते—

प्रतिपदि सायं चतुर्दश चतुर्दशीतान्पुन्यत्येका स-
मित्सकृद्धोमः सकृत्पात्राणि(त्रिणि)मार्जनं सकृ-

दुपस्थानमेवं प्रातरेतावान्विकारः । शेषं प्रकृति-
वत् ॥ १६ ॥

प्रतिपत्सायंकालादारम्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तं द्वितीयाप्रातःकालादारम्य पूर्व-
प्रातःकालपर्यन्तं त्रिषिष्यवृद्धौ च मध्ये गणयित्वाऽग्निहोत्रप्रत्युन्नयनमावृत्तिर्यावत्सं-
ख्या भवन्तीत्यर्थः ।

पक्षहोमानशेषान्वा शेषहोमानथापि वा ।
समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥
प्रतिपद्युलयेत्सायमावद्यन्यत्र वा दिने ।
यावन्त्यौषवस्रथाहात्प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥
तावन्ति षष्टिर्द्विषाच्चतुरुन्नयनानि च ।
प्राप्तान्तरसहायायां नित्याया प्राकृतस्तुचि ॥
स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
एका समित्सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ॥
उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ॥ इति ।

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽतिदिशति—

एवमेवोत्तरत्राद्धि प्रातर्होमान्समस्य तु ।
जुहोत्यौषवस्रथाहःप्रातर्होमावधीन्सकृत् ॥

ततश्च पक्षद्वयोपन्यासार्थमाह—

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ।
ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ॥

पक्षहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह—

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्राऽऽपदुपपद्यते ।
तथैवौषवस्रथाहात्प्राग्गत्राऽऽपद्विनश्यति ॥
तृतीयायां चतुर्थ्या वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ।
तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ॥ इति ॥ १६ ॥

पक्षत्रये पुनराधेयम् ॥ १७ ॥

प्राथम्यमिति शेषः । संततं पक्षत्रयं पक्षहोमकृतं पुनराधेयमिति ॥ १७ ॥

अग्नीन्समारोपयते धारयते वोषवस्रथाघौ-

पवसथ्येऽहनि निर्मथ्योपवसथ्यादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ १८ ॥

समारोपस्य विधानं विधिस्तेनाग्नीन्समारोपयते । बहुवचनेनोपादानात्कैषामित्याकाङ्क्षायामाह—येऽग्नयो नित्यं धार्यन्ते तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्त्राणां गतश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः । अथवा धार्याणां गार्हपत्यादित्रयाणां पूर्ववन्नित्यहोमार्यं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमसमासस्यापि धारणं भवतीति भावः । बहुवचनं त्वन्वाहितानस्त्रामिप्रायेण । स चार्यं द्वादशरात्रमेव भवति । एवं चाऽऽपदनुसारेण कृतहोमसमासस्य समारोपोऽस्त्यमुनैव न्यायेन । नित्यहोमिनोऽपि प्रवासाप्रयागवित्वनिमित्तवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो भवति । तथा चार्थवपरिशिष्टे—अत्यशक्तौ काले प्रचर्याऽऽत्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपकृष्यापि प्रचर्याऽऽरोपयेन्नित्यानि नातिपातयेन्नेत्कर्षेणावरोपयेदिति । व्यक्तमन्यत् ॥ १८ ॥

यदि समारूढो जपति*(यद्याहिताग्निरध्वानं गच्छेत्पार्श्वतोऽग्निदोत्रेणानुद्रवेयुराहिताग्नेरन्तरं न व्यव-याद्यावत्यो ग्राममर्यादा नद्यश्च तावतीरतिक्रामन्नन्वारभेयातामाद्यन्तयोर्वा यदि नान्वारभेयातां लौकिकाः संपद्येरन्विज्ञायते च) ॥ १९ ॥

रयिमिति मन्त्रान्तः । अरण्योरिति शेषः ॥ १९ ॥

विच्छिन्नान्यादिविषयमाह—

यद्याहिताग्निरुत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्विधुराग्निर्वा
प्रपीयेत न तमन्येन त्रेताग्निभ्यो दहन्तीति
विज्ञायते च ॥ २० ॥

एतादृशं मृतमाहितार्थं दग्धं प्रेताभ्युत्पत्तिसिद्धये प्रेताधानविधिं सूत्रकारादयः
प्राहुः ।

विच्छिन्नवाहिमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।
आहितार्थं मृतं दग्धं त्रेताभ्युत्पत्तिसिद्धये ॥

* धर्तुलकसंस्थो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः ।

भरद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ॥ २० ॥

आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति ॥ २१ ॥

आधानप्रभृति यावज्जीवमिति शेषः । साग्निकोपलक्षणार्थमाहिताग्निरिति । अथवा यजमानै एवाग्नयो भवन्ति । आहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुत्या मृतस्याऽऽहिताग्नेर्यज्ञपात्रैरग्निमिदं दाहो विहितः । तदर्थं तेषां धारणमिति भावः ॥ २१ ॥

अथ वै [घ्राहणं] भवति—तमसो वा एष तमः प्रविशति (सह तेन) यमाहिताग्निमन्येन प्रेताग्निं दहन्ति ॥ २२ ॥

तमोऽज्ञानं नरको वा ॥ २२ ॥

तस्य प्राचीनावीत्यग्न्यायत* [नान्युद्धृत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायत] नेऽरणी संनिधाय मन्थति येऽस्याग्नयो जुह्वतो मांसकामाः संकल्पयन्ते यजमानमांसं जानन्तु ते हविषे सादिवाय स्वर्गं लोकमि मं [प्रेतं] नयन्तिवति ॥ २३ ॥

अथ यदि नष्टाग्निरपहृताग्निर्विवुराग्निर्विच्छिन्नाग्निरुत्पृष्टाग्निः समारूढाग्निर्वा यजमानः प्रेयाद्यस्य पुत्रो वाऽन्तेवासी वाऽलं कर्मणः स्यात्प्राचीनावीतं कृत्वोद्धृत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतनेऽरणी निधाय प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारम्य मन्थति । येऽस्याग्नयो० प्रेतं नयन्तिवति (बौ० वि० २-१-१) बौधायनः । तमेवाऽऽह त्रिकाण्डीकारः—

प्राचीनावीतवानुद्धृत्यावोक्ष्याऽऽयतनान्पथ ।

प्रेतं स्वाम्यालये सिष्ट्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ॥

संनिधायानलं मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥ इति ।

अर्थात्पुत्रादिः प्रेताधानविधिं करिष्य इति संकल्प्य प्राचीनावीतवान्मृत्वाऽथाऽऽयतनान्युद्धृत्यावोक्ष्य यजमानस्याने प्रेतं [सं] स्थाप्य पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारेऽरणी संनिधाय यस्येति यजुषाऽनलं मन्येत् । मन्यनमन्त्रस्थानेन विधत्वात् ॥ २३ ॥

* चतुष्कोणकं पश्यो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकस्थ. ।

१ क "मन्येराग्निं सत्स्कुगादिवि विज्ञायते ॥ २२ ॥ त" ।

तूष्णीं विहृत्य द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा
तूष्णीं हुत्वा प्रेतेऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ २४ ॥ (ख०२) ।

मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य तूष्णीं विहारं कल्पयित्वा गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय
द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा पुरुषसूक्तेन मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये जुहोति । एतेनैव
गार्हपत्ये जुहोति । तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा तद्धव्यं पैतृमोक्षिकं कर्म प्रतिपद्यते
(बौ० पि० २-१-२) इति बोधायनः ।

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतेऽमात्या इति क्रियाम् ॥

ततः पावकं प्रणीयाऽऽहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन
तूष्णीमेवाऽऽहवनीये हुत्वा ततोऽमात्याः पुत्रादयः प्रेत इति किंवा कुर्युः ॥ २४ ॥ (ख०२) ।

अथ यस्य मृतस्याग्नय आत्मन्यरण्योर्वा प्रागेव समारूढा भवन्ति तस्याग्निसं-
पत्तिमाह =

यद्यात्मन्यरण्योर्वा समारूढेऽग्निषु यजमानो
अभियेत पूर्ववदग्न्यायतनानि कल्पयित्वा यज-
मानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने लौकि-
काग्निमुपसमाधाय प्रेतस्य दक्षिणं पाणिमभिसं-
गृह्य तत्पुत्रो भ्राता वा प्रत्यासन्नवन्धुरपावरोह-
त्युपावरोहयति । अपि वोपावरोह जातवेद इमं
तत् स्वर्गाय लोकान् नय प्रजानन् । आयुः
प्रजा रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतीश्चास्य जुपस्व
स्वाहेति लौकिकाग्न्यावुपावरोहयति । अरण्योर्वो-
पावरोह्य मन्थेत् । यद्यरण्योः समारूढस्याग्नेर्नि-
र्वर्तमाने प्रेतमन्वारम्भायित्वैतं मन्त्रं जपेद्विहर-
णादि समानम् ॥ २५ ॥

ह्यारण्योर्वोपावरोह्य मन्थेदित्यन्तमात्मसमारोपणविषयम् । आदितः सूत्रं प्रेतनि-

घानोन्तिमुभयत्र तुल्यम् । बौधायनेन त्वस्मिन्नुपावरोहणमन्त्रे प्रेताहुतीश्वास्य जुषस्व
स्वाहेति चतुर्थः पादः पठितः । तदाऽऽत्मसमारोपणविषये हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र
इत्यष्टावाहुतयः सर्वप्रायश्चित्तं च होतव्यं (बौ० पि० २-१-६) मित्युक्तम् ।
समानमन्यत् । अधिकरणप्रसङ्गादाह—

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।
शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥
लोकाग्नौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रो जपेद्यजुः ।
उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥
द्वादशोपात्तेनाऽऽज्येन तूष्णीकं जुहुयात्सुचा ।
हस्तस्यातः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इति क्रियाः ।
सकले कुणपे लब्धेऽप्येष एव विधिर्भवेत् ।
अज्ञावरण्योरारूढे प्रभूयेत पतिर्यदि ॥
प्रेतं सृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं नष्ट्वा चोपावरोहणम् ।
घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावको नश्यति नारणीनाशे । अत्र शरीरनाश-
शब्देन शवालम्भ उच्यते । स च व्याघ्रादिभक्षणेन जलप्रवाहादिना वा भवति ।
तत्र व्याघ्रादिना शवदेहे (शवरूपे देहे) विनष्टेऽपि चेद्दक्षिणतः पाणिरस्ति तदा न
नाशः । तत्र किं स्यात् आह— लोकाग्नौ स्थाप-
यित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोह जातेति यजुर्नपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां
शाखाया इमशानं प्रति नयने मन्त्राच्चानं तन्मा भूदित्याभिप्रायपरं, तूष्णीपदम् । ततः
पितृभूमौ तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन सुचा तूष्णीकं
जुहुयात् । प्राकृतमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकपदम् । अतः परममात्या यष्टुपुत्राः पुत्रादयः
प्रेत इति क्रियाः पात्रविन्यासादयस्ताः सर्वा हस्तस्य कुर्युः । यदि सकले कुणपे शवे
लब्धे तत्राप्येष एव विधिर्भवेत्प्राग्निनाशः । हस्तस्य शवस्य चालाभे त्वस्मिन् प्रेता-
घानपूर्वको दाहः । तेषामप्यलाभे तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्मसमारोपणविषयमेतत् ।

प्रसङ्गादरणिस्मारोप(ण)विषयमाह—अज्ञाविति । अरण्योरज्ञारूढे यदि पति-
र्भूयेत प्रेतं सृष्ट्वोपावरोहणं यजुर्नष्ट्वाऽग्निं मथित्वा तस्मिन्नग्नौ द्वादशोपात्तं घृतं तूष्णीं
हुत्वा शवक्रियाः कुर्युरिति शेषः ॥ २९ ॥

आहिताग्निं जले प्रमीतं वोपश्रुत्याग्नये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्णाहुतिं वा कुर्या-
त्प्राचीनावीती जुहोतीत्येके ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नेव
विहारे पैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥ यद्येत-
स्मिन्नहनि शरीराण्याहरन्ति यद्यन्यस्मिन्नहनि
तस्याभिवान्यवत्सायाः पयसाऽग्निहोत्रमित्युक्तम् ॥ २८ ॥

व्याख्यातमेतत् । इष्टेः पूर्णाहुतेश्चाप्यग्रे नयाऽऽदेवानामिति याज्यनुवाक्ये ।
अत्र नौघायनीये तु विशेषः—अथ द्विजातीनां पापकर्मणामज्ञातमृतानां मुख्यमेव
शरीरसंस्कारं कुर्वन्ति । तदानीमेव प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति । जले मृतानां—इमं मे वरुण तत्त्वा-
यामीति द्वाभ्याम् । अयं विधिर्ग्रे वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहिताग्निपजने प्रमीतं तैलद्रोण्यामवधाय
शकटेनाऽऽहरन्ति निर्मन्थ्येन वा दग्ध्वा
कृष्णाजिनेऽस्थीनि निधायाहतेन वाससा
संवेष्ट्य दीर्घवस्त्रे प्रवध्यानधोनिदधानाः प्रय-
ता मृन्मयभाजना आहरन्ति ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

आहिताग्निग्रहणमनाहितमग्निनिवृत्त्यर्थम् । अजनेऽमात्यविरहितकाले देशे वा ।
द्रोण्यां कटाह इत्यर्थः । निर्मन्थ्यग्रहणञ्ज त्रेताभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

तानि ग्राममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नीपैतृमेधिक-
भाण्डं च निर्हरन्ति नासति यजमाने ग्राममर्या-
दामग्नीनतिहरयुर्थ्यतिहरयुर्लौकिकाः संपथेर
न्निषि विज्ञायते च ॥ ३० ॥

तान्यस्थीनि । अस्मच्छाखाया वक्ष्यमाणदेशान्तरे वा ग्राममर्यादायामग्नीनगार्हपत्या-
दीनाहरन्ति ॥ ३० ॥

प्रवसन्त्यजमानोऽग्निभ्यः परिदाय गृहानेति यदि
सीमान्तरे पत्न्यभिनिम्नोच्चेदभ्युदियाद्वा लौकि-
काः संपथेरन् ॥ ३१ ॥

अत्र मट्टमास्करः—

घ्नोन्तमुभयत्र तुल्यम् । बौधायनेन त्वस्मिन्नुपावरोहणमन्त्रे प्रेताहुतीश्चास्य जुषस्व
स्वाहेति चतुर्थः पादः पठितः । तदाऽऽत्मसमारोपणविषये हिरण्यगर्भः समवर्तताम्
इत्यष्टाबाहुतयः सर्वप्रायश्चित्तं च होतव्यं (बौ० पि० २-९-६) मित्युक्तम् ।
समानमन्यत् । अधिकरणप्रसङ्गादाह—

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।
शवदेहे विनष्टेऽपि दाक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥
लोकाग्नौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रो जपेद्यजुः ।
उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥
द्वादशोपात्तेनाऽऽज्येन तूष्णीकं जुहुयात्सुचा ।
हस्तस्यातः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इति क्रियाः ।
सकले कुणपे लब्धेऽप्येव एव विधिर्भवेत् ।
अग्नावरण्योरारूढे भूमिंयेत पतिर्यदि ॥
प्रेतं सृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।
घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावको नश्यति नारणीनाशे । अत्र शरीरनाश-
शब्देन शवालम्भ उच्यते । स च व्याघ्रादिभक्षणेन जलप्रवाहादिना वा भवति ।
तत्र व्याघ्रादिना शवदेहे (शवरूपे देहे) विनष्टेऽपि चेद्दाक्षिणतः पाणिरस्ति तदा न
नाशः । तत्र किं स्यात् आह— लोकाग्नौ स्थापयित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोह जातेति यजुर्नयेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां
शाखायाश्मशानं प्रति नयने मन्त्राश्चानं तन्मा भूदित्यभिप्रायपरं तूष्णीपदम् । ततः
पितृभूमौ तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन सुचा तूष्णीकं
जुहुयात् । प्राकृतमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकपदम् । अतः परममात्या यष्टपुरुषाः पुत्रादयः
प्रेत इति क्रियाः पात्रविन्यासादयस्ताः सर्वा हस्तस्य कुर्युः । यदि सकले कुणपे शवे
लब्धे तत्राप्येव एव विधिर्भवेन्नाग्निनाशः । हस्तस्य शवस्य चालाभे त्वस्थना प्रेता-
धानपूर्वको दाहः । तेषामप्यलाभे तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्मसमारोपणविषयमेतत् ।

प्रसङ्गादरणिशमारोप(ण)विषयमाह—अग्नाविति । अरण्योरग्नावारूढे यदि पति-
भ्रियेत प्रेतं सृष्ट्वोपावरोहणं यजुर्नप्त्वाऽग्निं मथित्वा तस्मिन्नग्नौ द्वादशोपात्तं घृतं तूष्णीं
हुत्वा शवक्रियाः कुर्युरिति शेषः ॥ २९ ॥

आहिताग्निं जले प्रमीतं वोपश्रुत्याग्नये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्णाहुतिं वा कुर्या-
त्पाचीनावीती जुहोतीत्येके ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नेव
विहारे पैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥ यद्येत-
स्मिन्नहनि शरीराण्याहरन्ति यद्यन्यस्मिन्नहनि
तस्याभिवान्यवत्सायाः पयसाऽग्निहोत्रमिष्ट्युक्तम् ॥ २८ ॥

व्याख्यातमेतत् । इष्टेः पूर्णाहुतेश्चाप्यग्ने नयाऽऽदेवानामिति याज्यनुवाक्ये ।
अत्र बौधायनीये तु विशेषः—अथ द्विजातीनां पापकर्मणामज्ञातमृतानां मुख्यमेव
शरीरसंस्कारं कुर्वन्ति । तदानीमेव प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति । जले मृतानां—इमं मे वरुण तत्त्वा
यामीति द्वाभ्याम् । अयं विधिरग्ने वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहिताग्निपजने प्रमीतं तैलद्रोण्यामवधाय
शकटेनाऽऽहरन्ति निर्मन्थयेन वा दग्ध्वा
कृष्णाजिनेऽस्थीनि निधायान्तेन वाससा
संवेष्ट्य दीर्घवस्त्रे प्रवध्यानधोनिदधानाः प्रय-
ता मृन्मयभाजना आहरन्ति ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

आहिताग्निग्रहणमनाहिताग्निनिवृत्त्यर्थम् । अग्नेऽमात्यविरहितकाले देशे वा ।
द्रोण्यां कटाह इत्यर्थः । निर्मन्थ्यग्रहणान्न त्रेताभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

तानि ग्राममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नीन्पैतृमेधिक-
भाण्डं च निर्हरन्ति नासति यजमाने ग्राममर्या-
दामग्नीनतिहरयुर्यद्यतिहरेयुर्लौकिकाः संपथेर-
न्निति विज्ञायते च ॥ ३० ॥

तान्यस्थीनि । अस्मच्छास्ताया वक्ष्यमाणदेशान्तरे वा ग्राममर्यादायामग्नीन्गार्हपत्या-
दीनाहरन्ति ॥ ३० ॥

प्रवसन्त्यजमानोऽग्निभ्यः परिदाय गृहानेति यदि
सीमान्तरे पत्न्यभिनिम्नोच्चेदभ्युदियाद्वा लौकि-
काः संपथेरन् ॥ ३१ ॥

अत्र भट्टभास्करः—

भार्याया प्रोपितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।

तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिहान्यथा ॥ इति ॥

भार्यायामित्यादिना सा चोपेक्षा च प्रवासादीति । पूर्वोक्तलक्षणा । आदिपदात्पत्नी-
सीमायतिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां प्रोपितायां प्रकर्षेणोपिता प्रोपिता । तस्यां महा-
सीमामतीत्यानतीत्य वाऽन्यत्राग्निशाश्वतो गतायामर्कश्चेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्तत्र तस्मि-
न्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्य आचार्या इहेतादृक्स्थलेऽन्यथा प्राहुः । अत्र सीमा-
शब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

विहारकाले यदि कार्यलोपात्पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।

निःसंशयोऽग्निः खलु नाशमेति गृहस्य सीमाऽत्र विवक्षितोऽर्थः ॥ इति ।

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपार्श्वीदी—

पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृता ।

वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेव्यते ॥ इति ।

तत्र प्रवासो नाम—

यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वत्स्यति ।

अगृहस्य प्रयाणं यत्प्रवास उच्यते बुधैः ॥ इति ।

अत्र सीमाशब्देन गृहग्रामसीमोच्यते । तेनाग्निगृहं विहाय स्वग्रामेऽन्यग्रामे वा
रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमयकालोपलक्षकम् । मूलैकवाक्यतानुरोधात् ।

यत्तु नारायणेनोक्तं ग्रामात्स्वाग्निसमन्वितात् ।

सीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद्ग्राममाव्रजेत् ।

होमकालेऽमितं प्राद्या न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेद्भामं गत्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

इति वचनाद्ग्रामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वग्रामे पत्न्या रात्रौ वासे न
दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपलक्षकम् । अन्यथा सायं होमानन्तरं गमन
उदयात्प्राक्परावृत्तौ पुनराधानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससद्भावात् । अपि च राज्य-
हर्वासयोर्विशेषात् । यदेवमिश्रादिग्रन्थे—

ग्रामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ।

सीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्पूर्वोक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृशस्यैवार्थस्योपलब्धेर्न
लक्षणान्तरमिति ।

ननु—प्रवसेद्धनसंपत्तयै न तृतीय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

इति बौधायनीयाद्धनार्जनस्य प्रवासप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तदभावात्कथं तत्प्रसक्तिः ।
त्रय एवाधनाः स्मृता इति स्मृतेऽथेति चेन्न । अस्ति चास्या अपि धनवत्ता ।
संभाव्यते च तद्वतां धनसमृद्धिर्लोके । स्त्रीधनानि पडिति स्मृतेः । किंच भवति हि
पितृमातृभ्रातृपुत्रदर्शनेन धनोपलब्धिः । ‘ दत्तं स्वसृदृहितृम्यामनन्तफलदं भवेत् ’ इति ।
दानकाण्डे दक्षोक्तेः । दीयते च दूरादागतम्यः स्वसृप्रभृतिभ्यो वासःप्रभृति । यस्त्व-
ना(या) इत्युक्तं तदस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्येयम् । अत एव नाम्न्युपस्थानमिति वचनम् ।
एतच्चोपस्थिते यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषिता-
यामिति वाक्येन स निषिध्यते । अतो बहुभार्येस्यैकभार्यस्य वा पत्न्याः प्रवासे पुनरा-
धानमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं न तु बहुभार्यकविषयमित्यन्ये । तत्र स्यात्पु-
नराधानमिति कुत्रचित्पाठः । युक्त एवायम् ।

अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्वोक्तस्य पुनराधेयस्य मन्तान्त-
रेण पत्नीनियममाह—

उयेष्टा चेदग्निंसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥

उयेष्टा पत्न्याग्निंसंयुक्ता चेत् । संयुक्तशब्दः सामीप्यवचनः । मुख्यार्थासंभवात् । अन्याः
कानिष्ठाः । यथारुचि क्रियाविशेषणमिदम् । यथेच्छमुदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं लट् । गच्छन्त्यन्या इति छोटन्तोऽपि कश्चित्पाठः । ‘ बहुभार्यस्य
उयेष्टा चेत्प्रवसेत्पुनराहितिः ’ इति वाक्यान्तरात् । कीदृशोऽन्याः । यजमानेन मर्त्रा
सहिताः । यद्वा केवला यजमानरहिताः । ता एव यथीयस्यो यथाकामं गच्छन्तु । तेन
उयेष्टासंनिधाने मर्तुः संनिधाने सत्यप्यसस्ति वेतरासां प्रवासो निमित्तं न भवतीति भावः ।
अत्र उयेष्टाप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वस्माद्भेदः ।

कदाचित्स्वनिष्ठासहकृतप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान्प्रसङ्गादाह—

प्रोषितः स्यादघःशायी ऋतुपायी त्वमेधुनम् ।

यदन्बौधायनस्त्वेवमेक। चेदग्निमंनिधौ ॥

इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं भवभाष्येऽपि तातश्लोकेऽप्यपीरितम् ॥

प्रोषितः पत्नीसहितकृतप्रवासोऽधःशायी स्यात् । अच.शब्देनाग्निस्थानावनीनत्वमुच्यते खट्वाव्युदासार्यं न त्वास्तरणनिषेधार्थम् । ऋतुपायी स्यात् । ऋतौ पीयतेऽसौ ऋतुपायी । ऋतुजायोपयायी स्यात् । तु यस्मादमैधुनं मैधुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः । यद्वा : ऋतुगमनममैधुनं प्रोक्तमिति । उक्तं चर्तुगमनस्यामैधुनत्वं दानधर्मेण भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ।

अधुना ज्येष्ठायाः अपि प्रवासे बौधायनमतेन दोषाभावमाह—वदन्निति । बौधायनस्त्वेका कनिष्ठा ज्येष्ठा वाऽग्निसंनिधौ चेद्विद्यत एवं वदन्नितरासामन्यासां यथाकामं यथाश्चि प्रवासमनुमन्यते । अत एव ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति देवयाज्ञिकग्रन्थे संग्रहवचनं—

ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु सूरयः ॥

इति संगच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्राशस्त्यं सूरिपदाद्विज्ञायते न तु गौतमः, इति मिश्रग्रन्थधृतवैकस्विकपाठसमाश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्यान्न वेति विकल्पः । तथा च बहुभार्यस्यान्यतरपत्नीसंनिधाने पुनराधानं नेति पूर्वस्माद्भेदः । एतदेव बहुवादिंसमस्या द्रव्यति—इत्युक्तमिति । भवभाष्यसंज्ञके ग्रन्थेऽपीत्यनेनैव प्रकारेणोक्तम् । तथा तातश्लोकेऽपि कारिकास्वपीरितमुक्तमिति ।

अधुनैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वामिनोऽग्निसंनिधाने सर्वथैव पुनराधानं नेत्यप-
रमतेनाऽऽह—

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशो नेत्यपरे विदुः ॥

एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामप्याग्निहोत्रसमीपतः । समीप इत्यर्थः । अतिष्ठन्त्यामविद्यमानाया सत्या पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोत्रसमीपत इत्यनुपज्यते । चेन्नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशो नेत्यपर आचार्या विदुरिति ।

(तत्र रुद्रदत्तरामाण्डारमाप्यपर्यालोचनयाऽनेकभार्यस्यैकभार्यस्य वा प्रवासो भवति । तत्रैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पत्न्यास्तुल्यस्वामित्वं बाधित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्समर्थनाय पुंस्त्वविशिष्टचोदनाभिधानपूर्विका कुर्यान्तरीक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दाशरथिभीष्म-

कण्वादीनां महत्तमानामाचारं दर्शयित्वाऽऽपस्तम्बश्रौतसूत्राच्चोपसंहारम् । तस्मात्सिद्ध-
ममावेऽपि पर्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव, चतुर्वेदमाप्यकारभट्टमास्कारादिभि-
रपि कर्मजन्यफलेच्छावत्पत्न्यास्तुल्याधिकारोऽन्यथा पात्राज्यव्रीहियवपश्चादिवदङ्गत्वमु-
क्तम्) । सर्वाप्तमसंनिधानेऽपि न पुनराधानमिति बोधायनमतात्पूर्वमतादपि च भेदः ।

इदानीमसमुद्रगामिनी विषयमाह—

पत्न्यन्तरेऽथ वा पत्यौ हुताशनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकाममतिक्रामेत्तदीमपि ॥

न कुर्युरान्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योषितः ।

प्रोषिता न जपं कुर्युरश्रन्त्येव सधर्मकम् ॥

आगतोपस्थितिं चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ॥ इति ।

पत्न्यन्तरे ऋषेष्टाकनिष्ठयोरन्यतरस्यामथवा पत्यौ हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे सति
पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमप्यतिक्रामेत्तदीमपि दोष इति यावत् । एतेन पतिपत्न्यन्यतर-
संनिधाने समुद्रगातिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोभयोरसंनिधाने पुनराधानं
संनिधाने नेति भावः । अत्र पत्नीग्रहणात्समातिक्रमेण प्रवासे वा यजमानेन कृते
न दोष इति । तथा—

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नाग्निमान्निषः पुनराधानमर्हति ॥

बह्वीनामपि चैकस्यामुदक्यायां तु न व्रजेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽद्वि गन्तुमिच्छेन्निमित्ततः ॥

अथीमुक्त्वा तु यो लोमात्प्रवसेत्सर्वसधिषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमुणादृते ॥

नाग्निकार्यस्य बेलाया प्रवसेज्ज च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थस्तु न व्रजेत् ॥

प्रवसेद्धनसंपत्त्यै न तीर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बोधायनेन च ॥

सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ।

पुराणवचनात्सामोः प्रवासोऽस्तीति केष्वन ॥

इत्यादिवचनेरेतद्व्यतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वोक्तमतभेदैर्ऋषेष्टायाः कनिष्ठाया वा प्रवा-
सोपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव साधिते तुल्याधिकारे यजमानवत्प्रवासीः
पस्थानादिकं स्यादत आह नेति । प्रवसन्त्योऽपि योषितोऽन्युपस्थानं न कुर्युः । प्रोषिता-

सत्यः अपं त्यागोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं न स्यादत आह—
सधर्मकं समानधर्मकं फलमश्रन्त्येव । शृङ्गग्राहिहान्यायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत
आह—आगतेति । आगतस्य प्रवासादागतस्य या यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
साऽपि स्त्रीणां सूरयो नेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

यथाहिताग्निरध्वानं गच्छेत्सहाग्नित्रयेण पार्श्व-
तोऽग्निहोत्रेणानुवनेद्वाहिताग्निरन्तरं ' न व्यवेया-
द्यावत्यो ग्रामसर्पादा नद्यश्च तावतीरतिक्रामन्त-
मन्वारभेयातां यदि नान्वारभेयातामश्रयो लौ-
किकाः संपद्येरन्तस्माद्ग्राममर्पादां नातिहरन्ति ॥ ३२ ॥

तस्माच्छ्रुत्यर्पानुवादादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

शरीरैरग्निस्तमानीय दहनवदवकाशं जोषयित्वा
भेदेऽमात्या इत्येतदादि कर्म मतिपद्यते ॥ ३३ ॥

कर्म पितृमेधिकम् ॥ ३३ ॥

तयोर्यः पूर्वो ज्ञियेत (यजमानः पत्नी वा)
तस्याभिधेतायां पितृमेषः संपद्यते । यः पश्चादौ-
पासनेन ॥ ३४ ॥

अत्रापत्नीकस्याऽऽहिताग्नेर्भरण औपासनेन निर्मन्थेन वा दहेदिति सूत्रकारादिभि-
रुपदेशात् । वेदसारसूत्रविरुद्धतया सूत्रकारवचनस्यापरिग्राह्यत्वात् । सूत्रे तु पूर्व मृतस्य
यजमानस्य वैतानिकैरोपासनेन च दहनमतुक्रान्तम् । पत्न्याश्च निर्मन्थेन दहनमुच्यते
निर्मन्थेन पत्नीमिति । तत्र कथं पश्चान्मृताया औपासनाद्भवति । तस्मादौपासनवतः
(पूर्व मृतस्योपासनेन पश्चात्निर्मन्थेनेति गम्यते) । आहिताग्नेर्वैतानिकैरौपासनेन च दहनं
भवति । औपासनरहितस्य तु वैतानिकैरेवेति । तस्मान्नित्या आहिताग्नेर्दाह वैतानि-
काग्नयः । यस्य स्वोपासनव्याप्तिरैवाहिकः किमिदानीं न वेति । यजमाने (विद्यमाने)
मृतायाः पत्न्या निर्मन्थेन दहनमिति ।

पत्नी चेद्विषया भूत्वा प्रमीयेत कदाचन ।

तदा श्रौताग्निशून्यत्वाज्निर्मन्थेनैव दह्यते ॥

पत्नीति । प्रमीयेत ज्ञियेत । श्रौत अग्निशून्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य पत्युर्दाहे तद्विधियो-
गादिति भावः ॥ ३४ ॥

अथ दम्पत्योरेकदा मृतौ व्यवस्थामाह—

सहैव प्रमीते सहैव पितृमेधः ॥ ३५ ॥

दम्पत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः 'तथैव प्रेते सहैव पितृमेधो द्विवचन-
लिङ्गान्मन्त्रान्संधारयन्ति' इति । पितृमेधो दाहान्तं कर्म । दाहान्तमेकतन्त्रस्त्व-
मिति बौधायनोक्तः । अस्थिसंचयनमप्येवम् । उदकपिण्डदानादि पृथगेव । सहगमनेऽ-
प्येवम् । तदाह भाष्यार्थसंग्रहकारः—

एककालमृतौ भार्या भर्ता च यदि चेद्वयोः ।
मन्त्रेण दहनं कुर्यात्पिण्डश्चाद्धं पृथक्पृथक् ॥
एककाले मृतौ जायापती यदि तदा विभुः ।
विभज्याग्निं क्रियां कुर्यादिति यत्तदसंप्रतम् ॥
दाहान्तमेकतन्त्रस्त्वमिति याज्ञिकसंमतम् ।
मृतं पतिमनुजयं या नारी ज्वलनं गता ॥
अस्थिसंचयनान्तोऽस्या भर्तुः संस्कार एव हि ।
कीकसाना तु संस्कारो न्यायसिद्धोऽपि यो मतः ॥
एककाले मृतेऽप्येवं कीकसाना विधिः स्मृतः ।
नवश्चाद्धं सपिण्डान्तं भिन्नकालमृतौ यथा ॥

कपर्दिकारिकाऽपि—मृते भर्तारं तद्दाहात्प्राक्पत्नी म्रियते यदि ।

पत्न्यां वा प्राग्प्रमीतायां दाहादूर्वावपतिर्मृतः ॥
तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते ।
कीकसाना तु संस्कारः पृथगेव तयोर्मयेत् ॥
एकाहमृत्यो युगपन्नवश्चाद्धादिकं तयोः ।
मृतं पतिमनुजय पत्नी चेदनलं गता ॥
तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥ इति ।

अस्थिसंचयनपृथक्त्वे विकल्पः । सहगमने सर्वत्र पाकैक्यमाहात्रिः—

एकचित्यां समारुद्धौ म्रियेते दम्पती यदि ।
तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समाचरेत् ॥ इति ॥ ३६ ॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमित्याह—

दारकर्मणि यद्यशयत् . आत्मार्थमग्न्याधेयं कुर्यात् ।
अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौग्रयणार्थं च शेषाणि कर्माणि
न भवन्ति ॥ ३६ ॥

अग्न्यावानमात्रं कुर्याद्वेतराणि कर्माणीति भावः । तत्राऽऽह त्रिकाण्डमण्डनः—

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन्विवाहश्चेन्न सिध्यति ।

नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ इति ।

चेद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्तर्ह्येकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्न्यादि-
करूपना विनैव विधुराग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किं किमित्वाह—अस्य विधुराग्निहोत्रिण-
स्तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टी दर्शपूर्णमासौ । यद्यप्येतयोर्जीवननिमित्तेन
नैमित्तिकत्वं प्रतिभाति तथाऽपि साधितं नित्यत्वं सिद्धान्ते । यद्वा नैमित्तिकमपि नित्य
मेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्यवायजनकत्वमुत्पत्त्यमानदुरितप्रतिबन्धकत्वं चास्तीति दिक् ।
इष्टिमृहणात्पश्चादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्वनधिकारः । आग्रयणमग्रस्यान्त-
स्यायने प्राप्तिरिति बह्वृचवाक्षणमाप्त्यम् । अतस्तदवश्यं कर्तव्यम् । अन्यथा जीवनविरो-
धात् । स्मर्यन्ते च तद्विनाऽज्ञाशने बहवो दोषाः—

अनिष्टा तु नवैः सस्यैर्देवानथ हुताशने ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति येऽश्रन्ति काममोहिताः ॥ इति ।

तदत्र सस्यमृहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ ग्रीहीन्द्रवान्वा । हवींषि ग्रीहिभि-
र्वा यजेत यवैर्वा यजेतेति सूत्राभ्यामुभयोरेव यागसाधनत्वावगमादुभयाम्यामनुष्ठाने तत्त-
त्सहभावनिमित्तसस्यानामनुग्रहे श्रेष्ठमवार्थिकसस्यानुग्रहार्थं इयामाकषेणवानामपि संग्रहः ।
न त्वाग्रयणात्पूर्वं नूतनगृह्णन्तादीनां तत्तत्कार्त्तानामामश्याणामित्यभियुक्ताः । सस्या-
नामेवेत्यन्ये । ग्रीहियवानामित्यपरे । अग्नौ हूयते यत्तदग्निहोत्रं पयः । तद्यज्ञ साध-
नत्वेन विद्यते तदग्निहोत्रं कर्मनामयेयम् । तत्संज्ञं कर्म भवतीतीत्तरच्चातुर्मास्या-
दिकं न ॥ ३६ ॥

+ (अथैकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचकान्तभूतपेक्षास्वरूपनिमित्तं वस्तुनारमते-
यदि पत्नी सीमान्तमादित्योऽस्तमियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तम्) ।

+ वर्तुलकं वस्थो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

यथाहिताग्निः पशुभ्यो अग्नेताऽऽ गावो अगमन्ति-
ति द्वे चतुर्गृहीते जुहुयाद्यथाहिताग्निरशनिहतो
अग्नेत तस्य प्रायश्चित्तं मूर्धानं दिवो अरतिं पृथि-
व्या इति चतुर्गृहीतं जुहुयाद्यथाहिताग्निरप्सु अग्ने-
येतेमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वे चतुर्गृहीते जु-
हुयात् ॥ ३७ ॥

पशुश्चतुष्पाज्जीवराशिवाची गोमाहिपादिः । अशनिर्वज्रः । अशनिपातमृतानां-
अग्निर्मूर्धा इति द्वाभ्याम् । मूर्धानं दिव इत्येतया वा (बौ० पि० २।८।६) इति
बोधायनः ॥ ३७ ॥

यथाहिताग्निर्विपदष्टो अग्नेत नमो अस्तु सर्वेभ्य
इति तिसृभिश्चतुर्गृहीतैर्जुहुयाद्यथाहिताग्निर्दशष्टिभ्यो
अग्नेत दशष्टाभ्यां मल्लिभूनिति द्वे चतुर्गृहीतेन
जुहुयाद्यथाहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत्
यां दिशमभि प्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं
दहेयुः ॥ ३८ ॥

नम इति तिसृणामन्तः । सर्वदष्टमृतानामिति बोधायनः । दंष्ट्रिभ्यो वराहादिभ्यः ।
यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा गमनकाले यां दिशं प्रति
प्रस्थितः स्यात्तस्यां दिशि तदानीं यः कक्षस्तमस्याग्निभित्पूर्णां दहेयुः । यद्वा पुरस्ता
दाहवनीयेत्यादिविधिना तूर्णां दहेयुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपि वा त्रीणि षष्टि[शतानि] पलाशवृन्तानां तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्द-
हेयुरिति विज्ञायते । पलाशवल्कैः कुशैर्वा संधिपु
संपवेष्ट्य चत्वारिंशत्ता शिरः प्रकल्पयते । दश-
भिर्ग्रीवां विश्वत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चशता पञ्चा-
शतैकैकं बाहुं ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुली-
रुपकल्पयते सप्तत्या सप्तत्येकैकं पादं ताभ्यामेव
पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः
शिश्नं द्वादशभिर्दण्डम् । (तैः कृष्णाजिने पुरुषा-

कृतिं कृत्वा) स्नापयित्वाऽलंकृत्यान्तर्वेदि कृष्णा-
जिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेन-
मुत्तानं निपात्य पक्षोदन्नेनाहनेन वाससा प्रच्छा-
द्य बान्धवाः पर्युपविशन्ति (अभिमृशन्ति) अय-
मस्यासौ यस्य त इमे अग्नय इति प्रेतेऽमात्या
इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । श्रीणि श्रीणि पलाशानि येषु काण्डेषु
तिष्ठन्ति तानि वृन्तानीत्याचक्षते । तेषां पष्ट्यधिकानि श्रीणि शतान्युपकल्पानि
भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तां वा दहेयुः । तस्या रचनाप्रकारः
पितृमेघेन दाह्य चाहवृच्ये पितृमेघकल्पेषु च पृथक्पृथक्शुक्लस्तत्र तत्रैव
द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

यदि तानि न विन्देरन्नवानां दर्भाणां याज्ञिकानां
वा वृक्षाणां तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
*(तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते । यदि
तानि न विन्देरन्भूम्याः पाशसूनुदधृत्य) मधुना
सर्पिषा सस्यज्य *(तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं
कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते) विधिना
दाहयेत् ॥ ४० ॥

अत्राप्युपाधिकृतिं पूर्ववत् । ततो प्र(गृ)हे प्रमीतस्यैव पितृमेधिकं दहनं पात्रचयन-
संयुक्तमेव क्रियते । तथाऽऽपस्तम्बीयाऽनुमतिरेव । अतो नात्र ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधा-
नीति विधिरिति ॥ ४० ॥

यद्येवं कृते यजमानः पुनरागच्छेत्तत्रापि विधिमाह---

यद्येतस्मिन्कृतेऽग्निभिः पुनरागच्छेदघृतकुम्भाद्-
न्मग्नस्य जातकर्मप्रभृति द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा
तथैव जाययाऽग्नीनां धाय प्राजापत्येन पशुना वा
यजेत ॥ ४१ ॥

* वर्तुलकं तस्यो ग्रन्थो य. ग. पुस्तकयोरधिक इति भाति ।

यथेवं कृतेऽग्निमिथ्यजमानः पुनरागच्छेत्कथं तत्र कुर्यादिति । यज्ञियात्काष्ठादिर्नि
मथित्वाऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याऽऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—हिरण्यगर्भः सम-
वर्तताग्र इति द्वाभ्याम् । अथाऽऽज्याहुतीरुपजुहोति—सहस्रशीर्षा इत्येतेनानुवाकेन
प्रत्यृचम् । स्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । अपरेणाग्निं सौवर्णेन पात्रेण घटेन
वा मृन्मयेन कृष्णाजिनेन वा द्रवीभूतेन घृतेनाद्भिः पूरयित्वा जीवत्पितुश्चेत्पिताऽभि-
मन्त्रयते—विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति । अथैनं प्रवेशयति—त्वां पूषच्छिवतमामेरयस्वे-
इति । स गर्भो भूत्वा कृष्णाजिनादृतावेतां रात्रिं वसति । व्युष्टाया पुंसवनप्रभृत्या
जातकर्मणः कारयित्वा जघनार्धादात्मानमपकृष्य जायेत । जातस्य जातकर्मप्रभृति-
संस्कारान्कारयित्वा द्वादशरात्रमेतद्व्रतं चरेत् । तथैव मार्ययाऽग्नीनाधाय ब्राह्मेनैन्द्रा-
शेन षशुना यजेत (बौ० २-७-१ । १०) इति बौधायनीये विशेषः । द्वयोः
पुण्याहयोः पूर्वदिनरात्रौ तपिता तत्तुल्यो वा प्रवेशहोमादि सर्पिषा पूरिते घटे यज-
मानं प्रवेशयेनं तां रात्रिं तत्र वासयेत् । प्रातस्तु जातकर्मादिविवाहान्तः स्वमार्यया
कार्यः । ततो द्वादशाहं ब्रह्मचर्यव्रतं चरेत् । अत्र मण्डनकारस्तु क्रियालोपस्यैव स्वरू-
पान्तरमाह—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यैर्ध्वदेहिकम् ।

प्रायश्चित्तमसौ स्मर्ति कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यष्टारि प्रवसितर्यमृतं यष्टारं मृतमाकर्ण्य पुत्रादिना यस्य यष्टुरैर्ध्वदेहिकं पर्णशर-
विधिना कृतम् । पश्चात्किंयता कालेनाऽऽगतेन यष्टा किं कार्यमत आह—प्रायश्चित्त-
मिति । असौ स्मर्ति प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निं पुनरादधीत च ॥ ४१ ॥

गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं निर्वपेदायुष्मतीं शत-

कृष्णलाम् । दिशामवेष्ट्या वा यजेत ॥ ४२ ॥

कान्योष्टिप्रश्ने व्याख्याता ॥ ४२ ॥

अत ऊर्ध्वमीप्सितैर्यज्ञक्रतुभिर्यजेतेति विज्ञायत

इति विज्ञायते ॥ ४३ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिथौतमूत्र (पितृमेधापरपयसि) एकोन-

विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एकोनविंशमश्वत्थ समाप्तः ॥ *

अत ऊर्ध्वमिति वचनं दिशामवेष्ट्या वा यजेत (म० पि० २-४-२४) इति ।
यागादत अनन्तरमित्यर्थः । ईप्सितैर्यज्ञकृतुभिरिति नित्यनैमित्तिककाम्यैरिष्टिपशुसो-
मैर्वा यजेत । विज्ञायत इत्यग्न्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ ४३ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्याया महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैनयन्त्यामेकोनविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

प्रयोगवैनयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

पितृमेघस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष मत्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिपितृमेघीयमहादेवकृतवैनयन्त्याख्या समाप्ता ॥

अथ परिशिष्टम् ।

अथ गर्भिण्यास्तिष्यक्रिया[या] ऊर्ध्वं मृतौ तां
श्मशानं नीत्वा दहनवदवकाशं जोषयेत् ॥ १ ॥

तिष्यक्रिया सीमन्तः । गर्भिण्यामन्तर्वत्न्यां म्रियेतेति बौधायनः ॥ १ ॥

चितां कल्पयित्वा तस्याश्रिताया अपरेण परिश्रिते
करोति ॥ २ ॥

कटादिभिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तामुत्तानां कृत्वा तस्या वामोदरमालिख्य हिर-
ण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यालोकनं च कृत्वा कुमारं
दृष्ट्वा तमभिमन्त्रयते—जीवतु मम पुत्रो दीर्घायु-
त्वाय वर्चस इति ॥ ३ ॥

चितामपरेण सव्येन वा प्रेतस्योदरं लिखेत् । हिरण्यगर्भ इत्यनुलेखनम् । कुमारं
दृष्टमनुमन्त्रयते—जीवतु मम पुत्र.० वर्चस इति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

अथ बालं स्नापयेद्धिरण्यमन्तर्धाय जीवतो ग्राम-
मायाति ॥ ४ ॥ यस्ते स्तनः शशय इति स्तनं
प्रदाय तस्मिन्नुदर आज्याहुतीर्जुहोति—शतायुधाय
शतवीर्यायेति पञ्च प्राणाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहेत्येताम्यामनुवाकाम्या जुहोति ॥ ५ ॥
अव्रणं च कुर्यात्मेतं चितामारोप्य विधिना
दहेत् ॥ ६ ॥

गर्भश्चेदप्राणस्तं प्रक्षाल्य निखनेत्स यदि जीवजीव त्वं मम पुत्रक इत्युक्त्वा क्षेत्रीये
त्वेति पञ्चभिः स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य यस्ते
स्तनः शशय इति स्तनं पाययित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् । गर्भच्छेदस्थले शतायु-
धायेति पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकाम्या व्याहृत्या वाऽऽज्यं
हुत्वा भिन्नमुदरं सूत्रेण संम्रध्य घृतेनानुलिप्य ब्राह्मणाय तिष्ठान् गा भूमिं सुवर्णं
दद्यात् । अथ यथोक्तेन कल्पेन दहेदिति वैखानसः । बौधायनेन तु शतायुधायेति
पञ्चहोमानन्तरं प्रयासायाऽऽयासाय वियासाय संयासायौघासाय शुचे शोकाय तप्यते

तपत्यै ब्रह्महृत्यै सर्वस्मै, इति स्वाहान्तैराहुतयोऽप्यधिका उक्ताः । कपर्दिकारि-
कायाम्—

यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् ।
कुक्षिं भित्त्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यादि जीवति ॥
प्रमीत निखनेत्तं तु प्रायश्चित्तमतः १२म् ।
सा त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुध्यते शल्यदोषतः ॥
सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् ।
प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुध्यन्ति पापकारिणः ॥
दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्ता त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इति १ ॥
समाप्त परिशिष्टम् ॥

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं शोधनपत्रम् ।

पञ्चमभागस्थं

(एकादशपञ्चमारभ्य चतुर्दशपञ्चपर्यन्तम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
क्षु	क्षु	७	२६
वषामुष	वषामुद्धत्योपति	९	११
प्रक्रामति	प्रक्रामन्ति	९	१९
कृष्णाजिनस्यान्ता	कृष्णाजिनान्ता	१२	६
र्थमुपार्ध	र्थ उपार्ध	१३	१८
‘ तस्या एव ’ (इत्यस्य पूर्वम्)	यस्या उखा करोति	१५	२१
शकृत्यु	शकुन्त्यु	१५	२६
देवीरित्यग्नेः	देवीत्यग्नेः	१६	५
लोहितपचनैः	लोहितपचनीयैः	१६	९
शिर इति पुरुषाशिरः	शिर एतेन त्वममु-		
प्रच्छिद्यतेन त्वमत्र	ग्निहोके	१७	१५
त्येके	त्येकेषाम्	१८	१
इत्याहरति	इति हरति	१८	५
पतिः कविरित्येषा	पतिरित्येषा	१८	१२
वृष्टिः	वृष्टिः	१८	२६
अपानपादाद्वस्यादुपस्थं जिह्वा-	अपानपात्तमन्या यन्तीति		
नामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उपे अभि			
प्रियतमे सधस्थे आ च परा च			
चरति प्रजानन्निति		१९	२७
द्यावा होत्राय	द्यावाः होत्राय	२०	३
प्रयानानामाग्नियो	प्रयानानामाग्न्या	२०	१८
पर्यग्निकृतानु	पर्यग्निकृत्य तानु	२१	९
कपालः पुरोडाशो	कपालः पशोः पुरोडाशो	२२	६
क्रमुरु	क्रमुरुक	२५	१२
दक्षरामस्य	दक्षायकामस्य	२६	१५
सयुना न	संयुजा न	२७	२३

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मरप्यत्युत्ता	मरिप्यन्तुत्ता	२७	२८
शिक्ये षडुद्यमे	शिक्ये त्रिवृति पडुद्यमे	२८	१
नाघश्च साद	नाघश्च सश्चाद	२८	८
गरुत्मानित्युरुय	गुरुत्मान्त्रिवृते शिर		
	इत्युरुय	२८	२०
मित्याहृत्योष	मित्यावृत्त्योष	२९	८
उदुत्तममिति शिक्य	उदुत्तमं वरुगपाश-		
	मामदिति शिक्य	२९	२१
मात्रशीर्ष	मात्रशीर्ष	३०	१
प्रादेशमात्रपादा मौञ्जविवाना	प्रादेशमात्रा फल		
फल		३०	२
हस्तवत्त्योषतिष्ठन इत्येके	विशस्त्वा सर्वा वाञ्छ-		
समामनन्ति	न्तिवत्त्यत्रैके समामनन्ति		
	मुपदध इति साय	३०	१४
मुपदधे तथा देवतयाऽङ्गि-			
रस्वदध्नुवा सीदेति साय		३१	१०
हस्ताभ्यां गायत्रेण	हस्ताभ्यां त्रैष्टु-		
च्छन्दसा	भेन छन्दसा	३१	१३
मुपदधे तथा देवतयाऽङ्गि-	मुपदध इति प्रातः	३१	१४
रस्वदध्नुवा सीदेति प्रातः			
मति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठने	मत्युत्तरेद्युर्वात्सप्रेणो-		
वात्सप्रेणेति	पतिष्ठने	३१	२२
भ्रियमाणे	ह्रियमाणे	३२	४
कृष्णवर्त्मनो असि	कृष्णवर्त्मने । असि	३२	५
भ्रियमाणे	ह्रियमाणे	३२	१४
आपय	आपयु	३२	१८
बहिष्ठे	बहिष्ठे	३२	१७
भ्रियमाणे	ह्रियमाणे	३२	२५
भिस्तिष्ठः समिध	भिस्तिष्ठामीस्तिष्ठः समिध	३२	३०
भ्रियमाणे	ह्रियमाणे	३३	४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
ज्योतिष्मानिति	ज्योतिष्मान्यहीति	३३	२९
संनिपातितासु	संनिपातितासु	३४	१७
सुव्रतः	सुकृतः	३४	२४
हिरण्यः	हिरण्ययः	३४	२४
स्तनं मधुमन्तं धयापा (प्र-	स्तनमूर्जस्वनतं धयापामिति		
प्यातमग्रे सरिरस्य मध्ये । उत्तं	द्वाभ्यामुख्य		
जुषस्व मधुमन्तमूर्जं समुद्रियः			
सदनमाविशस्व) इति द्वाभ्या-			
मुख्य		३४	२६
गृणीत	गृहीत	३९	४
बोधवती	बोधद्वती	३९	१६
भस्मप्रवेशनं कृत्वा दीक्षित-	भस्मप्रवेशनं कृतास्विष्टकासु		
स्य कृतास्विष्टकासु भक्त्या	दीक्षिमाणस्याकृता	३९	२०
मासप्रभृतिषु दीक्षाकल्पेषु	मासप्रभृतिषु कल्पेष्वदीक्षित-		
पुरस्ताददीक्षितस्वेतरेषुपरिष्ठात्प्राजा-	स्य पूर्वेषूपरिष्ठात्प्राजापत्या-		
पत्यात्पशोः, मृगययी	मृगययी	३९	२२
भिन्ना चोषदधाति	भिन्नामुषदधाति	३७	१६
मातृष्णाः शर्करा हिरण्येष्टकाः	मातृष्णास्त्रयोदश हिरण्येष्टकाः	३७	२२
मुसलं शूर्पमश्मानः पशु	मुसलं पशु	३७	२३
तृतीयम् । उत्तरमुत्तरं ज्या-	तृतीयं महान्तं बृहन्तमपरि-		
याः पशुम् । महान्तं बृहन्तमपरि-	मितः स्वर्गकामश्चिन्वीतेति नित्ये-		
मितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति वाज-	कामश्चतुर्धप्रभृतिष्वाहारेषु नित्य-		
सनेयकम् । अप	मिष्टकापरिमाणमुत्तरमुत्तरं ज्या-		
	याः स्रंसं चिन्वीताप	३८	२८
संस्तृणाद्भि	संस्तृणाद्भि	३८	२९
ते योनिर्ऋत्विष इति	ते योनिरिति	३९	२७
पकाः शिक्यं	पकास्ताः शिक्यं	४२	१
(तस्येष्टकाभिरित्यारम्भदीक्षिणापवर्गमित्यनं सूत्रं नास्त्येव)		४२	१३
प्रदीक्षिणमावर्तते	प्रदीक्षिणमावर्तन्ते	४३	७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
यसुमनाः सुमेधा	यसुवनिः सुमेधा	४३	११
मोदमानः सुवर्चाः । अ	मोदमानः । अ	४३	१२
उत्तिराणीत्यप्र	उत्किरामीत्यप्र	४३	१३
प्रतीनाहमुमे	प्रतीनाहावुमे	४५	१६
प्रसारयति	प्रसारयन्ति	४५	१७
अनासा याः वः प्र	अनासा यापः प्र	४६	११
द्विपस्तरध्ये	द्विपस्त ऋध्या	४६	१४
नोर्जं भागं	नोर्जो भागं	४६	२३
भव । गायत्री	भवगायत्री	४६	२८
तन्नो विश्वतो मह	तन्नोमह	४७	३
कृषति	कृषन्ति	४७	९
पुच्छशिरोऽधि	पुच्छाच्छिरोऽभि	४७	१३
प्रदक्षिणमावर्त	प्रदक्षिणमभ्यावर्त	४७	१५
‘ ध्रुवेति ’	(इत्यत्र खण्डसमाप्तिः)	४७	१६
सीतान्तरालान्तं	सीतासमरान्तं	४७	१९
भवति	भवन्ति	४८	५
चतुर्दशभिरोपधीर्वपति	चतुर्दशभिर्ऋभिरोषधी		
	निर्वपति	४८	२१
या ओषधीनां	यामोषधीनां	४९	१
मनसा ध्यायेदुक्ता मेऽसीति	मनसा वा ध्यायेदुक्ता मेऽसी-		
वा अघि	त्यघि	४९	५
‘ ये वनस्पतीना ’	(इति संपूर्णं सूत्रं नास्ति)	४९	११
पशुकामस्य त्रिणवा	पशुकामस्य परिमितुया-		
	त्रिणवा	५०	१६
दर्माग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावो	दर्माग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावो	५२	१२
व्यालिखिता मध्ये	व्यालिखिता मध्ये	५३	१७
प्राचीरपवर्गवादा वचना	प्राचीरपवर्गवादो वचना	५३	२१
अन्तरिक्षं द्यौर्योनि	अन्तरिक्षं योनिर्द्या	५५	२०
तिसृभिः सर्प	त्रिभिः सर्प	५६	९
कृणुष्व पाज इति	कृणुष्व पाजः प्रसितिमिति	५६	१२

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
देवानामग्रेयान्य	देवानामग्रेयान्य	९९	१२
अपां गम्भीरं	अपां गम्भीरं	१०	७
अधोरः प्रजा अभि वि	अच्छिद्रः प्रजा अभि वि	१०	८
समुद्रान् न्ससल्लिङ्गार्था-	समुद्रान् सल्लिङ्गान्स्वर्गार्था-		
लोकानपांपति	नपांपति	१०	९
वसानः स्वां योनिं यथा-	वसानः सुकृतस्य लोक		
यथमित्यभि	इत्यमि	१०	११
परीतश्च्य(रितस्य)	परितस्य	१०	१४
दुमत्तम वद	शुमत्तमं वद	१०	२७
वा मुसलम् । दिवो वा	वा सिकताभिरुतां		
विष्णाविति शूर्पम् । सिक-	पूरयति द		
ताभिरुतां पूरयति द		११	१३
वेदिमस्थात्	वेदिमश्स्थात्	१२	४
तत्करोत्वित्युक्ता	तत्कृणोत्वित्युक्ता	१२	१
सुकृतुः	सुकृतं	१२	९
भासेति	भासेत्विति	१२	२१
शिज्योतिषा	शिज्योतिषा	१२	२९
दक्षिणं यो	दक्षिणा यो	१४	९
दक्षिणं वस्त	दक्षिणा वस्त	१४	९
व्यवायन्	व्यवयन्	१४	१०
वातो देवता	वायुर्देवता	१५	१७
दुहाना	दुहानाः	१६	२४
संदधति	संदधते	१६	२५
अमृतस्य लोकम्	अमृतस्य गोपाः	१६	२५
गृहीतं एति	गृहीत एति	१७	१
तेनातिष्ठद्वि	तेनातिष्ठद्वि	१७	१
पक्षात्पुच्छेषु	पक्षात्मपुच्छेषु	१७	१५
रश्मयोरुपद	रश्मयोरित्युपद	१७	१५
धाम्ये त्वा	धाम्ये त्वा	१७	२९
वित्तिरसि	शक्तिरसि	१८	१

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
शक्तिरसि	वित्तिरसि	६८	१
क्षत्रं दृष्टुह	क्षत्रं दुह	६८	६
विधेषु त्वा देवेषु	(एतद्वाक्यं नास्ति)		
सादयामि		६८	८
भूरिजिद	अभिजिद	६८	११
अभिजिद	भूरिजिद	६८	१२
भ्राडसि विभ्राडसि	राडसि विराडसि		
प्रभ्राडसि	सभ्राडसि	६८	१३
सादयामि । आभिमाति	सादयाम्यभिमाति	६८	१४
यातुंहनं त्वा वज्र५	(एतन्नास्ति)		
सादयामि		६८	१५
पिशाचहनं त्वा वज्र५	रक्षोहणं त्वा वज्र५	६८	१६
रक्षोहणं त्वा वज्र५	पिशाचहनं त्वा वज्र५	६८	१७
शत्रुहणमभिप्रहणं	यातुहणममुरहणं	६८	१७
अमुरहणं	(एतन्नास्ति)	६८	१८
त्वेन्द्रं	त्वेन्द्रं	६८	१८
सीदोर्निषीद	सीदोर्निषीद	६८	२१
मुभूते सीद	(एतन्नास्ति)	६८	२२
वरसरे सीद	(न वर्तत एतत्)	६८	२५
वरुणं गर्भ	वरुणराजानं गर्भ	७०	२९
संभव । औषधोऽसि	संभवौषधयोऽसि	७०	२९
सानरां	(एतन्नास्ति)	७१	२
मद्यं	मनुष्यं	७१	२
विराडसि	विडसि	७१	३
यदूनं	यत्त ऊनं	७३	३
यद्वाऽप्राति	यदुतेति	७३	३
विधेदेवा अक्षिरस	आदिस्वास्तदक्षिरस	७३	४
अग्रे समिधः । पिप्पि	अग्रे समिध इत्येषा पित्ति	७३	५
नातवेद ऊर्जो	नातवेदम ऊर्जो	७३	८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
दधाम यज्ञं सु	दुहाम यज्ञं सु	७३	९
नमध्येहि	नवद्धेहि	७३	१२
विसर्पतु	ऽवसर्पतु	७३	१३
प्रजापतिनात्मान	प्रजापतिमात्मान	७३	१४
माप्रीणे रिक्तो	माप्रीणरिक्तो	७३	१४
मूरिदाम्यः	भूरिदाम्यः	७४	१२
पङ्मिश्चितिं चितिमुपधायामि	पङ्मिश्चितां चिताममि-		
जुहोति	जुहोमि	७४	१४
चित्यन्ते समानानि	चित्यन्तेषु समानानि	७४	१७
विदधस्य	विदधस्य	७४	२८
मुत्तमा चितिः । त्रीणि	मुत्तमा त्रीणि	७५	१६
योपसच्चिति	उपसदश्चिति	७६	१३
संयान्ये	संयान्यौ	७७	१०
अपस्विन्वेति पञ्चा	अपस्विन्वौषधीर्जिन्वेति पञ्चा	७७	१६
अव्यधमाना इति	अव्यधमानामिति	७८	७
अन्तरिक्षमन्तरिक्षाय	अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय	८०	२३
समानं तथा	समानतया	८०	२५
एकयाऽस्तुवतेति सप्तदश	एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीय-		
	न्तेति सप्तदश	८०	२८
‘ पावाहिकीभ्या प्रचर्य ’	(नास्ति)		
दिशमेका (मध्ये) पञ्चा	दिशं पञ्चा	८२	२७
चोडा उपधायाति	चोडा अम्युपदधाति	८२	२९
उपधाय वृत्ता	उपधायाऽऽवृत्ता	८२	२९
सुवरित्येतया	सुवरिति चैतया	८५	९
चित्या चित्या पशुकाम	चित्या पशुकाम	८५	२२
अम्ना नामासीति सप्त	अम्ना नामासि दुष्ठा नामासी-		
	ति सप्त	८६	११
पुरो वातसनिरसीति पञ्च	पुरो वातसनिरस्यन्ननिरसीति		
	पञ्च	८६	१३
स्वेत्यष्टावादित्येष्टकाः	स्वेति नवाऽऽदित्येष्टकाः	८६	१९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अभीषाच्चाभिषवी	अभिषावाभिषवी	८७	१६
श्रोर्ध्वयाश्च	श्रोद्धयाश्च	८७	१६
सवयाश्च सह्याश्च	सहवयाश्च सहसह्याश्च	८७	१७
सहवाश्च	सहस्वाश्च	८७	१७
ज्योतिष्मतीः । रोहितेषु वा	ज्योतिष्मतीः ॥ ५ ॥ रो- हितेषु वा	८७	२२
सर्वास्वनु	सर्वास्वनु	८८	२
म्योऽन्ततः ॥ २० ॥ हिरण्य	म्योऽन्ततः पौर्णमासीमुपवाय हिरण्य	८८	१०
‘ अथ वृत्तमुपदधाति ’	(नास्ति)	८९	१५
‘ अश्मन इषुहस्त उपदधाति ’	(नास्ति)	८९	२०
उपदधाति । एव	उपदधातीत्येव	९०	१
जर्तिलयवाग्वा वा .वी-	जर्तिलयवाग्वा गवी-		
धुकपवाग्वा वा ग	धुकयवाग्वा ग	९१	३
मुदरयति	मुदस्पति	९१	१३
आर्तिमार्छति ॥ (ख० ७) ॥	आर्तिमार्छतीति ॥ ७ ॥	९२	१८
पिता मातरिश्चेति संचितो	पिता मातरिश्चाच्छिद्रापदाधा इति संचितो	९४	७
पश्यमाना आ तन्तु	पश्यमान आ तन्तु	९५	१७
संविशविन्त्विति पश्चा	संविशान्त्विति पश्चा	९५	२८
सर्वाभिर्वा ॥ ११ ॥ यं	सर्वाभिर्वैकं यं	९६	२७
वैकङ्कतीश्च सवितु	वैकङ्कती ताश्च सवितु	९९	११
तद्व्यख्यास्यामः । वेदं कृत्वा	तद्व्याख्यामोऽग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वा	१००	१०
स्वतवाश्चप्रवा....च	स्वतवाश्च प्रवासी च	१०२	३
‘ (पादानन्)	(नास्ति)	१०२	२५
ग्रामेषु वाक्यं	ग्रामेऽनुवाक्यं	१०२	३०
रण्येन वाक्य	रण्येऽनुवाक्यस्य	१०२	३०
शेषं जुहोति	शेषेण जुहोति	१०३	१
रथवाहनं वा व्यङ्ग्येदि त्ययत्तं-	रथं वाहनं वैश्रं गमये-		
युक्तः कल्पः	दयत्तमंयुक्तः कल्पः	१०३	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
द्रवीकृत्य	द्रवाणि कृत्वा	१०५	११
जुहोति पितु	जुहोति ग्राम्या हुत्वाऽऽर-		
	ण्या जुहोति पितु	१०५	१८
दक्षिणे वा पक्षावस्त्रिन्कृष्णा	दक्षिणे वा पक्षाऽऽप्य कृष्णा	१०६	२६
नित्यवदेके समामनन्ति देवस्य	नित्यो कामो देवस्य	१०६	२८
दश वा पर्याये	पञ्चभिर्वा पर्याये	१०८	१
त्रीन्वातनामानि जुहोति	त्रीन्वातहोमाञ्जुहोति	१०८	२४
प्राची दिगिति षड्भि.	प्राची दिगिति षड्भि, प-		
पर्यायैर्दध्ना मधु	र्यायै राज्येन दधिभिश्चेन षट्		
	सर्पाहुतीर्जुहोति यथाऽऽज्याहु-		
	तीर्मध्य उत्तमाग्न्या प्रत्यङ्मुखो		
	हेतयो नाम स्येति षड्भि		
	पर्यायैर्दध्ना मधु	१०९	४
सुवर्णधर्म	सुवर्न धर्म	१०९	१३
ममाग्न इत्येतेन	ममाग्ने वर्ष इत्येतेन	१०९	१९
मार्जालीयेऽष्टावितरेषु	मार्जालीयेऽष्टावष्टावितरेषु	१०९	२४
मितस्थे	मित्रस्थे	११०	१
कुक्कुविमवसे	कुक्कुविमवसे	११०	६
इतराञ्चो वा	इतराञ्चो वा	१११	२८
यदस्यान्याश्चि	यदस्यान्यश्चि	११४	९
अन्येषामग्नीन्द्रष्टा	अन्येषामग्निं चित्वा	११६	२०
भार्या रोपेयात्	भार्या रोपेयात् ॥ १८ ॥	११७	३
सर्णाकाय त्वेत्यष्टौ नाना	सर्णाकाय त्वेति नव नाना	११७	२०
प्रतिष्ठेत्स	प्रतिष्ठेत्स	११८	९
' (तेऽस्त्र) '	(नास्ति)	११८	२०
र्थे वा समृध्यर्थे वा सता	र्थे समृध्यर्थे सता	११८	२०
' (अस्त्र) '	(नास्ति)	११८	२१
श्वोभूतेऽष्टौ नाना	श्वोभूते नव नाना	१२०	१६
श्वोभूते एता नाना	श्वोभूत एताश्च नाना	१२०	१७
सर्णाकाय त्वेत्यष्टौ नाना	सर्णाकाय त्वेति नव नाना	१२०	२१

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
नियमश्च तत्प्रयोगे	नियमश्च योगे	१२२	६
निरायतग्रीवः	निर्णयतग्रीवः	१२२	२३
द्वयानि तु खलु	द्वयानि खलु	१२३	१७
पैतृकी वेदि	पैतृयज्ञिकी वेदि	१२४	९
तापश्चितं व्याख्या	तापश्चितं व्याख्या	१२४	१४
पात्रस्य स्थाने	पात्रस्थाने	१३०	४
' (तेषां पूर्वेण) '	(नास्ति)	१३०	५
गृह्णीयात्	गृह्णाति	१३०	१३
सारस्वती च मेघं सप्त	सारस्वतीमुपकृत्य सप्त	१३१	१४
एकरूपा इव भवन्ति	एकरूपा भवन्ति	१३३	२
प्योऽन्ततः	प्योऽन्ततः	१३३	१२
रशनानामुदसन	रशनानामुदसन	१३३	१३
गोयुक्तानि सप्तदश यानानि	गोयुक्तानि सप्तदश यथा-		
सप्तदश शयनानि	चितानि सप्तदश शयनानि		
	सप्तदश यानानि	१३९	१
सप्तदश सप्तदशानि	सप्तदश साप्तदशानि	१३९	६
शेषः साधारणः । अग्रेण	शेषः साधारण्योऽग्रेण	१३९	८
प्राचो रथा	प्राचो रथा	१४०	५
चतुर्धा विभज्य	चतुर्धा विभज्य	१४०	१४
नैवारमश्चयुग्मा	नैवारमश्चो युग्मा	१४३	१६
सीति तार्प्यं यजमानः	सीति तृपाणं वृक्षाणां		
	वासो यजमानः	१४४	२
वैश्वमन्त्राय	वैश्वमन्त्राय	१४५	१२
' हाता '	(नास्ति)	१४५	२३
दिवं प्रोष्ठती(छिनी)मा	दिवं प्रोष्ठिनीमा	१४६	१२
मारोहती(ता)मा	मारोहतामा	१४६	१२
प्रपश्ये(इये)	प्रपश्ये	१४६	१३
रजसि	स्रजसि	१४६	२१
होमं जुहोति	होमान्जुहोति	१४६	२१
' माभ्यंदिनस्य सवनस्य '	(नास्ति)	१४६	२८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कृतेऽत्र सार	कृते सार	१४६	२९
सर्वेषां	पूर्वेषां	१४७	१६
विष्टचः स्थ वि पाप्मना	विष्टचः स्थविमा पाप्मना	१४९	२
प्रचरति ते व्यूढा	प्रचारिते व्यूढा	१४९	२६
प्रचरेत् । यत्रो है	प्रचरेत्तदेतेषां वपाभिः		
उपहरति	प्रचरेद्यत्रेहैव	१४९	२८
गोपो वा	उपहरन्ति	१४९	३०
प्रवत्स्यतीति	गोपा वा	१५०	८
यजेत	प्रवत्स्यन्तीति	१५३	१
प्रतीयात् । अन्यादिशा	यजते	१५३	४
अन्वहं यजेत । अनु	प्रतीयाद्यदन्यदिशा	१५५	१६
नुमनं	अन्वहं यजतेऽनु	१५५	२१
धूपयति पराचीनं	नुमतं	१५८	१४
प्रचरति	धूमायूताराचीनं	१५८	१९
यजेत । निशा	प्रचरते	१५८	१५
धूपयति । पराचीन	यजते निशा	१६०	१५
यद्वस्ते तदक्षिणा । एतेनैव	धूपायत्पराचीन	१६०	२०
पञ्चेध्मीयेन चरति चतुर्धा	यद्वासो वस्त एतेनैव	१६०	२८
हविर्भिर्यजेत धात्रे	पञ्चेध्मीयेन चतुर्धा	१६१	६
वीरजनश्च समा	हविर्भिर्यजते धात्रे	१६१	२५
निर्वपति सर्वा	वीरजनश्च समा	१६२	२१
दक्षिणा गोविकर्त्रक्षावा	निर्वपतीति सर्वा	१६५	२३
अनृतदूतं ब्रुवते	दक्षिणा मांस्याकाक्षावा	१६५	२३
बाणवन्तो दक्षिणा ॥ ऐन्द्र	अनृतमूतं ब्रुवते	१६६	२९.
मामस्य दृष्टौ	बाणवन्त ऐन्द्र	१६७	१
परिवहति	सामस्त्येदृष्टौ	१६७	२०
विविचन्ति	परिवहन्ति	१६७	२१
धर्ममात्रं	विविच्यति	१६८	२७
संचार्ये(रये)ध्मः	धर्मपात्रं	१६९	६
मविष्यति । सह सोमी	संचार्य इध्मः	१६९	१२
	मविष्यतीति सह सोमी	१७०	१४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
दधाति । अग्निषोमीयपशु	दधात्यग्निषोमीयस्य पशु	१७१	४
हस्तं वेदय	हस्तं गृहीत्वा वेदय	१७१	१६
राजेत्युक्तेः	राजेत्युक्ते	१७१	२१
‘ प्रति ’ इत्यारभ्य ‘ विमृष्टे ’			
इत्यन्तम्	(नास्ति)	१७१	२९
ग्रीन्विष्णुक्रमान्पाचः क्रामति	ग्रीन्विष्णुक्रमान्क्रामयति	१७२	३
मधुनः षोडश	मधुनः षोडश	१७३	१२
पाण्डुरमुष्णीवं	पाण्डुरमुष्णीवं	१७३	१३
श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते	श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते	१७३	१४
इति । आपः केश	इत्यपः केश	१७६	१९
वासांसि विवृत्य	वासांसि विवृतते	१७७	२५
तस्मा एतानि	तस्मादेतानि	१७९	२७
वाजस्येति (यातामि) नि	वाजस्येयातामिति	१७९	२१
धनुः परस्यै प्रयच्छति । धनु-	धनुरास्ति पत्नियै प्रय-		
रास्ति प्र	च्छति धनुः प	१७९	२२
राजतमणिं	राजतं मणिं	१७९	२६
ऊर्गसीत्यौदुम्बरं	ऊर्गस्यूजं मे धेहीत्यौ-		
	दुम्बरं	१७९	२७
युद्धसीति सौवर्णं	युद्धसि वचोऽसि वचो-		
	धेहीति सौवर्णं	१७९	२७
मध्ये सौवर्णमेके समा	मध्यमेके समा	१८०	१
‘ एतद्वा विपरीतम् ’	(नास्ति)	१८०	४
अवनह्यति	अवनह्य	१८१	२५
ओदनमधिपणं विजित्य	ओदनमधिपणान्ति विजित्य	१८२	७
हिरण्यकशिपुं होत्रे	हिरण्यकशिपुहोत्रे	१८३	२६
आमिक्षया प्रचरेत्	आमिक्षया प्रचरति	१८३	३१
सुहुतं	सुहुवं	१८४	१
विभिन्द्यात् । स्फ्य आ	विभिन्द्याद्यस्त्रस्फ्य आ	१८४	३
राजतं मणिं च	राजतं च मणिं	१८४	७
पूर्वः स्यात्तत्राप	पूर्वस्यास्तत्राप	१८५	१३

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
वेहायमानामिवोऽनेत्रे	वेहायना इवोन्नेत्रे	१८८	२७
यजमानो मध्ये	यजमानो बार्हस्पत्यं मध्ये	१८९	२६
पशुबन्धेन यजेत	पशुबन्धेन यजेत	१९०	२
आदित्यायाः । ततः श्वोभूते	आदित्यायाः श्वोभूते	१९१	१९
होत्रेणाप्रतिषिद्धाः	होत्रेण विप्रतिषिद्धाः	१९२	१९
मुत्तरं	मुत्तरं	१९३	२८
ततो यजेत पञ्चाप	ततो यजेत पञ्चाप	१९४	२७
स्रुतं स	स्रुतं सुरां स	१९५	११
एकयूपं	एकं यूपं	१९७	११
वेदिं करोति	वेदिमुपवपति	१९८	१४
निषिच्य	निषिच्य	१९९	१३
सत्स्वरीं	सत्स्वरीं	२०१	७
कलसक्तु	कलसक्तु	२०२	४
वृकैर्यजमानः	वृकौ यजमानः	२०२	६
सुराणामनु	सुराम्णामनु	२०२	२९
सोमान्सुरान्प्रति	सोमान्सुराम्णः प्रति	२०३	३
यन्मे मनो यमं नः परागतं)	यन्मे मनोऽयमद्भवं		
यद्वा मे		२०४	९
स्ववन्तीः	स्ववन्ती	२०४	१४
उपतिष्ठते	उपतिष्ठते	२०४	१४
पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो	पङ्क्तिश्छन्दाः पाशो	२०५	२२
पशुकामश्रिया	पशुकामं श्रिया	२०८	७
साम्रहण्येष्ट्या यजेत	साम्रहण्येष्ट्या यजेत	२०९	२१
चतुरः सहस्रान्सौवर्णान्	चतुरः सौवर्णान्	२१२	२७
दक्षिणमुपप्लायति	दक्षिणमप्लायति	२११	६
विचर्य	विचर्य	२११	१६
जातमुपेयुस्तान्पृच्छेयुः	जातमुपनिगच्छेयुस्तान्पृच्छेयुः	२१८	३
वेत्येति । यो न	वेत्येति तेषां यो न	२१८	४
तं जिन्वा तस्य	तं जिनीयुमतस्य	२१८	४

	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
वर्जनीयम्	वीणागायिनी	२२०	९
वीणागायिनी	कशिपोरग्रेण होतारं	२२०	२७
कशिपोरग्रेण होतारं	हो३ इहोतरि	२२१	९
हो३ इहोतरि	ग्रगेऽङ्गं बध्नन्ति तत्रास्मै	२२२	९
ग्रगेऽङ्गं बध्नाति तस्मै	संगायेति	२२४	२४
संगायेति	युनक्तिवति	२२६	१२
युनक्तिवति	अरत्तिं सं	२२६	१६
अरत्तिं सं	द्रवावभिन्नो भवतः	२२६	१९
द्रवावभिन्नो भवतः	गौतमश्चतु	२२६	२८
गौतमश्चतु	सेनेभ्यः	२२७	५
सेनाभ्यः	मिन्वन्ति	२२७	२८
मिन्वीत	मुपतस्थाना	२२८	४
मुपतस्थाना	युनोऽन्नेनाऽऽज्येनान्ततो		
युनोऽन्नेनान्ततो जुहति	जुहति	२२८	१०
आयुर्ययस्य पवते	ज्योतिर्यज्ञस्य पवते	२३०	१०
विभावसुः । दधाति	विभूपसुः । दधाति	२३०	११
अश्वस्य ग्रीवासु सौवर्णं	सौवर्णं रुममश्च-		
रुमं प्रतिमुञ्चते	स्य ग्रीवासु प्रतिमुञ्चते	२३०	१२
उक्ताः संचरा	उक्तसंचरा	२३१	३०
उक्ताः संचरा	उक्तसंचरा	२३२	७
उक्ताः संचरा	उक्तसंचरा	२३२	१४
करोति ॥१८॥' एतदग्रे	(तेषां विंशतिं विंशतिमे- कैकस्मिन्पूपा उपाकरोत्ये- न्द्रदशमानेके समामनन्ती- न्द्राय राक्षो भूकर इत्यार- ण्यान्पशून्समशः प्रतिवि- मज्य यूपान्तरालेषूपकरो- ति) इति ग्रन्थोऽधिकः	२३२	१८
परिवृष्टिः	परिवृष्टि	२३७	२१
परिवृष्टिः	परिवृष्टि	२३८	६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
धन्वना गा इति धनु	धन्वना गा धन्वनाऽऽजि-		
कर्णप्रियमिति	जयेमेति धनु	२३८	२१
साराधिमभिमन्त्रयते	कर्णमिति	२३८	२३
वाजीति स्वयं स्वयं वाजि	साराधिमाभिमन्त्रयते	२३८	२९
अवगाहन्ति	वाजीति च स्वयं वाजि	२३९	१९
श्वायोपयन्ति	अवगाहयन्ति	२३९	२०
अभिमन्त्रयते	श्वायोपवपन्ति	२४०	८
पर्यङ्गान्यूपेषु	अभिमन्त्रय	२४०	१४
जुहोति । पर्यङ्गितान् ग्राम्यान्पशू-	पर्यङ्गान्यूपेषु	२४०	१८
नालभन्ते प्रारण्यानुत्सृजन्ति पर्यङ्गि-	जुहोत्यपर्यङ्गितानामा-		
तानां द्वंद्विना वडवे पुरुषे वा (पीचा)	ग्राम्यान्पशून्लभन्ते प्रार-		
त्सृजन्ति तार्प्यं	रण्यानुत्सृजन्ति पर्यङ्गिता-		
श्यामूलेन	ना द्वंद्विना वडवे पुरुषे		
व्यतिपजते	वोत्सृजन्ति तार्प्यं	२४१	२
मेघन्ते	श्यामूलेन	२४१	९
त्रिर्मेहिषी गर्हते त्रिः पत्नयोऽभिमे-	व्यतिपजते	२४३	८
घन्त उत्तर	मेघन्ति	२४३	२०
हिरण्मयीभिः	पुनरेवं गर्हते त्रिः प्रमेध-		
एकधेतरेषा पशूना	त्युत्तर	२४३	२२
वपां मेघः प्रप्येति वा	हरिणीभिः	२४४	१
होता । अथ वा किम्	एकधेतरेषां पशूनां	२४५	७
प्रज्ञातानि	वपामेदसः प्रप्येति वा	२४५	१४
ब्राह्मणो विजयः संज्ञपयन्ति प्रजाप-	होतैतरथा वा किम्	२४६	९
तयेऽश्वस्य तूपरस्य	प्रतिज्ञातानि	२४६	७
लोम च तिर्यगसंभिन्दन्तः	ब्राह्मणो विजयः संज्ञा-		
‘ माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिपिद्यति (नास्ति)	पयन्त्यश्वस्य तूपरस्य	२४६	७
‘ हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति (नास्ति)	लोम तिर्यगसंभिन्दन्तः	२४६	१५
प्रजापत्यान्		२४७	७
	प्रजापत्याः	२४७	७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
महिम्नोरुद्वेकेण	महिम्नोद्वेकेण	२४८	९
ग्रीष्माय स्वाहेति जुहोति हवि	ग्रीष्माय स्वाहेति षट्पु-		
	भ्यो हुत्वा हवि	२४८	२६
भवन्तीति विज्ञायते स्ते	भवन्ति स्ते	२४९	२७
प्रतिसंख्यायाऽऽहुतीर्जुहोति ।	प्रतिसंख्यायमाहुतीर्जुहोति	२५०	२
ग्राम्यान्हुत्वा	ग्रामेऽनुवाक्यान्हुत्वा	२५०	३
द्विपदा२ हुत्वा	द्विपदामुत्तमा२ हुत्वा	२५०	९
७ ऐकादशिनान्वायव्यान्पशून्	ऐकादशिनान्वायव्यान्पशून्	२५१	१४
अवभृथमवयन्ति	अवभृथमवयन्ति	२५२	११
कालकाभ्रमदिवस्या	कालकाभ्रमदिवस्या	२५३	४
भ्या मध्यमे विशाल	भ्या मे विशाल	२५३	४
पशुपुरोडाशं नि	पशुपुरोडाशादि	२५३	१३
यथादेवतं	यथादेवतं	२५४	२७
यजेत	यजेते	२५४	२८
१ सविष्टुः । विश्वानि	सविष्टुर्वरेण्यं विश्वानि	२५६	२९
एकादशिनीः स२	एकादश दशिनीः स२	२५६	९
१ नाराश२सेपु चात्तमजं	नाराश२सेत्त्वन्नमजं	२५८	२५

: अथ सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं षष्ठभागस्थं शोधनपत्रम् ।

१

पञ्चदशषोडशप्रश्नयो ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
तदैतामिष्टिं सञ्स्था	तादिष्टिं सञ्स्था	२६५	१४
प्रणयनवर्जमावर्तेत । या प्रकृ-	प्रणयनवर्जं या प्रकृति-		
तिर्दक्षिणाग्नेः	र्दक्षिणाग्नेः	२६६	१
सा दोहस्थाने प्रतीयात्	सा दोहस्य स्थाने प्रतीयात्	२६७	२२
यात् । अन्यतरस्मादपा	याद्यतरस्मादपा	२६७	२२
अथोत्तर	अथेतर	२६८	१५
अध्वर्यु मा मा हि	अध्वर्यु मा हि	२७२	२८
विदध्या	निदध्या	२७२	३०
यच्छेत्येनमग्नीं हरेति	यच्छेति निर्वर्तमानमाह-		
	वर्गयेऽनुपहरेत्	२७३	१३
अजस्य तु ततो नाश्रीयात्	अजस्य तु नाश्रीयात्	२७४	१५
यस्यैत सव	यस्य तस्य सव	२७५	३
दाह्येन	दाह्येन	२७६	४
सूतकाशिला	सूतिकाशिला	२७६	७
विकिरो यश्च विष्कर.	विकुरो यश्च विष्ठिर.	२७६	९
वातभूर्त्ता० मुत्तमाम्	(नास्ति)	२७६	२४
मिष्टिं निर्वपन्ति	मिष्टिं तन्वते	२७९	१६
पुनरेवेति	पुनरेवेति	२७९	१८
विच्छिनर्त्तीति विज्ञायते प्र	विच्छिनर्त्तीति प्र	२७९	१९
चरन्तीति दर्भस्तम्भ	चरन्तीति स्तम्भ	२८१	१३
तन्मयीत्येनदमिमन्त्र्य यदि	तन्मयीत्यग्निहोत्रमभि-		
	मन्त्रयेत यदि	२८१	२४
कीदृग्मुखा	कीदृक् च हुत्वा	२८१	२६
ता धेव	ता धेव	२८२	१
एकेषां चतुर्थ	एकेषां यदि चतुर्थ	२८२	१५
कीदृग्मुखाऽन्वा	कीदृक् च हुत्वाऽन्वा	२८२	३०
क्षेप्या एधि	क्षेप्य एधि	२८६	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
एककपालमेके समामनन्ति	एककपालं तस्या५		
तस्या५		२८७	१
जुहुयात्	जुहोति	२८७	१२
आसीत् यदा	आसीत् स यदा	२८८	१०
मतेऽष्टाकपालं	मते पुरोडाशमष्टाकपालं	२८८	२४
स्वयं कृष्णानः सुग० दिव्यं	स्वयं कृष्णानस्त्वनस्त		
तत्तान । त्वं नस्त		२८९	१७
पावक दीयत् । हव्या	पावक दीयत् । हव्या	२९१	३
मतेऽष्टाकपालं निर्वपति न	मते निर्वपति न	२९१	७
मादायी स्यात्	मदायी स्यात्	२९१	२४
सहसे	सहसे	२९२	३१
विवेत् ' (अग्नि० यते) '	(कंसस्यं नास्ति)	२९९	२७
यद्यस्तमिते	यद्यनस्तमिते	२९६	९
' (वर्धता० स्वाहेति) '	(नास्ति)	२९७	२४
पद५हिते रश्मीनन्वा	पद५हिते सूर्यस्य		
	रश्मीनन्वा	२९८	१४
निर्वपेत् । अथोऽन्तिकात्	निर्वपेत्पथोऽन्तिकात्	२९८	१९
यस्य वाऽग्निभिः	यस्याग्नैराग्निभिः	२९९	८
प्रमीतस्य । तस्याभिवान्य	प्रमीतस्याभिवान्य	२९९	१२
धारयन्तीति विज्ञायते । अथो	धारयन्तीत्यथो	२९९	३१
यद्युत्पूतं चित्रं देयं यदस्य	यद्युत्पूतं यदस्य	३०१	१
अभिमया प्रतिमयोन्मया प	अभिमया विमयोन्मया प	३०१	१३
स्वाहेति । स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति	स्वाहेत्येकेपा५ सर्वेषा५		
सर्वहविषा	हविषा	३०२	२
पत्नी संयाजयन् क	पत्नी संयाजयिष्यन् क	३०३	८
नवस्याश्वियात् । आनीतो वा	नवस्याश्वियाद्देवानां भारं		
एष देवाना य आहिताग्निरदत्य-			
स्य देवा अजम् । यदकृत्वाऽऽ-			
ग्रयणं नवस्याश्वियाद्देवेभ्यो (वाना)			
भारं		३०३	१४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
त्रिष्टुपाज्या	जगतीयाज्या	३०४	९
पशूच्छमयेत	पशूच्छमायेत	३०४	१३
पृणाका वा	पृणाको वा	३०४	२१
श्रपयति	श्रपयित्वा	३०४	१०
दानैश्चरेयुः । नैर्ऋतः	दानैश्चरन्ति नैर्ऋतः	३०४	१३
(यावदन्ते वा व्यापद्येत ॥ ३२ ॥)	(नास्ति)	३०७	१
यज्ञो हि यज्ञस्य	यज्ञो यज्ञस्य	३०७	१८
अभोजनीयं स्यान्न तेन	अभोजनीयं न तेन	३०७	३०
यजेत पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ।	यजेद्यदि भागिनी		
यदि भागिनी		३०८	२८
स वा विजेत त	सं वा विनीत तम	३१०	२१
स्वं मा सीद	स्वमासीद	३१०	२४
आधारयेत् । भूत्वा प्रभवती	आधारयेद्भूत्वा प्रभवती	३१०	२७
विदधेपु जग्मयुः	विदधेपु जग्मयः	३११	२४
पितेरा मदन्ति मा नो	पितरो भवन्ति मा नो	३११	२७
पृथिवि भूवरि	पृथिवी विभूवरी	३१२	२८
व इत्येताभिः सप्तभिः	व इति सप्तभिः	३१३	७
सौसिध्वादभि	सिध्वात्यभि	३१३	७
अभ्युल्लयेयुरुपनुहुयुर्वा	अभ्युल्लयेत्पुनरुपनुहुयुर्वा	३१३	१३
वा । हुतेति रिक्तस्याऽऽशयित्वा	वाऽतिरिक्तं स्पर्शयित्वा	३१३	१८
‘ होतृ० करोति ’	(नास्ति)	३१३	२०
‘ (द्विरात्रं० मेव) ’	(नास्ति)	३१४	१९
स्युक्तेऽन्वारब्धे यममाने	स्युक्तेऽन्वारब्धे यममाने	३१५	१८
स्यादुक्त्वा कुर्वीत । यदुक्त्वाः षोड-	स्यादुक्त्वाः कार्यो		
शिनम् । यदि षोडशपतिराश्रम् ।	यदुक्त्वाः षोडशी यदि		
यद्यतिराश्रोऽष्टोर्धामम् । यद्यष्टो-	षोडशपतिराश्रो यद्यति-		
र्धामो द्विराश्रम् । यदि द्विराश्रयि-	निराश्रोऽष्टोर्धामो यद्य-		
राश्रम् । यदि त्रिराश्र एवस्तोत्र-	ष्टोर्धामो द्विराश्रो यदि		
मेव । अभि	द्विराश्रयिराश्रोऽभि	३१६	२०
संमेध्वति	संमेध्वति	३१७	९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
-वर्षीयाः स यज्ञकृतं कुर्युः	-वरीयाः स कुर्युः	३१७	१७
-पाययत्येतासामपा	पाययेच्चैतासामपा	३१८	२२
वाचं म ऐन्द्र	वाचं त ऐन्द्र	३१८	३४
-अङ्गानि म उक्थ्यः	अङ्गानि त उक्थ्यः	३१८	२६
प्रतिजपिते	प्रतिजपिते	३१९	७
लीयं मनुपरी	लीयं धिष्णिममनुपरी	३२०	१६
गौस्वीतं-	गौरिवीतं	३२१	२१
-सोममय(वि)मज्य	सोममयमज्य	३२२	३२
प्रतिपद्यते	प्रतिपद्यते	३२२	२१
सः सुत्य	सः सुत्य	३२२	२४७
नेदिष्ठी स्यात्त आहृत्य	नेदिष्ठी सोमः स्यात्त-		
	माहृत्य	३२३	१०
फाल्गुनान्यपार्जुनान्यथा-	फाल्गुनान्यपार्जुनानि		
ऽऽदारान्	यदि नार्जुनान्यपाऽऽदा-		
	रान्	३२४	७
सोमः स्याद्रथन्तर	सोमो रथन्तर	३२४	२८
' तेभ्य एव '	(नास्ति)	३२५	१
-दद्यात्पूर्व	दद्याद्यत्पूर्व	३२५	५
अध्वर्युः स्थाशयेत्	अध्वर्युरपाशयेत्	३२५	२५
कुर्वीरन् ।	कुर्वीरन् (ख० २३)	३२८	१४
भवतीति विज्ञायते यदि	भवतीति यदि	३२८	१७
शुक्राध्रुवाच्च	शुक्राध्रुवाच्च	३३०	२३
वर्चो मे देहीति	वर्चो मयि देहीति	३३१	१३
वषट्कारानुवषट्कृते	वषट्कृतानुवषट्कृते	३३२	६२
तस्मादेतमा	तस्मादेतमा	३३२	७०
वृत् । इमं	वृत् त इमं	३३३	२०
त इन्द्रपीतस्य	त इन्द्रविन्द्रपीतस्य	३३३	१९
वृषभिस्तत्र सैस्तपा	वृषभिर्वराहेतया तपस्व	३३४	२७
-तपस्व त्रपसा तपिष्ठ	तपसा तपिष्ठाः	३३४	२८
स स्मा	संसा	३३४	३

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
आसते	आनशे	३३४	४
मिनोत्यजरः	मिनात्यजरः	३३४	४
तेजनं स्वं जरा	तेजनं पुनर्जरा	३३४	६
वक्षणा जयन्	वक्षणा जनयन्	३३४	९
वरान्ददानि	वरं ददाति	३३४	११
‘ (दशा० पिञ्चेत्) ’	(नास्ति)	३३४	१७
सौमौ जुहुयात्	सौमौ जुहोति	३३४	२८
विष्णुस्त्वाऽनुवेति	विष्णुस्त्वाऽनुविचक्रम इति	३३६	३
यदवाल्लिखच्छ्रवणमुत्तेन	यदपाल्लिखच्छ्रवणमुत्तेन	३३६	१७
श्वापदावलीढमभिन्त्रयते । तस्यै	श्वापदावलीढं तस्यै	३३६	१८
‘ (अम्य० वत्) ’	(नास्ति)	३३६	२०
पात्रं प्रयुज्यते	पात्रं पुनः प्रयुज्यते	३३६	२०
कृधीन ऊर्ध्वा	कृधीन ऊर्ध्वा	३३७	२२
सर्वोत्तमा	सर्वोत्तमा	३३८	१५
विबिळान्कोशान्	विबिळान्कोशान्	३४१	१३
पुरोडाशम् । एतं	पुरोडाशं वैतं	३४१	२६
अभिमन्त्रय	अभिमन्त्रयते	३४१	२८
‘ (सर० लम्भं) ’	(नास्ति)	३४२	२
औदुम्बरी न	औदुम्बरी न	३४२	२६
धियो तिष्ठ	धिया तिष्ठ	३४२	२७
योच्छ्रयाति सं	या सं	३४३	१
दक्षिणमध्वर्यु	दक्षिणमध्वर्यु	३४३	७
विज्ञायते पीवा	विज्ञायते च पीवा	३४७	२
दीक्षते	दीक्षेत	३४७	५
यजते	यजन्ते	३४७	५
गृह्णाति । ऋत्विजो	गृह्णातीत्यृत्विजो	३४९	४
‘ गृहपतेरेव ’	(नास्ति)	३५०	१०
निषेरेत्	निषेरेत्	३५१	१३
साधुदृष्ट्या य	साधुदृष्ट्या च	३५१	१९
इत्युक्तम्	इत्युक्त्वा	३५१	२०

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
तीति विज्ञायते षट्सु	तीति षट्सु	३५२	७
सिनः स्तोतारं	सिनः प्रस्तोतारं	३५२	२९
सोमविक्रयिणी	सोमकयणी	३५३	२७
ज्योतिष्टोमः । वैश्वानरो	ज्योतिर्वैश्वानरो	३५५	११
उत्तरोत्तरे यजु	उत्तरोत्तरेण यजु	३५६	१८
तेम् । एवमुत्तरेषु	तमुत्तरेषु	३५९	२८
प्रायणीयोऽतिरात्र	प्रायणीयेऽतिरात्र	३६०	५
विहता	विहता	३६०	६
सत्रे वृ	सत्रभूते वृ	३६०	२६
हुत्वेदमहं मां कल्याण्यै	हुत्वाऽन्वहं दक्षिणा		
	नयन्तीदमहं मां कल्याण्यै	३६०	२६
लोकाय दक्षिणां	लोकायामृतत्वाय दक्षिणां	३६०	२७
नयामीति यजमानाः कृष्णा	नयामीति कृष्णा	३६०	२८
क्रियते	क्रियन्ते	३६६	२
माहेन्द्रस्तोत्रं	माहेन्द्रस्य स्तोत्र	३६३	२०
न्यूङ्क्षमेतदहमवति । स्वय	न्यूङ्क्षः स्वय	३६५	१७
पित्रतं वीषदिति यद्यव्यूदः	पित्रतमित्यव्यूदे यजति		
(वीषतमित्यव्यूदे यजति)		३६५	२७
यद्यं नृवा	यं यं नृवा	३६६	१
पित्रतं वीषदिति तस्य प्रचरितं			
मरुत्वतीपैर्मवाति (वीषतमिति व्यूदे)	पित्रतमिति व्यूदे यत्प्राङ्		
यत्प्राङ्		३६६	४
उपरुन्धन्ति बर्हिस्पानेऽद्भिर्दू-	उपरुन्धन्त्युदीची	३६६	१४
र्वावास्ताभिर्मा	स्ताभिर्मा	३६६	१४
उपह्वयति	उपह्वयति	३६७	२६
नित्या औदुम्बरी	नित्या औदुम्बरी	३६८	११
अध्वरमिह रतिरिह रन्तिरिह	अध्वरमिह रजिरिह		
रमध्वमिह रन्तिरिह रमतिरिह	रन्तिरिह रमादिह रम-		
रमध्वमिह वो रमतिः	ध्वमिह वो रतिः	३६८	१८
होतृकाः	होतृकाः	३७०	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अर्यम्णा ते	अर्यम्णा वैते	३७०	३०
त्यधिघर्म	त्यधिघर्म	३७१	३१
औदुम्बरीः	अत्रौदुम्बरीः	३७३	३३
संतथो विद्यन्ते	संततीर्विद्यन्ते	३७३	३३
पृष्ठशमनीयेन	पृष्ठचशमनीयेन	३७४	३४
वा परे द्वे शये अहनी	वा शये द्वे अहनी	३७५	३५
कीर्त्यमेतदहर्भवति	कीर्त्यमहर्भवति	३७७	३७
पृष्ठचः	पृष्ठचः	३७८	३८
हस्य द्वादशाहनि	हस्य दशाहनि	३७९	३९
दयनीय्यां	दयनीयाम्यां	३८०	४०
माह्विके	माह्विके	३८०	४०
दशाहीने दश	दशाहीये दश	३८०	४०
वाणेन	वाणेन	३८२	४२
सोऽग्रेण सदसो दक्षिणे	सोऽग्रेण सदो दक्षिणे	३८२	४२
बाहौ प्रतिवादयन्	बाहौ वादयन्	३८२	४२
तृतीये । पु५	तृतीये ते पु५	३८३	४३
समागच्छति	समगच्छन्ति	३८३	४३
स्त्रक्तिष्वेव	स्त्रक्तिषु वा	३८३	४३
चर्मकर्त्रे (कृते)	चर्मकर्त्रे	३८४	४४
सभूत	सुभूत	३८४	४४
छम्बयति	छम्बति	३८४	४४
तत्ते	कर्त्रे	३८४	४४
पातयन्ति	पादयन्ति	३८४	४४
महाघ्नम् ॥ (ख० १५)	(नास्ति)	३८५	४५
स उदयनीयः ॥ २ ॥	(अत्र समापत्सण्डम्)	३८७	४७
स५रुच्येरन्	स५रुच्येरन्	३८८	४८
'द्व्यनीकां व्याख्यास्यामः'	(नास्ति)	३८८	४८
विहितानैका	विद्वतानैका	३८९	४९
वायव्यं वस्सं	वस्सं वायव्यं	३८९	४९
मविषया	मविषया	३९०	५०

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
प्रतिविमज्ज्याप्रतिविमज्ज्य	प्रतिविमज्ज्य प्राप		
वा प्राप		३९०	५
ययोरालभन्ते	ययोरतिरात्रयोरालभेरन्	३९०	६
विषुवत्युपालभन्ते	विषुवत्युपालभ्यमालभन्ते	३९०	१२
इति वाजसनेक्यम् ।	इति कठिकावाजसनेक्यम्		
आग्नेयमग्निष्टोमे	अग्नेयमग्निष्टोमे	३९०	१८
पथ्यैका	पथ्यैका	३९०	२६
तैरेव विपर्यासमीयुः	तैरेवमेव विपर्यासमीयुः	३९०	२९
मरुत्वतीयपुरो	मरुत्वतीयः पुरो	३९१	२७
सवनकाला	सवनैः काला	३९२	१०
उत्सृष्टार इति	उत्सृष्टा रस इति	३९२	१७

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रायं सप्तमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(सप्तदद्याष्टाश्वशयोः) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मपमज्य संविदो	मपभाजयेत्संविदो	३९७	१३
विपर्यचित	विपर्या चेतू	३९७	१३
निषद्य नूयात्	निषद्यानुनूयात्	३९७	२३
प्रतितिष्ठति । गौरुक्थ्यो बृहत्सामा	प्रतितिष्ठति विश्वज्योति-		
	रुक्थ्यो बृहत्सामा	३९९	१५
सर्वज्योतिरग्निष्टोम उभयसामा	सर्वज्योतिरुक्थ्यो बृह-		
	त्सामा रथंतरसामा	३९९	१६
रथंतरबृहत्सामा	रथंतरसामा बृहत्सामा	३९९	१८
चत्वारः साद्यस्काः । तेषा	पञ्च साद्यस्कास्तेषां	४००	४
समारूढा भवन्ति	समूढा भवन्ति	४०१	३६
रथा सक्षीर	रथाः सक्षीर	४०१	२८
प्रदक्षिणम् ॥	प्रदक्षिणम् (ख० २) ॥	४०२	५
यवानां खल	यवानां खल	४०३	१
दधिद्वितीय	दधिद्वितीय	४०६	२४
प्रक्षुण्तामो यूपः	तक्षुण्तामो यूपः	४०७	६
समानः सदः	समानः सदः	४०७	२०
उपसमेत्यजापतिः	उपसमेत्यजापतिः	४०७	२७
फलके भवतः । अग्नये	फलके । अग्नये	४१०	३
कर्णा वण्डाः कूटाः	कर्णा वण्डाः कूटा	४१०	१७
उक्थ्या द्विपतीः	उक्थ्या वा द्विपतीः	४१२	४
रथो विपथः	विपथो रथः	४१२	२२
च युग्यो कृष्णं	च युग्यो कृष्णं	४१२	२३
‘ चतुष्पौडशी सर्वेषा ’	(नाग्नि)	४१४	२
नाकाश्वा प्रथमः	नाकस्त्रयमः	४१४	२२
प्राप्मन् आतृव्येण गच्छति	पाप्मनो आतृव्येण गच्छति	४१४	२३
‘ अचक्षिन्त्यः पश्य इत्यके ’	(नास्ति)	४१४	२५

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
विभवा	मिभुवा,	४१४	२८
आग्नेयः पुरोरुचः	आग्नेय ऋचः पुरोरुचः	४१५	२३
अश्वः श्यावो दक्षिणा । स	वट्वा श्वेता दक्षिणा		
ब्रह्मणे देवः	सा ब्रह्मणे देया	४१६	५
वायव्यासु पद्यदशमग्निष्टोमसाम	वायव्यास्याष्टोमसाम		
कृत्वा	कृत्वा	४१६	११
‘ अज्ञाद्यकामं प्रनाकामं पशु-			
कामं वा ’	(नास्ति)	४१६	१२
‘ एतस्यैव० ब्रह्मवर्चसकामम् ’	(नास्ति)	४१६	१७
‘ अप्रवार्थो भवन्तीत्येके ’	(नास्ति)	४१६	२०
अग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो	अग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो		
यजेत		४१६	२८
त्रिवद्वाद्यं वदतः पद्य	तं त्रिवृद्वाद्यं वदत पद्य	४१७	५
गान्धारकालिङ्गमाधान्	गन्धारिकालिङ्गमगधान्	४१७	११
‘ नयसिञ्चनेन स्वर्गकामः ’	(नास्ति)	४१७	१९
कामयेत्	कामयति	४१७	२३
इत्येके	इत्येकेषाम्	४१९	२८
सर्वस्वारः । मरणकामो यजेत	सर्वस्वारोगमरणकामोऽ-		
यः कामयेतानामयतां स्वर्गं लोक	नामयतां यः कामयेत		
मियामिति विज्ञायते याम्यः	स्वर्गं लोकमियामिति याम्यः	४२०	१६
‘ कृतान्नं दक्षिणा ’	(नास्ति)	४२०	२६
विमिन्वन्ति	मिन्वन्ति	४२३	११
उत्तरकाण्डेन	उत्तरेण काण्डेन	४३०	१३
औदुम्बरश्चमसश्चतुःस्तकिः सोम-	औदुम्बरश्चतुःस्तकिः		
स्य पूर्णः	सोमेन चमसः पूर्णः	४३१	१
द्वादशमार्गं	द्वादशशतमार्गं	४३१	१२
सन्नेषु नाराशन्नेष्व	सन्नेषु माध्यन्दिने सवनेऽ-		
	नडुहा शतमाधिकरुक्मश्च		
	हतवषट्पुण्डरीकान्या हि-		
	रप्यत्नमुद्गात्रे तृतीयसव-		

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
	ने सत्तेषु नाराशः सेष्व	४३१	२७
‘ पशु ’	(नास्ति)	४३२	१९
नीतिमिश्रेण वा शृतमाशिरे दुहन्ति	नीतिमिश्रेण वा तीव्रसु-		
शृतमाशिरेणामिवान्यवत्सा दुहन्ति	तोन्ध्येन रथंतरसाम्ना		
	वृहत्साम्नोमयसाम्ना वा		
	सोमवामिनं याजयेत्सोमा-		
	तिपवितं याजयेद्राजा तमु-		
	परुद्धं ग्रामकामं प्रजाकामं		
	पशुकामं श्रिया प्रत्यवर्तु-		
	दमभिवरन्यजेताभिचर्य-		
	माणो यजेन प्रतिधुषा		
	प्रातःसवने सर्वान्सोमा-		
	ऋश्रीणाति शृतेन माध्यं-		
	दिने सवने दध्ना तृतीय-		
	सवने नीतिमिश्रेण वा शृत-		
	माशिरेणामिवान्यवत्सा दु-		
	हन्ति	४३३	२९
(प्रजाकामः)	(नास्ति)	४३५	१२
‘ बहु प्रतिगृह्य० इत्येके ’	नास्ति)	४३५	१८
सवने । अपध्वः सत इत्या-	सवने तमुपध्वःप इत्या-		
चक्षते पुनस्तोमेन	चक्षते छदेन भ्रातृव्यवाने-		
	कैक्या स्तोत्रियोपगायने		
	गन्धर्वाप्सरसो मादयन्ता-		
	मिति प्रातःसवनेऽधस्ता-		
	त्पूतभृतः पामूनपात्यति		
	गन्धर्वा देवा मादयन्ता-		
	मिति माध्यंदिने सवने		
	गन्धर्वाः पितरो मादय		
	न्वामिति तृतीयसवनेऽध-		
	ध्वःपन इत्याचक्षते पुन-		
	स्तोमेन.	४३६	१२

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
गोतम	गौतम	४३६	१६
ददाति	दद्यात्	४३७	८
स्वर्गाल्लोकान्	स्वर्गाल्लोकान्	४३७	२८
माहेन्द्रस्तोत्रं	माहेन्द्रस्य स्तोत्रं	४३८	२४
वितिष्ठतो	वितिष्ठतो	४३९	८
सिपम् । मरुताः	सिपमरुताः	४३९	९
भ्रातृव्यः हते । तेन सर्वामृषो	भ्रातृव्यः हत एतेन स-		
विहते सं	र्वामृषोऽपि हतो सं	४४०	३
भ्रातृव्यवता । आयुषा	भ्रातृव्यवानायुषा	४४१	१३
गृह्णाति	गृह्णीयात्	४४३	१४
येत तमेतेनाभ्यश्नुते	यते तमभ्यश्नुते	४४५	१४
द्वितीये (तृतीये च) सह-	द्वितीये साहस्यति-		
ख्याऽतिरिच्येते	रिच्यते	४४६	२६
मा प्रथमेऽहनि	मा त्रिः प्रथमेऽहनि	४४७	५
होत्रे वाऽध्वर्यवे वा	होत्रे वोद्वात्रे वाऽध्वर्यवे वा	४४९	३
गोष्ठेऽपि सृजति	गोष्ठेऽपि सृजति	४४९	२०
‘ हिरण्यं गोर्वास इति०	(नास्ति)		
इति तृतीये ’		४४९	२७
दक्षिणा नयन्नन्याना	दक्षिणा नयन्नन्याना	४५०	६
किञ्चिद्द्यात्	किञ्चेदद्यात्	४५०	९
वेष्टोत्तमा	वेष्ट्वानुत्तमं	४५०	९
प्रजाताः श्रविष्ठाव्रत	प्रजानाः श्रविष्ठाव्रत	४५०	२१
लभन्ते । इतरानुत्सृजन्ति	लभन्ते प्रेतरान्मृजन्ति	४६१	२५
रुद्रवते पुरोडाशमष्टा	रुद्रवतेऽष्टा	४६३	१९
यद्यन्नेन	यद्यन्येन	४६३	२८
‘ सर्वतोमुखेन० उत्तरतः ’	(नास्ति)	४६४	२४
कामयेत	कामयेत	४८०	२१
सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । कौमु	सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्छन्दो-		
	भवतां पुरुषं प्रजां पशून्भोजो		
	वीर्यमाप्नोत्यभ्यासद्वयः पञ्चा-		

वर्जनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

हृश्चत्वारश्छन्दोमा

अतिरात्रः कौसु

४८२

२९

श्रुवते । अतिरात्रः पृष्ठचः

श्रुवते सर्वाष्ट्रिमुध्नवन्ति

वर्त्तमानास्तो भवन्ति य एता

उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठचः

४८७

९

अतिरात्रः पृष्ठचः पडह

आवृत्तः पृष्ठचः पडहोऽतिरात्रः

प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति

गौरायुः पञ्चा

पृष्ठचः स्तोमः पडहः

(नास्ति)

४८७

२९

प्रतिष्ठाकामा उपेयुः

४९१

१६

गौरायुर्गौरायुः पञ्चा

४९१

१७

पृष्ठचस्त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तं

पृष्ठचः स्तोमः पडहः

४९२

९

आदित्यलोकं

अदित्यं लोकं

४९३

२२

स्त्रयोऽभिष्टवाः

स्त्रयोऽभिष्टवाः

४९४

१९

रात्रेण ब्रह्मवर्चस

रात्रेण ब्रह्मवर्चस

४९५

१९

प्रजाकामा उपेयुः

प्रजाकामा उपेयुः

४९५

२४

पष्टं प्रति

पष्टः प्रति

४९७

२०

एत एवोत्तरे

एतयैवोत्तरे

५००

१३

नामयने मासं

नामयनेन मासं

५०१

४

दीक्षा संवत्सरं

दीक्षाय संवत्सरं

५०२

२१

सहस्रनामानि

सहस्रनामानि

५०४

२

प्रायणीयमहस्तदहर्वत्सा

प्रायणीयस्तदहर्वत्सा

५०४

१४

आहवनीयम् । चर्त्तवन्ति

आहवनीयश्चर्त्तवन्ति

५०४

२२

त एतत्तमापूर्वमाणपक्ष

एतत्तमापूर्वमाणपक्ष

५०५

२

भवन्ति । ओजिष्ठा

भवन्त्येते तेजिष्ठा

५०६

१२

अतिरात्रावजिष्टोमं

अतिरात्रावभितोऽजिष्टोमं

५०७

२९

भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं

भूमानं गच्छन्त्येषु प्रति-

जयन्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति

तिष्ठन्ति

५०८

४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धि-	सहस्रसंवत्सरमपरं घ्नते		
मृध्नुवन्ति		१०८	९
नामेति । तत्र ब्रह्मणः सायुज्यः	नामेति ब्रह्मणः सायु-		
सलोकतां यन्ति	ज्यः साष्टिताः समान		
	लोकता यन्ति	१०८	२३

=====

अथ सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रीयमष्टमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(एकोनविंशविंशैरुविंशमश्रानाम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पवित्रे प्रोक्षयाग्ना	पवित्रे अग्ना	११७	२३
ब्रह्मणस्य	ब्राह्मणस्य	१२७	२९
सविता प्रसूतो	सवित्रा प्रसूतो	१३१	२
समिधा आधेहि	समिध आधेहि	१३१	३
ब्रह्मवर्चसेन समेधय	ब्रह्मवर्चसेनावायेन समेधय	१३९	१४
परिददामि । तच्चक्षुर्देव	परिददामीति परिदाय तच्चक्षुर्देव	१३६	२४
पुष्टिं दधातु	पुष्टिं प्रतरा दधातु	१३७	८
देवी मेधा	देवी मेधा	१४१	९
उपतिष्ठने मयि प्रजामिति	उपतिष्ठते मयि मेधां मयि प्रजामिति	१४१	२०
दण्डं रक्ष	दण्ड रक्ष	१९४	४
गारेष्वाग्नि	गारेऽग्नि	१९४	२७
वद स्वाहेति	वदा स्वाहेति	१९४	३०
आपो वाधन्ता	आपो वाधन्ता	१९७	९
इति जवेद्येन५	इति जवेद्येन५	१९७	१८
शिवात्मन्मयं कृणुनं	शिवा नो रात्रिं कृणुतं	१९९	१३
इति । अश्मान	इति हुत्वाऽश्मान	१७४	३०
मम्यावृत्य	मम्यावृत्य	१७६	१०
सोमोऽददाद्वन्धर्वाय	सोमोऽददद्वन्धर्वाय	१७६	१८
प्रदक्षिणं परिक्रम्य	प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य	१७७	२०
क्रमयति	क्रामयति	१७८	७
भाचीमुत्प्रेष्य तस्याः पुरस्तात्	भाचीमुत्प्रेष्य पुरस्तात्	१७९	८
द्वाऽऽहार्यः । उपवासाः	द्वाऽऽहार्योपवासाः	१८०	६
ध्रुवमस्थितं	ध्रुवतः स्थितं	१८१	२८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
विभर्तुं स जायतां	विभर्ति स जायतां	:५८८	९
त्यरीरिचमित्येके	त्यरीरिचमिति चात्रैके	५९०	१५
व्याख्यातो होमकल्प आत्मज्ञ	व्याख्यातमात्मज्ञ	:५९०	१९
कुमारं प्राञ्चं धार्यमाण	कुमारं धारयत्यश्मा		
मनुमन्त्रयते । अश्मा		६०७	१७
नामाऽसि जीवन् शरदः	नामाऽसि सजीव शरदः	६०७	२१
जागर्ति तस्यै विजा	जागर्ति यस्यै विजा	६०९	१५
तथाऽमृतत्वस्येशानोमाऽहं	तस्यामृतत्वस्य नो धेहि		
पौत्र	माऽहं पौत्र	६०९	२९
सनम् । तमुप	सनं तमग्निमुप	६१२	८
मन्त्रयेरन्	मन्त्रयारिन्	६१४	१
वर्चसे हुतमिति	वर्चसे हुमिति	६१५	१५
प्राङ्मुख उपविशति	प्राङ्मुखः कुमार		
	उपविशति	६१७	७
अथ वरं वृणीष्वेति	अथाऽऽह वरं वृणीष्वेति	६२१	१४
समावाय परिस्तीर्य	समावाय संपरिस्तीर्य	६२२	१२
कल्पयित्वेति	कल्पायित्वा	६२३	४
पूर्णमुखः परिक्रामतु	पूर्णमुखं परिक्रामन्तु	६२४	१५
वृक्ष आसृजते	वृक्ष आसृजति	६२५	२७
अग्रे शिवो भवेत्यथ	अग्रे शिवो भव शिवो		
	भवेत्यथ	६२६	१३
गवां मध्ये	गवां मार्गे	६२६	२६
पलाशेषु तथैव	पलाशेषु तं तथैव	६२७	४
दर्भैरग्निं परिस्तीर्य	दर्भैः परिस्तीर्य	६२९	९
नियच्छन्तिवति	नियच्छन्तिवति	६३०	१२
व्याहृतिपयन्त	व्याहृतिपर्यन्तं	६३०	१८
प्राक्षणास्त्वा	प्राक्षणास्त्वा	६३२	५
"	"	६३२	९
"	"	६३२	१३
दर्शनास्तीर्य	दर्शनास्तीर्य	६३९	१

१. वैर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
न विद्यात्	न विन्द्यात्	६३४	१
उमयाऽस्तर्पयन्तु	उमयाऽस्तर्पयन्ति	६३५	३
उदन्वतीरेतस्विनी	उदन्वतीर्वेतस्विनी	६३५	४
अनूराधयोरपराह्णे	अनूराधेष्वपराह्णे	६३७	१५
परिस्तीर्यः पवित्रान्तर्हिता-	परिस्तीर्यैरुपवित्रान्तर्हि-		
नि कृत्वा चत्वारि	तानि चत्वारि	६३७	१६
प्रसूता देवस्य-	प्रसूतो देवस्य	६३७	१९
म्यो जुष्टं नि	म्यो वो जुष्टं नि	६३७	२१
स्तीर्याभिघारितं	स्तीर्णाभिघारितं	६३७	२५
दक्षिणाप्राचीऽ संततं	दक्षिणाप्राञ्चि संततं	६३७	२६
		६३७	२७
व्यौच्छदेका तपसा	व्यौच्छदेकाऽष्टका तपसा	६३९	६
ब्राह्मणं विद्यावन्तं परि	ब्राह्मणाविद्यावतः परि	६३९	२६
उपाकरोति । पितृभ्यस्त्वा	उपाकरोति पितृभ्यस्त्वा		
जुष्टं प्रोक्षामीति ता	जुष्टामुपाकरोमीत्यथैना		
	प्रोक्षति पितृभ्यस्त्वा		
	जुष्टं प्रोक्षामीति ता	३४०	२०
पश्यति दोह	पश्यत दोह	६४२	७
असतलाजान्	असताल्लजान्	६४४	८
प्राघो	प्राघो	६४५	४
राजबान्धवैः	राजबन्धवैः	६४५	१७
विभजन्ती सा नः	विभजति सा नः	६४७	९
स्वाहेति । अथ सौविष्टकृती	स्वाहेति सौविष्टकृती	६४७	१४
उदस्थाममृता	उदस्थामामृता	६४८	२४
अमुं तर्पयामीति फलोदकेन	अमुं तर्पयाम्यमुं तर्प-		
	यामीति फलोदकेन	६५३	१९
अधीयते	अधीयन्ते	६५३	२७
नित्यमेवऽद्यात्वाऽद्भिर्देवान्	नित्यमेवाद्भिर्देवान्	६५४	१६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
च तर्पयन्ति	च तर्पयन्ति तर्पयन्ति	६५१	१७
वर्तेत	वर्ते	६७४	२
ओजो मयि प्राणावानौ ।	ओजो वाग्मषट्कार		
वाग्मषट्कार		६७४	१८
महिम इत्यप	महिम इषव इत्यप	६७४	२७
मम्येत्यान्तरेण	मम्यावृत्यान्तरेण	६७५	३
इति प्रतिपद्यते	इति प्रपद्यते	६७५	४
आवृतस्यैतानि	तस्यैतानि	६७६	१
मध्यमस्वरेणेति विज्ञायते य	मध्यमस्थानेन विज्ञा- यते च य	६७७	८
सदेवत्वाय त्रिः प्रथमाम	सदेवत्वायेति त्रिः प्रथमाम	६७८	४
वैश्यस्येति विज्ञायते पाञ्च	वैश्यस्येति पाञ्च	६८१	३
व्याख्याताः । बहुयाजिन	व्याख्याताः सर्वाणि छन्दा- स्स्यनुब्रूयाद्बहुयाजिन	६८८	१५
भवतीति विज्ञायते । अपरि	भवत्यपरि	६८८	२२
गपथी	गायत्री	६९०	२२
विज्ञायते । एकं	विज्ञायते चैकं	६९१	४
प्रत्यूर्ध्वक्षुमुपविशति	प्रत्यूर्ध्वक्षुरुपविशति	६९१	४
हेतुर्विज्ञायते	हेतुर्विज्ञायते	६९१	६
प्रत्यङ्ङेत्यसमुद्रं	प्रत्यङ्ङेत्यादित्यस्य		
माऽवपदमादित्यस्य		६९१	२१
पान्तु स्थेति जपित्वा	पान्तिवति जपित्वा	६९७	२
होतृपदन इत्यासीनो	होतृपदने विद्वान् इत्यासीनो	६९७	११
सोमस्वाहाऽमुमिति शोत्तमे	सोमस्वाहाऽसिस्वा-		
प्रयाने यथोक्तदेवता	हाऽमुस्वाहाऽमुमित्युत्तमे प्रयाने यथोक्तं देवता	६९८	१०

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कुर्यात् । इत्यत्र	कुर्यादन्त्यत्र	७००	१
यत्र कवर्गप्रथमा	यत्र वर्गप्रथमा	७००	१
ओंकारौ	ओंकारौ	७००	८
च वह	चाऽऽवह	७००	९
श्रयानिति	श्रयानस्यादिति	७०१	१४
वषट्कुर्यादित्युचैः	वषट्कुर्यादुचैः	७०२	१०
अग्निर्मूर्धा भव	अग्निर्मूर्धा भुव	७०४	२४
सवेदसेत्युपा५	सवेदेत्युपा५	७०४	२५
अमुष्येति यथोक्तदेवता	अमुष्येति स्विष्टकृति यथो- क्तं देवता	७०५	२१
विराजवज्रकामस्येति विज्ञा- यते । अङ्गुलि	विराजावज्रायकामस्येत्युक्ते अङ्गुलि	७०६	१४
प्रादेशिनी	प्रादेशिनी	७०६	२२
उपा५शुक्त्वोपहृता५हो	उपा५शु प्रपद्योपहृता५हो		
इत्यत उच्चैरितरा५ यं	इत्यन्त उच्चैरितरा५ यं	७०७	७
उपहृयत । इदो	उपहृयेतेदो	७०७	१६
उपहृयमानायामवान्तरेडा	उपहृतायामवा- न्तरेडा	७०७	१७
‘सदसस्पतये त्वां हुतं प्राश्नामि’	(नाम्ति)	७०८	३
यथोक्तदेवता	यथोक्तं देवता	७०९	१५
वीधुधेता	वीधुधता	७०९	१६
यास्ते राक इति राकायाः सि- नीवालि या मुषाणिरिति सिनी-	यास्ते राके सिनीवालि या मुषाणिः कुहूमह		
वाल्पाः कुहूमहं कुहूर्देवानामिति	कुहूर्देवानामित्येतासां		
कुहोः । देवानां पत्नी	देवानां पत्नी	७१०	२०
देवानां परनीनां	देवपत्नीनां	७१०	२४
वेद५ होता स्तृणसेति	वेद५ स्तृणसेति	७११	२१
मनुवध्यन्त	मनुवध्यन्त	७१४	२२

वर्जनीयम्

आहृत्य +

‘कपेरष्टविधाः प्रजाः’ इत्यस्याधे

स्वीकरणीयम्

आहृत्य

पृष्ठम्-पङ्क्तिः

७१९ ३१९

(अथ विष्णुवृद्धानां व्याख्या)

पैयं आङ्गिरस पौरु-

त्स्यत्रासदस्येति त्रिसद-

स्यवत्पुरुकुत्सवदङ्गिरोव-

दित्येष एवाविकृतः । श-

उमप्रणमन्द्रणमन्द्रणवादरा-

रायणसात्यकितात्यकाभ्यो-

पमिति नितुन्विनवृशामि-

वद्वत्सावनसावनार्पवाच्या-

यनिकालम्मायनिन इति

द्वदशधा विष्णुवृद्धाः ।

अथातो विश्वा

यज्ञवत्कौलोत्त्येर्मरि वृहदग्नि

शिताशिश्रुप्रवार

वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवतर-

सेति देवतरसपदेवश्रवोव-

द्विश्वामित्रवदित्यथाऽप्य-

माधुच्छन्दसास्तेषां व्यापे-

यो वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-

अथ विश्वा

यज्ञवत्कौलोत्त्येर्मरि वृहदग्नि

सांशित्यवार

वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसान्मर्येति

+ अथ हरितानां व्यापेय आङ्गिरसम्बरीपयौवनाधेति युवनाधवदम्बरीपवद-

ङ्गिरोवदिति मांघातारमुहैकेऽङ्गिरसः स्थाने मांघात्रास्वरीपयौवनाधेति युवनाधवद-

म्बरीपवन्मांघातवदित्यथ कुत्सानां व्यापेय आङ्गिरसमांघातकौत्सेति कुत्सवन्मांघा-

तवदङ्गिरोवदित्यथाजमीदोः कण्वास्तेषां व्यापेय आङ्गिरसजमीदकांशेति कण्व-

वदजमीदवदङ्गिरोवदित्यथ मुद्गलानां व्यापेय आङ्गिरसमांघादवमोदर्येति मुद्ग-

वज्जर्म्यदववदङ्गिरोवदिति तृक्ष्यमुहैकेऽङ्गिरसः स्थाने तार्क्ष्यमांघादवमोदर्येति मुद्ग-

लवज्जर्म्यदववत्तवदित्यथ विरूपा रथितरास्तेषां व्यापेय आङ्गिरसवैरूपपथिदधेति

पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदित्यथादंष्ट्रमुहैकेऽङ्गिरसः स्थानेऽंष्ट्रादंष्ट्रवैरूपपथिदधेति

पृषदश्ववद्विरूपवदंष्ट्रादंष्ट्रवत् ।

वर्जनीयम्

स्त्री कुरणीयम्

पृष्ठम् पङ्क्तिः

साज्येत्यनवन्मधुच्छन्दो-

यद्विधामित्रवादित्यथ माधुच्छ.

न्दसा एव धनंजयास्तेषां

ऽयार्षेयो वैधामित्रमाधु-

च्छन्दस्तथानंजयेति ७२१ १

अथ पूरणाः पारि

अथ पौराणाः पारि ७२१ १

अथ कता

अथ त्ररूकता ७२१ १

निधु वर

निधुवव ७२१ ११

माठराणाम् । अथ रेभागां

माठराणामवराणामथ

ऽयार्षेयः

रेफाणां ऽयार्षेयः ७२१ ११

रैभ्येति । रेभवदवत्

रैफ्येति रेफवदवत् ७२१ १७

न्यायेन । एका

न्यायेनैका ७२१ २१

वासिष्ठेन्द्र

वासिष्ठेन्द्र ७२२ २

पराशर्येति

पाराशर्येति ७२२ ४

पूतिमापताण्डिनां

पूतिमापताण्डिनां ७२२ ७

गौरिबीतेति

गौरुबीतेति ७२२ ८

हैके आगस्त्यदाढ्य्यु

हैके आगस्त्यदाढ्य्यु ७२२ २२

अथ यदि ह सार्पाः

अथ यदि ह साटर्चा ७२२ २९

येषा स्युः

येषा स्युः ७२३ ३

न्यायेनैकार्षेया

न्यायेनैकार्षेया ७२३ ४

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रायं नवमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(दार्बिञ्चमभवारभ्य पञ्चविंशमभ्यपर्यन्तम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पशुबन्धेन	पशुकलेन	७२९	१६
सर्वेष्वामिचारिकेषु	सर्वेष्वामिचरणिकेषु	७२९	१८
स्वाष्टं वडवमिति यं पु	स्वाष्टो वडवोऽयं पु	७३१	१२
संचौ । विशाखो	संघावालभते विशाखो	७३१	२१
यदूर्ध्वं रश्मनायास्तद्विशाखं	यदूर्ध्वं निखातास्तद्विशा-		
यद्वोपर्युधे शास्ते	खमुधे शास्ते	७३१	२७
वा मनो महिम्न	वा नमो महिम्न	७३२	१९
कपालं निरुप्याजा वशामालभते	कपालं निर्वपेदजां		
भूतिकाम इत्युक्तानि दैवतानि अमां		७३२	२०
वायव्यायोषा	वायव्ययोषा	७४३	१
चैका दक्षिणाः	चैकदक्षिणाः	७४८	२
पूर्वा पूर्वासामुत्तरोत्तरासां	पूर्वा पूर्वासामुत्तर उत्तरासां	७४९	१९
प्रतिष्ठा । क्षेत्रपत्यं चरुं निर्व-	प्रतिष्ठा क्षेत्रपत्यस्य क्षेत्रस्य		
पेक्षेत्रपत्यस्य क्षेत्रस्य पतिनेति ।	पतिना वयमित्यग्नये	७५०	६
अग्नये			
पयते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-	पतये स्वमग्ने व्रतया		
वपेत् । त्वमग्ने जनया असीति	असीत्यग्नये रक्षोघ्ने पुरो-		
याज्यानुवाक्ये । अग्नये रक्षोघ्ने	डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य५७५०		२६
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य५			
‘ पुरोडाश० वितिमिति ’	(अग्निर्होतेति) इति		
इत्यस्य स्थाने	योज्यम्	७५२	१२
वशाम्नाय वद्या हीति	वशाम्नायेति	७५४	६
याज्यानुवाक्ये	याज्यानुवाक्याः	७५४	७
त्रिहवि	त्रिहवि	७५४	१८
द्विहविर्यस्त्वा	द्विहविर्यस्त्वा	७५४	२६
‘ यस्मै त्वम् ’	(नास्ति)	७५४	२७
चरुं संग्रामपप्रया	चरुं संग्राममुपप्रया	७५७	७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
गामजेत्ता	गामजेत्ता	७५८	३
हविरित्यथो	हविरित्यथो	७६२	३
त्रिहविर्द्वे	त्रिहविर्द्वे	७६२	४
वैष्णवं स्यात् । प्रणो	वैष्णवस्य प्रणो	७६२	५
‘ मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेत् ’	(नास्ति)	७६३	८
‘ यदि निमी० याज्यनुवा- क्ये ॥ ८ ॥ ’	सोमापूषणेति सोमापौष्णस्य	७६४	७
यनेत । ऐन्द्र	यनेदैन्द्र	७६६	३३
‘ द्विगुणा० टीकाजी ’	(नास्ति)	७६७	२०
वाऽऽध्यधारयद्वर्तो	वाऽऽधारयद्वर्तो	७६९	४
पाम्शमुष्मा	पाम्यामुष्मा	७७०	१७
सनह्येदवगत.	सनह्येदवगत.	७७१	७
कामः	कामस्य	७७१	२६
घ(घ)र्ममात्रं	घर्ममात्रं	७७२	५
अष्टाविडायाम् । चतुर्धा	अष्टाविडायाम् हिरण्य-		
	गर्भ आपो ह यदिति		
	याज्यानुवाक्ये चतुर्धा	७७२	७
आसादयति तस्य प्रयाजे	आसादयति प्रयाजे	७७२	२६
रुक्मौ चरुणा प्रचरति	रुक्मौ प्रचरति	७७२	२७
सौमेन्द्र इयामाकं चरुं नि- र्वपेत्सोमवामिनः	सोमेन्द्र इयामाकश्चरु- सोमवामिनः	७७३	२०
तस्यर्वदूरेणाऽऽपान्तमिति	तस्य वर्दूरेणेति	७७३	२१
त्रिहवि	त्रिहवि	७७३	२५
प्राजापत्यं संसृष्ट	प्राजापत्यं संसृष्ट	७७३	२५
इत्येतेषा	इत्येतेषा	७७३	२७
पूतमुने इति	पूतमिति	७७४	१
श्रयतीत्यर्थः	श्रयतीत्यर्थ.	७७५	३
‘ अर्यम्णे चरुं० निर्वपेत् बार्ह ’ इत्यस्य स्थाने	‘ अर्यम्णोऽर्यमा याती- न्द्रस्यानुष्कस्य बुध्ना- प्रमिति बार्ह) इति श्रयम्	७७६	८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
नवो नवो यमादित्या इति	नवो नवो भवति		
याज्या	जायमान इति याज्या	७७६	२९
तावता च वषट् कुर्यात्	तावताऽच्छंवट् कुर्यात्	७७७	१०
त्वमिन्द्राऽऽन्दोऽसि	त्वमिन्द्रासि	७७७	११
यनेत । मध्यमा	यनेन्मध्यमा	७७७	१२
यनेत । उत्तमा	यनेदुत्तमा	७७७	१३
यनेत । एवं	यनेदेवम्	७७७	१४
अक्षराणि न याज्या	अक्षराणि याज्या	७७८	११
संपादयन्ति मन्यामहे	संपादयति ते मन्यामहे	७७८	१३
महे इति	मह इति	७७८	१६
वृष्णिर्वस्तः	वृष्णिर्वस्तः	७७८	२७
श्रीन् पिण्डान्कृत्योदु	श्रीन् पिण्डानुद्धृत्योदु	७८०	२
चित्रं देवानामिति	चित्रं देवानामुदगाद-		
	नीकमिति	७८०	७
दुग्धे वत्सायै चर्हं	दुग्धे चर्हं	७८०	२०
चतुर उप	चतुरुष	७८१	२२
मन्त्रान्त्तंनमति	मन्त्रा तान्भनमति	७८४	२४
इन्द्रावरुणा युवमध्वराय आ	इन्द्रावरुणयोरहमिति		
नो मित्रावरुणा म बाहवा इति		७८३	२३
स वेद पुत्र इति	सवेदपेति	७८३	२३
परिधत्ते । अप उप	परिधत्ते । उप	७८८	९
रनपस्थितं	रन उास्थित	७८२	८
हरय इति । उत्करे	हरय सुपर्णा इ गृ क्रे	७९१	२
उत्करे वर्षाहुस्तम्ब	उत्करे वर्षाहुस्तम्बा	७९१	१४
प्रतिष्ठाप्योन्नमय पृ	प्रतिष्ठाप्योन्नमय पृ	७९१	१४
अवधूनोति	अवधूनोति	७९१	२१
अथ सर्वकारीयाग्नेय	अथ सर्वकारीयाग्नेय	७९२	२
कर्मणोमा जित्यधुरेति	कर्मणोति	७९२	२४
उत्तरे सयाज्ये	(नास्ति)	७९२	२९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
धेनुरिति दक्षिणा । ऐन्द्रा	धेनुर्दक्षिणा सहस्रं वेन्द्रा	७१३	७
हिरण्यं दाम	हिरण्यं दाम	७२३	१०
कालेन	कालेन	७९१	२१
दर्भैः परितः (वा)स्य नि	दर्भैः परिधास्य नि	७९७	३
तोवधैर्मासरेण	तोवमाभिर्मासरेण	७९७	६
सुरा सञ्छज्य स	सुरा सञ्दधाति स	७९७	७
(तिस्रो रात्रीः सञ्छटाव-	(नास्ति)		
सति)		७९७	११
मुखमवदधाति	मुख सञ्मवदधाति	७९७	२१
पात्रसञ्सादनकाले	पात्रसादनकाले	७९८	२१
उपवाकासक्तुश्च	उपवाकान्सक्तुश्च	७९८	२९
उत्पुनाति । प्राङ्सोमो	उत्पुनाति वायुः पूतः		
	पवित्रेणेति सोमवाभिः सो-		
	मातिपवितस्य वा प्राङ्सोमो	७९९	१७
सोमो अतिद्रुत इति	सोम इति	७९९	२०
सादयित्वोपयाम	सादयित्वुपयाम	८००	८
सादयित्वोपयाम	सादयित्वुपयाम	८००	१०
उपवाकासक्तुभिः श्रुत्वा	उपवाकाभिः सक्तुभिः		
	श्रुत्वा	८००	११
सादयित्वोत्तरैर्ययालिङ्ग-	सादयति सञ्जानुत्तरैर्यया		
मुपतिष्ठते	श्चिङ्गमुपतिष्ठते	८००	१२
धारायाः प्रति	धाराया प्रति	८००	१९
शेषेणाध्वर्युः	शेषेणायाध्वर्युः	८०१	१४
रेण चानुवाकेन	रेणानुवाकेन	८०१	१९
आश्विनमध्वर्युः	आश्विनं ग्रहमध्वर्युः	८०२	२१
पितृपितामहपितामहेभ्यो	पितृपितामहेभ्यो		
ददाति	ददाति	८०३	१७
नम इति । पुनन्तु	नम इत्यथोपतिष्ठते पुनन्तु	८०३	१९
भ्यास इत्युपतिष्ठते । अथ	भ्यास इत्यथ	८०३	२२

वर्जनीयम्

कुष्ठिकाशफाम्नां जुहुयात्

अनुव्रजति । हुत्वा

विध्यति । एवमुत्तरेणाष्टमैः

सारस्वतस्य सर्वेणानुवाकेनैन्द्रस्य ।

औदुम्बर्या

मौजविधाना मिश्रो

आसीनं प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्ना-
श्विनसंपातैरभि

ब्रह्मवर्चसेनामिषिञ्चामीति ।

एवमुत्तरेण

उत्तमेनैन्द्रस्य कोऽ

पाणी संमृज्य

अङ्गानि संमृज्य

जुहोतीत्याश्मरथ्य

आहवनीये हूयेरक्षित्यालेखनः

अभिमन्त्र्य

उपस्थाप्य

उदकान्तं प्रत्यस्यति

उपस्थाप्य भूः स्वाहेत्याहुतिं

हुत्वा पूर्ववत्पितृयज्ञः

आलभेत ऋषभो

प्रागुत्तरस्मात्

परिमहात्कृत्वो

दर्भस्त्वन्माहृत्य मध्ये

हुतेऽग्निहोत्रे

स्वीकरणीयम्

कुष्ठिकाशफाम्नां जुहोति

अनुव्रजत्युत्तरेणाष्टमैः

सारस्वतस्य सर्वेणानुवा-

केनैन्द्रस्य हुत्वा

विध्यत्यौदुम्बर्या

मौजविधाना ता मिश्रो

आसीनं पुरस्तात्प्रत्यङ्-

तिष्ठन्संपातैरभि

ब्रह्मवर्चसायामिषिञ्चामी-

त्याश्विनस्योत्तरेण

उत्तरेणैन्द्रस्य कोऽ

पाणिः संमृज्य

अङ्गानि संमृज्य

जुहुयादित्याश्मरथ्य

आहवनीय इत्यालेखनः

अभिमन्त्रयते

उपतिष्ठते

उदकान्तं प्रतिपौति प्रत्य-

स्तो वरुणस्य पाश इत्यु-

दकान्तं प्रत्यस्यति

उपतिष्ठते पूर्ववत्पितृयज्ञो

भूः स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा

आलभत ऋषभो

यत्प्रागुत्तरस्मात्

परिमहात्कृत्वो

दर्भस्त्वं मध्ये

हुवे प्रातरग्निहोत्रे

पृष्ठम् पङ्क्तिः

८०४ १४

८०४ १५

८०४ १७

८०४ २४

८०५ १

८०५ ४

८०५ ७

८०५ १०

८०५ १२

८०६ ११

८०६ १२

८०६ १०

८०६ २२

८०६ २३

८०६ २७

८०७ ९

८०७ १७

८०७ १७

८०९ १९

८१० ९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सन्धिः	समिधो यानि धामेति	९१०	१२
संज्ञानमिदम् । ताजिव	संज्ञानमसि कामधरण-		
	मित्यूषाः स्ताजिव	८१०	१३
समेतु त इति सिकता	आप्यायस्व सन्त इति		
	सौमीम्याः सिकता	८१०	२३
न लेखाः	न च लेखाः	८१०	२८
सिकता उपदवाल्मेका	सिकता निवपत्येनत्का	८१३	१३
पृथिवी च मा चेति	पृथिवी चेति	८१३	२०
पृष्ठो दिवीति वैश्वानर्यर्चा	पृष्ठो दिवीत्यनुव्यूहति		
चितावनुव्यूहति		८१४	१
उत्तरत उत्तमाया	उत्तर उत्तमाया	८१४	१९
पर्ण उदस्यति	पर्णमुदस्यति	८१४	२१
इत्यनुवाकेन	इत्येतेनानुवाकेन	८१४	२७
इत्यजहोमः । अपरं	इत्यजहोमस्यापरं	८१५	११
वषाया होमात्	वषाहोमात्	८१५	२
यद्येतावतीर्दक्षिणा नो	यद्येतावतीर्नो	८१५	७
पापयेद्वाह्मणान्	द्वाह्मणान्पापयेत्	८१५	८
तेन हैवास्य	तेनो हैवास्य	८१५	१३
औदुम्बराश्रेण	औदुम्बरेण पाश्रेण	८१५	२१
पवमानायेति	पवमानाय गायतेति	८१५	२२
मिति । अथ जुहोत्यपमृत्यु	मित्यपमृत्यु	८१५	२८
पशयित्वा प्रागनिवहाना	पशयित्वा प्रागानिवहाना	८१७	३
हिरण्येष्टकाः शर्करा	हिरण्येष्टका यावदुत्तममः		
	कुलिपर तावतीः शर्करा	८१७	२१
अभ्यक्ता उपधान	अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-		
	तृष्णा अपरिमिता लोक-		
	पृणा उपधान	८१७	२२
	तः हेतमेके	८१८	२२
	ह्येरेस्तः	८१८	२८

• वर्जनीयम्	स्वीकरीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
‘पशून्स्वर्गमृद्धि	पशून् द्वि	८१९	११
उपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरतोऽ-	उपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरतोऽ-		
पर्वगः । पशु	पर्व पशु	८१९	१९
चिन्वीत पञ्च पञ्च प्रति	चिन्वीत प्रति	८१९	२१
प्रजा वा त्रिवृतमेव सप्त	प्रजा त्रिवृतमेव चिन्वीत		
	सप्त	८१९	२५
पश्चात्प्रक्रम्य	पश्चादुपक्रम्य	८२०	७
होतुर्धिष्ण्या	होतुर्धिष्ण्या	८२०	१०
हिरण्येष्टका शर्करा	हिरण्येष्टका यावदुत्तममङ्गु-		
	लिपुरु तावती शर्करा	८२२	३
अभ्यक्ता उपधान	अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-		
	तृण्णा अवरिमिता लोकपूणा		
	उपधान	८२२	३
ग्रहं चत्वारि	ग्रह प्रतिग्रह चत्वारि	८२२	९
‘रात्रिसत्रेषु० शशशासनात्’	(नास्ति)	८२४	२१
‘योऽस्य० पर्याये’	(नास्ति)	८२५	३
चातुर्होत्रवैश्वसृजारुणकेतुका-	चातुर्होत्रा-समस्य		
न्तमस्य		८२५	११
चिन्वीते	चिन्वीत	८२५	१२
‘पञ्चमी० सप्तमी’	(नास्ति)	८२५	१६
सवनीययूष्मो	सवनीये यूष्मो	८२५	२३
‘पृथक्समानेन वा’	(नास्ति)	८२५	२५
ददाति	दद्यात्	८२५	२६
‘अथासमाज्ञातम्’	(नास्ति)	८२५	२६
दक्षिणाश्चेति ऋतु	दक्षिणा ऋतु	८२५	२७
‘अत्र० समस्यते’	(नास्ति)	८२६	१
‘अग्नि० आमिसया’	(नास्ति)	८२६	४
कृष्णाजिन आसीनमभिधि-	कृष्णाभिनेऽभिधिद्याति		
द्यति		८२६	९
‘शेष० प्रयुगामिति यनेन’	(नास्ति)	८२७	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पृथिवसन्ने पशुकामः । यत्किं	अथ पृथिविसन्ने यत्किं	८३८	१०
नाराशस्यर्चाऽद्विरभि	नाराशस्यर्चाऽभि	८३८	११
कल्पयन्ति	कल्पयति	८३९	१८
भवतीति विज्ञायते । अग्रेण	भवत्यग्रेण	८४०	२१
पञ्चमी च शुक्ला	पञ्चमी शुक्ला	८४२	४
श्रुत्कर्णेत्युत्तरा माहेन्द्रस्य	श्रुत्कर्णेति माहेन्द्रस्य	८४२	८
कामो वीर्यकामो वा यजेत ।	काम ऐन्द्रियः	८४२	२१
ऐन्द्रियः			
जनपदेषु समवेतेषु द्वयोः	जनपदेषु द्वयोः	८४३	१९
यति तां राजा	यति राजा	८४३	२०
अत्र वरं	वरं	८४४	१
‘ मा ते केशानिति ’	(नास्ति)	८४४	७
अनुमन्त्रयते । तान्समोप्य	अनुमन्त्रयते मा ते के-		
	शानिति तान्समोप्य	८४४	७
वैयाघ्र इत्या	वैयाघ्रेऽर्घ्या	८४४	२०
तोक्मावास्ताभिर्दूर्वावास्ताभिः	तोक्मावस्थाभिर्दूर्वावस्थाभिः	८४४	२२
वृकमित्यभिमन्त्र्य	वृकमित्येनमभिमन्त्र्य	८४५	१
अग्नेणाग्निं रथो	अग्नेणाग्निं रथो	८४५	७
अभ्येति । आतिष्ठ	अभ्येत्यातिष्ठ	८४५	८
उदीक्षयति	उदीक्षते	८४६	४
अन्नवतामिति	अन्नवतामोदनवतामिति	८४६	१
वदेदिरपेके देवस्य	वदेदेवस्य	८४९	२
संभारान्वेच्छन् (रात्र्येक्ष्य)-	संभारात्र्येक्ष्यतो भवन्ति		
न्तो गच्छन्ति		८५०	७
वर्ध्यासमिति	वर्ध्यासमद्येति	८५०	२०
द्वितीयं च तृतीयं	द्वितीयं तृतीयं	८५१	७
वृष्णो अश्वस्य	वृष्णो अ	८५१	८
सर्वैः सर्वतः	सर्वैः सर्वतः	८५७	
सर्वैर्वकैक			

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सन्दीपमेण	सन्दीपमे	८९२	१
अनिष्टब्धे	अनिष्टब्धे	८९२	१०
निष्टब्धयो	निष्टब्धयो	८९२	११
अभिधानी	अभिधानी	८९३	१३
परिघर्म	परिघर्म्य	८९४	१४
प्रोक्षितानि प्रतिप्रस्थाता व्या	प्रोक्षितानि व्या	८९५	१
राजासन्ध्या	राजासन्ध्यां	८९५	८
निर्वृत्य	निर्वृत्य	८९५	१३
समीक्षाया एतस्या	समीक्षायामेतस्या	८९६	१
व्यातितानि	व्यायातितानि	८९६	५
गार्हपत्याहवनीयौ	गार्हपत्याहवनीययोः	८९६	१५
निषेचन	निषेचन	८९७	२
रुक्मे निषाय	रुक्मं निषाय	८९९	१
निरुह्य	निरुह्य	८९९	१४
पर्युह्य	पर्युह्य	८९९	१६
त्रिभिर्धूनोति	त्रिभिर्धूनोति	८७१	१
तस्मिन्काले	एतस्मिन्काले	८७२	३
गोपा इति	गोपामिति	८७२	७
उपस्तीर्णा(र्यां)मिशारय-	उपस्तीर्णाभिषारितौ रौ	८७२	१८
ति तौ रौ	वर्षायासि	८७४	९
वर्षायासि	पयसी आ	८७५	३
पयसी प्रतीक्षत आ	रश्मय इत्युपमागमुद्यन्तम	८७५	११
रश्मय इत्युद्यन्तमूष्माणम	आदायोत्तिष्ठति	८७६	५
आदायोपोत्तिष्ठति	पुरोडाशं	८७६	१३
रौहिणं	आविते ष	८७७	१
आविते ष	उयाद्वा प्रवृज्याद्दुर्वाणस्य	८८१	८
उयाद्वा दुर्वाणस्य	दायामेणाऽऽहव	८८७	९
दायापरेणाऽऽहव	जानुदमेऽपि वा प्रतिप्रस्था-		
जानुदमे । एतस्मिन्काले			

वर्जनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम् पङ्क्तिः

ता श्रीन् सनत्ताञ्छलाका-

मुष्टीनादाय तेषामेकमाहव-

नीय आदीप्यास्यदग्ने

धारयति तस्मिन्नध्वर्युः

प्रथमामाहुतिं जुहोति तस्मि-

न्नपरमादीप्याऽऽहवनीये पूर्वं

प्रहृत्य नाभिदग्ने द्वितीयां

तस्मिन्नपरमादीप्याऽऽहवनीये

पूर्वं प्रहृत्य जानुदग्ने तृतीया-

माहवनीय एवानूपहरत्येतस्मि-

न्काले

८८७ ११

प्रतिष्ठाप्य

निधाय

८८८ ४

साम

सामानि

८८८ ५

सर्वसाग्न्ः

सर्वे साग्न्ः

८८८ ५

संप्रेष्यति । अपरेण

संप्रेष्यति दिवस्त्वा परस्या-

या इति प्रथममभिप्रव्रजन्ति

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इति

द्वितीयं प्राणस्य त्वा परस्या-

या इति तृतीयमपरेण

८८८ ७

पर्येति चतुःशक्तिः

पर्येति निधाय कुम्भं त्रिर-

परिपिञ्चन्प्रतिपर्येति चतुः-

शक्ति

८८९ १०

आदित्यस्यैव

आदित्यस्यैव

८९० २

वाऽऽज्येन प्रथमे

वाऽऽज्यमेव प्रथमे

८९० १३

सुवावक्ष्णोः

सुवावक्ष्णोः

८९१ १४

वाज्यसुवावाज्यस्थाली

वाज्यसुवा वाऽऽज्यस्थाली

८९१ १४

हवण्यौ

हवण्यौ

८९१ १६

आहुतीर्हुत्वे

आहुती हुत्वे

८९४ ५

यदि संवरसरं वायव्यर्चा जुहुयात्

यदि वत्सं वायव्यर्चा यद्युप

यद्युप

८९८ ५

वर्जनीयम् :	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सांखायकी भयेडक उलूको	संखायकी भयेडकोलूकदी-		
दीर्घमुखी भूतोपसृष्टः शकुनि-	दीर्घमुखीभूतोपसृष्टशकुनिध्व-		
रसुद्धमुखो	रसुद्धमुखो	९०१	१
किमीणा	किमीणा	९०१	१६
स्वभा ना	स्वभा ना	९०२	०
पुरुषः साम	पुरुषसाम	९०२	१४
‘ उत्तमेनानुवर्त्तनं शान्तिं कृत्वा ’	(नास्ति)	९०३	२९
संमुखं	संमुखं	९०३	२८
महानग्राः	महानाग्राः	९०४	८
‘ अथैतत् ० मुपतिष्ठते ’	(नास्ति)	९०४	१४
तवाज्वलितं	तवाज्वलितं	९०४	२४
‘ न गता ० द्वायात् ’	(नास्ति)	९०५	५
न श्वाजं भुञ्जीत	न श्वं न द्वायात्	९०५	१३
पर्वाणि	पर्वाणि	९०५	१७
वाग्यतो नैव	न च	९०५	१९
‘ संवत्सरमेतद्भूतं चरेत् ’	(नास्ति)	९०५	२१
‘ पूर्ववत् ० कृत्वा ’	(नास्ति)	९०५	३०
‘ मन्त्रैः ’	(नास्ति)	९०६	१
‘ उत्तमे ० कृत्वा)	(नास्ति)	९०६	३
दीर्घं (म) ब्रह्मचर्ये	दीर्घं ब्रह्मचर्यं	९०६	१५
श्मश्रुलोमनखानि वा	श्मश्रूणि वा	९०६	१७
त्वा न स्नायी	त्वा न स्नातो नानुलिप्ते		
नास्त्रयी	नास्त्रयी	९०६	१७
नाभ्यतो	नाभ्यतो	९०६	२३
नानववृष्टे	नानववृष्टे	९०६	२३
दृष्टा न हर्म्याणि	दृष्टा नापवाश्रं न		
	हर्म्याणि	९०७	१
न शरीराणि न श्वं नापवाश्रं	न श्वं न शरीराणि	९०७	२
‘ अथेप्यमानः ’	(नास्ति)	९०७	८

वर्तनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	प्रश्नः
' मदन्ती० गादि ' ..	(नास्ति)	९०७	१०
कन शान्ति	कथाशान्ति	९०७	१२०३
प्रविशान्य	प्रविश्य प्रावमन्त्य	९०७	२५१
कर्णम् । प्रमाणं	कर्णीप्रमाणं	९११	२
तुच्चतुर्थेन	तच्च चतुर्थेन	९११	११
तस्यार्धमस्यार्धमर्धस्य	तस्यार्धमर्धस्य	९१२	१
निजिह्विर्बन्	निजिह्विर्बन्	९१४	१
निजिह्विर्वैत्	निजिह्विर्वैत्	९१४	१
करण्या वृद्ध	करण्या वर्षीयसो वृद्ध	९१४	७
वृद्धस्य	वर्द्धस्य	९१४	७
निपतेत्	निपतति	९१४	८
निहास	निहार	९१५	३
यत्नेन	यच्च तेन	९१७	१०
तृतीये नवमी	तृतीयेन नवमी	९१७	२०
मविशेषेण	मनवपथेन	९१८	४
पाञ्चदशिकेन	पञ्चदशिकेन	९२०	१
लिखेत्	लिख्य	९२७	२३
' परिमण्डला इत्येकेषाम् '	(नास्ति)	९२८	२५
अरत्निनोत्तरं पक्षं	अरत्निनोत्तरत उत्तरं		
	पक्षं	९३०	२५
वा प्राकृतो	वा व प्राकृतो	९३१	३
यावान्पञ्चमान	यावान्पुष्ट	९३२	१७
तासामेकैकतो	तासामेवैकतो	९३५	१
सहस्रं	साहस्रं	९३७	११
' उत्तरमुत्तरं '	(नास्ति)	९३७	२३
प्रभृत्याहारेषु	प्रभृतिष्वाहारेषु	९३७	२३
परिमाणम् । विज्ञायते च न	परिमाणमुत्तरमुत्तरं		
	ज्यायाश्च विन्वीतेति		
	विज्ञायते न	९३७	३०

वर्जनीयम्	स्वीकारणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
श्रोण्यस्तेऽष्टौ	श्रोण्यस्तेष्वष्टौ	९३९	१८
उपदध्यात्	उपधाम्	९४०	९
कर्णी	कर्णीना	९४१	४
कारयेत् । पादेष्टकाः	कारयेत्तृष्टकाः पादे-		
	ष्टकाः	९४१	६
तृतीयेन	तृतीयेनेति	९४२	३
सजातान्	प्रजातान्	९४३	७
‘ विज्ञायते ’	(नास्ति)	९४३	८
अर्थात्	अर्धात्	९४३	१२
त्सरुः । तस्य	त्सरुतस्य	९४५	८
‘ च ’	(नास्ति)	९४७	७
पक्षिनिर्णामो	पक्षनिर्णामो	९४८	१२
प्रादेशश्चतुर्थमात्मनः	प्रादेश चतुर्थमात्मानः	९४८	१७
‘ चतुररन्निर्व्यायामः ’	(नास्ति)	९४८	२७
अन्तो	अन्तौ	९४९	१०
ताविति	तावति	९४९	२७
इयेनम्	इयेनः	९५०	५
‘ ज्ञेयं ’	(नास्ति)	९५१	४
‘ तिर्यक् ’	(नास्ति)	९५२	४
निर्णामयोः	निर्णामयोः	९५२	१२
अप्ययोश्च	अप्यययोश्च	९५२	१४
सप्तम्योः । द्वितीय	सप्तम्योर्द्वितीय	९५२	२१
पुरुषास्तियक्	पुरुषास्तिर्यक्	९५४	१
‘ पक्षः ’	(नास्ति)	९५४	२०
पुरुषान्ते नितो	पुरुषान्ते नितोदं नितो	९५५	२
विशेषाम्या	विशेषार्धाम्या	९५६	३
च । पक्ष	चेति पक्ष	९५६	७
विशयाः । आत्मनि	विशयास्तासामर्षेष्टका मात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ता आत्मनि	९५७	१५

वर्त्तनीयम्	रक्षणीयम्	पृष्ठम्	प्रक्षेपः
' मदनती० शास्त्रि ' ..	(नास्ति)	९०७	१०
कच शान्ति	कचाशान्ति	९०७	३२०
प्रविश्यान्	प्रविश्य ग्राममन्त्र	९०७	२७
करणीम् । प्रमाणं	करणीप्रमाणं	९११	२
तुच्चतुर्थेन	तच्च चतुर्थेन	९११	३१
तस्यार्धमस्यार्धमर्धस्य	तस्यार्धमर्धस्य	९१२	१
निजिह्वित्	निजिह्वित्	९१४	१
निजिह्वित्	निजिह्वित्	९१४	१
करण्या वृद्ध	करण्या वर्षायसो वृद्ध	९१४	७
वृद्धस्य	वृद्धस्य	९१४	७
निपतेत्	निपतति	९१४	८
निहास	निहारि	९१५	३
यत्तेन	यच्च तेन	९१७	१०
तृतीये नवमी	तृतीयेन नवमी	९१७	२०
मविशेषेण	मनवयवेन	९१८	४
पाञ्चदशिकेन	पञ्चदशिकेन	९२०	१
लिखेत्	लिख्य	९२७	२३
' परिमण्डला इत्येकेषाम् '	(नास्ति)	९२८	२५
अरतिनोत्तरं पक्षं	अरतिनोत्तरत उत्तरं		
	पक्षं	९३०	२५
वा प्राकृतो	वा व प्राकृतो	९३१	३
यावान्यजमान	यावान्पुरुष	९३२	१७
तासामेकैकतो	तासामेकैकतो	९३५	१
सहस्रं	साहस्रं	९३७	११
' उत्तरमुत्तरं '	(नास्ति)	९३७	२३
प्रमृत्वाहारेषु	प्रमृतिष्वाहारेषु	९३७	२३
परिमाणम् । विज्ञायते च न	परिमाणमुत्तरमुत्तरं		
	ज्यायाश्च चिन्वीतेति		
	विज्ञायते न	९३७	३०

चरणीयम्	स्वीकारणीयम्	पृष्ठम्	प्रज्ञातिः
श्रोण्यस्तेऽष्टौ	श्रोण्यस्तेष्वष्टौ	९१९	१८
उपध्यात्	उपध्याम्	९४०	९
करणी	करणीनां	९४१	४
कारयेत् । पादेष्टकाः	कारयेत्तुष्टकाः पादे-		
	ष्टकाः	९४१	६
तृतीयेन	तृतीयेनेति	९४२	३
सजातान्	प्रजातान्	९४३	७
‘ विज्ञायते ’	(नास्ति)	९४३	८
अर्थात्	अर्थात्	९४३	१२
त्सरुः । तस्य	त्सरुतस्य	९४५	८
‘ च ’	(नास्ति)	९४७	७
पक्षिनिर्णामो	पक्षिनिर्णामो	९४८	१२
प्रादेशश्चतुर्थमात्मानः	प्रादेशं चतुर्थमात्मानः	९४८	१७
‘ चतुररस्तिर्णायामः ’	(नास्ति)	९४८	२७
अन्तो	अन्तो	९४९	१०
ताविति	तावति	९४९	२७
इयेनम्	इयेनः	९५०	५
‘ ज्ञेयं ’	(नास्ति)	९५१	४
‘ तिर्यक् ’	(नास्ति)	९५२	४
निर्णामयोः	निर्णामयोः	९५२	१२
अप्ययोश्च	अप्यययोश्च	९५२	१४
सप्तम्योः । द्वितीय	सप्तम्योर्द्वितीय	९५२	२१
पुरुषास्तिर्यक्	पुरुषास्तिर्यक्	९५४	१
‘ पक्षः ’	(नास्ति)	९५४	२०
पुरुषान्ते नितो	पुरुषान्ते नितोदं नितो	९५५	२
विशेषाभ्या	विशेषार्थाभ्या	९५६	३
च । पक्ष	चेति पक्ष	९५६	७
विशयाः । आत्मनि	विशयास्तासामर्थेष्टका		
	मात्राणि पक्षयोर्भवन्ति		
	ता आत्मनि	९५७	१५

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	प्रसङ्गः
षोडशभिः	षोडशीभिः	९९७	१८
षोडशभि	षोडशीभिः	९९७	२७
त्राद्व्या विशेषा	त्राद्वीशेषा	९९७	२२
मिव इयेनस्य	मिव हि इयेनस्य	९९९	१
चिति	चितं	९९९	२३

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रीयं शोधनपत्रम् ।

८९ कृष्णप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः । ... ३	४
९० शास्त्रसायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाक्यशास्त्रीयम् । .. ०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ... ४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ... ७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किञ्चिद्वेदकरोपाह्वयमानशास्त्रिकृतः । ६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यंकरोपाह्वयमास्करशास्त्रिविरचिता । . . २	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महर्षिर्षोपदिष्टम् । ... ३	११
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदेवज्ञविरचितः । ... ०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशास्त्रभाष्योपेतं भागवच्चकात्मकम् । २१	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—अभ्यंकरोपाह्वयमासुदेवशास्त्रिमणीतः । . ०	९
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । २	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः । १	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेन्दुपाह्वयनाथशास्त्रिकृतम् । ८	५
श्रीमत्पञ्चपुराणम्—महापुराणान्तर्गत चतुर्भाषात्मकम् । . २०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिविद्व्यासमणीत निरञ्जनभाष्ययुतम् । ०	१
आधानपद्धतिः—किञ्चिद्वेदकरोपाह्वयमानशास्त्रिभिः कृता । ... १	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—किञ्चिद्वेदकरोपाह्वयमानशास्त्रिविरचिता । ०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् । १	५

५३

आनन्दोत्तममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकारादिदर्शानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्		ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्	
	रु०	पा०		रु०	पा०
४१ अग्निपुराणम्	५	४	७९ छान्दोग्योप० (मिताक्षरा०) २		०
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२० जीवनमुक्तिविवेकः	३	१२
८४ अद्वैताभ्युदयः	२	०	२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ८		०
५७ आचारभूषणम्	४	६	६९ ज्ञानार्णवसूत्रम्	१	४
५८ आचारेन्दुः	४	०	८५ ज्योतिर्निबन्धः	३	१५
आषाढपद्धतिः	१	१४	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	४	११	४२ तैत्तिरीयसंहिता	४८	१०
६२ ईशकण्ठकटाद्युप० (रामा०) २		८	३६ तैत्तिरीयारण्यकम्	९	१
७६ ईशकेनकठोपनिषद्	१	०	१२ तैत्तिरीयोपनिषत्	१	१२
५ ईशावास्योपनिषत्	०	१४	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यमार्ति० २		२
२९ उपनिषदा समुच्चयः	६	१२	७८ त्रिस्थलीसेतुः	३	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	९३ दशपूर्णमासप्रकाशः	६	१२
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३	०	७४ द्वाधायणगृह्यसूत्रवृत्तिः	१	०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ धन्वन्तर्यनिघण्टुरा० स० ६		४
९६ कारणकौस्तुभः	०	९	९८ धर्मवत्त्वनिर्णयः	०	९
७ काठकोपनिषत्	१	४	५६ नित्यापौढशिकार्णवः	३	४
६६ काव्यप्रकाशः	६	४	८८ निरुक्तम्	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः	३	४	३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोप०	१	१२
९५ काव्यप्रशिक्षणम्	३	१	९१ न्यायसूत्राणि	४	८
६ केनोपनिषत्	१	०	पद्मपुराणम्	२०	०
५२ गणेशगीता	२	०	पञ्चालम्भमीमांसा	०	१०
१ गणेशार्घ्यदर्शीर्षम्	०	६	७२ परिभाषेन्दुशेखरः	२	६
७३ गायत्रीपुराणप्रणयनपद्धतिः	१	८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि	३	०
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	३ पुरुषसूक्तम्	०	८
१४ छान्दोग्योपनिषत् (शां०) ५		०	५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः	४	०
६३ छान्दोग्योपनिषत् (रामा०) ३	१२	८	प्रश्नोपनिषत्	१	०